

PUBLIEKE LEVENS

Publieke levens

Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918

Public lives

Autobiographies on the Dutch book market 1850-1918

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
rector magnificus

Prof. dr. S.W.J. Lamberts

en volgens besluit van het College voor Promoties.
De openbare verdediging zal plaatsvinden op
vrijdag 14 november 2008 om 11.00 uur
door

Margje Hendrika Huisman
geboren te Zwolle

Promotiecommissie:

Promotor:

Prof. dr. M.C. R. Grever

Overige leden:

Prof. dr. S. Janssen

Prof. dr. S. Stuurman

Prof. dr. M.L. Waaldijk

Copromotor:

Dr. J.A. Baggerman

Inhoudsopgave

HOOFDSTUK 1

Autobiografisch publiceren

Inleiding 9

De autobiografie in historisch perspectief 12

Een geschiedenis van het genre: van autobiografie tot *life narrative* 12

De Nederlandse traditie: egodocumenten en autobiografieën 17

Autobiografieën op de boekenmarkt 22

De boekenmarkt als strijdtoneel: autobiografisch schrijverschap 22

Nieuwe vormen van openbaarheid en de boekenmarkt 24

Een definitie als richtlijn 27

Het onderzoek: bronnen, methoden en opzet van deze studie 28

HOOFDSTUK 2

Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt

Inleiding 39

De Nederlandse boekenmarkt in kort bestek 40

Titelproductie 40

Lezers: kopers en leners 43

Technische innovaties en prijsontwikkeling 46

Organisatie van het boekbedrijf 49

Commercialisering van de boekenmarkt 50

Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 54

Inventarisaties van Nederlandse egodocumenten 54

Publicerende autobiografen, een verkenning 55

Autobiografische titelproductie: boeken en bijdragen 57

Het aandeel autobiografieën op de boekenmarkt 59

Plaats, prijs en presentatie van autobiografieën 60

Bibliografische indeling 60

Formaten en prijzen 64

Vertaalbeleid 67

De pseudo-autobiografie 71

Broodschrijvers en vervalzers 73

Namen, portretten en autografen 79

Conclusies 82

HOOFDSTUK 3

**‘Wilt gij een roman? Vraag dan de geschiedenis’.
Reclame voor autobiografieën**

Inleiding 93

Reclame in het boekbedrijf 93

Boekreclame 93

Selectie van bronnen 97

Reclame voor autobiografieën 99

Verkoopargumenten voor autobiografieën 101

Blijvende waarde voor weinig geld 101

‘Tot afwisseling der gewone roman-lectuur’ 106

Autobiografische bronnen en romantische geschiedenis 110

Meeleven met de actuele geschiedenis 114

Bouwstoffen voor een nieuwe geschiedschrijving 118

Voorbeeldige karakters en boeiende verhalen 122

De autobiograaf 126

Conclusies 133

HOOFDSTUK 4

**Voorbeeldige, historische en ware levens.
Receptie van autobiografieën**

Inleiding 143

Recensies en het boekbedrijf 145

De kritiek en de levensloop van boeken 145

Selectie van de tijdschriften 148

Recensies van autobiografieën 155

Receptie van autobiografieën 159

Voorbeeldige levens 159

De exemplarische autobiograaf 164

Historische levens 171

De betrouwbare autobiograaf 178

Ware levens 180

De autobiograaf als ‘mensch’ 189

Conclusies 197

HOOFDSTUK 5

Strijd om schrijverschap.**Publicatiestrategieën van vrouwelijke autobiografen***Inleiding* 210*Vrouwelijke autobiografen op de Nederlandse boekenmarkt* 211

Het marktaandeel van vrouwelijke autobiografen 211

Bekeerlingen 212

Christelijke heldinnen 215

Historische vrouwen 220

Sensationele vrouwen 222

Voorbeeldige schrijfsters 226

Het autobiografisch schrijverschap van vrouwen 230

Auteurschap 230

De *ghosts* van Geertje Meinders, Grietje de Ruiter en Jansje Storm 232

Publicatie na de dood: het verborgen leven met God van Christjane Coeland 236

Voor eigen rekening: de bekeringsgeschiedenis van Doetje Reinsberg 238

Uit haar eigen geschiedenis geschreven: Wilhelmina Clifford Kocq van Breugel 242

De betaalde levens van Theo Bouwmeester 244

De jeugdherinneringen van Geertruida Bosboom-Toussaint 250

Betsy Perk en het vraagstuk van de anonimiteit 252

De geestelijke autoriteit van Elise van Calcar 255

Mina Krüseman en het auteursrecht 257

Het karakter van Anna de Savornin Lohman 262

Conclusies 268

HOOFDSTUK 6

'Eene soort van auto-biographie'. Slotbeschouwing 281*Bijlagen* 293*Summary* 318*Bronnen* 324*Literatuur* 326*Personenregister* 343*Dankwoord* 355*Over de auteur* 357*Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel* 359

Inleiding

Op 6 juli 1852 vierden Ellen Hodgson en Huibert Gerard baron Nahuys van Burgst hun 25-jarig huwelijk op hun landgoed bij Breda. Voor de baron was de zilveren bruiloft aanleiding zijn memoires te schrijven. Het resultaat liet hij drukken bij de Utrechtse firma Van de Weijer, maar volgens het titelblad was *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven (1799-1849) van Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst, 6 Julij 1852* niet in de handel. In het voorwoord schreef Nahuys het boek te hebben bedoeld als de eerste bouwsteen voor een goed familiearchief. Hij betoogde vervolgens hoe belangrijk het was de kennis over het leven van voorouders te bewaren en over te dragen: levensverhalen van voorouders versterkten de familiebanden en droegen bij aan het geluk en welzijn van nakomelingen – meer nog dan ‘geldelijke schatten’. De ‘practische lessen’ uit ervaringen van familieleden waren namelijk nuttiger dan ‘alle ijskoude, theoretisch-zedekundige boeken’. Nahuys bepleitte daarom dat in elk gezin ‘zoodanig archief of register aangehouden wierd, waarin alle meldenswaardige voorvallen der familie opgeteekend werden’.¹

Volgens Nahuys waren er in het midden van de negentiende eeuw al veel families die een archief bijhielden, maar zijns inziens bleef de inhoud van de meeste archieven meestal beperkt tot het openbare leven van mannelijke familieleden. Dat belemmerde het zicht van nakomelingen op ‘Grootpapa in zijn dagelijksch kleed en huislijk leven, in zijne binnenkamer, als mensch, als echtgenoot en vader’.² Bovendien bleven de levens van voorouders in nevelen gehuld, terwijl juist die van belang waren voor de vrouwelijke nakomelingen. In de *Herinneringen* brak Nahuys daarom een lans voor de uitbreiding van familiearchieven met persoonlijke levensverhalen van voorvaders en -moeders. Maar hoe belangrijk Nahuys deze archieven ook vond, het was niet de bedoeling dat ze voor iedereen toegankelijk waren. Informatie over het openbare leven van mannelijke verwanten kon eventueel geheel of gedeeltelijk gepubliceerd worden, maar de delen over het persoonlijk leven van mannen en de levens van vrouwen moesten bij de familie bewaard blijven, ‘gelijk de Sibillijnsche boeken in het Kapitoel van Rome’.³

Het is zeer de vraag of Nahuys zijn eigen herinneringen (alleen) voor de eigen familie schreef.⁴ Anders dan het voorwoord doet vermoeden, bevat zijn werk nauwelijks informatie over het huiselijk of persoonlijk leven van hem zelf. Nahuys beschreef vooral zijn publieke leven als militair en ambtenaar in Nederlands-Indië, waarbij hij niet naliet te melden hoeveel offers hij voor koning en vaderland had gebracht en hoe weinig hij daarvoor beloond was.⁵ De baron zond voorts presentemplaren aan belangrijke contacten als F.A. van Hall, toenmalig Minister van Staat.⁶ Bij het schrijven van zijn autobiografie had Nahuys bovendien hulp ingeschakeld van de katholieke journalist J.J.F. Wap.⁷ Na het overlijden van Nahuys in 1858 verzorgde Wap een handelseditie die, afgezien van enkele bijlagen, niet verschilt van de versie uit 1852.⁸ Van meet af aan lijkt Nahuys voor zijn herinneringen dus een breder publiek dan de eigen familie op het oog te hebben gehad. Uit de opmerkingen van Nahuys is echter af te leiden dat het publiceren van autobiografische

Titelpagina *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven (1799-1858) van Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst...* (Den Bosch: Gebr. Muller 1858). Koninklijke Bibliotheek: 542 E 5.

teksten een precare zaak was: elementen die autobiografische verhalen van voorouders belangrijk voor de familie maakten, waren niet per se geschikt voor derden.⁹

Baron Nahuys stond niet alleen in zijn opvatting dat het leespubliek niets te maken had met iemands huiselijk leven. Tot in de twintigste eeuw aarzelden autobiografen over het persoonlijk leven te publiceren.¹⁰ Ongeacht de inhoud maakten vroegmoderne autobiografen hun levens sowieso niet publiek, zo constateerde Rudolf Dekker op basis van een inventarisatie van Noord-Nederlandse egodocumenten over de periode 1500-1814.¹¹ Tot de negentiende eeuw was het voor autobiografen zeer ongebruikelijk hun teksten via de drukpers te verspreiden. In de loop van de negentiende eeuw steeg juist het aantal gepubliceerde egodocumenten.¹² Deze ontwikkeling getuigt van een belangrijke mentaliteitsverandering. Autobiografisch *publiceren* veronderstelt immers dat men naar buiten treedt: de autobiograaf presenteert zich in het openbaar als de auteur van het eigen leven. Deze publieke zelfpresentatie verliep via de boekenmarkt. Het *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914* telt bijna vijfduizend titels. Deels betreft het boeken die wel gedrukt maar (aanvankelijk) niet in de handel waren, deels gaat het om bijdragen aan tijdschriften en andere periodieken, maar de meeste autobiografische titels verschenen als zelfstandige boekpublicaties bij reguliere uitgevers.¹³ Omdat uitgevers ook in de negentiende eeuw zakenlieden waren, is het aannemelijk dat er een markt was voor autobiografische geschriften.

Deze studie handelt over de wisselwerking tussen de markt voor autobiografieën en de publieke zelfpresentatie van autobiografen. De centrale vraagstelling luidt: welke mensen konden zich in de periode 1850-1918 via de boekenmarkt profileren als de auteurs van hun eigen leven, en aan welke codes dienden zij zich dan te houden? Om deze vraag te operationaliseren in deelvragen, hanteerde ik een boekhistorisch en literatuursociologisch perspectief.

Boekgeschiedenis is te beschouwen als een tak van de cultuurgeschiedenis die gaat over de productie, distributie en consumptie van cultuur in de vorm van boeken. Het concept 'boeken' wordt meestal ruim opgevat, zodat handschriften en andere tekstvormen ook object van studie kunnen zijn.¹⁴ De Nederlandse boekgeschiedenis is sterk beïnvloed door het werk van de Amerikaanse historicus Robert Darnton, die in 1982 een 'communicatiemodel' ontwikkelde. Daarin onderscheidt hij in de wereld rondom het boek verschillende actoren, zoals schrijvers en uitgevers, drukkers, vervoerders, boekverkopers en lezers. Ingebed in de meer algemene sferen van cultuur, sociaal-economische conjunctuur en politiek, hebben al deze actoren een rol in de wijze waarop ideeën in gedrukte vorm worden doorgegeven.¹⁵

Darntons communicatiemodel maakte binnen het brede veld van de boekgeschiedenis snel opgang, maar een belangrijk nadeel van zijn schema is dat het vooral de materiële productie van boeken belicht.¹⁶ Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de literaire kritiek niet voorkomt in het model. Critici spelen evenwel een belangrijke rol in de symbolische productie van literatuur, zoals de Franse cultuursocioloog Pierre Bourdieu heeft betoogd.¹⁷ In zijn werk beziet hij de wereld van de cultuur als een 'veld', waarin diverse actoren strijden om een specifieke vorm van kapitaal: symbolische macht of autoriteit. Voor het subveld van de literatuur spitst deze strijd zich toe op de vraag wie zich schrijver mag noemen.¹⁸ Bourdieu verzet zich tegen vormen van literatuurgeschiedenis die 'de schrijver' en/of zijn teksten tot begin- en eindpunt van onderzoek nemen, omdat deze voorbijgaan aan de kernvraag binnen het culturele veld: wat een legitieme literaire praktijk is. Volgens hem vereist de studie van literatuur aandacht voor de strijd om schrijver-

schap en autoriteit, en dus ook voor de actoren die bij die strijd zijn betrokken, zoals schrijvers, uitgevers en critici.

Het perspectief van Bourdieu is bruikbaar voor mijn onderzoek, waarin het draait om de wisselwerking tussen de zelfpresentaties van autobiografen en de markt voor autobiografieën. Het historisch gehalte van Bourdieus werk is echter minimaal. De literatuursociologen Kees van Rees en Gillis J. Dorleijn pleiten daarom voor historisch en geografisch specifieke veldanalyses.¹⁹ Op basis van boekhistorische studies ontwierpen zij vervolgens schema's voor het literaire veld in Nederland in de jaren rond 1800 en 1900. Behalve (niet-)lezers onderscheiden ze daarin actoren op het gebied van de materiële productie, de distributie en de symbolische productie. Bij de materiële productie wijzen ze onder andere op auteurs en uitgevers. Marskramers, boekhandels en bibliotheken plaatsen zij in het domein van de distributie, en de symbolische productie is in handen van onder andere het onderwijs en de culturele of literaire kritiek. Meer dan Darnton wijzen Van Rees en Dorleijn erop dat de onderscheiden 'instituties' onderdeel zijn van het culturele veld, dat weer is ingebed in het maatschappelijke veld waarin het uiteindelijk gaat om macht. Zij bepleiten daarom veldanalyses waarbij óók rekening wordt gehouden met de opvattingen over literatuur en cultuur van consumenten en leden van de diverse instituties. Die opvattingen zijn volgens Van Rees en Dorleijn niet alleen te vinden in het werk van critici en schrijvers, maar ook in bijvoorbeeld reclameteksten van uitgevers.

Tegen deze theoretische achtergrond heb ik mijn centrale vraag uitgewerkt in vier deelvragen. De eerste deelvraag dient om duidelijkheid te krijgen over de omvang van de markt voor autobiografieën: hoe verhield het aantal gepubliceerde autobiografieën zich tot de totale titelproductie op de Nederlandse boekenmarkt tussen 1850 en 1918? De tweede deelvraag heeft betrekking op de materiële productie en distributie van autobiografieën, waarbij ik me concentreer op het werk van uitgevers: op welke wijze zetten uitgevers autobiografieën in de markt? Voor de derde deelvraag verschuif ik het perspectief naar de literaire kritiek, om aldus inzicht te krijgen in de symbolische productie van autobiografieën: hoe begrepen critici de autobiografie, wat verstonden zij onder een goede autobiografie en welke eisen stelden zij als gevolg daarvan aan de publicerende autobiograaf? Daarbij besteed ik nadrukkelijk aandacht aan de sekse van de publicerende autobiograaf. In de onderzoeksperiode bestond er namelijk een belangrijk verschil in de mate waarin mannen en vrouwen toegang hadden tot het publieke domein. Het sekseaspect werk ik verder uit via een vierde deelvraag, die handelt over de strijd om schrijverschap van vrouwelijke autobiografen: in hoeverre was er op de Nederlandse boekenmarkt ruimte voor vrouwelijke autobiografen en door middel van welke publicatiestrategieën wisten zij zich als de auteurs van hun eigen leven te profileren? Zoals al blijkt uit de onderzoeksvragen, benader ik de autobiografie in deze studie als een boek, als een product dat zijn weg moest vinden op een markt van vraag en aanbod. Met dit perspectief wil ik een bijdrage leveren aan de historiserende en contextualiserende tendens binnen het onderzoek naar de autobiografie.

De autobiografie in historisch perspectief

Een geschiedenis van het genre: van autobiografie tot life narrative

De negentiende eeuw is een belangrijk tijdvak in de geschiedenis van de autobiografie, want volgens de literatuur kwam het genre in deze eeuw tot bloei. Dat geldt in ieder geval

voor het woord ‘autobiografie’. Hoewel er eerder autobiografische teksten waren geschreven, werden deze vanaf circa 1770 in verschillende talen aangeduid met het neologisme ‘autobiografie’ of ‘zelf-biografie’. Rond 1830 was de term in het Duits, Engels en Frans ingeburgerd.²⁰ Verschillende onderzoekers hebben ook gesignaleerd dat de inburgering van het woord ‘autobiografie’ gepaard ging met de publicatie van oudere teksten onder deze noemer.²¹ Tussen 1770 en 1830 ontstond er aldus een traditie van autobiografieën, die bovendien werd aangevuld met eigentijdse teksten. De periode rond 1800 wordt daarom gezien als het tijdvak waarin de autobiografie als genre werd ‘geboren’.

De opkomst van de autobiografie wordt meestal geassocieerd met processen van individualisering en introspectie. Zo stelt de Amerikaanse historicus Peter Gay in deel IV van zijn cyclus *The bourgeois experience. Victoria to Freud* dat de negentiende-eeuwse burgerij ‘to the point of neurosis’ was geobsedeerd door het ‘zelf’, aangezien de eigen persoon nog het enige ankerpunt was in een snel veranderende wereld. Hij illustreert dat onder meer met de verschijning van beroemde Europese autobiografieën, zoals die van Jean-Jacques Rousseau, Johan Wolfgang von Goethe, George Sand, John Stuart Mill, Theodor Fontane en Edmund Gosse.²² In het hoofdstuk ‘Exercises in self-definition’ concentreert Gay zich op deze en andere hoogtepunten van het genre, omdat zij volgens hem het best uiting geven aan de ‘bourgeois struggles for emotional transparency’.²³ Hij vermeldt tevens dat vele andere mensen een autobiografie publiceerden. Deze teksten zouden de negentiende-eeuwse drang tot zelfgetuigenis eveneens illustreren, maar volgens Gay slaagden ‘imitators’ er zelden in een expliciete zelfanalyse te boek te stellen.²⁴ Het is echter de vraag of een zelfanalyse wel altijd de bedoeling was van eigentijdse autobiografen. Uit onderzoek van Philippe Lejeune, Phyllis Grosskurth, Robbie Gray en Arianne Baggerman blijkt namelijk dat er in de autobiografische praktijk in negentiende-eeuws Frankrijk, Engeland en Nederland nauwelijks sprake was van introspectie of individualisering.²⁵ Dat brengt me direct op een punt dat een groot deel van het onderzoek naar de autobiografie heeft beheerst: de definitie van het genre.²⁶

Het onderzoek naar de autobiografie kent een relatief korte geschiedenis, die begint met de Duitse ideeënhistoricus en filosoof Georg Misch. In 1907 publiceerde hij een studie over de autobiografie in de Oudheid, die zou uitgroeien tot het monumentale overzichtswerk *Die Geschichte der Autobiographie* (1907-1969).²⁷ Daarin betoogde Misch dat de bloeitijd van de autobiografie – opgevat als de beschrijving van een individueel leven door het individu zelf – begon in de Renaissance of de late Middeleeuwen. Met de cultuurhistoricus Jacob Burckhardt zag Misch in die periode de opkomst van een individueel zelfbewustzijn, volgens hem een noodzakelijke voorwaarde voor de autobiografie. Hij schreef daarom niet zozeer een geschiedenis van de autobiografie als wel een geschiedenis van het individualisme. Voor dergelijk ideeënhistorisch onderzoek achtte hij de autobiografie een nuttige bron. Tezeldertijd stelden andere historici juist vraagtekens bij de bruikbaarheid van de autobiografie. Zij wezen op de subjectieve en fictieve elementen, en diskwalificeerden op grond daarvan deze ‘gevaarlijkste aller bronnen’.²⁸

Terwijl de historische interesse daalde, kregen onderzoekers uit andere disciplines belangstelling voor autobiografieën. Zeer invloedrijk is een uit 1956 stammend artikel van de filosoof Georges Gusdorf, die grotendeels voortbouwde op het werk van Misch. Ook hij stelde dat het genre de opkomst van een individueel zelfbewustzijn markeert. Hij typeerde de autobiografie daarom als een fenomeen dat zicht bood op historische veranderingen in de manier waarop mensen zichzelf zien. Vanwege het antropologisch belang meende

Gusdorf dat de analyse van autobiografieën zich niet zozeer op de inhoud van het levensverhaal moest richten, maar op de constructie van het zelf.²⁹ Nadat Gusdorf de antropologische waarde van de autobiografische zelfconstructie had benadrukt, transformeerde de autobiografie in het onderzoek vrij snel tot een literaire tekst. Vanaf het midden van de jaren 1950 claimden literatuurwetenschappers de autobiografie als een acceptabel studieobject voor hun discipline. In hun onderzoeken kozen ze daarom een esthetische benadering, waarbij ze de autobiografie als relevant literair genre probeerden te duiden. In dit kader trachtten literatuurwetenschappers de autobiografie af te grenzen van aanpalende genres als de biografie, het dagboek en de roman. Speciale moeite is gedaan om de grenzen tussen de autobiografie en herinneringen, gedenkschriften of memoires af te bakenen.

Wayne Shumaker bijvoorbeeld zocht het centrale verschil tussen autobiografieën en memoires in de mate van subjectiviteit. In 1954 omschreef hij memoires als non-subjectieve teksten waarin de auteur op basis van eigen observaties een beeld schetst van buitenpersoonlijke zaken als politieke en sociale ontwikkelingen. Deze teksten achtte hij alleen relevant voor historici. Tot het domein van de literatuurwetenschap rekende hij de autobiografie, omschreven als een subjectief document waarin de auteur de blik naar binnen richt en een ontwikkelingsgeschiedenis van de eigen persoonlijkheid geeft.³⁰ In 1960 vond ook Roy Pascal het verschil tussen autobiografieën en memoires in de mate waarin de schrijver op zichzelf was gericht.³¹ Meer nog dan Shumaker benaderde hij de autobiografie als een kunstwerk, een creatief zelfportret waarin de autobiograaf zichzelf 'ontdekt' door de interactie tussen het heden waarin hij schrijft en het verleden dat hij zich herinnert. Uiteindelijk had dat zelfportret volgens Pascal meer met het karakter en standpunt van de schrijvende autobiograaf te maken dan met de historische waarheid. Hoewel hij zich voor een belangrijk deel op Misch baseerde, verzette Pascal zich tegen een historische lezing van autobiografische teksten omdat die bovenal als literatuur moeten worden begrepen.³²

De literaire benadering werd dominant in het onderzoek, wat grote gevolgen had voor het denken over de autobiografie.³³ Vanuit de gedachte dat de autobiografie een literair genre was, beperkte de aandacht zich namelijk tot 'kunstwerken' waarin zelfbewuste individuen verslag deden van hun persoonlijke ontwikkeling. Tussen het midden van de jaren 1950 en circa 1980 ontstond er ook een canon van autobiografieën. Die bevat 'voorlopers' als de *Confessiones* van Aurelius Augustinus (354-430), de *Vita* van de Florentijnse beeldhouwer Benvenuto Cellini (1500-1571), de *propria vita* van de Bolognese wiskundige Girolamo Cardano (1501-1576) en *Grace abounding to the chief of sinners* (1666) van de Engelse puritein John Bunyan. De 'echte' of 'moderne' autobiografie zou pas rond 1800 zijn ontstaan en voor de ontwikkeling van het genre wordt vaak verwezen naar twee mijlpalen: *Les confessions* (1782-1789) van Rousseau en *Dichtung und Wahrheit. Aus meinem Leben* (1811-1830) van Goethe. In de periode tussen deze twee boeken zou het 'grondplan' van het genre zijn gelegd. Volgens Pascal was rond 1830 duidelijk wat een autobiografie was: het genre waarin de autobiograaf zichzelf ontdekt door een geschiedenis te schetsen van de steeds veranderende verhouding tussen het 'zelf' en de 'omgeving'.

Binnen het denken over de autobiografie is veel waarde gehecht aan de historische component van de levensbeschouwing. De 'echte' autobiografie zou namelijk tegelijk zijn ontstaan met de historicistische gedachte dat kennis slechts mogelijk is door oorsprongen en ontwikkelingen in kaart te brengen – niet alleen van natuurlijke en culturele fenomenen, maar ook van mensen. Het gevolg was volgens de Amerikaanse historicus Karl Weintraub een tendens tot historische persoonsbeschouwing en autobiografische introspectie. Die

tendens was volgens hem begonnen in de Renaissance, maar culmineerde rond 1800 in de autobiografieën van Rousseau en Goethe. Deze werken markeerden volgens hem de geboorte van een ‘moderne’ notie van individualiteit. Die notie was zijns inziens een noodzakelijke voorwaarde voor de ‘echte’ autobiografie: de ontwikkelingsgeschiedenis van een unieke persoonlijkheid.³⁴

Terwijl Misch en Gusdorf de autobiografie nog hadden geassocieerd met de late Middeleeuwen en de Renaissance, maakte de volgende generatie onderzoekers de geschiedenis van het genre steeds korter. Dat blijkt goed uit *The forms of autobiography. Episodes in the history of a literary genre* (1980) van de Amerikaanse letterkundige William C. Spengemann.³⁵ Hij onderscheidt vier typen autobiografieën en begint zijn geschiedenis met het bekeringsmodel van Augustinus. De ‘echte’ ontwikkeling van het genre start volgens Spengemann echter met de chronologisch gestructureerde of ‘historische autobiografie’. Een voorbeeld van dit type is *The history of my life* van Benjamin Franklin, geschreven tussen 1771 en 1790.³⁶ Een derde type autobiografie vindt Spengemann in *Les confessions* van Rousseau. Dit werk staat in zijn geschiedenis model voor de ‘filosofische autobiografie’, waarin de chronologie is vervangen door een lossere aaneenschakeling van impressies over het eigen mentale ontwikkelingsproces. Daarna volgt de ‘poëtische autobiografie’, waarin schrijvers de waarheidsvinding ondergeschikt maakten aan zelfexpressie – zoals Charles Dickens deed in de autobiografische roman *David Copperfield* (1850). Vervolgens vervaagden de grenzen tussen autobiografie en roman steeds verder en volgens Spengemann is al het modernistische proza autobiografisch te noemen. Van een min of meer historisch verslag ontwikkelde de autobiografie zich dus tot een tegen de roman leunend document over de *condition humaine*.³⁷

De discussie over de vorm- en inhoudskenmerken leidde ertoe dat de autobiografie werd verbonden met moderniteit.³⁸ En of het begin van het genre nu in de Renaissance of de late achttiende eeuw werd gevonden, de autobiografie markeerde de opkomst van een nieuw, individueel en historisch begrepen zelfbewustzijn. Als bewijs daarvoor werd telkens opnieuw verwezen naar een beperkt aantal autobiografieën dat canonieke status had gekregen. In feite was de genrediscussie vastgelopen in een cirkelredenering: vanuit een bepaalde opvatting of definitie van de autobiografie was een corpus van teksten gevonden, dat ook weer de essentie van het genre representeerde.³⁹

Deze voorstelling van zaken deed geen recht aan historische variaties in de praktijk van het autobiografisch schrijven, noch aan historische variaties in de opvattingen over het autobiografisch genre, zo betoogde de Franse literatuurhistoricus Philippe Lejeune. In 1975 stelde hij daarom voor de definitie van het genre te historiseren.⁴⁰ Concreet wilde hij de aandacht verschuiven van de autobiografie als tekst naar de receptie van autobiografieën en andere vormen van ‘persoonlijke literatuur’. Zo achtte hij het mogelijk te achterhalen met welke ‘verwachtingshorizonten’ autobiografen in een bepaalde tijd en context te maken hadden. Om tegelijkertijd een beeld te krijgen van de manieren waarop autobiografen in het verleden schreven, bepleitte Lejeune de inventarisatie van autobiografische teksten zonder vooraf bepaalde genrenormen. Zelf begon hij met de inventarisatie van alle titels die in de catalogus van de Bibliothèque Nationale waren aangemerkt als ‘individuele biografie’, en op basis van dat corpus probeerde hij voor de negentiende eeuw in kaart te brengen welke mensen nu eigenlijk autobiografische teksten schreven en hoe die teksten eruit zagen.⁴¹

Lejeunes historiserende benadering kwam voort uit zijn opvatting dat de literatuurtheorie zich niet bezig moet houden met de constructie van een genre in hedendaagse termen, maar met een reconstructie van de manier waarop genres in hun context functione-

ren. Hij verzette zich dus tegen een theorie die een genre definieerde op basis van hedendaagse normen en een beperkt aantal teksten.⁴² Hoewel zijn historische perspectief op het genre binnen de literatuurwetenschap aanvankelijk weinig weerklank vond, zwol de kritiek op de conceptualisering van de autobiografie in de jaren 1980 aan. Feministische en postkoloniale wetenschappers bijvoorbeeld wezen op de afwezigheid van teksten van vrouwen en mensen uit niet-westerse culturen in de canon. Als literair genre bleek de autobiografie slechts ruimte te bieden aan één soort individualiteit: de autonome persoonlijkheid van witte mannen.⁴³ Vrouwen en mensen uit niet-westerse culturen zouden daarentegen een andere individualiteit hebben, waardoor zij hun 'zelf' begrepen en presenteerden als deel van een geheel – hetzij de familie, hetzij de gemeenschap. Maar vanwege deze andere 'zelf'-conceptie werden hun levensgeschiedenissen doorgaans gerubriceerd in de lager gewaardeerde categorie van memoires of herinneringen.

De kritiek op de conceptualisering van de autobiografie vertrok in eerste instantie vanuit de veronderstelling dat de levens van vrouwen en niet-westerse mensen fundamenteel verschillen van die van witte mannen, en dat zij daarom andersoortige autobiografieën schrijven. In de kritiek stond dus de verbinding tussen de tekst en de geleefde ervaring centraal. In die zin sloten feministische en postkoloniale critici aan bij het heersende discours: er werden (nog) geen fundamentele vraagtekens gesteld bij de verhouding tussen het leven en het schrijven over dat leven. In 1979 betoogde de postmoderne filosoof Paul de Man echter dat het 'zelf' van de autobiograaf per definitie een talige constructie is, die geen directe relatie met de auteur en het geleefde leven heeft.⁴⁴ Hij sneed de band tussen de autobiografische tekst en het historische leven van de autobiograaf dus door. Met dit essay legde De Man de basis voor een stroom van studies waarin de autobiografie werd benaderd als een specifieke vorm van fictie waarin weliswaar de illusie van realiteit wordt opgeroepen, maar die geen basis heeft in de historische werkelijkheid.⁴⁵ In deze postmoderne richting verschoof het perspectief naar de vormgeving van autobiografische teksten, toegespitst op de manieren waarop autobiografen in en door het schrijven een 'zelf' construeren. Onderzoekers als Domna C. Stanton betoogden in deze lijn dat ook het construeren van een autobiografische identiteit voor vrouwen anders en moeilijker ligt, omdat zij zich moeten 'inschrijven' in een symbolisch systeem dat hen uitsluit.⁴⁶

Terwijl het onderzoek zich steeds meer concentreerde op de talige constructie van het 'zelf' in en door het autobiografisch schrijven, vroeg de Amerikaanse psycholoog Jerome Bruner in 1987 aandacht voor de context waarin die constructies van het 'zelf' gestalte krijgen. De manier waarop mensen hun leven herinneren, begrijpen en vertellen wordt immers gestuurd door de narratieve structuren in de wereld waarin zij leven.⁴⁷ Volgens hem is het 'zelf' van autobiografen dus wel te begrijpen als een fictie, maar tegelijkertijd stelt hij dat die fictie een basis heeft in de symbolische en materiële wereld rondom de autobiograaf. Die wereld is mede bepalend voor de verhaaltechnieken waarmee autobiografen hun 'zelf' kunnen construeren. Vanuit een feministisch en historisch perspectief kwam de Amerikaanse letterkundige Felicity A. Nussbaum tot een vergelijkbaar standpunt. In 1989 betoogde zij dat het symbolisch vertoog over zaken als subjectiviteit en sekse per definitie een historisch vertoog is en dat het daarom van belang is autobiografische teksten van vrouwen en mannen terug te plaatsen in de discursieve en materiële context waarin ze zijn geschreven en gelezen.⁴⁸

De verschillende kritieken op de conceptualisering van het genre hadden tot gevolg dat de focus van het onderzoek langzamerhand verschoof van de tekst naar de context. Tevens

werd het zoeken naar een definitie gestaakt. Zo stelde de Amerikaanse letterkundige Paul John Eakin in het boek *How our lives become stories. Making selves* (1999) dat het weinig zin heeft de definitie van een autobiografie bij voorbaat vast te leggen. Hij bepleitte een brede benadering van de autobiografie door de grenzen met aanpalende genres als de memoires minder scherp te trekken en te onderzoeken hoe verschillende mensen op verschillende momenten uiting aan hun ‘zelf’ hebben gegeven.⁴⁹ In een recent overzichtswerk – de *Encyclopedia of life writing* (2002) – wordt de autobiografie zelfs omschreven als een ‘democratisch’ genre, dat in staat is gebleken vele noties van het ‘zelf’ te integreren.⁵⁰ Om recht te doen aan de reikwijdte van het autobiografisch schrijven, is ook de term ‘*life writing*’ geïntroduceerd.⁵¹ Deze term beduidt alle mogelijke manieren om over levens te schrijven, zonder bepaalde vormen hoger te waarderen dan andere. Om ‘egodocumenten’ als dagboeken en autobiografieën toch te kunnen onderscheiden van biografieën en romans, wordt de term ‘*life narrative*’ gebruikt. Binnen de groep ‘*life narratives*’ staat de autobiografie dan voor het (gecanoniseerde) type tekst waarin iemand de eigen levensgeschiedenis beschrijft. Hoewel er in het ‘*life writing*’-onderzoek dus onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende soorten levensverhalen, worden genregrenzen minder strak getrokken. Het gaat vooral om de vraag hoe schrijvers het ‘zelf’ communiceren en hoe deze communicatie in verschillende tijden en omstandigheden werkt.⁵²

In deze studie sluit ik aan bij de historiserende en contextualiserende benadering van de autobiografie. Internationaal gezien is die benadering relatief nieuw, maar binnen de Nederlandse context niet. Hier houden historici zich al geruime tijd bezighouden met onderzoek naar zogenoemde ‘egodocumenten’: teksten waarin een persoon de eigen gedachten, gevoelens en ervaringen beschrijft. Omdat de categorie ‘egodocumenten’ zowel dagboeken als brieven, autobiografieën en memoires omvat, is de term ‘egodocumenten’ enigszins vergelijkbaar met de term ‘*life narrative*’. Tot nog toe is er in Nederland echter weinig onderzoek gedaan naar de autobiografie.

De Nederlandse traditie: egodocumenten en autobiografieën

Terwijl de buitenlandse literatuur over de autobiografie bijna niet meer te overzien is, ligt de situatie in Nederland bepaald anders. Literatuurwetenschappers hebben zich nauwelijks systematisch verdiept in het genre. Onder historici daarentegen bestaat een stevige traditie van onderzoek naar ‘egodocumenten’. Deze term is in de jaren 1950 gemunt door de Amsterdamse hoogleraar Jacques Presser, als koepelbegrip voor persoonlijke brieven, dagboeken, memoires en autobiografieën. Hij bepleitte het gebruik van deze ‘egodocumenten’ als bronnen voor historisch onderzoek.⁵³ Zelf baseerde hij zijn magnum opus, *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* (1965), voor een belangrijk deel op egodocumenten en interviews. Destijds werd Pressers belangstelling voor egodocumenten en de persoonlijke beleving van de geschiedenis nog niet breed gedeeld. In de geschiedwetenschap golden autobiografieën, dagboeken en dergelijke als onbetrouwbare bronnen. Bovendien richtte de historische aandacht zich vooral op buiten-individuele processen als economische en demografische ontwikkelingen.⁵⁴

Ofschoon Presser veel materiaal had verzameld over autobiografieën en andere egodocumenten, schreef hij geen algemene studie over dit onderwerp. In 1966 publiceerde Alphons Chorus evenwel het boek *Vormen van zelfkennis in de autobiografie*. Chorus was van 1947 tot 1979 hoogleraar psychologie te Leiden. Hij werkte vanuit de overtuiging dat de

psychologie een praktisch vak was, dat kon bijdragen aan harmonischer verhoudingen tussen mensen en een leefbare samenleving. Als humanist hechtte hij groot belang aan 'zelfkennis'. Omdat hij de literatuur beschouwde als een bron van psychologische kennis, maakte hij in zijn onderwijs en onderzoek gebruik van romans, filosofische geschriften, biografieën en autobiografieën.⁵⁵

Kenmerkend voor de autobiografie achtte Chorus de drang tot zelfkennis en zelfverbetering, hoewel hij tegelijkertijd stelde dat in veel autobiografieën weinig sporen van zelfreflectie waren te vinden.⁵⁶ In zijn boek concentreerde hij zich daarom op een aantal 'hoogtepunten' van het genre, die volgens hem 'typische varianten van zelfkennis' demonstreerden. Aan de hand van Augustinus' *Confessiones* belichtte Chorus bijvoorbeeld de 'christelijke zelfkennis', terwijl hij de autobiografieën van Jean-Jacques Rousseau en Simone de Beauvoir aan respectievelijk de 'zelfkennis van de moderne gevoelsmens' en de 'existentialistische zelfkennis' verbond. Tussen de bedrijven door schetste Chorus een geschiedenis van de autobiografie, die sterke overeenkomsten vertoont met die van Misch en Pascal. Chorus zag de autobiografie namelijk als een modern en westers genre, dat tegelijk met het individueel zelfbewustzijn in de Renaissance tot bloei kwam. Volgens Chorus begon de 'grote tijd' van de autobiografie echter aan het einde van de achttiende eeuw, toen Edward Gibbon, Benjamin Franklin, Rousseau en Goethe hun autobiografieën schreven.⁵⁷

Tot het midden van de jaren 1980 bleef het boek van Chorus de enige Nederlandse studie over de autobiografie. In 1970 wijdde de redactie van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* wel een themanummer aan egodocumenten, opgedragen aan de dat jaar overleden Presser. Deze special bestaat uit een bonte verzameling van bijdragen, die in meer of mindere mate met egodocumenten te maken hebben. De redactie had de verschillende auteurs ook gevraagd te reflecteren op het historisch gebruik van egodocumenten, maar stelde zelf al in een voorwoord vast dat 'dit streven niet in alle stukken met evenveel succes beloond werd'.⁵⁸ In het artikel 'Georg Misch en de autobiografie' bood E.M. Janssen Perio bijvoorbeeld niet meer dan een bespreking van diens *Geschichte der Autobiographie*.⁵⁹ Meer beschouwend was de bijdrage van Hermann von der Dunk, die in lijn met Misch en Pascal stelde dat de autobiografie als genre pas in de Renaissance ontstond, tegelijk met de 'moderne mens'. Het schrijven van een autobiografie veronderstelde naar zijn idee twee voorwaarden: een 'bepaalde aanleg' waardoor de autobiograaf de verhouding tussen het ik en de wereld als een fundamenteel vraagstuk ervaarde, en een 'kultuurpatroon' dat de ervaring van die relatie mogelijk maakte.⁶⁰

Hoewel Von der Dunk wees op de problemen van betrouwbaarheid, presenteerde hij de autobiografie als een belangrijke bron voor (cultuur)historici. Het autobiografische zelfportret weerspiegelde immers 'de hele kultuurkring, het tijdsgewricht', en in die zin maakte het niet uit hoe leugenachtig een autobiografie was. De autobiografische zelfpresentatie draagt altijd de sporen van de belevingswereld waarin die ontstond en daarom kunnen autobiografieën volgens Von der Dunk dienen als toegang tot die wereld.⁶¹ Andere auteurs betoogden echter dat de historische waarde van egodocumenten steeg naarmate het egogehalte daalde.⁶² Zo meende Maarten Brands dat de geschiedwetenschap meer te verwachten had van memoires dan van autobiografieën.⁶³ Naar het idee van Ivo Schöffer gold echter ook voor deze categorie teksten dat de historische betrouwbaarheid discutabel was. Toch stelde hij dat memoires met de normale bronnenkritiek wel te gebruiken waren, hoewel hij alle egodocumenten uiteindelijk vooral een 'aanvullende, complementaire functie' toekende.⁶⁴

De twijfels over de betrouwbaarheid van autobiografieën, memoires en andere egodocumenten speelden Nederlandse historici destijds duidelijk parten. Tegelijkertijd werd er geen antwoord gevonden op de vraag wat nu de specifieke waarde van deze bronnen voor de geschiedschrijving kon zijn. Dat veranderde met de komst van nieuwe historische stromingen als mentaliteitsgeschiedenis, microgeschiedenis en vrouwengeschiedenis. In de loop van de jaren 1970 en 1980 werden egodocumenten (internationaal) herontdekt als bronnen die konden helpen bij de beantwoording van nieuwe onderzoeksvragen, bijvoorbeeld naar de subjectieve belevingswereld van historische personen en allerlei aspecten van het dagelijks leven – ook van ‘vergeten groepen’ als arbeiders en vrouwen.⁶⁵

Aan het begin van de jaren 1980 startten Nederlandse historici op verschillende plaatsen inventarisatieprojecten. De Fryske Akademy maakte een repertorium van Friese egodocumenten en het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging begon met een verzameling (ongepubliceerde) egodocumenten van vrouwen.⁶⁶ Aan de Erasmus Universiteit Rotterdam initieerde de historicus Rudolf Dekker een grootschalig project om voor de periode 1500-1814 een overzicht te krijgen van alle Noord-Nederlandse egodocumenten die bewaard waren gebleven in archieven, musea en bibliotheken. Begin jaren 1990 publiceerde de projectgroep een lijst met meer dan elfhonderd gedrukte en ongedrukte teksten, variërend van autobiografieën en memoires tot dagboeken, reisverslagen en ‘persoonlijke notities’ zoals familieboekjes.⁶⁷ Deze inventarisatie werd later vervolgd voor de periode 1813-1914, waarbij een project was gericht op de inventarisatie van handschriften en een ander op gedrukte teksten.⁶⁸

Onder invloed van de toenemende stroom buitenlandse literatuur over de autobiografie kregen Nederlandse letterkundigen aan het einde van de jaren 1980 ook enige belangstelling voor dit genre. In 1988 bepleitte Angenies Brandenburg in de bijlagen van haar biografie van Annie Romein-Verschoor een interdisciplinair onderzoek naar de geschiedenis van de autobiografie.⁶⁹ Leidse en Groninger letterkundigen organiseerden bijeenkomsten over de autobiografie, die resulteerden in twee verzamelbundels.⁷⁰ Daarnaast schreven Olav Severijnen en Riet Paasman narratologische proefschriften over respectievelijk de modernistische autobiografie en autobiografieën van naoorlogse schrijfsters.⁷¹ In 1985 publiceerde de humanist Piet Spigt *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland*, de eerste en vooralsnog enige studie op dit gebied.

Piet Spigt was een autodidact die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn loopbaan begon als leraar Nederlands en geschiedenis, en vanaf 1946 verschillende functies bij De Nederlandsche Bank bekleedde. In zijn vrije tijd zette Spigt zich in voor het Humanistisch Verbond en hield hij zich bezig met geschiedenis, filosofie, letterkunde en psychologie.⁷² In het tijdschrift *Rekenschap*, een uitgave van de Humanistische Stichting Socrates, publiceerde hij vanaf 1979 over verschillende autobiografieën en op basis van ‘dertig jaar leeservaring met zelfbeschrijvingen’ schetste hij in zijn boek ten slotte de geschiedenis van de autobiografie als een ‘fenomeen van unieke cultuurhistorische betekenis’.⁷³ Dat fenomeen ontstond ook volgens Spigt in de Renaissance, maar pas na Rousseau en Goethe was er sprake van een ‘voldragen structuur’. Vanaf het begin van de negentiende eeuw was de autobiografie te typeren als ‘een lopend verhaal van het eigen leven en daarmee gepaard gaande diepe introspectie van de eigen beweegredenen en drijfveren’.⁷⁴

In Nederland signaleerde Spigt vanaf de zestiende eeuw weliswaar ‘voorlopers’, maar deze kwalificeerde hij uiteindelijk als memoires omdat de focus in deze teksten meer op de buitenwereld dan op de zelfbeschouwing lag. Volgens Spigt begon de geschiedenis van

Piet Spigt, circa 1980. Schrijver van de invloedrijke studie *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* (Amsterdam: G.A. van Oorschot 1985). Het Humanistisch Archief, Utrecht.

de autobiografie in Nederland pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen de samenleving veranderde, ‘oude tradities’ verdwenen en mensen waren ‘losgeslagen van hun aloude ankers’. In die situatie gingen mensen zich bezinnen op de vraag wie ze waren, zodat de autobiografie ook in Nederland tot wasdom kwam.⁷⁵ Representatief voor deze ontwikkeling vond Spigt de autobiografie van de hervormde predikant Simon Hendrik Buytendijk, die *Bladen uit mijn levensboek* (Nijkerk: G.F. Callenbach 1905) publiceerde. In dit boek las Spigt voor het eerst een ‘duidelijk zelfportret’, waarin ‘een boeiend mens zich confronteerde met zichzelf’ en de auteur zowel zijn uiterlijke levensloop als zijn ‘innerlijke gedrevenheden’ had beschreven.⁷⁶

Het boek van Spigt is een voorbeeld van de teleologische en universaliserende vorm van geschiedschrijving die destijds ook de internationale literatuur over de autobiografie kenmerkte. In Nederland weerklinkt de echo van Spigt nog steeds. Zo stelde de historicus Henk te Velde in het artikel ‘Egodocumenten en politieke cultuur’ (2002) op basis van Spigt dat er binnen het autobiografische genre mogelijk sprake is van twee verschillende tradities. Enerzijds een traditie van memoires: persoonlijke geschiedenissen waarin de nadruk ligt op de wereld rondom de autobiograaf. Anderzijds een traditie waarin de geschiedenis van een persoon centraal staat – de ‘echte’ autobiografie dus. Te Velde zag de wortels van de autobiografie in piëtistische bekeringsverhalen en daartoe zou deze meer introspectieve traditie in het negentiende-eeuwse Nederland beperkt zijn gebleven. ‘Ruimte voor een uitbundige, zelfbewuste autobiografische traditie’ was er volgens Te Velde niet in Nederland, ‘ook al omdat tot de jaren 1960 de groep de norm bleef, en het individu bescheiden diende te zijn’.⁷⁷

Hoewel beweringen over de relatie tussen de autobiografie en de opkomst van een individueel zelfbewustzijn in algemene zin misschien wel hout snijden, is het probleem met deze invalshoek dat er telkens opnieuw een hedendaagse conceptie van de autobiografie wordt teruggeprojecteerd op het verleden. Dat zegt uiteindelijk meer over de manier waarop onderzoekers de autobiografie (willen) begrijpen, dan over de geschiedenis van de autobiografie. Om die geschiedenis te achterhalen, voldoet het niet om steeds opnieuw naar een beperkt aantal ‘hoogtepunten’ te kijken. Wie zicht wil krijgen op de historische veranderingen in de manier waarop mensen over zichzelf schreven, zal zich moeten verdiepen in de historische praktijk van autobiografen. Dankzij de inventarisatieprojecten van egodocumenten is dit voor de Nederlandse context ook praktisch mogelijk. Dekkers inventarisatieprojecten zijn uniek in de wereld; nergens anders bestaat er zo’n langlopend overzicht van egodocumenten, hoewel onderzoekers in andere landen inmiddels vergelijkbare projecten zijn gestart.⁷⁸

De Nederlandse inventarisatieprojecten gaven een sterke impuls aan het gebruik van deze bronnen in historisch onderzoek. Op basis van de inventarisatie 1500-1814 schreef Rudolf Dekker onder meer een geschiedenis van het denken en handelen inzake opvoeding in Nederland. Arianne Baggerman bestudeerde het leesgedrag van een jonge dagboekschrijver aan het einde van de achttiende eeuw en Jeroen Blaak schreef op basis van dagboeken een proefschrift over lees- en schrijfgedrag in de vroegmoderne tijd.⁷⁹ Ofschoon egodocumenten ook aanknopingspunten bieden om nieuwe onderzoeksvragen te formuleren, bijvoorbeeld naar de veranderende tijdsbeleving, zijn egodocumenten niet alleen interessant vanwege de inhoud. Baggerman en Dekker betoogden dat de specifieke vorm van autobiografische documenten zelf ook een geschiedenis heeft, die de inhoud van deze teksten mede bepaalt.⁸⁰ In een studie over het dagboek van Otto van Eck lieten zij zelf

zien hoe het fenomeen kinderdagboek is verbonden met de opkomst van een verlichte pedagogiek en het ideaal van de maakbare burger aan het einde van de achttiende eeuw.⁸¹

De gedachte dat vorm en inhoud niet los van elkaar kunnen worden gezien, ligt aan de basis van Baggermans onderzoeksproject *Controlling time and shaping the self: education, introspection and practices of writing in the Netherlands, 1750-1914*. Het fundament van dit NWO-project ligt in de inventarisaties van Nederlandse egodocumenten. Die maken het mogelijk de autobiografische praktijk over een lange periode te volgen en te analyseren. Dan blijkt onder andere dat er vanaf circa 1800 steeds meer autobiografische teksten werden geschreven.⁸² Deze toename correspondeert weliswaar met de heersende gedachte dat de autobiografie een negentiende-eeuws genre is, maar de gevonden teksten kenmerken zich niet in de eerste plaats door hun intieme of introspectieve aard. Veel autobiografen thematiseren juist de (snel) veranderende wereld om hen heen. Baggerman stelde daarom vraagtekens bij de veronderstelde relatie tussen de opkomst van een individueel zelfbewustzijn en de autobiografie. Zij ontwikkelde de hypothese dat de bloei van het autobiografisch schrijven misschien beter is te verklaren door een verandering in het historisch bewustzijn.⁸³

Dit proefschrift, onderdeel van het bovengenoemde project *Controlling time*, vertrekt vanuit de constatering dat het aantal autobiografische teksten in de negentiende eeuw toenam. Er is echter ook sprake van een belangrijke verandering in de verschijningsvorm van deze teksten. Terwijl vroegmoderne autobiografen hun teksten zelden publiceerden, verschenen er in de negentiende eeuw steeds meer *gedrukte* autobiografieën. Deze bevinding leidde binnen het onderzoeksproject tot vragen omtrent de commercialisering van de autobiografie. De publicatie van autobiografieën veronderstelt immers dat uitgevers een markt voor deze teksten zagen. Voor dit onderzoek ben ik nagegaan welke ruimte de Nederlandse boekenmarkt aan autobiografieën bood, en welke mensen zich met welke inhoud op die markt konden manifesteren als de auteur van hun eigen leven.

Autobiografieën op de boekenmarkt

De boekenmarkt als strijdtooneel: autobiografisch schrijverschap

Verschillende onderzoekers hebben opgemerkt dat de ‘geboorte’ van de autobiografie rond 1800 samenvalt met de publicatie van autobiografische teksten, maar de autobiografie is nooit benaderd als boek. De meeste onderzoekers richten zich op de inhoud van autobiografieën en besteden weinig aandacht aan de vorm. Er is echter een belangrijk verschil tussen een manuscript en een boek: de publicerende autobiograaf maakt zijn leven immers publiek. De vormverandering getuigt dan ook van een verandering in de mentaliteit ten aanzien van het autobiografisch schrijven. Terwijl het voor vroegmoderne autobiografen ongebruikelijk was hun levensverhalen via de drukpers te openbaren, werd dat in de negentiende eeuw kennelijk normaal. Oude manuscripten werden uit de archieven gehaald en gepubliceerd. Op basis van de inventarisatie van vroegmoderne egodocumenten signaleerde Dekker bovendien dat er tegen het einde van de achttiende eeuw tevens autobiografieën van nog levende auteurs in druk verschenen. Omdat deze autobiografen meestal broodschrijvers waren, opperde Dekker dat de autobiografie een ‘bron van geldelijk gewin’ was geworden.⁸⁴ Volgens de Amerikaanse historicus Michael Mascuch is er zelfs een rechtstreeks verband tussen de opkomst van de autobiografie, het onderliggende model van een individueel zelfbewustzijn en de geschiedenis van het boek. Dat verband ligt in de notie ‘auteur’.

In zijn studie *Origins of the individualist self. Autobiography and self-identity in England, 1591-1791* stelt Mascuch in navolging van Gusdorf dat de autobiografie de opkomst van een individueel zelfbewustzijn markeert. Dat bewustzijn vertaalt hij als het idee dat elk mens zelf de inhoud van zijn leven bepaalt en in figuurlijk opzicht dus de auteur van het eigen levensverhaal is. Het effect van dit figuurlijke of symbolische auteurschap wordt volgens Mascuch versterkt als het eigen leven letterlijk de vorm van een boek krijgt. Daarom verbindt hij de opkomst van de 'auteur' als identiteitsmodel met de expansie van de boekenmarkt aan het einde van de achttiende eeuw. Die expansie genereerde meer ruimte voor schrijvers; meer individuen kregen de kans zich letterlijk als de auteur van hun eigen levensverhaal te profileren. De publicatie van een autobiografie was volgens Masuch met name een aantrekkelijke optie voor mensen die feitelijk geen macht over hun eigen levensverhaal hadden, zoals religieuze dissenters, in opspraak geraakte vrouwen en ter dood veroordeelde criminelen. De boekenmarkt bood hen de kans hun discursieve identiteit te beheersen door zich aan het (lees)publiek te presenteren als de auteurs van hun eigen levensverhaal. Na de introductie van het auteursrecht werd de aantrekkingskracht van het autobiografisch genre volgens Masuch nog groter, omdat het toen tevens mogelijk werd geld te verdienen met het eigen levensverhaal.⁸⁵

Omdat de autobiograaf zich letterlijk en figuurlijk als de auteur van zijn eigen leven presenteert, meent Mascuch dat de opkomst van de autobiografie het ontstaan van een modern of individueel bewustzijn markeert. In deze opvatting staat hij niet bepaald alleen, zoals ik hierboven heb laten zien: het denken over het genre wordt beheerst door de relatie tussen de autobiografie en de geschiedenis van het individuele zelfbewustzijn. Door de opkomst van de autobiografie te relateren aan ontwikkelingen op de boekenmarkt geeft Mascuch evenwel een interessante draai aan deze relatie, die mijn onderzoek bijzonder heeft geïnspireerd. Mijn lezing van Mascuchs studie leidde wel tot enkele overdenkingen.

Die hebben in de eerste plaats betrekking op Mascuchs opvatting van een autobiografie. Mascuch geeft a-typische autobiografen als criminelen en vrouwen weliswaar een belangrijke rol in de vroegmoderne ontwikkeling van het genre, maar tegelijkertijd begrijpt ook hij de autobiografie in het kader van een proces van individualisering.⁸⁶ De inventarisaties van Nederlandse egodocumenten tonen echter aan dat er in de negentiende eeuw weliswaar veel autobiografische titels van levende tijdgenoten verschenen, maar dat deze boeken niet bepaald voldoen aan de klassieke kenmerken van de autobiografie. De autobiografen schreven meer over de hen omringende wereld dan over zichzelf.⁸⁷ In letterlijk opzicht profileerden deze autobiografen zich evenwel als de auteurs van hun leven: hun namen stonden op de titelpagina's van hun boeken. Een tweede kanttekening betreft datgene wat Mascuch buiten beschouwing laat: de boekenmarkt. Hij veronderstelt dat de expanderende boekenmarkt ruimte bood aan autobiografen, maar onderzocht niet in hoeverre dat het geval was. Dat heeft te maken met zijn perspectief: hij stelde de autobiograaf als auteur centraal. Vanuit dat perspectief verklaart hij de publicatie van levensverhalen met de financiële en symbolische voordelen voor de autobiograaf. Onduidelijk blijft echter waarom uitgevers bereid waren te investeren in deze publicaties en waarom lezers die boeken wilden kopen.

Het lijkt mij nuttig het zoeklicht ook te richten op de boekenmarkt. Daarom draai ik de volgorde om. In deze studie zal ik eerst onderzoeken of er een markt voor autobiografieën was; aansluitend onderzoek ik welke mensen zich met welke inhoud op de boekenmarkt konden manifesteren als de auteur van hun eigen leven. Anders dan Mascuch start ik deze studie dus zonder vooraf bepaalde opvattingen over de autobiografie en de autobiograaf.

Ik beschouw de autobiografie veeleer als de uitkomst van een strijd. Daarmee volg ik deels het spoor van Bourdieu, die het hele cultuurveld beschouwt als het toneel van een strijd om symbolische macht. Meer specifiek sluit ik aan bij de Amerikaanse letterkundige Thomas Couser, die voorstelde de autobiografie te benaderen als het toneel van een dynamische strijd om ‘autoriteit’.⁸⁸

In de context van de autobiografie heeft de notie ‘autoriteit’ betrekking op de relatie tussen de auteur, het verhaalde en de buitentekstuele wereld, waarbij het draait om de vraag of er geloof moet worden gehecht aan de woorden van een autobiograaf. De vraag naar de ‘autoriteit’ of het ‘gezag’ van de autobiograaf is dus verwant met de kwestie van ‘waarheid’. In de autobiografische communicatie speelt ‘waarheid’ een cruciale rol: lezers moeten geloven dat ze te maken hebben met de ‘ware’ geschiedenis van de schrijver. In hedendaagse ogen is de ‘autobiografische waarheid’ niet te reduceren tot een tegenstelling tussen feit en fictie. Veel meer dan met een juridische of logische conceptie van ‘waarheid’ heeft deze waarheid te maken met ‘authenticiteit’.⁸⁹ Dat concept duidt op een hoge mate van overeenstemming tussen de bron (de persoon van de schrijver) en de inhoud van een tekst, maar sluit fictieve elementen niet uit. De mate waarin dit authentieke verslag vervolgens wordt (h)erkend als ‘waar’, is een kwestie van ‘autoriteit’.

Of er geloof wordt gehecht aan de woorden van een autobiograaf, is volgens Couser het resultaat van ‘culturele onderhandelingen’ die zich afspelen in een naar tijd en plaats specifieke context.⁹⁰ In die strijd om het gezag zijn naast de auteur ook andere actoren betrokken. Redacteuren, uitgevers, critici, biografen, historici en lezers dragen allen bij aan de culturele onderhandelingen die de autoriteit van een schrijver al dan niet vestigen. Uitgevers kunnen de autobiografische tekst van een anonieme of onbekende schrijver bijvoorbeeld zodanig presenteren dat het lezerspubliek weliswaar niet weet wie de schrijver is en de authenticiteit dus niet kan vaststellen, maar het boek desondanks wel als ‘ware geschiedenis’ erkent en daarmee de schrijver autoriteit toekent.

Met zijn benadering van de autobiografie probeerde Couser een uitweg te vinden uit de impasse waarin het autobiografieonderzoek vanaf de jaren 1980 was geraakt. Enerzijds waren er onderzoekers die een correspondentie tussen woorden, concepten en de reële wereld veronderstelden. In deze opvatting is de autobiografie een document dat iets van waarheid over een reël persoon meedeelt, al was het maar omdat leugens óók iets onthullen over de identiteit van de schrijver. Postmoderne theoretici stelden daarentegen dat er slechts culturele codes zijn waarmee autobiografen een vorm creëren die ten hoogste een illusie van hun individuele aanwezigheid suggereert. Waar de eerste groep de autoriteit van een reële schrijver in een autobiografische tekst veronderstelt, ziet de tweede groep een autobiografische tekst vooral als een talige constructie. Daardoor dreigde de context van de autobiografische zelfpresentatie uit beeld te geraken. In mijn onderzoek staat juist de context centraal. Ik beschouw daarom de wereld rondom de gepubliceerde autobiografie als het strijdtoneel: de boekenmarkt, i.c. de Nederlandse boekenmarkt tussen 1850 en 1918. De autobiografie is dan de uitkomst van een strijd om autobiografisch schrijverschap die zich afspeelt op die markt.

Nieuwe vormen van openbaarheid en de boekenmarkt

Uiteraard is het strijdtoneel van de boekenmarkt niet los te zien van andere maatschappelijke ontwikkelingen. In de loop van de negentiende eeuw veranderde Nederland ingrijpend. Bestuurlijk gezien was het land in een relatief korte tijd getransformeerd van een

federale republiek in een monarchie. Nadat patriotten in 1795 de Bataafse Republiek hadden geproclameerd, benoemde de Franse keizer Napoleon zijn broer Lodewijk in 1806 tot staatshoofd van het Koninkrijk Holland. Vanaf juli 1810 was er geen sprake meer van een zelfstandig land; Napoleon lijfde het koninkrijk in bij Frankrijk. In 1813 herwon Nederland zijn onafhankelijkheid, waarna Willem Frederik van Oranje-Nassau werd uitgeroepen tot Soeverein Vorst der Nederlanden. In 1815 werd hij koning Willem I van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, maar nog tijdens zijn bewind moest hij de afscheiding van België (1830) accepteren. In 1848 kreeg koning Willem II te maken met een nieuwe grondwet, waardoor Nederland een constitutionele monarchie werd en de macht van de vorst danig ingeperkt. De grotendeels door de liberale politicus Johan Rudolf Thorbecke geschreven grondwet vormt het fundament van de moderne parlementaire democratie.

Ofschoon Nederland in de eerste decennia van de negentiende eeuw formeel een natiestaat werd, was er feitelijk nog geen sprake van één land. De inwoners van het Nederlandse grondgebied hanteerden bijvoorbeeld de in hun regio geldende, lokale tijd.⁹¹ Zolang de mobiliteit gering was en er geen nationale markt bestond, was dit nog geen probleem. Dat veranderde in de loop van de negentiende eeuw, toen het land ook economisch werd geïntegreerd en infrastructurele projecten een hoge vlucht namen. Op instigatie van Willem I werden er kanalen gegraven, wegen en spoorwegen aangelegd.⁹² Met name voor de dienstregeling van treinen was het noodzakelijk dat er een nationale tijd kwam. Sinds 1858 hielden veel steden en regio's zich daarom aan de Amsterdamse tijd, maar pas in 1908 bepaalde de overheid bij wet dat er in Nederland vanaf 1 mei 1909 één nationale tijd zou gelden.

De nationale tijdrekening is een van de aspecten van de 'eenwording van Nederland', die zich in de negentiende eeuw op politiek, economisch, infrastructureel en cultureel niveau voltrok.⁹³ Bij de culturele eenwording van naties speelde de drukpers een niet onbelangrijke rol, zoals Benedict Anderson heeft betoogd. Hij wees vooral op de functie van kranten, die een massapubliek gelijktijdig informeerden over actuele gebeurtenissen. De krant fungeerde daardoor als medium dat afzonderlijke individuen verbond tot een 'verbeelde gemeenschap'.⁹⁴ In Nederland was de krant tot 1870 geen massamedium. Sinds 1805 gold namelijk het dagbladzegel, een belasting op het formaat en de oplage van nieuwsbladen.⁹⁵ Als gevolg van deze belasting waren kranten duur, waardoor de aantallen abonnees laag bleven. Op 1 juli 1869 werd het dagbladzegel afgeschaft.⁹⁶ Dat gaf een enorme impuls aan journalistiek: het aantal kranten nam toe, ze werden dikker en groter en gingen dagelijks verschijnen tegen een gelijke of verlaagde prijs in steeds hogere oplages.⁹⁷

De belangstelling voor kranten (en andere vormen van drukwerk) veronderstelt een geletterde bevolking. In vergelijking met andere Europese landen kende Nederland een hoog alfabetiseringsniveau, hoewel er grote regionale verschillen waren. Rond 1816 was gemiddeld al zestig procent van de vrouwen en 75 procent van de mannen in staat een handtekening onder de huwelijksakte te schrijven. Deze mensen zullen ook enige vaardigheid in het lezen hebben gehad, omdat het schrijfonderwijs volgde op het leesonderwijs.⁹⁸ Tot 1901 bestond er geen leerplicht, maar de onderwijswet van 1806 vormde wel het begin van een nationaal onderwijsstelsel. Mede door de instelling van een nationale onderwijsinspectie steeg het niveau van het openbaar onderwijs en in de loop van de negentiende eeuw volgden steeds meer kinderen in ieder geval enige jaren lager onderwijs. Tegen 1900 was het analfabetisme een randverschijnsel geworden.⁹⁹

Via het onderwijs steeg de alfabetisering en daarmee de potentiële afzetmarkt van het

boekbedrijf. Tegelijkertijd bevorderde het onderwijs de identificatie met Nederland. Op school werden kinderen namelijk ingewijd in de nationale of vaderlandse geschiedenis. Aanvankelijk was het vak geschiedenis nog facultatief, maar in 1857 werd het een verplicht onderdeel van het curriculum van het lager onderwijs. Op die manier beoogde de overheid de ‘vaderlandsliefde’ te bevorderen.¹⁰⁰ Terwijl de inwoners van Nederland allengs een nationale gemeenschap gingen vormen, bleef het burgerschap voorbehouden aan een kleine groep belasting betalende mannen. De politieke besluitvorming was in handen van een liberale elite van heren die zeiden het ‘algemeen belang’ te dienen. In het laatste kwart van de negentiende eeuw profileerden zich echter nieuwe groepen: gereformeerden, katholieken, socialisten en feministen. Zij voelden zich niet vertegenwoordigd door de liberale elite en eisten politieke aandacht voor hun specifieke belangen. Anders dan de liberalen baseerden deze groeperingen zich niet op het abstracte, algemene belang, maar bevochten zij vanuit een specifieke levens- of wereldbeschouwelijke identiteitspolitiek toegang tot de nationale gemeenschap.

De identiteitspolitiek van de nieuwe groepen leidde volgens Ido de Haan en Henk te Velde tot een nieuwe vorm van openbaarheid: de beheerste redelijkheid van een kleine en afgesloten groep liberalen werd vervangen door een publieke en gepassioneerde strijd die grote delen van de bevolking wist te activeren.¹⁰¹ In de nieuwe openbaarheid signaleerde Te Velde tevens een stijgende belangstelling voor de ‘persoonlijkheid’ van politieke leiders.¹⁰² Deze tendens was al in de jaren 1860 ingezet, toen de parlementaire journalistiek het grote publiek poogde te interesseren voor hun berichten. Dat was volgens journalisten niet mogelijk met abstracte verhandelingen over het staatsrecht, maar wel met inkijkjes in het politieke bedrijf en portretten van politici. Een nieuwe generatie politici ontwikkelde vervolgens een nieuwe politieke stijl, die als autobiografisch is te typeren. Leiders als Abraham Kuyper, Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Pieter Jelles Troelstra maakten hun eigen persoon, leven en ervaringen tot onderdeel van de politieke strijd. In dit kader schreven en publiceerden zij ook autobiografieën. Zo schreef Kuyper *Confidentie* (Amsterdam: Höveker en Zoon 1873), een bekeringsgeschiedenis die was bedoeld om zijn leiderschap te legitimeren, de gereformeerde achterban te mobiliseren en de anti-revolutionaire beweging te inspireren. Ook Domela Nieuwenhuis (1910) en Troelstra (1927-1931) publiceerden autobiografieën. In 1924 verscheen de autobiografie van Aletta Jacobs, een van de bekendste Nederlandse feministen.¹⁰³

De publicatie van een autobiografie vereist dat de autobiograaf op de een of andere manier in de openbaarheid treedt. Juist op dit punt bestond er een belangrijk verschil tussen de seksen: terwijl mannen uit de midden- en hogere klassen via hun beroepen een min of meer vanzelfsprekende relatie tot het publieke domein hadden, werden vrouwen uit deze klassen geacht hun plaats in het privé-domein van gezin en familie te vinden.¹⁰⁴ In de loop van de negentiende eeuw werden vrouwen echter actief in allerlei vormen van charitatief en maatschappelijk werk. In Nederland evolueerde dit vrouwelijk activisme vanaf circa 1870 in de richting van een vrouwenbeweging die de emancipatie van vrouwen eiste.¹⁰⁵ Sinds 1850 vonden bovendien steeds meer Nederlandse vrouwen werk en inkomen als schrijfster, onder andere van (historische) romans en kinderboeken.¹⁰⁶ In de tweede helft van de negentiende eeuw traden dus steeds meer vrouwen naar buiten, maar in de literatuur wordt een spanning tussen vrouwen en het autobiografisch schrijverschap verondersteld.¹⁰⁷ Toch verschenen er wel degelijk autobiografieën van vrouwen. Het lijkt mij de moeite waard te onderzoeken hoe deze vrouwen zich in het openbaar als de auteurs van

hun eigen leven wisten te presenteren. Langs deze weg hoop ik vanuit ‘de marge’ de veranderende relaties tussen de autobiograaf, de autobiografie en actoren op de boekenmarkt te verhelderen.

Een definitie als richtlijn

Deze studie beoogt een radicale historisering van de autobiografie. Om de projectie van hedendaagse genreconcepties op de autobiografische praktijk in het verleden te voorkomen, onderzoek ik welke boeken om welke redenen door tijdgenoten zijn (h)erkend als autobiografieën. Vanwege dit doel gebruik ik de tamelijk open definitie van Philippe Lejeune als richtlijn. Hij is een van de weinige onderzoekers die in zijn definitie het communicatieve aspect van de autobiografie centraal stelde. In 1975 betoogde hij namelijk dat er sprake is van een autobiografie als *lezers* een boek als zodanig ervaren.¹⁰⁸ Dat is volgens Lejeune het geval als de lezer ziet dat de naam van de auteur gelijk is aan die van de hoofdfiguur en de verteller van het boek in zijn handen. Via de auteursnaam worden lezers in een ‘autobiografisch pact’ getrokken, waardoor zij de tekst kunnen verbinden met de identiteit van het reële individu waarop de grammaticale persoon betrekking heeft. Die verbinding legt volgens Lejeune de basis voor een leeshouding die draait om de relatie tussen de tekst en de historische realiteit van het beschreven leven. Aanvullend meende Lejeune dat de vorm van de autobiografie proza moet zijn, de behandelde inhoud betrekking moet hebben op een individueel leven en de geschiedenis van een persoonlijkheid, en het geheel een terugblikkend perspectief moet hebben. Op deze drie punten zijn volgens Lejeune wel gradaties mogelijk, maar de auteur moet een reëel bestaand persoon zijn, wiens eigenaam – impliciet of expliciet – moet terugkeren als de naam van de verteller en de hoofdfiguur.

Er zijn wel enkele kanttekeningen bij Lejeunes definitie te plaatsen. Die betreffen in de eerste plaats de normatieve opvattingen over de inhoud. Via de omweg van het pact stelde Lejeune alsnog dat de inhoud van een autobiografie betrekking moest hebben op de geschiedenis van een persoonlijkheid. Met deze inhoudelijke eis houd ik geen rekening, omdat het in dit onderzoek juist de vraag is wat tijdgenoten (h)erkenden als een autobiografie. Een tweede kanttekening betreft de naam van de autobiograaf. Volgens Lejeune kan een anonieme autobiografie niet bestaan. Voor de lezer is dan niet te achterhalen of de autobiograaf een reële persoon is, en ook niet wie dat is. Bovendien acht Lejeune het onmogelijk dat iemand een autobiografie wil schrijven – en publiceren – en tegelijkertijd een verlangen naar anonimiteit heeft. Die combinatie lijkt mij alleen onmogelijk als de autobiografie wordt opgevat als een geschrift waarin de auteur zich als persoon bekend wil maken. Vooralsnog is het de vraag of dit altijd de bedoeling van autobiografen was.

Daarbij aansluitend heb ik vraagtekens bij de suggestie dat een autobiografie de naam van een bekende, in de zin van identificeerbare, persoon vereist. Volgens Lejeune kan het autobiografisch pact niet (goed) werken als de auteur van een autobiografie een onbekende is. Dan kan de lezer het werkelijkheidsgehalte van de tekst niet bepalen. Het is de vraag of met deze eis aan de ‘bekendheid’ van een auteur niet het zicht wordt belemmerd op de ontwikkeling of functie van het genre. Zou de autobiografie niet ook of juist een middel kunnen zijn (geweest) om ‘bekend’ te worden of tot het publieke domein toe te treden? Een andere complicatie is de plaats van vrouwen binnen het genre. Lejeune stelt namelijk dat de naam van de vader en de voornaam waarmee iemand zich van de vader onderscheidt

de basisfactoren zijn in de geschiedenis van het 'ik'. Dat kan voor mannen misschien zo zijn, maar negentiende-eeuwse vrouwen hadden de naam van hun vader doorgaans tijdelijk. Na een huwelijk droegen zij de naam van de echtgenoot, dus wat is dan hun eigenaam? In het geval van publicerende vrouwen ligt de zaak nog gecompliceerder, omdat zij zich vaak bedienden van pseudoniemen.¹⁰⁹

Mijn opmerkingen en vragen bij Lejeunes definitie zijn niet nieuw; de pact-theorie is hem op veel kritiek komen te staan. In een aantal reacties op de kritiek heeft hij afstand genomen van zijn opvatting dat anonieme en onbekende mensen geen autobiografie kunnen schrijven. Hij heeft tevens afstand genomen van zijn normatieve opvattingen over de inhoud van een autobiografie.¹¹⁰ Tegenover de benadering van de autobiografie als fictionele zelfconstructie is Lejeune echter blijven vasthouden aan de relatie tussen de historische persoon van de autobiograaf en diens tekst. Hij erkent weliswaar dat de relatie tussen de tekstuele en historische identiteit van de autobiograaf niet enkelvoudig is, maar hij blijft geloven in het bestaan van de autobiografie: 'Telling the truth about the self, constituting the self as a complete subject – it is a phantasy. In spite of the fact that autobiography is impossible, this in no way prevents it from existing.'¹¹¹

Lejeunes geloof in het bestaan van de autobiografie heeft te maken met zijn perspectief: anders dan de meeste onderzoekers benadert hij de autobiografie niet vanuit de schrijver of de tekst, maar vanuit de lezer. Daardoor begrijpt hij de autobiografie als een specifieke vorm van communicatie. Dat maakt zijn definitie bruikbaar voor mijn onderzoek. Met name zijn eerste eis heeft voor mij als richtlijn gediend: de identiteit van auteur, verteller en hoofdfiguur. Voor mij is een autobiografie dus een tekst waarin de naam van de auteur hetzelfde is als die van de verteller en de hoofdfiguur. Omdat ik een open oog voor de autobiografische praktijk wilde houden en er rekening mee hield dat autobiografen anoniem of onder pseudoniem publiceerden, heb ik echter niet al te strikt vastgehouden aan deze eis.

Vanwege de inhoudelijke associaties die onvermijdelijk aan de term 'autobiografie' kleven, heb ik overwogen of ik de term moest vermijden of vervangen door '*life writing*' of '*life narrative*'. Ik heb dat om een aantal redenen niet gedaan. Ten eerste is er geen goede vertaling beschikbaar, of het zou 'egodocumenten' moeten zijn.¹¹² Ten tweede is het nadeel van zowel de term 'egodocumenten' als de term '*life writing*' dat ik feitelijk geen richtlijn meer had voor de selectie van het onderzoeksmateriaal. Dat zou leiden tot een onoverzichtelijke chaos van data over autobiografieën, biografieën, romans, dagboeken en brieven, waarvoor niemand meer zou weten waarover ik het nu precies heb. Ik heb dus besloten de term 'autobiografie' te handhaven, met de kanttekening dat ik geen al te scherp omliggende eisen stel aan de inhoud en vorm van zulke boeken. Daarnaast heb ik tijdens het onderzoek een open oog gehouden voor het omringende aanbod boeken, zodat ik wel aandacht kan besteden aan eigentijdse opvattingen over de verschillen tussen autobiografieën, biografieën, dagboeken, brieven en romans.

Het onderzoek: bronnen, methoden en opzet van deze studie

In deze studie onderzoek ik welke mensen zich in het openbaar konden presenteren als de auteurs van hun eigen leven. Daarbij ligt het accent in eerste instantie op de wereld buiten de autobiograaf. Aangezien het autobiografisch schrijven in de negentiende eeuw in toe-

nemende mate publiceren betekende, begrijp ik die wereld hier als de boekenmarkt in de context van een veranderende openbaarheid. Een benadering van de autobiografie als boek biedt bij uitstek mogelijkheden om de context rondom de autobiograaf en zijn tekst te onderzoeken. Bij de totstandkoming van boeken zijn immers meer actoren dan de schrijver betrokken.

In dit proefschrift beperk ik me tot de Nederlandse boekenmarkt tussen 1850 en 1918. In Nederland was pas na 1850 sprake van een expanderende en commercialiserende boekenmarkt.¹¹³ Juist deze omstandigheden bieden volgens Mascuch ruimte aan autobiografische publicaties.¹¹⁴ Omdat verschillende onderzoekers hebben gesteld dat crisisperiodes aanzetten tot autobiografisch schrijven, koos ik 1918 als eindjaar.¹¹⁵ Op die manier kan ik bekijken of de Eerste Wereldoorlog aanleiding was voor een toenemend aantal autobiografische publicaties.

In de periode 1850-1918 was de Nederlandse boekenmarkt sterk in ontwikkeling. Het aanbod steeg van circa 1700 titels in 1850 naar 1900 in 1870, bijna 2500 in 1890 en ruim 4200 in 1918 (zie Bijlage II). Het aanbod werd niet alleen groter, maar ook gevarieerder. Naast stichtelijke lectuur en vakliteratuur verschenen er titels in relatief nieuwe genres, zoals romans, kinderboeken en (geïllustreerde) tijdschriften. Blijkens de inventarisaties van Nederlandse egodocumenten steeg ook het absolute aantal gepubliceerde autobiografieën, maar vooralsnog is onbekend wat het marktaandeel van deze titels was. Daarom zal ik in deze studie allereerst nagaan welk aandeel de autobiografie had in de totale productie. Om deze eerste deelvraag te kunnen beantwoorden, heb ik gebruik gemaakt van de bibliografische lijsten van C.L. Brinkman en de lijsten met nieuw verschenen boeken in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*.

Het *Nieuwsblad voor den boekhandel* (1834-1980) was een uitgave van de Vereniging tot Bevordering van de Belangen des Boekhandels. In dit vakblad voor boekhandelaren stonden onder meer lijsten met nieuw verschenen titels, zodat boekverkopers het verse aanbod gemakkelijk konden overzien. De bibliografische lijsten van C.L. Brinkman verschenen vanaf 1851 en waren eveneens bedoeld als hulpmiddel voor het boekbedrijf. Via de lijsten konden boekverkopers bijhouden welke boeken en andere vormen van drukwerk er dat jaar waren verschenen. Het was de bedoeling dat boekverkopers zelf de nieuw verschenen titels aanmeldden, maar niet iedereen deed dat even consequent. De jaarlijsten zijn dus niet compleet, maar ze zijn de enige beschikbare bronnen van informatie over het titelaanbod. In deze lijsten heb ik via een steekproef voor de jaren 1850, 1870, 1890 en 1910 de totale titelproductie geteld. Daarna heb ik in de lijsten gezocht naar titels van autobiografieën. Omdat ik het aandeel autobiografieën ten opzichte van de totale titelproductie wilde bepalen, heb ik zowel oorspronkelijk Nederlandse als vertaalde autobiografieën geteld. Nadat ik een lijst met mogelijk autobiografische titels had, heb ik vastgesteld of de gevonden titels volgens mijn richtlijn inderdaad autobiografieën waren. Daarbij heb ik gebruik gemaakt van de informatie uit het *Repertorium van gedrukte egodocumenten*. Zo nodig heb ik de boeken zelf bekeken. Een aantal titels bleek meerdere jaren in een digitaliseringstraject te verkeren, waardoor ik deze boeken niet kon inzien. Dat geldt vanzelfsprekend ook voor de boeken die niet bewaard zijn gebleven. Op grond van de titels heb ik het kleine aantal ongeziene boeken toch meegeteld (Bijlage III).

Een kwantitatieve telling van autobiografische titels verschaft informatie over de productie, maar niet over de marketing van autobiografieën door uitgevers. Daardoor blijft het bijvoorbeeld onbekend welke doelgroep uitgevers met het autobiografische aanbod

dachten te bereiken. In verband met mijn tweede deelvraag besteed ik daarom aandacht aan de manieren waarop uitgevers autobiografieën ‘in de markt’ zetten. Met behulp van technische informatie over prijzen en formaten, de plaats van autobiografieën in de bibliografische indeling van Brinkmans lijsten en het vertaalbeleid van Nederlandse uitgevers heb ik gepoogd te achterhalen op welke doelgroep het aanbod was gericht. Aanvullend heb ik onderzocht met welke argumenten uitgevers autobiografieën verkochten. Daartoe heb ik reclamematerialen geanalyseerd. Reclame is immers bedoeld om mensen te stimuleren tot de aankoop van een bepaald product.¹¹⁶ Dat geldt ook voor boekreclame, die in de loop van de negentiende eeuw een steeds belangrijker functie binnen het boekbedrijf kreeg. Met behulp van advertenties, folders en andere reclamevormen probeerden boekverkopers zoveel mogelijk exemplaren van hun fondstitels te slijten. Juist omdat reclame een commercieel doel dient, weerspiegelt reclame de verlangens, opvattingen en verwachtingen van het beoogde publiek. Dat maakt boekreclame tot een uitgelezen bron om de plaats van autobiografieën binnen het totale boekenaanbod nader te bepalen en tegelijkertijd zicht te krijgen op de eigentijdse opvattingen over de autobiografie.

Het reclamemateriaal van Nederlandse uitgevers is deels bewaard gebleven in de Collectie Prospectussen en Personalia van de bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak.¹¹⁷ Voor zeventig uitgevers van minimaal twee oorspronkelijk Nederlandse autobiografieën heb ik in deze collectie gezocht naar reclamefolders (Bijlage IV). Niet alle prospectussen en andere reclamematerialen zijn bewaard. Bovendien maakten boekverkopers niet voor alle titels een folder. Daarom heb ik ook naar andere reclamebronnen gezocht. Zo heb ik advertenties in de jaargangen 1850, 1870, 1890 en 1910 van het *Nieuwsblad voor den boekhandel* bestudeerd. De advertenties in dit vakblad waren bedoeld voor collega-boekverkopers. Boekverkopers die zich tot het algemene publiek wilden richten, adverteerden in kranten en tijdschriften. Advertenties in tijdschriften zijn nauwelijks bewaard gebleven, omdat advertentiekaternen meestal niet zijn mee gebonden in de jaargangen die nu in bibliotheken staan. Voor krantenadvertenties geldt dit probleem niet, want samen met de kranten zijn de daarin opgenomen advertenties wel behouden gebleven. Het doornemen van de vele verschillende kranten die sinds 1850 verschenen, is ondoenlijk. Ik koos voor het *Nieuws van den dag*, omdat deze krant vanaf haar verschijning in maart 1870 snel uitgroeide tot het grootste dagblad van Nederland.¹¹⁸ De zoektocht naar krantenadvertenties voor autobiografieën bleek zeer arbeidsintensief en weinig rendabel. Ik heb me daarom beperkt tot twee jaren: 1870 en 1910. In totaal vond ik circa 260 reclamematerialen voor autobiografieën. Op basis daarvan heb ik de verkoopargumenten van uitgevers voor autobiografieën geanalyseerd.

Vanwege het commerciële belang van reclame zullen uitgevers hun verkoopargumenten hebben afgestemd op de wensen en verwachtingen van het leespubliek, maar over de eigentijdse waardering voor autobiografieën onthullen reclames weinig. Dat vereist aandacht voor de receptie van autobiografieën, het onderwerp van de derde deelvraag. Om de waardering van autobiografieën te kunnen analyseren, heb ik gezocht naar recensies. Recensies attenderen lezers op het bestaan van een boek en een veelbesproken boek trekt in de regel meer lezers dan een onopgemerkt boek. Een succesvol boek komt eerder in aanmerking voor een herdruk en schrijvers zullen proberen populaire werken te imiteren. De kritiek heeft dus gevolgen voor de distributie, consumptie en productie van literatuur. Net zomin als tegenwoordig bespraken critici alle boeken. Uit het aanbod kozen recensenten titels die ze de moeite van een bespreking waard vonden. De kritiek had (en heeft) dus ook

een selecterende en evaluerende functie. Als zodanig heeft de kritiek invloed op de ‘symbolische productie’ of canonisering van literatuur.¹¹⁹ Recensies zijn daarom een ingang om te onderzoeken welke boeken om welke redenen door tijdgenoten zijn (h)erkend als autobiografieën.

Recensies zijn voor de periode 1850-1918 te vinden in zowel kranten als tijdschriften. Blijkens een analyse van José de Kruif over het jaar 1853 bevatten algemeen-culturele tijdschriften de meeste recensies.¹²⁰ Om de kans op het vinden van recensies van autobiografieën zo groot mogelijk te maken, heb ik dus een aantal algemeen-culturele tijdschriften geselecteerd. Omdat ik tevens een beeld wilde krijgen van de veranderingen in het denken over de autobiografie, heb ik gekozen voor algemeen-culturele tijdschriften met een lange levensduur: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, *De Gids* en *De Tijdspiegel*. Deze drie tijdschriften hoorden aan het begin van de onderzoeksperiode tot de top-10 van recenserende tijdschriften.¹²¹ De keuze voor deze tijdschriften impliceerde wel dat de visie op het autobiografisch genre beperkt bleef tot het perspectief van (conservatief) liberale en gematigd of vrijzinnig protestantse critici. Om ook de opvattingen van inhoudelijk anders georiënteerde tijdgenoten te achterhalen, heb ik aanvullend nog drie tijdschriften doorzocht. In de eerste plaats het orthodox-protestantse tijdschrift *Stemmen voor Waarheid en Vrede*. Uit het inventariserende vooronderzoek bleek namelijk dat reformatorische beroepsgroepen (predikanten, zendelingen, oefenaars) een groot aandeel hadden in de productie van autobiografische teksten. Om tevens zicht te krijgen op de opvattingen van de in politiek en literair opzicht vernieuwende Beweging van Tachtig heb ik daarnaast *De Nieuwe Gids* doorzocht. Deze vijf tijdschriften representeren op verschillende manieren de stem van mannelijke tijdgenoten. Omdat ik ook de mogelijkheden van vrouwelijke autobiografen wilde bepalen, heb ik ten slotte het binnen mijn onderzoeksperiode langstlopende vrouwentijdschrift geselecteerd: *De Huisvrouw*. In deze zes tijdschriften vond ik 395 recensies van 310 verschillende autobiografieën. Op basis daarvan heb ik de eigentijdse verwachtingen en opvattingen ten aanzien van de autobiografie en de autobiograaf geanalyseerd.

Via het onderzoek naar het aanbod autobiografieën, de reclame en de receptie kreeg ik langzamerhand een beeld van de wereld rondom de publicerende autobiograaf. In laatste instantie wilde ik weten in hoeverre er in die wereld ruimte was voor vrouwelijke autobiografen. Om de laatste onderzoeksvraag te beantwoorden, peilde ik eerst het ‘marktaandeel’ van vrouwelijke autobiografen. Daartoe maakte ik een lijst van autobiografieën van vrouwen die ik vond in alle hiervoor genoemde bronnen (Bijlage V). Vervolgens heb ik het vertaalbeleid ten aanzien van autobiografieën van buitenlandse vrouwen geanalyseerd, om aldus te onderzoeken voor welk type vrouwenlevens er op de Nederlandse boekenmarkt plaats was. Ten slotte analyseerde ik het autobiografisch schrijverschap van Nederlandse vrouwen: met welke publicatiestrategieën wisten zij zich als de auteurs van hun eigen leven te presenteren? Voor de beantwoording van deze deelvraag heb ik alle autobiografieën van Nederlandse vrouwen gelezen op opmerkingen over publicatiemotieven, auteurschap en honorarium. Aanvullend zocht ik naar biografische achtergrondinformatie, correspondenties en ander archiefmateriaal, zoals kasboeken van uitgevers. Er zijn niet veel bedrijfsadministraties van negentiende-eeuwse uitgevers bewaard gebleven. Correspondenties waren eenvoudiger te vinden, maar bleken weinig informatief voor mijn doel. Voorzover ik in de archieven relevante informatie vond over de publicatiestrategieën en betaling van autobiografen, heb ik die verwerkt.

De afzonderlijke hoofdstukken van dit proefschrift hebben betrekking op de vier deelvragen. In het hiernavolgende hoofdstuk 2 reconstrueer ik het aandeel van de autobiografie op de Nederlandse boekenmarkt. Om die reconstructie meer reliëf te geven, schets ik eerst een algemeen beeld van de ontwikkelingen in het negentiende-eeuwse boekbedrijf. Na een verkenning van de oorspronkelijk Nederlandse autobiografieën in het *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914* bespreek ik het aandeel van de autobiografie op de Nederlandse boekenmarkt in de jaren 1850, 1870, 1890 en 1910. De boektechnische en bibliografische kenmerken van autobiografieën komen daarbij ook aan bod.

De reclame voor autobiografieën staat centraal in hoofdstuk 3. Dit hoofdstuk start met een uitgebreide introductie over de functie van reclame binnen het negentiende-eeuwse boekbedrijf, zodat de waarde van het gevonden bronnenmateriaal beter bepaald kan worden. Vervolgens presenteer ik de argumenten die uitgevers gebruikten om hun autobiografische fondstitels te verkopen. Op die manier ontstaat een meer kwalitatief beeld van de plaats en betekenis van autobiografieën binnen het totale aanbod boeken, alsmede van de eigentijdse opvattingen over de autobiografie.

Op basis van de receptie van autobiografieën wordt de symbolische productie van autobiografieën in hoofdstuk 4 uitgediept. Na een inleiding over de functie van de kritiek binnen het boekbedrijf behandel ik het profiel van de onderzochte tijdschriften, om duidelijk te maken op welk deel van het autobiografische aanbod het receptiehistorisch onderzoek betrekking heeft. Daarna analyseer ik de eigentijdse waardering van de autobiografie en de daaruit volgende verwachtingen ten aanzien van publicerende autobiografen.

In hoofdstuk 5 concentreer ik me op vrouwelijke autobiografen. Hier verken ik de mogelijkheden van vrouwen om zich in het openbaar als de auteurs van hun eigen levens te profileren. Juist omdat deze groep auteurs niet vanzelfsprekend toegang had tot de openbaarheid, krijgt de wisselwerking tussen de autobiograaf, de gepubliceerde autobiografie en de verschillende actoren op de boekenmarkt in dit hoofdstuk meer contouren. Eerst schets ik het marktaandeel van deze autobiografen. Daarna behandel ik het vertaalbeleid van uitgevers, om duidelijk te krijgen aan welke 'type' vrouwelijke autobiograaf de Nederlandse boekenmarkt ruimte bood. Ten slotte onderzoek ik het autobiografisch schrijverschap van Nederlandse vrouwen aan de hand van hun publicatiestrategieën.

In hoofdstuk 6 vat ik mijn bevindingen samen en beantwoord ik de centrale vraag van deze studie. Ik evalueer dan ook de gevolgde methoden en doe enkele aanbevelingen voor verder onderzoek.

NOTEN

- 1 'Voorwoord' in: *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven (1799-1849) van Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst, 6 Julij 1852* (Utrecht: Van de Weijer 1852) 1-16.
- 2 Idem.
- 3 Idem.
- 4 Over de relatie tussen autobiografieën en familiearchieven: Baggerman, 'Autobiography and family memory in the nineteenth century'.
- 5 Over Nahuys van Burgst: Frederiks en Van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*; W.C. Nieuwenhuijzen, 'Generaal-majoor Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst (1782-1858)', *De Tijdspiegel* (1907-2) 345-377.
- 6 Bibliotheek Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties, Ba 173: Brief Nahuys aan F.A. van

- Hall, juli 1852; Koninklijke Bibliotheek, Bijzondere Collecties, 135 G 40 (72): Brief J.M. Pfeil aan Nahuys, z.d. Vgl. De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830, deel IV* 8.
- 7 *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven (1799-1858) van Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst, Generaal-majoor, Oud-Raad van Neêrlandsch Indië, Kommandeur der Orde van den Nederlandschen Leeuw, Ridder der Militaire Willems-Orde en van het Legioen van Eer. Met portret en facsimile* (Den Bosch: Gebr. Muller 1858) 206. Over Wap: Brom, *Romantiek en catholicisme in Nederland, deel I* 58, 62-66; Rogier en De Rooy, *In vrijheid herboren* 46-53, 66-70, 149, 287; Manning, 'Wap en Bilderdijk'; Hanot, 'De Brusselse tijdschriften (1815-1846) en de Nederlandse letterkunde'; Deprez, Gobbers en Wauters (red.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw, deel 3* 117, 128, 167.
  - 8 Zie noot 7. Vertaald door C.P. Nahuys verscheen de versie van 1852 dat jaar tevens in het Engels: *Reminiscences of the public and private life of H.G. Nahuys van Burgst (1799-1849)* (Arnhem: z.u. 1858).
  - 9 Over de contemporaïne verwachtingen ten aanzien van gepubliceerde autobiografieën, zie: Huisman, 'Beter dan Thucydides en Wagenaar... Autobiografieën en de geschiedenis van de eigen tijd, 1850-1918'; Huisman, 'Het leven en de letteren'.
  - 10 Zie bijvoorbeeld: P.H. Hugenholtz, *Indrukken en herinneringen* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1904); Simon Buytendijk, *Bladen uit mijn levensboek* (Nijkerk: G.F. Callenbach 1905); Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1910). Zelfs als het huiselijk leven de aanleiding voor een autobiografie was, aarzelden autobiografen dit deel van hun leven te openbaren. Zie I.C. Meijer, *De gouden bruiloft, of lotgevallen van een onderwijzer gedurende zijn vijftigjarig huwelijksleven* (Amsterdam: D. Allart 1872).
  - 11 Dekker, "Dat mijn lieven kinderen weten zouden..." 20; Lindeman, Scherf en Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw*.
  - 12 Blaak, 'Long term developments in autobiographical writing in the Netherlands 1750-1914'. Vgl. Baggerman, *Projectvoorstel Controlling time and shaping the self*.
  - 13 De Valk en Schulte Nordholt, *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914*.
  - 14 Voor een inleiding in de boekgeschiedenis, zie: Finkelstein en McCleery, *The book history reader*. Voor boekgeschiedenis in Nederland, zie: Han Brouwer, 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding'.
  - 15 Darnton, 'Wat is 'de geschiedenis van het boek''?.
  - 16 Van Meerkerk, 'Dyades, lijnendragers en netwerken; Kuitert, *De waarde van woorden* 9.
  - 17 Bourdieu, *The field of cultural production*.
  - 18 Idem 42
  - 19 Van Rees en Dorleijn, 'Het Nederlandse literaire veld 1800-2000'. Vgl. Van Rees en Dorleijn, 'The eighteenth-century literary field in Western Europe: the interdependence of material and symbolic production and consumption'.
  - 20 Folkenflik, 'Introduction: the institution of autobiography'.
  - 21 Olney, 'Autobiography and the cultural moment: a thematic, historical and bibliographical introduction' 6; Hamilton Buckley, *The turning key* 173, noot 11; Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* 196; Stull, *The evolution of autobiography* 15; Neumann, 'De autobiografie als literair genre' 30; Nussbaum, *The autobiographical subject* 1-3; Peterson, 'Institutionalizing women's autobiography: nineteenth-century editors and the shaping of an autobiographical tradition'.
  - 22 Rousseau, *Les confessions* (1782-1789); Goethe, *Dichtung und Wahrheit. Aus meinem Leben* (1811-1833); Sand, *Histoire de ma vie* (1854-1855); Stuart Mill, *Autobiography* (1873), Fontane, *Meine Kinderjahre* (1894), Gosse, *Father and son* (1907).
  - 23 Gay, *The naked heart* 109.
  - 24 Idem 109, 111.
  - 25 Lejeune, 'Autobiography and social history in the nineteenth century'; Grosskurth, 'Where was Rousseau?'; Gray, 'Self-made men, self-narrated lives'; Baggerman, 'Autobiography and family memory in the nineteenth century'.
  - 26 Voor handzame inleidingen in de geschiedenis en de stand van het autobiografie-onderzoek: Smith en Watson, *Reading autobiography*; Anderson, *Autobiography*; Van Oers, 'Denken over de autobiografie'.
  - 27 Dit meerdelige werk heeft een ingewikkelde publicatiegeschiedenis. Nadat de Pruisische Akademie van Wetenschappen in 1900 een prijsvraag had georganiseerd voor een historische studie over de autobiografie, schreef Misch een eerste essay dat in 1904 werd bekroond. In 1907 ver-

- scheen een uitgewerkt deel van zijn essay als deel 1 van *Geschiede der Autobiographie*. Dit deel handelt over de autobiografie in de Oudheid. Er volgden herziene en uitgebreide versies van deel 1 (1931; 1949/1950) en tussen 1955 en 1962 publiceerde Misch twee delen in vier banden over de autobiografie in de Middeleeuwen. Na zijn dood verzorgden Leo Delfoss en Bernd Neumann op basis van Misch' nagelaten geschriften deel 4 van *Geschiede der Autobiographie*, waarin de Hoge Middeleeuwen (1967) en de periode van de Renaissance tot en met de negentiende eeuw worden behandeld (1969). Over Misch en de publicatiegeschiedenis van zijn werk: Janssen Perio, 'Georg Misch en de autobiografie'; Dekker, 'Egodocumenten: een literatuuroverzicht'.
- 28 Deze typering is afkomstig van Jan Romein, *De biografie* 204. Over de historische omgang met autobiografieën en andere egodocumenten: Dekker, 'De erfenis van Jacques Presser'; Dekker, 'Jacques Presser's heritage. Egodocuments in the study of history'; Dekker, 'Introduction'; Baggerman en Dekker, "De gevaarlijkste aller bronnen"; Popkin, *History, historians and autobiography*, hoofdstuk 1: 'History and autobiography'.
- 29 Gusdorf, 'Conditions et limites de l'autobiographie'.
- 30 Shumaker, *English autobiography*.
- 31 Pascal, *Design and truth in autobiography*.
- 32 Idem 179-80. Voor een kritiek: Brands, 'Een theoretische beschouwing over de autobiografie'.
- 33 Shapiro, 'The dark continent of literature: autobiography'; Olney, 'Autobiography and the cultural moment: a thematic, historical and bibliographical introduction'.
- 34 Weintraub, *The value of the individual self*.
- 35 Spengemann, *The forms of autobiography*.
- 36 Over de publicatiegeschiedenis van Franklins autobiografie: Lemay en Zall, *Benjamin Franklin's autobiography* 361-362; Cawelti en Atherton, 'Who named Franklin's autobiography?'.
- 37 Hoewel Spengemann zijn boek in 1980 publiceerde, keert zijn indeling nog regelmatig terug. Vgl. Gunzenhauser, 'Autobiography: general survey'.
- 38 Vgl. Taylor, *Sources of the self*; Seigel, *The idea of the self*. Voor een meer cultuurhistorische benadering: Wahrman, *The making of the modern self*. Zie ook Stuurman, 'De wording van het moderne zelf'.
- 39 Vgl. Dekker, 'Introduction' 13.
- 40 Lejeune, 'Autobiography and literary history'.
- 41 Lejeune, 'Autobiography and social history in the nineteenth century'.
- 42 Lejeune, 'Autobiography and literary history' 154-157.
- 43 Smith en Watson, *Reading autobiography*, hoofdstuk 5: 'A history of autobiography criticism. Part 1: Defining the genre'; Mason, "The other voice: autobiographies of women writers"; Jelinek, *Women's autobiography*. Over de ontwikkeling van het feministische onderzoek naar autobiografieën: Smith en Watson, 'Introduction: situating subjectivity in women's autobiographical practices'.
- 44 De Man, 'Autobiography as de-facement'.
- 45 Voor een kort overzicht: Smith en Watson, *Reading autobiography*, hoofdstuk 6: 'A history of autobiography criticism. Part 2: Contemporary theorizing'.
- 46 Stanton, 'Autogynography: is the subject different?'. Voor een meer cultuurhistorische benadering: Conway, *When memory speaks*.
- 47 Bruner, 'Life as narrative'. Zie ook: Bruner, 'Self-making and world-making'.
- 48 Nussbaum, *The autobiographical subject* 4-18.
- 49 Eakin, *How our lives become stories* 55-56.
- 50 Gunzenhauser, 'Autobiography: general survey'. Recent is de genre-discussie weer opgepakt. Onder redactie van Laurie McNeill wijdde het tijdschrift *Life Writing* een themanummer aan 'Labelling our selves: genres and life writing', *Life Writing* 2:2 (2005).
- 51 Smith en Watson, *Reading autobiography* 3-4; Jolly, *Encyclopedia of life writing*.
- 52 Deze perspectiefwisseling correspondeert met een verandering in inzichten over de werking van genre, zie: Miller, 'Genre as social action'; Frow, *Genre*.
- 53 Zie o.a. Dekker, 'De erfenis van Jacques Presser'; Baggerman en Dekker, "De gevaarlijkste aller bronnen".
- 54 Von der Dunk, 'Over de betekenis van ego-documenten'. Tegenwoordig is de situatie bijna omgekeerd, zie: Klep, Hoetink en Emons, *Persoonlijk verleden*.
- 55 Van de Geer, 'Voorwoord'; Van de Geer, 'In memoriam Alphons Chorus (1909-1998)'.

- 56 Chorus, *Vormen van zelfkennis in de autobiografie* 11, 14, 198.
- 57 Idem 184-185.
- 58 Brands, Von der Dunk, Zwager, 'Woord vooraf' 146.
- 59 Janssen Perio, 'Georg Misch en de autobiografie'.
- 60 Von der Dunk, 'Over de betekenis van ego-documenten' 149.
- 61 Idem 154, 158.
- 62 Duijker, 'Communicatie en distantie' 169.
- 63 Brands, 'Een theoretische beschouwing over de autobiografie'.
- 64 Schöffers, 'Recente Nederlandse mémoires' 266.
- 65 Dekker, Lindeman, Scherf, 'Verstopte bronnen: egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de 16e en 17e eeuw'; Bosch en Kloosterman, 'In aardappelkistjes en wijndozen. De verzameling ongepubliceerde egodocumenten van vrouwen in het IAV'; Dekker, 'Egodocumenten: een literatuur-overzicht'; Dekker, 'Jacques Presser's heritage'.
- 66 Blom, *Repertorium fan egodokuminten*; Bosch en Kloosterman, *Themanummer Egodocumenten van vrouwen*; Mevis, *In verloren minuten*; Van Pienbroek, 'Ik schrijf om te zeggen wat ik denk'. Vanuit hun interesse voor jeugdherinneringen respectievelijk piëtistische bekeringsgeschiedenissen legden Hugo Röling en Fred van Lieburg eigen collecties aan. Zie: Röling, *Zichzelf te zien leven*; Van Lieburg, *Levens van vromen*; Van Lieburg, *De stille luyden*.
- 67 Dekker, Lindeman, Scherf, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw*; R. Dekker, R. Lindeman, Y. Scherf, *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Rotterdam 1994). De lijsten zijn raadpleegbaar via: www.egodocument.net. Brieven bleven buiten beschouwing van de inventarisatie, omdat brieven al werden ontsloten via de *Catalogus Epistularum Neerlandicarum* (CEN), raadpleegbaar via Picarta.
- 68 Baggerman, Dekker, Grabowsky en Schulte Nordholt, *Repertorium van in handschrift overgeleverde egodocumenten van Nederlanders uit de negentiende eeuw*; De Valk en Schulte Nordholt, *Repertorium van in druk verschenen Nederlandse egodocumenten 1813-1914*.
- 69 Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor 1895-1978. Deel II* 34.
- 70 Jongeneel, *Over de autobiografie*; Schipper en Schmitz, *Ik is anders*.
- 71 Severijnen, *Individueel est ineffabile*; Paasman, *Leven in letters*.
- 72 Boelaars, 'Piet Spigt'; De Leeuwe, 'Petrus Spigt (1919-1990)' in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1990-1991) 140-143; Loman, *Inventaris op het archief van P. Spigt*.
- 73 Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* (Amsterdam 1985) 215-216.
- 74 Idem 217-218.
- 75 Idem 196-197.
- 76 Idem 210, 225.
- 77 Te Velde, 'Egodocumenten en politieke cultuur' in: Aerts, De Jong, Te Velde, *Het persoonlijke is politiek* 29. Recentelijk betoogde de cultuurhistoricus Hermann von der Dunk dat de 'gereformeerde-puriteinse inslag' van de Nederlandse mentaliteit tevens de oorzaak is van het gebrek aan Nederlands onderzoek naar biografieën en autobiografieën. Op basis van verouderde literatuur schetste hij vervolgens zelf een geschiedenis van de autobiografie als een West-Europese geschiedenis van het individualisme. Von der Dunk, *In het huis van de herinnering* 65.
- 78 Voor een overzicht van inventariserende projecten in Frankrijk, Nederland, Zwitserland, Duitsland, Oostenrijk en Denemarken: Dekker, 'Introduction' 14 en noot 45-50. Voor Engeland: John Burnett, David Vincent en David Mayall (red.), *The autobiography of the working class. An annotated, critical bibliography* (Brighton 1984-1989); Gray, 'Self-made men, self-narrated lives'.
- 79 Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht*; Baggerman, 'Lezen tot de laatste snik'; Baggerman, 'The cultural universe of a Dutch child'; Blaak, *Geletterde levens*. Zie voor een uitgebreider overzicht: Johannes en Dekker, 'Het egodocument: stiefkindje of oogappel'. Nederlandse studies over egodocumenten en de negentiende eeuw, zie bijvoorbeeld: Stokvis, *Het intieme burgerleven*; Ruberg, *Conventionele correspondentie*; Röling, *Zichzelf te zien leven*.
- 80 Baggerman en Dekker, "De gevaarlijkste aller bronnen".
- 81 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*. Vgl. Ruberg, *Conventionele correspondentie* en Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* 15, 23-26. Ruberg toont aan dat brieven geen transparante bronnen zijn, omdat het briefschrijven een belangrijk socialisatiemiddel van de Nederlandse elite was. In haar biografie van Aletta Jacobs staat Bosch uitgebreid stil bij de relatie tussen de

- feministische herinneringscultuur en de constructie van *Herinneringen van Dr. Aletta H. Jacobs* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1924).
- 82 Blaak, 'Long term developments in autobiographical writing in the Netherlands 1750-1914'.
- 83 Vgl. Blaak en Baggerman, 'Reizigers in de tijd. 19de-eeuwse autobiografen en hun strijd tegen het vergeten'; Baggerman, 'Het einde van de autobiografie'; Baggerman, 'Tijd en identiteit. De opkomst van de autobiografie in de lange negentiende eeuw'.
- 84 Dekker, "Dat mijn lieven kinderen weten zouden".
- 85 Mascuch, *Origins of the individualist self*.
- 86 Vgl. Johannes en Dekker, 'Het egodocument: stiefkindje of oogappel' 24.
- 87 Baggerman, 'Autobiography and family memory in the nineteenth century'; Baggerman en Dekker, "De gevaarlijkste aller bronnen"; Blaak en Baggerman, 'Reizigers in de tijd'; Baggerman, 'Tijd en identiteit: de opkomst van de autobiografie in de lange negentiende eeuw'.
- 88 Couser, 'Authority'.
- 89 Smith en Watson, *Reading autobiography* 12-13; Couser, 'Authenticity'.
- 90 Couser, 'Authority'.
- 91 Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland* 77-82.
- 92 Over de infrastructuur en de modernisering van Nederland, zie: Van der Woud, *Een nieuwe wereld*.
- 93 Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*.
- 94 Anderson, *Imagined communities*.
- 95 Schneider en Hemels, *De Nederlandse krant*, hoofdstuk 11: 'Fiscus en pers'.
- 96 Janse, *De afschaffers*, hoofdstuk 5: 'Ongeduldige jonge mannen. Het Anti-dagbladzegel-verbond 1867-1869'.
- 97 Schneider en Hemels, *De Nederlandse krant* 190; Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* 18-20.
- 98 Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland* 174-177.
- 99 Idem 137; Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding* 20-22, 28-32.
- 100 In 1863 werd geschiedenis ook een verplicht vak op scholen voor middelbaar onderwijs. Grever en Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* 54-55.
- 101 De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek'; Te Velde, 'Openbare emoties'.
- 102 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*.
- 103 *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften van F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1910); Troelstra, *Gedenkschriften* (Amsterdam: Querido 1927-1931); *Herinneringen van Dr. Aletta H. Jacobs* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1924).
- 104 Sanders, *The private lives of Victorian women*; Corbett, *Representing femininity*; Conway, *When memory speaks*. In Nederland is vrijwel geen onderzoek gedaan naar autobiografieën van negentiende-eeuwse vrouwen. Uitzonderingen zijn: Van Pienbroek, 'Ik schrijf om te zeggen wat ik denk'; Ruberg, 'Je n'écris qu'en vue de m'amuser'.
- 105 Over de eerste feministische golf in Nederland, zie onder anderen: Jansz, *Denken over sekse*; Braun, *De prijs van de liefde*; De Haan en Van der Heide, 'Vrouwen-vereeningen, dames-comité's en feministen'; Grever en Waaldijk, *Feministische openbaarheid*; Van Drenth en De Haan, *The rise of caring power*.
- 106 Van Boven, *Een hoofdstuk apart*; Grever, *Strijd tegen de stilte* 94-132; Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans*; Streng, *Geschapen om te scheppen?*; Van Boven, 'Het pseudoniem als strategie'; Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'.
- 107 Helena Grice, 'Gender and life writing'; Valerie Sanders, 'Women's autobiographies'. Zie verder hoofdstuk 5.
- 108 Lejeune, 'The autobiographical pact'.
- 109 Vgl. Ramm, 'Warum existieren keine 'klassischen' Autobiographien von Frauen'.
- 110 Lejeune, 'The autobiographical pact (bis)'; Lejeune, 'Autobiography and literary history'.
- 111 Lejeune, 'The autobiographical pact (bis)' 131-132.
- 112 In een recensie van de *Encyclopedia of life writing* vertaalde Dekker 'life writing' als 'leef-schrijven'. Dekker, 'Leef-schrijven'.
- 113 Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 155-158. Meer hierover in hoofdstuk 2.
- 114 Mascuch, *Origins of the individualist self*. In de literatuur bestaat bovendien de indruk dat het aantal gepubliceerde autobiografieën rond 1850 toeneemt, zie: Rinehart, 'The Victorian approach to autobiography'. Er is echter geen consensus over de precieze bloeiperiode van de autobiografie: volgens Spengemann bloeide het genre juist tussen 1900 en 1914, maar Buckley kwalificeert de

- ‘hele negentiende eeuw’ als bloeiperiode van de autobiografie. Spengemann, *The forms of autobiography*; Buckley, *The turning key*.
- 115 Zie over de relatie tussen een maatschappelijk crisisgevoel en autobiografisch schrijven: Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland*; Gay, *The naked heart*; Fritzsche, *Stranded in the present*.
- 116 Van der Meiden, *Hoor mij... volg mij* 7,14; Scheurs, *Geschiedenis van de reclame in Nederland* 9; Kuitert, *Het ene boek in vele delen* 90-96; Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie* 19.
- 117 Hagers, *Het doel der Vereeniging is vereniging* 28. Over de geschiedenis van de bibliotheek: A.C. Kruseman, *Bouwstoffen I*, 260-263; Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels* 43-44, 88-89; Keyser, ‘Frederik Muller als eerste bibliothecaris van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels (1845-1877)’.
- 118 Van Lente, ‘Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek’ 261; Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* 38.
- 119 Van Rees, ‘How a literary work becomes a masterpiece’; Janssen, *In het licht van de kritiek*; Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*; Van Rees en Dorleijn, ‘Het Nederlandse literaire veld 1800-2000’.
- 120 De Kruif, “Kijk, er zijn veel te veel boeken” 80.
- 121 Idem.

Boekwinkel, 1915. Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, Archief Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels.

HOOFDSTUK 2 Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt

Inleiding

De autobiografie is een genre dat in de negentiende eeuw tot bloei en ontwikkeling kwam, zo blijkt uit de literatuur. Dat betekent niet dat er eerder geen autobiografische teksten werden geschreven. Deze teksten werden echter pas vanaf circa 1770 aangeduid met het neologisme ‘autobiografie’ of ‘zelf-biografie’. In het Duits, Engels en Frans was deze term rond 1830 gangbaar geworden.¹ De uitvinding van de ‘autobiografie’ leidde tot de publicatie van oudere manuscripten, hoewel er nog geen sprake was van een duidelijke genredefinitie.² Zo publiceerden de Engelse uitgevers Hunt en Clark een verzameling dagboeken, brieven, herinneringen en (auto)biografieën onder de titel *Autobiography. A collection of the most instructive and amusing lives ever published, written by the parties themselves* (1826-33). Franse en Duitse uitgevers zetten vergelijkbare reeksen in de markt.³

Volgens Rudolf Dekker werd het neologisme ‘autobiografie’ in het Nederlands tegen het midden van de negentiende eeuw gebruikt, maar het woord lijkt pas aan het begin van de twintigste eeuw echt ingang te hebben gevonden.⁴ Totdat de Arbeiderspers in 1966 het *Privédomein* startte, bestond er in Nederland geen autobiografische serie.⁵ Vanaf het begin van de achttiende eeuw verschenen er wel biografische reeksen en woordenboeken, zoals *Levensbeschryving van beroemde en geleerde mannen met hedendaagsche sterfgevallen en andere nieuwigheden* (1730-1733), Van der Aa's *Biographisch woordenboek der Nederlanden* (1852-1878) en *Mannen van betekenis in onze dagen* (1870-1921).⁶ In de loop van de negentiende eeuw nam ook het aantal autobiografische publicaties toe: in de diverse uitgaven van het Historisch Genootschap verschenen tal van historische egodocumenten en christelijke uitgevers als J. van Golverdinge en H. Höveker publiceerden oude bekeringsgeschiedenissen.⁷ In goedkope series als *Volkletterkunde* (1851-1876) was een groot aantal ‘levensschetsen’ opgenomen. Dat waren vooral biografieën, maar dit kopje herbergde ook oude autobiografieën van Erasmus (1607) en Gerrit Paape (1792).⁸ Uit het *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914* blijkt bovendien een toename van het aantal contemporaine autobiografieën en andere egodocumenten.

Aangezien uitgevers ook in de negentiende eeuw geen filantropen waren, duidt de publicatie van autobiografieën en andere egodocumenten op een markt voor deze titels. Het is daarom zinvol de opkomst van de autobiografie te relateren aan ontwikkelingen op de negentiende-eeuwse boekenmarkt, die zich onder meer kenmerkt door toename en differentiatie van het aanbod. In Nederland steeg de titelproductie vooral vanaf het midden van de negentiende eeuw. Uitgevers creëerden tevens nieuwe genres voor nieuwe doelgroepen, zoals hobbyboeken, reisgidsen, school- en kinderboeken.⁹ In dit hoofdstuk bespreek ik de plaats van de autobiografie binnen het boekenaanbod. Op basis van het *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914*, de bibliografische jaaroverzichten van Brinkman en de lijsten van nieuw verschenen titels in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* reconstrueer ik het ‘marktaandeel’ van de autobiografie op de Nederlandse boekenmarkt. Om die reconstructie meer reliëf te kunnen geven, schets ik eerst een algemeen beeld van de ontwikkelingen in het negentiende-eeuwse boekbedrijf.

De Nederlandse boekenmarkt in kort bestek

Titelproductie

Voor de periode 1830-1910 is de Nederlandse boekenmarkt getypeerd in termen van industrialisatie, rationalisatie, commercialisering en alfabetisering. Ontwikkelingen op deze vier gebieden zouden hebben geresulteerd in een 'democratisering van het lezen'.¹⁰ Over de precieze aard van de ontwikkelingen is nog veel onduidelijk, omdat het Nederlandse boekhistorische onderzoek zich lange tijd op het vroegmoderne boekbedrijf heeft geconcentreerd. Sinds de jaren 1990 is evenwel een groeiende belangstelling voor de negentiende eeuw te bespeuren.¹¹ Uit de literatuur wordt in de eerste plaats duidelijk dat het aanbod van drukwerk gedurende de eeuw sterk toenam, van circa 240 nieuwe titels in 1806 naar bijna 3000 in 1900 en 4270 in 1918.¹²

Verscheidende onderzoekers hebben de negentiende-eeuwse titelproductie kwantitatief in kaart gebracht, maar hun onderzoeken leidden tot verschillende uitkomsten (zie bijlage I).¹³ Duidelijk is wel dat het aanbod steeg, met name na het midden van de eeuw. Op basis van de bibliografische jaaroverzichten van Brinkman constateerde Berry Dongelmans in de periode 1848-1900 bijna een verdubbeling van de titelproductie.¹⁴ Dick van Lente en Onno de Wit baseerden zich op het boekhistorische overzichtswerk (1886-1887) van A.C. Kruseman en signaleerden vooral tussen 1849 en 1859 en in de jaren 1880 en 1890 een spectaculaire stijging.¹⁵ Karin Hoogeland meent echter dat de stijging van het absolute aantal titels in de periode 1840-1870 trager verliep dan de groei van de bevolking, die in de eerste helft van de negentiende eeuw toenam van twee naar drie miljoen en vervolgens naar vijf miljoen in 1900.¹⁶ Hoewel de meningen over de betekenis van de stijgende titelproductie dus verschillen, is de absolute toename in het aanbod van drukwerk evident.

Een belangrijk kenmerk van de Nederlandse boekenmarkt is het hoge aandeel vertalingen. 'Het is meermalen aan onze literatuur ten laste gelegd dat zij wat te veel leeft van vertalingen', schreef A.C. Kruseman in zijn *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880* (1886-1887).¹⁷ Een verklaring voor het grote aantal vertalingen is het feit dat deze titels goedkoop waren te produceren. Omdat er in de negentiende eeuw geen internationale regelingen voor het kopij- of auteursrecht golden, zaten de kosten alleen in de materiële productie en de vertaling.¹⁸ In 1886 verenigde een aantal landen zich weliswaar in de Berner Conventie, maar Nederland bleef tot 1912 buiten deze conventie. Toetreding betekende dat uitgevers van een vertaling geld moesten betalen aan de oorspronkelijke auteur. Dit was volgens de Nederlandse boekhandel niet in het belang van een klein land dat voor een divers titelaanbod afhankelijk was van de vertaling van buitenlandse boeken.¹⁹

In welke mate het Nederlandse boekbedrijf daadwerkelijk afhankelijk was van vertalingen, is moeilijk te zeggen. Er bestaan geen statistieken over het aandeel vertalingen binnen de Nederlandse titelproductie.²⁰ Het *Nieuwsblad voor den boekhandel* bevat wel een rubriek 'Ter vertaling aangekondigde werken'. Daarin staat vermeld welke uitgevers van plan waren welke buitenlandse titels te vertalen.²¹ Deze rubriek is een van de weinige bronnen om zicht te krijgen op de verhouding tussen oorspronkelijke en vertaalde werken, hoewel uitgevers volgens Kruseman meer te vertalen titels claimden dan zij daadwerkelijk realiseerden.²²

Tabel 2.1: Ter vertaling aangekondigde werken ten opzichte van de totale titelproductie in 1850, 1870, 1890 en 1910

	<i>Totale titelproductie</i>	<i>Ter vertaling aangekondigde werken</i>	%
1850	1734	784	45
1870	1930	360	19
1890	2490	275	11
1910	3960	446	11

Bron: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 1850, 1870, 1890, 1910; *Alphabetische naamlijst van boeken (...)* 1850, Idem 1870; *Brinkman's alphabetische lijst van boeken (...)* 1890, Idem 1910.

Uit een analyse van deze rubriek (tabel 2.1) blijkt dat het aantal aangekondigde vertalingen in de tweede helft van de negentiende eeuw langzamerhand daalde. In 1850 werden nog 784 te vertalen titels aangekondigd; dat is 45 procent van de totale titelproductie over dat jaar. In 1870 was het aantal ter vertaling aangekondigde werken meer dan gehalveerd, naar 360 ofwel 19 procent van de totale titelproductie. In 1890 daalde het aantal ter vertaling aangekondigde werken nog verder, maar in 1910 is ineens sprake van een forse stijging. Dat jaar werden 446 werken ter vertaling aangekondigd, maar ten opzichte van de totale titelproductie bleef het aandeel vertalingen met 11 procent op het niveau van 1890.

Ook al is de precieze verhouding tussen oorspronkelijke en vertaalde titels niet vast te stellen, duidelijk is wel dat het aantal aangekondigde vertalingen fors daalde. Tegelijkertijd steeg de totale titelproductie. Uit de indeling van contemporaine bibliografische overzichten blijkt bovendien dat het aanbod gedifferentieerder werd.

Sinds het einde van de achttiende eeuw beschikt het boekbedrijf over bibliografische lijsten waarin het aanbod van boeken en andere vormen van drukwerk werd beschreven. Nadat eerdere pogingen in deze richting waren mislukt, vestigde de Amsterdamse boekverkoper Anthonij Saakes in 1790 zijn naam met de *Lijst van nieuw uitgekomen werken*.²³ Deze lijst informeerde vaklieden binnen het boekbedrijf over nieuwe uitgaven. Omdat veel boekverkopers de lijst in hun winkel ter inzage legden, konden ook klanten zien welke titels er te bestellen waren. In 1834 verdween de publieksfunctie omdat Saakes' lijst werd opgenomen in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*, het dat jaar opgerichte orgaan van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels (VBBB). Vanaf het midden van de eeuw verzorgde de Amsterdamse boekverkoper C.L. Brinkman de uitgave van bibliografische jaarlijsten, die boekverkopers een overzicht gaven van alle dat jaar verschenen boeken en andere vormen van drukwerk.²⁴ Uit een vergelijking tussen de lijsten van Saakes en Brinkman blijkt dat Saakes rond 1830 slechts acht categorieën nodig had om het aanbod te ordenen, terwijl Brinkman het aanbod in 1850 in 22 categorieën indeelde en in 1890 een indeling van 27 categorieën hanteerde.²⁵

Op basis van Brinkmans jaaroverzichten over 1848-1858 en 1862-1900 constateerde Berry Dongelmans de opkomst van nieuwe genres, zoals de roman, kranten en tijdschriften, schoolboeken en kinderwerkjes. De diversificatie van het aanbod ging volgens hem vooral ten koste van de theologie.²⁶ Uit mijn eigen telling van Brinkmans jaaroverzichten over 1850, 1870, 1890 en 1910 blijkt dat de theologische subcategorie 'Practische godgeleerdheid en preken' – ook wel genoemd: 'Stichtelijke lectuur voor protestanten' – in de eerste drie

jaren van de steekproef tot de top-5 bleef behoren (Bijlage II). In 1850 en 1870 verschenen in deze subcategorie nog de meeste titels: 14 respectievelijk 18,4 procent. In 1890 stond de stichtelijke lectuur voor protestanten met 8,2 procent op de vierde plaats en in 1910 bezette deze categorie met 4,9 procent de tiende plaats. Het totale aandeel theologische lectuur (protestant en katholiek) steeg van 18,2 procent in 1850 naar 26,1 procent in 1870. Daarna begon een dalende trend, naar 15,7 procent in 1890 en 10,5 procent in 1910. Terwijl de daling van het aandeel theologie dus pas aan het einde van de negentiende eeuw inzette, is de opmars van de roman vrij spectaculair. In 1850 bestond slechts 4 procent van de productie uit romans, terwijl dat aandeel in 1870 was gestegen tot 13,9 procent. In de ranglijst van categorieën was de roman daarmee opgerukt van een dertiende plaats in 1850 naar een tweede plaats in 1870. In 1890 stond de roman weliswaar op de eerste plaats, maar het aandeel in de totale productie was gezakt naar 9,9 procent. Dat aandeel was in 1910 verder gezakt naar 5,8 procent, waarmee de roman een vierde plaats bezette.

Uit Bijlage II blijkt dat de categorie geschiedenis qua titelproductie alleen in 1850 tot de top-10 behoorde. Dat is opmerkelijk, omdat Kruseman in zijn *Bouwstoffen* meermaals schreef dat geschiedenisboeken populair waren. In de jaren 1830 vonden boekverkopers gemiddeld meer dan vijfhonderd kopers voor boeken over algemene, kerk- en vaderlandse geschiedenis, zo schreef de Haarlemse boekverkoper.²⁷ In de jaren 1840 'ontwaakte' de 'voorliefde voor geschiedenis', wat zich vertaalde in de productie van bronnenuitgaves en geschiedenisboeken over 'afzonderlijke tijdvakken, volken, personen'.²⁸ In de jaren 1850 'bloede' de geschiedenis en verschenen er volgens Kruseman talloze geïllustreerde geschiedenisboeken.²⁹ De jaren 1860 kenmerkten zich door hoge verkoopcijfers voor relatief goedkope geschiedenisboeken. Zo waren 2800 mensen bereid in te tekenen op de tiendelige *Geschiedenis der wereld* (Leiden: Van den Heuvel en Van Santen 1866-1877) van Ad. Streckfuss. Het boek kostte f 20,-, maar volgens Kruseman werden er uiteindelijk tienduizend exemplaren verkocht.³⁰ Rondom de herdenking van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en het 25-jarig regeringsjubileum van Willem III in 1874 beleefde de vaderlandse geschiedenis 'haar bloeitijd', aldus Kruseman: 'Streng studiewerken en volksgeschriften dingen om den voorrang. Uitgevers en debitanten hebben volop werk. Het is alsof na de jongste oorlogen het nationale bewustzijn zich krachtiger wil doen gelden, en de herinnering, na 300 jaren, van onzen vrijheidsstrijd tegen Spanje roept den volksgeest wakker'.³¹

De bevordering van de vaderlandse geschiedenis werd als een van de steunpilaren beschouwd bij de nationale eenwording van Nederland. Niet toevallig werd geschiedenis in 1857 een verplicht vak voor het lager onderwijs en organiseerden politieke elites tal van herdenkingen van 'nationale' gebeurtenissen, zoals het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid in 1813 en cruciale momenten uit de Tachtigjarige Oorlog.³² Uitgevers speelden op deze ontwikkelingen in. Getuige de opmerkingen van Kruseman waren geschiedenisboeken ook populair, maar dat is niet te zien aan de *hoeveelheid* titels in de categorie geschiedenis. Om een goed beeld te krijgen van het aanbod, zouden we de *oplagen* van titels en categorieën moeten weten. Juist over oplagecijfers is weinig bekend, omdat er weinig bedrijfsadministraties bewaard zijn gebleven.³³ In *Bouwstoffen* vermeldt A.C. Kruseman af en toe wel oplage- en verkoopcijfers, maar die hebben meestal betrekking op buitengewoon succesvolle titels.³⁴ In het boekverkopershandboek *Boekhandel en bibliographie* (1905, oorspr. 1883) stelde Rimmer van der Meulen bovendien dat er geen vaste regels voor de bepaling van een oplage waren. Toch gaf hij wel een indicatie:

‘Bij wetenschappelijke werken en de meeste romans bedraagt bij ons te lande de oplaag 500 tot 750 exemplaren, voor uitgaven op populair-wetenschappelijk gebied, aardrijkskunde, reizen, geschiedenis en letterkunde van 1000 tot 1500. Bij schoolboeken voor lager en middelbaar onderwijs varieert de eerste oplaag van 1000 tot 3000 en klimt later op naar evenredigheid van het verworven debiet tot vijf- en tien duizend exemplaren.’³⁵

De cijfers van Van der Meulen corresponderen met het beschikbare onderzoek naar oplagecijfers in de negentiende eeuw. Daaruit blijkt vooral dat oplages klein waren en bleven. Voor de periode 1811-1813 becijferde Joost Kloek dat dichtbundels en romans in oplages van 500 à 800 verschenen, met een gemiddelde van 650. Gespecialiseerde wetenschappelijke titels kenden een oplage van gemiddeld 350. De oplages van sommige stichtelijke titels, schoolboeken en almanakken konden echter oplopen tot drieduizend of meer.³⁶ Almanakken werden volgens Dick van Lente en Onno de Wit in 1811 in oplagen van drie- à zesduizend gedrukt. Op basis van het werk van Kruseman stelden zij tevens dat de oplage van romans rond 1840 nog steeds klein was: tussen de vier- en zeshonderd.³⁷ Lisa Kuitert berekende op basis van het fondsboek van de grote uitgever G.T.N. Suringar te Leeuwarden over de periode 1826-1835 dat een oplage van 816 gemiddeld was.³⁸ Voor de hele eerste helft van de negentiende eeuw noemt Dongelmans vergelijkbare cijfers: oplages varieerden van 450 tot achthonderd à duizend, zelfs voor het werk van een ‘populaire auteur’ als de dichter Tollens.³⁹ In de tweede helft van de eeuw namen de oplages volgens Dongelmans gemiddeld niet toe, maar hij signaleerde wel een stijging in de oplages van goedkope en opnieuw uitgebrachte titels die waren bestemd voor een breed publiek.⁴⁰ Op basis van de fondsboeken van de grote uitgevers A.C. Kruseman en De Erven F. Bohn kwam Lisa Kuitert tot de conclusie dat oplages nogal konden variëren: populaire auteurs als Jacob van Lennep, J.J. Cremer en buitenlandse succes-schrijvers haalden in de tweede helft van de negentiende eeuw soms oplagen van tien- of twintigduizend.⁴¹

Zolang het gissen blijft naar oplagecijfers van afzonderlijke titels en categorieën moet ik het doen met de bronnen die wel beschikbaar zijn, zoals de bibliografische jaaroverzichten van Brinkman. Die maken in ieder geval duidelijk dat de stichtelijke lectuur tegen het einde van de negentiende eeuw terrein verloor aan genres als de roman, kinderwerkjes en volksliteratuur (goochelboeken, sportboeken en dergelijke). Uit de overzichten van de titelproductie blijkt echter dat het aanbod van ontspanningsboeken in de vier jaren van de steekproef kleiner is dan het aanbod van functionele boeken, zoals stichtelijke en theologische lectuur, schoolboeken, woordenboeken en vakliteratuur op het gebied van staatkunde, handel en nijverheid et cetera. De overzichten tonen tevens dat er vanaf 1890 geen enkele categorie is die meer dan tien procent van de productie bevat. Het aanbod raakte dus gefragmenteerd; in vele categorieën werden relatief weinig titels geproduceerd. Tussen 1850 en 1910 steeg de jaarlijkse titelproductie evenwel met 44 procent: van 1734 in 1850 naar 1930 in 1870, 2490 in 1890 en 3960 in 1910.

Lezers: kopers en leners

De toename en diversificatie van het titelaanbod wijzen in de richting van een groeiend publiek, maar over de precieze omvang van het negentiende-eeuwse lezerspubliek is weinig bekend. Het absolute aantal lezers zal tussen 1800 en 1900 zijn toegenomen, omdat de

bevolking groeide van twee naar vijf miljoen mensen.⁴² Bovendien was de geletterdheid in Nederland vanouds hoog. Rond 1816 kon circa zestig procent van de vrouwen en 75 procent van de mannen een handtekening onder de huwelijksakte zetten.⁴³ Op scholen leerden kinderen eerst lezen, pas daarna schrijven. Omdat veel leerlingen slechts een paar jaar onderwijs volgden, konden meer mensen lezen dan schrijven. In de loop van de negentiende eeuw steeg de deelname aan het onderwijs, en dus de geletterdheid. Gemeten naar het aantal mensen dat een handtekening onder de huwelijksakte kon zetten, constateerde Onno Boonstra dat rond 1825 nog steeds circa 25 procent van de mannen en veertig procent van de vrouwen analfabeet was. Rond 1890 was het aandeel analfabeten gedaald naar circa tien procent van de bevolking, hoewel vrouwen en inwoners van Drenthe en Noord-Brabant langer ongeletterd bleven.⁴⁴ Het feit dat de meeste mensen konden lezen, wil niet zeggen dat zij ook werkelijk lasen. Om zicht te krijgen op de groep feitelijke lezers wordt daarom gekeken naar de participatie in het vervolgonderwijs. Die bleef gering: in 1900 nam slechts vier procent van de jongeren tussen 12 en 19 jaar deel aan een vorm van algemeen of beroepsonderwijs. Universitair onderwijs werd door slechts 0,4 procent van de jongeren tussen 18 en 25 jaar gevolgd.⁴⁵ Desondanks signaleerde de Haagse boekhandelaar K. Fuhri in 1846 een 'toenemende leeslust onder alle klassen der maatschappij'.⁴⁶

Of de leeslust werkelijk zo algemeen was, is niet bekend. Er is nog geen onderzoek gedaan naar het leespubliek in de tweede helft van de negentiende eeuw. Over de eerste helft is meer bekend. Zo berekende Harry van der Laan op basis van de administratie van de Groninger boek- en papierhandel W.J. Haagen dat 450 klanten diens winkel tussen 1843 en 1849 bezochten, dat wil zeggen 6,4 procent van het aantal huishoudens in Groningen.⁴⁷ Deze cijfers stemmen overeen met het onderzoek van Han Brouwer naar de klantenboeken van de Zwolse boekverkoper W.E.J. Tjeenk Willink. Daaruit blijkt dat rond 1848 hooguit een paar procent van de huishoudens geld spendeerde in de boekwinkel. Terwijl de stad ruim achttienduizend inwoners telde, vond Brouwer in de klantenboeken van Tjeenk Willink de namen van 431 particulieren uit Zwolle (circa 2,4 procent). Het Zwolse publiek dat tussen 1777 en 1787 de boekhandel van Martinus Tijl bezocht, was eveneens gering. In de klantenboeken van deze boekverkoper telde Brouwer de namen van 392 particulieren uit Zwolle, terwijl de stad op dat moment zo'n twaalfduizend inwoners had (circa 3,3 procent).⁴⁸ Hoewel Zwolle in beide perioden meer boekhandels had en klanten hun boeken, kranten en tijdschriften dus elders konden betrekken, gelden Tijl en Tjeenk Willink als grote zaken. De aantallen klanten geven dus wel een indruk van de geringe omvang van het boekenkopende publiek, zowel aan het einde van de achttiende als in het midden van de negentiende eeuw.

Het aantal lectuur kopende mensen was weliswaar gering, maar de analyses van Brouwer en Van der Laan tonen aan dat er voor beide perioden geen duidelijke samenhang is tussen de aanschaf van lectuur, de sociale positie en het inkomen van klanten. Behalve de allerarmsten kochten klanten uit alle lagen van de bevolking lectuur in de winkels van Tijl, Tjeenk Willink en Haagen.⁴⁹ Op basis van de klantenboeken van S. van Benthem in Middelburg constateerden ook Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt dat het publiek in 1808 tot diep in de sociale piramide reikte.⁵⁰ Opvallend is wel dat Brouwer in het midden van de negentiende eeuw een heterogenisering van de lectuuraanschaf waarnam. Terwijl alle Tijl-klanten aan het einde van de achttiende eeuw met name belangstelling hadden voor lectuur in de categorie theologie/zedekunde en geschiedenis/geografie, lagen de voorkeuren van de klanten van Tjeenk Willink in het midden van de negentien-

de eeuw gevarieerder. Klanten uit de diverse sociale groepen kochten boeken in vele verschillende genres.⁵¹

Overigens is de eventuele 'leeslust' van de negentiende-eeuwer niet enkel af te meten aan het publiek dat een boekwinkel bezocht. Reeds in de achttiende eeuw lijkt de straat-handel een belangrijk onderdeel van het boekbedrijf te zijn geweest.⁵² In de negentiende eeuw ontstond bovendien een uitgebreide infrastructuur rondom het lenen van boeken. Een manier om boeken te lenen, was lid te worden van een leesgezelschap of leesmuse-um.⁵³ Het voordeel van een leesgezelschap of -museum was dat men veel verschillende soorten lectuur kon lezen, zonder zelf dure boeken en tijdschriftabonnementen te hoeven aanschaffen. Hoewel er volgens Boudien de Vries 'vele honderden, zo niet duizenden' leesgezelschappen in Nederland hebben bestaan, lijkt de kring van leden zich te hebben beperkt tot de hoge middengroepen of elite.⁵⁴ Het lidmaatschap van een leesgezelschap was namelijk duur. In 1854 kostte het lidmaatschap van het Haarlemse leesgezelschap De Vereniging f 15,- per jaar; leden van het in 1861 opgerichte Haarlemse Leesmuseum betaalden f 10,-. Er was bovendien een ballotagesysteem, zodat niet iedereen zomaar lid van het Leesmuseum kon worden.⁵⁵ Het aantal leden bleef daarom beperkt: in de jaren 1880 had het Leesmuseum 127 leden, terwijl Haarlem toentertijd twaalfduizend huishoudens telde. De leden vertegenwoordigden een intellectuele elite die een academische of andere vervolgopleiding had afgerond.⁵⁶

Wie boeken wilde lenen, was niet aangewezen op leesgezelschappen en -musea. Lezers konden ook terecht bij winkelbibliotheken. De commerciële bibliotheken waren een neven-activiteit van boekverkopers die deze vorm van boekdistributie als bron van inkomsten beschouwden. Hoewel de eerste winkelbibliotheek vermoedelijk al in 1750 was geopend door de Haagse boekverkoper Hendrik Scheurleer, lijkt dit fenomeen aan het begin van de negentiende eeuw tot ontwikkeling te zijn gekomen. Volgens de bibliotheekhistoricus Paul Schneiders is het aannemelijk dat er rond 1830 in vrijwel elke stad minstens één winkelbibliotheek was te vinden, maar precieze aantallen zijn niet bekend.⁵⁷ Het is evenmin bekend wie deze bibliotheken bezochten. Afgaande op de prijs van een lidmaatschap kan de winkelbibliotheek een groter publiek hebben getrokken dan een leesgezelschap.⁵⁸ In 1841 rekende de Groningse boekverkoper E. Artel voor het lidmaatschap van zijn winkelbibliotheek f 5,50 per jaar, f 3,- voor een half jaar en f 2,- voor een kwartaal. In 1854 kon men bij de winkelbibliotheek van de Haarlemse boekverkoper-uitgever A. C. Kruseman terecht voor f 1,50 per kwartaal (dus f 6,- per jaar).⁵⁹ Hoewel het lidmaatschap van een winkelbibliotheek waarschijnlijk goedkoper was dan dat van een leesgezelschap, meende Bernt Luger dat het publiek van winkelbibliotheken mogelijk uit deels dezelfde groep bestond omdat men zich in de winkelbibliotheek aan elke vorm van sociale controle kon onttrekken.⁶⁰ De studies van Brouwer, Kloek en Mijnhardt wijzen eveneens in deze richting: kopen en lenen lagen in elkaars verlengde voor de groep mensen die toch al klant van een boekwinkel waren.⁶¹

Een veel bredere doelgroep hadden de ideële leesbibliotheken, die vanaf 1794 door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werden opgericht. In 1840 bestonden er reeds tweehonderd en in 1890 zelfs 340 van zulke bibliotheken, die waren bedoeld als middel tot volksverheffing.⁶² Anders dan bij leesgezelschappen en -musea, waar een groot deel van het budget werd gespendeerd aan romans, historisch-geografische lectuur en tijdschriften, bestond het boekenaanbod van Nutsbibliotheken overwegend uit moreel en educatief verantwoorde lectuur.⁶³ De directie van de Utrechtse Nutsbibliotheek dacht daarbij aan godsdienstige boeken, boeken over opvoeding, onderwijs, maatschappelijke vraagstuk-

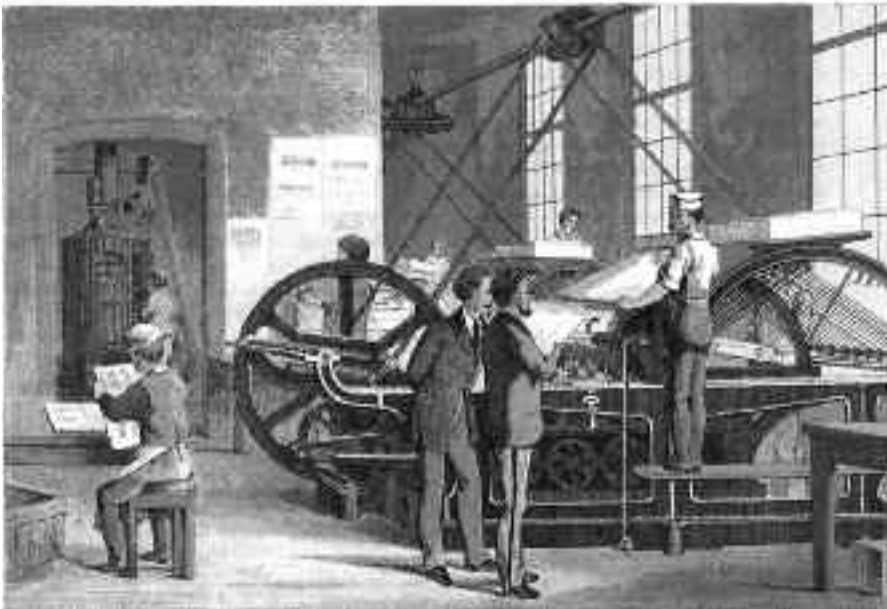
ken en staatshuishoudkunde, levensbeschrijvingen en boeken over geschiedenis.⁶⁴ De Utrechtse lezers hadden echter vooral belangstelling voor romans, en tussen 1847 en 1913 groeide het aandeel van dit genre in het aanbod van bijna vijftig naar zeventig procent.⁶⁵ Voor de Nutsbibliotheken in Middelharnis-Sommelsdijk en Groningen is eveneens een toename van het aandeel romans en andere vormen van ontspanningslectuur in de bibliotheekcollecties waargenomen.⁶⁶ Blijkens een jaarverslag van 1901/1902 bleef de directie van de Utrechtse Nutsbibliotheek pogen 'het nuttige met het aangename te verbinden door zoodanige boeken te kiezen, welke verondersteld mogen worden enige wenschelijke kennis onder de lezers te verspreiden'.⁶⁷ Het werk van spraakmakende schrijvers als Eugène Sue, Emile Zola en Lodewijk van Deyssel – *Een liefde* – werd daarom niet aangeschaft door Nutsbibliotheken.⁶⁸

Rond 1800 trok het gratis aanbod van de Haarlemse en Dordrechtse Nutsbibliotheek volgens Willem van den Berg en Arianne Baggerman al lezers uit 'het volk'.⁶⁹ Voor de Nutsbibliotheek van Groningen bepaalde Harry van der Laan dat in 1874 ruim negentig procent van de leners tot de arbeidersklasse behoorde.⁷⁰ Ad van der Neut meende echter dat vooral lezers uit de burgerij in de tweede helft van de negentiende eeuw de Nutsbibliotheek van Utrecht bezochten. Wat de samenstelling van de lezers ook is geweest, voorzover bekend bleef het aantal bezoekers van Nutsbibliotheken klein. In 1860 waren de 275 filialen goed voor circa dertigduizend leners, ofwel iets meer dan honderd per vestiging.⁷¹ Sinds het midden van de negentiende eeuw hadden de Nutsbibliotheken bovendien te maken met een groeiend aantal protestantse en katholieke volksbibliotheken. Rond 1900 kwamen daar socialistische volksbibliotheken bij.⁷² De instelling van deze volksbibliotheken was een onderdeel van de emancipatiebeweging van arbeiders, katholieken en protestanten, die tegen het einde van de negentiende eeuw gestalte kreeg. In 1899 opende in Dordrecht de eerste openbare leeszaal en bibliotheek, bedoeld voor iedereen en gefinancierd met subsidie van het rijk. In 1914 waren er reeds 23 openbare bibliotheken.⁷³

Er is nog veel onduidelijk over de precieze omvang en aard van het leespubliek, maar de afzetmogelijkheden voor boekverkopers lijken in de loop van de negentiende eeuw te zijn toegenomen. In de eerste plaats groeide de bevolking, en dus ook het absolute aantal mensen dat kon lezen. Of lezen ook samenviel met kopen, is zeer de vraag. De beschikbare cijfers laten zien dat de omvang van het boekenkopende publiek in de eerste helft van de negentiende eeuw gering was. De toenemende alfabetisering en de uitbreiding van de infrastructuur om boeken te lenen – van leesgezelschappen, winkelbibliotheken, Nuts- en andere bibliotheken – wijst echter wel in de richting van een expanderende boekenmarkt. Hoe klein het gemiddelde aantal leners ook is geweest, een groeiend aantal leesinstellingen betekende vanuit het perspectief van boekverkopers toch stijgende afzetmogelijkheden. In de loop van de negentiende eeuw werd het bovendien technisch mogelijk grote hoeveelheden drukwerk tegen lagere prijzen te produceren.

Technische innovaties en prijsontwikkeling

In de negentiende eeuw kwam er een einde aan het typografische *ancien regime*, zoals Dick van Lente en Onno de Wit hebben geschreven.⁷⁴ Sinds de uitvinding van de boekdruk-kunst rond 1450 was er aan het principe van de houten drukpers weinig veranderd. Met fysieke kracht moest een degel (een metalen plaat) met het te bedrukken papier tegen de vorm met letters worden gedrukt. Op deze wijze kon een drukker per uur ongeveer hon-

Technische veranderingen in de boekdrukkerij tussen het begin van de negentiende eeuw en 1870.
Bron: *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel II* (Zutphen 1993) 245.

derd dubbelzijdige vellen bedrukken, waardoor de productie van drukwerk een arbeidsintensieve en dus dure onderneming was. Rond 1800 verhoogde de pas geïntroduceerde ijzeren drukpers het tempo enigszins naar 125 vel per uur, maar aan het principe van de drukpers veranderde weinig. Aan het begin van de negentiende eeuw ontwikkelde de Duitse boekhandelaar en drukker Frederick Koenig echter een snelpers die een horizontaal drukfundament combineerde met een drukcilinder. Deze machine bleek achthonderd afdrucken per uur te kunnen maken; aangedreven door stoom haalde het apparaat zelfs elfhonderd afdrucken. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden tevens rotatiepersen en degelsnelpers geïntroduceerd. De rotatiepers kon hele rollen papier verwerken en bedrukte per uur zo'n twaalfduizend dubbelzijdige vellen. Deze pers werd vooral voor tijdschriften en kranten gebruikt. De degelsnelpers was een gemechaniseerde variatie op de ijzeren pers, die geschikt was voor drukwerk met kleinere oplagen. Deze pers haalde vier- tot zeshonderd afdrucken per uur.

In Nederland schafte de Haarlemse firma Joh. Enschedé in 1816 de eerste ijzeren pers aan; rond 1828 plaatste deze uitgever van de *Haarlemsche Courant* ook de eerste snelpers.⁷⁵ De ijzeren pers werd relatief snel ingevoerd; rond 1860 waren er volgens een tijdgenoot bijna geen houten persen meer te vinden.⁷⁶ Voor de snelpers bestond er in de eerste helft van de negentiende eeuw veel minder belangstelling. De machines waren duur en de oplages van Nederlandse boeken waren over het algemeen te laag om de investering terug te kunnen verdienen. Tussen 1865 en 1880 steeg het aantal snelpersen in Nederland echter van 75 naar 740.⁷⁷ Het gebruik van stoommachines voor de aandrijving van snelpersen raakte vanaf de jaren 1870 gangbaar en rond 1880 stapten drukkers van grote kranten als het *Nieuws van den dag* over op de rotatiepersen.⁷⁸ Van Lente en De Wit interpreteren de introductie van deze nieuwe machines in het licht van de expanderende markt, die getuige de piek in de titelproductie rond 1850 en in de jaren tachtig en negentig lag.

Met de introductie van de rotatiepersen en de (stoom)snelpers werd het in principe mogelijk de kostprijs te verlagen, vooral wanneer men tegelijkertijd de oplage verhoogde.⁷⁹ De gangbare veronderstelling is dan ook dat de technische innovaties hebben geleid tot een daling van de boekenprijzen. Volgens A.C. Kruseman zette de prijsdaling in de jaren 1870 in, waardoor tevens de aard van het boekenkopende publiek veranderde:

‘Vroeger betaalde men gaarne een blijvend boek met 20,-, waarvoor men er thans tien van 2,- koopt; vroeger vond het boek zijn bestemming in een deftige bibliotheek en was het weelderig opgedischte voedsel voor geleerden en geletterden, thans is het tevreden met een veel bescheidener bergplaats en is het een dagelijksch brood voor alle beschaafden.’⁸⁰

Het is de vraag of Kruseman de veranderingen op de boekenmarkt juist zag. Op basis van de bedrijfsadministratie van de Haarlemse boekhandel, drukkerij en uitgeverij De Erven F. Bohn constateerden Van Lente en De Wit voor de periode 1810-1899 namelijk geen eenduidige samenhang tussen technische innovaties en een daling van de boekenprijzen. Vanaf 1860 stegen de loonkosten voor zettters en vanaf 1870 stegen de auteurshonoraria naar veertig à vijftig procent van de productiekosten. De prijs van papier bleef bovendien voor twintig à dertig procent op de totale productiekosten drukken. Dat veranderde pas na 1880, door de invoering van een nieuw type goedkoop papier waarvoor houtslip en cellulose de grondstof vormden.⁸¹ De indruk dat de prijs van boeken niet substantieel daalde,

wordt bevestigd door José de Kruif. Op basis van een analyse van boekenprijzen in 1828 en 1888 constateerde zij dat de gemiddelde prijs van boeken in zestig jaar met 8,5 procent daalde: van f 1,73 naar f 1,58. Afgezet tegen een daling van de consumentenprijzen van 9,5 procent bleven boeken relatief duur.⁸² Omdat het inkomen per hoofd van de bevolking in de periode 1828-1888 met ruim 86 procent steeg, zullen desondanks meer mensen boeken hebben kunnen kopen.⁸³

Voor arbeiders bleven boeken waarschijnlijk te duur. Rond 1850 vormden arbeiders de helft van de beroepsbevolking. Gemiddeld verdienden zij f 1,- per dag. Na 1870 begonnen hun lonen enigszins te stijgen, naar een gemiddelde van f 1,67 per dag in 1905 en f 1,77 in 1910. In de periode 1870-1910 daalden tegelijkertijd de kosten van het levensonderhoud. Deze reële loonstijging zorgde voor een gemiddelde daling van het budget dat arbeiders kwijt waren aan eerste levensbehoefte, zoals voeding. Na 1870 kregen arbeidersgezinnen dus meer financiële ruimte voor andere producten, zoals lectuur.⁸⁴ Gemiddeld waren boeken echter duur gebleven. De Kruif signaleerde wel variatie tussen de genres. Religieuze teksten waren aanmerkelijk goedkoper geworden: in 1828 werd circa 35 procent van de titels in deze categorie voor een lage prijs (minder dan 60 cent) aangeboden, terwijl in 1888 bijna zestig procent in de lage prijsklasse (tot 50 cent) viel. In dezelfde periode daalde het aandeel goedkope fictie van ruim twintig procent naar ongeveer vijf procent. Het aandeel dure fictie steeg van bijna vijftig procent in 1828 (meer dan f 2,12) naar bijna zeventig procent in 1888 (meer dan f 1,91). In de categorieën geschiedenis en geografie schommelden de aandelen van goedkope en dure titels in 1828 en 1888 onveranderd rond de twintig respectievelijk vijftig procent. Samenvattend concludeert De Kruif dat er in de periode 1828-1888 vrij weinig veranderde: de prijs van boeken bleef tamelijk hoog. Omdat het inkomen per hoofd van de bevolking steeg en de koopkracht toenam, zullen echter meer mensen uit de middengroepen boeken hebben kunnen kopen.⁸⁵

Organisatie van het boekbedrijf

Wie boeken wilde kopen, vond in de loop der negentiende eeuw steeds vaker in of rondom de eigen woonplaats een boekverkoper. Een boekverkoper is iemand die een boekwinkel, een uitgeverij en/of drukkerij runt. Deze verschillende functies waren in de negentiende eeuw nog vaak verenigd in één persoon, de boekverkoper. Hoewel er verschil van mening is over de precieze aantallen boekverkopers, steeg het aantal boekverkopers van bijna zeshonderd in 1810 naar ruim vijftienhonderd in 1897 en circa 2600 in 1920 (zie bijlage II).⁸⁶ Het aantal Nederlandse gemeenten waar minimaal één boekverkoper was te vinden, steeg bovendien van tachtig in 1810 naar circa driehonderd in 1897. Afgezet tegen de groei van de bevolking constateren Van Lente en De Wit dat de boekhandel in de jaren 1840 en in de periode 1870-1890 sterk groeide.⁸⁷ Karin Hoogeland en Harry van der Laan komen echter tot de conclusie dat de piek in het aantal boekverkopers ten opzichte van de bevolking rond 1850 was bereikt. Ook zij signaleren evenwel een toenemend aantal boekverkopers buiten de grote steden.⁸⁸

De stijging van het absolute aantal boekverkopers was vooral te danken aan het systeem van de commissiehandel, dat in het midden van de achttiende eeuw dominant was geworden.⁸⁹ Dit systeem verving het oude ruilsysteem en hield in dat boekverkopers hun collega's nieuwe titels in consignatie of bewaring gaven, waarna jaarlijks een afrekening volgde. De collega's die zelf weinig titels produceerden en dus weinig te ruilen hadden, kon-

den op deze manier een breed winklassortiment opbouwen. Het commissiesysteem opende tevens de weg voor boekverkopers zonder uitgeverij/drukkerij: zij konden zonder investeringen een groot aantal titels in voorraad nemen. Juist omdat er geen investeringen nodig waren om een boekhandel te beginnen, meende Kruseman dat allerlei wijn- en textielhandelaren hun bedrijf waren gaan uitbreiden met de verkoop van boeken.⁹⁰ Volgens hem leed het boekenvak door de komst van deze 'beunhazen' schade, maar toch had het commissiesysteem wel een voordeel. Nieuwe fondstitels lagen immers direct op voorraad bij een groot aantal boekverkopers in het hele land. Een nadeel was de oneerlijke verdeling van het financiële risico: dat lag volledig bij de uitgevende boekverkopers. Zij konden pas na een jaar – of langer – met hun collega's afrekenen en werden dan mogelijk geconfronteerd met een restpartij onverkoopte boeken. De commissiehandel bracht bovendien een omvangrijke en ingewikkelde administratie met zich mee. Om dit probleem te onderwerpen, werd een systeem van tussenhandelaren opgezet. In 1874 werd het Bestelhuis van den Nederlandschen Boekhandel opgericht, bedoeld om de commissiehandel centraal te organiseren.⁹¹ Deze ingrepen veranderden echter niets aan het feit dat het risico van de commissiehandel volledig bij de uitgevende boekverkopers lag.

In de loop van de negentiende eeuw stuitte het commissiesysteem op haar grenzen. Het heen en weer sturen van een steeds groter aantal nieuwe titels naar steeds meer boekverkopers die niet allemaal even vlot betaalden, leidde tot klachten bij uitgevende boekverkopers die hun geld nodig hadden om nieuwe titels te produceren. Vanaf het midden van de negentiende eeuw deden uitgevende boekverkopers daarom pogingen een nieuw betalingssysteem te introduceren. Uitgevers stuurden nieuwe titels niet meer automatisch rond naar de boekhandels, maar probeerden boekhandelaren te bewegen voor rekening te kopen. Ze gaven daartoe kortingen op de inkoop prijs; hoe meer een boekhandelaar inkocht, hoe hoger de kortingen werden. Tegen het einde van de negentiende eeuw kregen boekhandelaren circa twintig procent korting op de prijs voor nieuwe uitgaven.⁹² Voor uitgevers was het voordeel van het nieuwe betalingssysteem dat zij niet langer alleen opdraaiden voor de financiële risico's die met de productie van nieuwe boeken gemoeid waren. Ze hoefden bovendien geen jaar of langer te wachten op de terugbetaling van hun investering. Ook voor boekhandelaren had het voor rekening kopen voordelen: de korting op de inkoop prijs van nieuwe boeken leidde tot hogere winstmarges en dat was juist interessant voor boekhandelaren die afhankelijk waren van de winkelverkoop.⁹³

Langzamerhand voltrok zich een scheiding tussen boekverkopers die zich met de productie van nieuwe titels bezighielden (uitgevers) en boekverkopers die een boekhandel dreven (debitanten). Deze scheiding is zichtbaar in de organisatie van de bedrijfstak. Terwijl de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels in 1815 was opgericht als organisatie voor alle typen boekverkopers, verenigden uitgevers zich in 1880 afzonderlijk in de Nederlandsche Uitgeversbond. In 1907 volgden de boekhandelaren met de Nederlandsche Debitantenbond.⁹⁴

Commercialisering van de boekenmarkt

In de loop van de negentiende eeuw steeg de titelproductie, ontstond er een uitgebreide infrastructuur voor het lenen van boeken en nam het aantal boekverkopers toe. Deze ontwikkelingen wekken de indruk dat er op de boekenmarkt iets te verdienen was, maar volgens A.C. Kruseman bracht het boekenvak midden jaren 1880 weinig financieel voordeel:

‘Wat den omzet van geldswaarde aangaat, durven wij ons met andere vakken in de verte niet meten. Wij erkennen volmondig hoe boekverkoopers in ons kleine land, met onze zoo weinig gangbare taal, onder den handelsstand in het algemeen een eigenaardig, een hoogstbescheiden plekje innemen, een plekje in den achterhoek, een plekje haast zouden wij zeggen voor den verschoveling.’⁹⁵ Desondanks meende Kruseman dat er na 1850 een ‘tijd van herlevende welvaart’ was begonnen voor het boekbedrijf.⁹⁶

De herleving van het boekbedrijf ging volgens verschillende onderzoekers gepaard met commercialisering.⁹⁷ Boeken en andere vormen van drukwerk werden meer dan ooit beschouwd als marktwaar en boekverkopers streefden naar een optimale winst. Uit de aard der zaak was het boekbedrijf altijd al commercieel, of zoals Kruseman het schreef: ‘Boekhandel is en blijft een vak van nijverheid en handel, even als elk ander, waaraan in geen deele verbonden is dat men zich opoffere ten gelieve van enkelen of het algemeen.’⁹⁸ Met het toenemende aantal boekverkopers steeg echter de concurrentie op de boekenmarkt. In de slag om de lezer (koper) zochten boekverkopers daarom naar nieuwe marktstrategieën. Zo is de diversificatie van het titelaanbod te duiden als een teken van commercialisering: uitgevers probeerden een aanbod te realiseren voor relatief nieuwe doelgroepen, zoals kinderen en vrouwen. Prijsvariatie was een andere manier om het boekenkopende publiek uit te breiden. In de eerste helft van de negentiende eeuw produceerde de Haarlemse uitgever Johannes Immerzeel bijvoorbeeld verschillende uitvoeringen van eenzelfde titel, waarbij hij het lettertype, de papiersoort en het formaat – en dus de prijs – aanpaste aan de beoogde doelgroep. Hij poogde de verkoop van nieuwe titels tevens te stimuleren door korting te geven aan particulieren die reeds vóór de uitgave intekenden op het werk.⁹⁹

De hoge boekenprijs was een van de belangrijkste obstakels voor de uitbreiding van het boekenkopende publiek. Grote groepen mensen konden zich simpelweg geen boeken veroorloven. Een manier om de boekenprijs, in ieder geval psychologisch te verlagen, was de uitgave in afleveringen.¹⁰⁰ Wie intekende op een titel, kreeg dan elke week of maand voor een relatief klein bedrag van f 0,50 tot f 1,- een aflevering van een boek. Alle afleveringen samen kon men naderhand laten inbinden. Het voordeel van dit systeem was dat particulieren hun lectuur als het ware in termijnen betaalden. Lezers hoefden dus niet in een keer een groot bedrag te betalen. Het systeem had ook voordelen voor uitgevers. Zij konden de opbrengst van de ene aflevering gebruiken om de productie van de volgende te financieren. Op basis van de hoeveelheid intekenaren konden zij bovendien de vereiste oplage bepalen. Tot ver in de negentiende eeuw was de productie in afleveringen gangbaar.¹⁰¹ Een variatie op de uitgave in afleveringen was de serie, waarin afzonderlijke boeken onder een gezamenlijke titel verschenen. In de tweede helft van de negentiende eeuw produceerden uitgevers talloze series, zo blijkt uit onderzoek van Lisa Kuitert.¹⁰² Deze waren voornamelijk gericht op een minder vermogend publiek en bestonden meestal uit herdrukken van oude fondstitels in hoge oplagen en een klein formaat. Tussen 1853 en 1861 verscheen bijvoorbeeld *Volksbibliotheek*, een serie van 103 delen die slechts f 0,22 per stuk kostten.¹⁰³ In 1905 startte de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur / Wereldbibliotheek, waarin zowel herdrukken als nieuwe titels in hoge oplagen (vier- tot zevenduizend exemplaren) voor een lage prijs verschenen.¹⁰⁴

De commercialisering van het boekbedrijf vertaalde zich niet alleen in nieuwe productiestrategieën. Boekverkopers toonden zich even innovatief op het vlak van de boekdistributie. Dat blijkt onder andere uit de opkomst van de colporteur. Vanaf het midden van de negentiende eeuw gingen boekverkopers gebruik maken van deze leurders. Met behulp

Fonzolder van een uitgever. Bron: Rimmer van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie* (Leiden 1905) 328.

van prospectussen en intekenlijsten gingen zij langs de huizen om kopers te werven. Op die manier was ‘den verkoop van veel werken ontzettend bevorderd’, schreef Van der Meulen in het boekverkoopershandboek *Boekhandel en bibliographie*.¹⁰⁵ Het is niet duidelijk waar colporteurs actief waren. Volgens Kuitert bereisden ze vooral het platteland en werden ze ingezet voor de distributie van duurdere uitgaven, tijdschriften en prachtwerken.¹⁰⁶ Steven Claeysens betoogde daarentegen dat colporteurs ook in steden actief waren en dat zij voor alle vormen van drukwerk langs de deuren gingen.¹⁰⁷ Hoe het ook zij, feit is dat de colporteur voor boekverkopers een van de hulpmiddelen was om de afzet te vergroten. Een ander hulpmiddel was de boekreclame, die in de negentiende eeuw een hoge vlucht nam. Enerzijds richtten uitgevers die reclame op debitanten, om hen te stimuleren zoveel mogelijk exemplaren van een titel voor rekening te kopen. Anderzijds was de boekreclame gericht op het leespubliek. Door middel van advertenties in kranten en tijdschriften, de verspreiding van prospectussen, circulaires, fondscatalogi en glasbiljetten (affiches) werden potentiële kopers geattendeerd op nieuwe titels. Sommige uitgevers organiseerden zelfs loterijen of verstrekten reproducties van bekende schilderijen of andere premieschenken aan intekenaren op bepaalde titels.¹⁰⁸

In welke mate de nieuwe productie- en distributiestrategieën van boekverkopers hebben bijgedragen aan de uitbreiding van het boekenkopende publiek, is niet bekend. Vanaf circa 1870 manifesteerden zich echter nieuwe maatschappelijke groepen in de Nederlandse samenleving. Vanuit hun emancipatoire streven hechtten katholieken, gereformeerden, socialisten en feministen veel belang aan de ontwikkeling van de levens- of wereldbeschouwelijke identiteit. Dat vertaalde zich onder andere in eigen uitgeverijen, bibliotheken en leesgezelschappen.¹⁰⁹ Tegen het einde van de negentiende eeuw werd het lezerspubliek vermoedelijk dus groter en breder. Dat er in de tweede helft van de negentiende eeuw nieuwe doelgroepen waren bereikt, stond in ieder geval voor Kruseman als een paal boven water. De belangrijkste oorzaak voor deze uitbreiding vond hij in de opkomst van de ‘second-hand-handel’.¹¹⁰ Deze ramsjhandel profiteerde van het feit dat rond 1850 onder uitgevers de gewoonte was ontstaan restanten van hun fondsen te veilen, om op die manier financiële middelen voor nieuwe uitgaven te genereren. Bekende ramsj-firma’s waren de Gebr. Koster in Amsterdam, E. en M. Cohen in Arnhem en D. Bolle in Rotterdam. Zij specialiseerden zich in het opkopen van fondsrestanten en werkten deels buiten de reguliere boekhandel om. Via grote verzameladvertenties in landelijke dagbladen presenteerden ze de opgekochte titels voor ‘spotprijzen’ rechtstreeks aan het publiek. Wie belangstelling had voor één of meer titels, kreeg na verzending van een gefrankeerd berichtje de gewenste boeken thuisgestuurd.¹¹¹ Juist deze posthandelaren in goedkope boeken hebben volgens Kruseman een enorme impuls aan het lezen gegeven: ‘Overall trok het goedkope boek heen als zendeling voor een aanwassende beschaving’.¹¹²

In de loop van de negentiende eeuw transformeerde het boekbedrijf van een kleinschalige bedrijfstak naar een grootschalige, deels geïndustrialiseerde sector waarin steeds meer mensen actief waren. In absolute aantallen steeg het aantal boekverkopers, waarbij tevens een grotere spreiding over het land werd bereikt. Er is nog weinig bekend over de omvang van het leespubliek in de tweede helft van de negentiende eeuw, maar het lijkt aannemelijk dat meer mensen lectuur konden kopen. De koopkracht steeg, terwijl de gemiddelde prijs van boeken dankzij technische innovaties enigszins daalde. In de slag om de kopen-de lezer introduceerden boekverkopers bovendien nieuwe marktstrategieën, zoals prijsva-

riatie en de uitgave in afleveringen of series. Wie boeken wilde kopen, had voorts een ruimere keuze. Het absolute aantal nieuwe titels nam vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw sterk toe; het aanbod werd tevens gevarieerder. Naast de religieuze en functionele lectuur veroverden relatief nieuwe genres als romans, kinderwerkjes en volksliteratuur een plaats op de boekenmarkt. Het is de vraag waar de autobiografie zich op deze markt bevond.

Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt

Inventarisaties van Nederlandse egodocumenten

‘De levensbeschrijving begint (...) een belangrijke plaats in te nemen,’ schreef Kruseman over het boekenaanbod van de jaren 1870.¹¹³ Uit de voorbeelden die hij noemt, blijkt dat hij vooral doelde op een stijgend aantal biografieën. Uit onderzoek van Rudolf Dekker c.s. blijkt dat er op de negentiende-eeuwse boekenmarkt ook een toenemend aantal autobiografieën en andere egodocumenten verscheen. De inventarisatie van Noord-Nederlandse egodocumenten over de periode 1500-1813 bevat 630 titels, waarvan er 233 op enig moment zijn gepubliceerd.

Vóór 1800 verschenen 37 egodocumenten in druk, waaronder achttien autobiografieën, negen piëtistische bekeringsgeschiedenissen en vier memoires. Gedurende de zestiende eeuw werd slechts één titel gepubliceerd, namelijk: *Vita nobilis et eruditi viri Francisci Junii (...) Ab ipso conscripta* (Leiden: Plantiniana 1595). In de zeventiende en achttiende eeuw verschenen er in de categorieën autobiografie, memoires en bekeringsgeschiedenis negen respectievelijk 21 titels. Tussen 1800 en 1850 verschenen er tien autobiografieën, drie bekeringsgeschiedenissen en acht memoires. In de eerste helft van de negentiende eeuw verschenen dus evenveel (21) autobiografische titels als in de hele achttiende eeuw. Na 1850 zette de stijging door. Tot 1918 verschenen er 57 oude autobiografische titels: 25 autobiografieën, 24 memoires en acht bekeringsgeschiedenissen.¹¹⁴

De indruk dat het aantal autobiografische publicaties in de negentiende eeuw steeg, wordt bevestigd door het *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914*. De samenstellers, Hans de Valk en Gerard Schulte Nordholt, vonden bijna vijfduizend gedrukte egodocumenten, variërend van autobiografieën, memoires of herinneringen, fragmenten herinneringen, jeugdherinneringen, bekeringsgeschiedenissen, herinneringen aan personen, autobiografische romans, dagboeken, reisverslagen en een categorie ‘overige teksten’.¹¹⁵

Het *Repertorium* is het resultaat van een gecombineerde zoektocht. Op basis van gespecialiseerde literatuur over egodocumenten, biografische en bibliografische naslagwerken en andere literatuur zochten De Valk en Schulte Nordholt titels van gedrukte egodocumenten die handelen over de periode 1813-1914 en waarvan de auteur vóór 1900 is geboren. Nadat een lijst van titelwoorden was samengesteld, hebben zij met deze zoektermen een aantal elektronische bibliotheekcatalogi doorzocht. Hoewel de oogst overweldigend is, maken De Valk en Schulte Nordholt geen aanspraak op volledigheid. Titels die bijvoorbeeld niet in bibliotheekcatalogi voorkomen en evenmin uit andere literatuur bekend zijn, staan niet in de lijst. Anderzijds melden De Valk en Schulte Nordholt dat de database mogelijk titels bevat die toch geen egodocument zijn, omdat het binnen de duur van het project niet mogelijk was alle gevonden titels te bekijken.¹¹⁶

Tabel 2.2: Gepubliceerde autobiografieën met aandeel naar sekse in het *Repertorium van gedrukte egodocumenten, 1850-1918*

	<i>Autobiografieën</i>	<i>Mannen</i>		<i>Vrouwen</i>	
		<i>Totaal</i>	<i>%</i>	<i>Totaal</i>	<i>%</i>
1850-1859	75	73	97,3	2	2,7
1860-1869	89	89	100	-	-
1870-1879	93	86	92,5	7	7,5
1880-1889	117	111	94,9	6	5,1
1890-1899	125	115	92,0	10	8,0
1900-1909	148	133	89,9	15	10,1
1910-1918	136	125	91,9	11	8,1
Totaal	783	732	93,5	51	6,5

Bron: Hans de Valk en Gerard Schulte Nordholt, *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914*. Zie: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Egodocumenten

Ondanks deze beperkingen is de database voorlopig het enige bruikbare instrument om zicht te krijgen op het aantal gepubliceerde egodocumenten. Voor mijn doel is het echter lastig dat de teksten niet zijn te ordenen op het jaar van publicatie. De database is namelijk gebaseerd op de inhoud en het geboortjaar van de auteur. Het *Repertorium* bevat dus egodocumenten die vóór of na mijn onderzoeksperiode zijn gepubliceerd. Uit het totale bestand selecteerde ik daarom handmatig de titels die gedurende het tijdvak 1850-1918 in druk verschenen. Daarbij heb ik me beperkt tot titels die zijn aangemerkt als ‘autobiografie’, ‘memoires’ of ‘fragmenten herinneringen’. De laatste categorie bestaat uit titels die geen betrekking hebben op het hele leven van de autobiograaf, maar op een meer of minder omvangrijk aantal jaren. Binnen de drie categorieën komen ook jeugdherinneringen, bekeringsgeschiedenissen, herinneringen aan personen en autobiografische romans voor, zodat deze doorsnede een tamelijk compleet beeld geeft van de diversiteit van autobiografische publicaties.

Mijn selectie bevat 783 titels. Uit het overzicht (tabel 2.2) blijkt dat het absolute aantal autobiografische publicaties in de loop van de periode 1850-1918 steeg: van 75 in de jaren 1850 naar 148 in het decennium na de eeuwwisseling, dus bijna een verdubbeling. In de jaren 1910 lijkt het aantal publicaties enigszins terug te zakken, maar die indruk kan te maken hebben met het feit dat mijn onderzoeksperiode slechts tot en met 1918 loopt. Ook de papierschaarste ten tijde van de Eerste Wereldoorlog kan van invloed zijn geweest op de productie; vanaf 1916 daalde het aantal nieuwe titels dat uitgevers in de markt zetten sowieso.¹¹⁷

Publicerende autobiografen, een verkenning

Het *Repertorium* bevat niet alleen titels van gedrukte egodocumenten, maar ook informatie over de autobiografen, zoals geboorteplaatsen, geboorte- en sterfdata, en beroepen. Mijn analyse van deze gegevens wijst uit dat het autobiografisch publiceren in de periode 1850-1918 vooral een activiteit van mannen was: tegenover 732 titels van mannen staan 51 titels

van vrouwen. In de totale productie is het aandeel van vrouwelijke autobiografen dus gemiddeld 6,5 procent.¹¹⁸ Bij de inventarisatie van egodocumenten over de periode 1500-1813 bleek ook een overwicht van mannelijke autobiografen; ten hoogste tien procent van de geïnterpreteerde teksten was door een vrouw geschreven.¹¹⁹ In hoofdstuk 5 ga ik dieper in op de productie van vrouwelijke autobiografen. Hier beperk ik me tot een algemene verkenning van de publicerende autobiograaf, die is gebaseerd op de gegevens die zijn opgenomen in het *Repertorium van gedrukte egodocumenten*.¹²⁰

Qua werkzaamheden waren de publicerende autobiografen overwegend actief in de religieuze sector, variërend van predikant tot oefenaar en zendeling (209), met hier en daar een rooms-katholieke geestelijke (12). Een andere toonaangevende groep wordt gevormd door mensen in dienst van de overheid zoals politici (30), maar vooral militairen (inclusief marine, 101) en ambtenaren (73). Een derde groep bestaat uit mensen werkzaam in de media en kunsten (133), en ook de mensen werkzaam in het onderwijs (64) zijn redelijk vertegenwoordigd. Vrouwen konden uiteraard geen dominee, politicus, ambtenaar of militair worden. Vrouwelijke autobiografen zijn dan ook te vinden in arbeidssectoren die wel voor hen open stonden: de media (24), het onderwijs (9) en het toneel (5). Daarnaast zijn onder de vrouwelijke autobiografen een aantal huisvrouwen (7) te vinden, vrouwen die in het christelijk-sociaal werk actief waren (3), loonarbeidsters (5), een hotelhoudster en een bakkersvrouw.

Als we de stand of status van de autobiografen afmeten aan hun beroep, valt op dat de meeste autobiografen te vinden zijn in de hogere regionen van de maatschappelijke ordening: predikanten, ambtenaren, (hoge) militairen, hoogleraren, dokters en juristen. Tot de middengroepen kunnen de ondernemers, winkeliers en onderwijzers worden gerekend, militairen met een lagere rang en de autobiografen uit de sectoren media en cultuur. Toch valt op dat er een vrij stabiel aantal autobiografen uit de sectoren loonarbeid (21), scheepvaart en visserij (15) en agrarische sector (17) actief was. Deze autobiografen schreven vaak bekeringsgeschiedenissen, een genre dat geliefd was onder bevindelijk gelovigen die zich in 1834 hadden afgescheiden van de Hervormde Kerk. Deze Afscheiding werd grotendeels gedragen door mensen uit de lagere klassen. Grote groepen piëtisten waren te vinden op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden, op de Veluwe en het platteland van Friesland. De autobiografieën uit deze gebieden zijn dan ook in vele gevallen een bekeringsgeschiedenis. De meeste autobiografische schrijvers (m/v) werden echter geboren in de stedelijke centra van Noord- en Zuid-Holland, zoals Amsterdam en Haarlem, Rotterdam, Den Haag en Leiden.

Het overgrote deel van de autobiografische titels die in de periode 1850-1918 van de drukpers rolden, was afkomstig van levende auteurs. Slechts 92 van de 783 titels verschenen postuum.¹²¹ Wat het moment van publicatie betreft, bestaat wel een duidelijk verschil naar sekse. De levens van vrouwen verschenen bovengemiddeld vaak na hun dood. Gemiddeld ligt het aandeel postume publicaties op 11,8 procent, maar bij vrouwen op 19,6 procent. Dat heeft onder andere te maken met het feit dat veel vrouwen een bekeringsgeschiedenis schreven. Teksten in dit subgenre verschenen in de regel pas na de dood van de auteur. In het algemeen is echter vast te stellen, dat er in de periode 1850-1918 vooral autobiografieën van nog levende auteurs verschenen. Het aantal postume publicaties varieerde tussen de zeven en dertien titels per tiental jaren, maar na 1900 signaleerde ik een opvallende stijging: 23 in het eerste decennium na de eeuwwisseling en zeventien in de periode 1910-1918.

De postume publicaties zijn deels te typeren als bekeringsgeschiedenis, deels als bron-

nenuitgave. De bekeringsgeschiedenissen verschenen vaak vrij snel na het overlijden van de auteur, soms binnen een jaar. Egodocumenten die als bronnenuitgave verschenen, waren meestal veel ouder. Zo verzorgde de aan het Rijksarchief verbonden historicus H.Th. Colenbrander de *Gedenkschriften* van de staatsman Anton Reinhardt Falck (1777-1843). Het boek verscheen in 1913 bij Martinus Nijhoff, in de serie Rijks Geschiedkundige Publicatiën: een verzameling historische bronnen die met overheidsgeld tot stand kwam.¹²² De RGP-serie startte in 1910; voor die tijd waren bronnenpublicaties in handen van (lokale) historische genootschappen. De Société d'Histoire, d'Archéologie et de Linguistique de Frise realiseerde bijvoorbeeld een uitgave van de *Mémoires relatifs à la Guerre de Succession de 1706-1709 et 1711, de Sicco van Goslinga, député des États-Généraux* (Leeuwarden: G.T.N. Suringar 1857). De indruk ontstaat dat historische genootschappen zich in de negentiende eeuw gingen wijden aan de publicatie van oudere egodocumenten, terwijl nog levende autobiografen hun werk via reguliere uitgevers op de markt brachten.

Autobiografische titelproductie: boeken en bijdragen

Gezamenlijk produceerden de negentiende-eeuwse autobiografen een groot aantal publicaties. Kijkend naar de fysieke verschijning van de 783 titels, blijkt dat het merendeel de vorm had van een zelfstandig boek (582, zie tabel 2.3). In de meeste gevallen verschenen deze boeken bij reguliere uitgevers/drukkers. Weliswaar waren 31 titels voor eigen rekening gepubliceerd, maar tien daarvan waren gewoon te koop. De resterende 21 waren niet in de handel. De auteurs, of hun erfgenamen, financierden dan met eigen middelen een kleine oplage die slechts voor de eigen familie of vrienden was bestemd. Zo liet Christiaan Jan Jaski in 1879 ter ere van zijn 25-jarig jubileum als kapitein in de koopvaardij zijn memoires drukken. Die waren bedoeld voor zijn kinderen, 'om 't U in den vorm van een boekje, als een blijvend aandenken, aan dezen dag en aan Uwen vader, dien Ge allen zoo lief hebt, ten geschenke te geven'¹²³

Naast de autobiografische boeken bevat mijn selectie uit het *Repertorium van gedrukte egodocumenten* een groot aantal autobiografische bijdragen (201) aan bundels, tijdschriften en andere periodieke uitgaven. Omdat de samenstellers van het *Repertorium* geen systematisch onderzoek hebben gedaan naar de aanwezigheid van autobiografische publicaties in deze bronnen, zijn harde uitspraken niet mogelijk. De beschikbare data wekken wel de indruk dat het aantal autobiografische publicaties in tijdschriften en andere periodieken sterk steeg: van zes in de jaren 1850 tot tien in de jaren 1870 en 33 respectievelijk 35 in de decennia voor en na de eeuwwisseling. Dat is dus een verzesvoudiging van de autobiografische bijdragen, terwijl het aantal zelfstandige boekpublicaties net niet verdubbelde.

Afgaande op het *Repertorium* verscheen tussen 1850 en 1918 gemiddeld zo'n achttien procent van de autobiografische titels in periodieken. Tot 1890 schommelt het percentage tussen de acht en elf, maar in het decennium voor de eeuwwisseling stijgt het aandeel autobiografische teksten in periodieken tot 26 procent. Tot 1918 blijft het aandeel gemiddeld 27 procent van de totale productie. De autobiografische bijdragen zijn te vinden in tal van bladen, variërend van *Biang Lala. Indisch lees kabinet tot aangenaam en gezellig onderhoud* (1852-1855) en *Jaarboekje der Militaire Akademie te Breda* (1851-1868) tot de *Werkmansbode* (1877-1917), het *Tijdschrift voor het binnenlandsch bestuur* (1887-1917) en *De harp. Maandblad ter bevordering van de toonkunst onder de christenen in Nederland* (1906-1941). Aan de diversiteit aan periodieke uitgaven valt weinig anders af te lezen dan dat er kennelijk in alle sectoren van de

Tabel 2.3: Autobiografische boeken en bijdragen in het *Repertorium van gedrukte egodocumenten, 1850-1918*

	<i>Autobiografieën</i>	<i>Zelfstandige boekpublicaties</i>	<i>Bijdragen aan tijdschriften, jaarboeken en almanakken</i>	<i>Bijdragen aan kranten</i>	<i>Bijdragen aan bundels, bloemlezingen, verzameld werk e.d.</i>
1850-1859	75	68	6		1
1860-1869	89	74	9		6
1870-1879	93	77	10	2	4
1880-1889	117	99	9	2	7
1890-1899	125	79	33	5	8
1900-1909	148	101	35	2	10
1910-1918	136	84	39	6	7
Totaal	783	582 (74,3 %)	141 (18,2 %)	17 (2,2 %)	43 (5,5 %)

Bron: Hans de Valk en Gerard Schulte Nordholt, *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914*.

Zie: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Egodocumenten

Nederlandse en koloniale samenleving belangstelling was voor autobiografische herinneringen, zeker in de jaren rond de eeuwwisseling.

Vergeleken met de hoeveelheid autobiografische publicaties in tijdschriften, jaarboekjes en almanakken is het aantal gevonden bijdragen aan kranten gering (17). De autobiografische teksten die in kranten zijn getraceerd, verschenen bovendien pas na 1870. Dat heeft vermoedelijk te maken met het feit dat de ruimte van kranten voor andere dan nieuwsberichten tot 1869 beperkt was in verband met het dagbladzegel. Op basis van het *Repertorium* is niet vast te stellen of de afschaffing van deze belasting tot een groei van het aandeel autobiografische publicaties in kranten leidde. Datzelfde geldt voor de eventuele toename van het aantal autobiografische teksten in andere vormen van drukwerk. Op grond van de beschikbare data ontstaat wel de indruk dat er rond 1900 steeds meer gedenkbundels met autobiografische verhalen werden gepubliceerd, zoals *Onze hedendaagse toonkunstenaars* (1892), *Taptoe! Herinneringen van oud-soldaten en invaliden van het Indische leger te Bronbeek* (1904) en *Rolduc, schetsen en herinneringen* (1916).

De aantallen autobiografische publicaties in kranten, tijdschriften en andere uitgaven kunnen veel hoger hebben gelegen, maar hoeveel hoger is bij gebrek aan onderzoek moeilijk te zeggen. De hoeveelheid boekpublicaties kan ook hoger hebben gelegen, omdat de zoekacties slechts informatie hebben opgeleverd over titels die in bibliotheekcatalogi, bio- en bibliografische naslagwerken en historische literatuur zijn geregistreerd. Op basis van de beschikbare gegevens luidt de conclusie evenwel dat het absolute aantal autobiografische publicaties in de loop van de negentiende eeuw toenam. Tussen 1850 en 1910 verdubbelde het aantal gepubliceerde titels, waarbij zowel boekpublicaties als bijdragen aan tijdschriften en andere periodieken zijn meegerekend. Wat de aantallen zelfstandige boekpublicaties betreft, blijkt het aanbod tot 1890 gestaag toe te nemen. Vanaf dat jaar vertoont de productie pieken en dalen.

Het aandeel autobiografieën op de boekenmarkt

De Nederlandse boekenmarkt dreef in het midden van de negentiende eeuw voor een belangrijk deel op de vertaling van buitenlandse werken. De telling van het aandeel ter vertaling aangekondigde werken liet bovendien zien dat in 1910 nog zo'n tien procent van de titelproductie geen oorspronkelijk Nederlands werk was. Om een goed beeld te krijgen van het aandeel autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt is het dus van belang de blik te verschuiven naar het gehele aanbod: oorspronkelijk Nederlandse en vertaalde autobiografieën. Ik heb daarom via een steekproef voor de jaren 1850, 1870, 1890 en 1910 gezocht naar oorspronkelijke en vertaalde autobiografieën in de bibliografische jaaroverzichten van Brinkman en de lijsten met nieuw verschenen boeken in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. In deze bronnen zijn geen bijdragen aan tijdschriften en andere uitgaven geregistreerd. Het volgende heeft dus betrekking op zelfstandige boekpublicaties. In mijn zoektocht heb ik me voorts beperkt tot autobiografieën (inclusief bekeringsgeschiedenissen), memoires en fragmenten herinneringen; dagboeken, reisjournalen en dergelijke bleven dus buiten beschouwing.

De zoekacties leverden een lijst met titels op, die ik heb vergeleken met de bevindingen uit het *Repertorium van gedrukte egodocumenten* en zo nodig zelf heb bekeken om vast te stellen of het daadwerkelijk om een autobiografie ging. In totaal vond ik 93 titels: 67 oorspronkelijk Nederlandse en 26 vertaalde (zie Bijlage III). Van de 67 Nederlandse titels komen er veertien niet voor in het *Repertorium van gedrukte egodocumenten*. Dit zijn titels die niet beschikbaar zijn in Nederlandse bibliotheken en die dus ook niet in bibliotheekcatalogi voorkomen, zoals *Herinneringen uit zijne genees- en heilkundige praktijk in de kolonie Suriname, benevens een juist verslag der procedure contra C.J. West* van G. Bergman (Amsterdam: P.J.G. Diederich 1850) en goedkope religieuze werkjes als *Het leven van en den weg welken God gehouden heeft met Christiaan Martinus Polhuys, evangelist te Strijensas* (Van der Schalk en Van Dijl 1870). Andersom bevat het *Repertorium* vijftien titels die niet in de jaaroverzichten van Brinkman en/of de lijsten met nieuw verschenen werken in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* voorkomen. In een enkel geval gaat het om uitgaven die niet in de handel waren, zoals *Herinnering en aandenken* (Leeuwarden: Bokma 1850) van de Friese Afscheidingspredikant Jan Wouter Felix. Merendeels betreft het echter uitgaven van drukkers/uitgevers als Egner in Den Helder, Demarterau in Sittard, Thatcher in Rotterdam en Rapida in Delfzijl. Deze firma's brachten slechts weinig titels op de markt en hebben kennelijk niet de moeite genomen hun fondstitels aan te melden bij Brinkman of de redactie van het *Nieuwsblad voor den boekhandel*.

Tabel 2.4: Aanbod autobiografieën op de boekenmarkt in 1850, 1870, 1890 en 1910

	<i>Titelproductie</i>	<i>Autobiografieën</i>	%
1850	1734	11	0,6
1870	1930	22	1,1
1890	2490	30	1,2
1910	3960	30	0,8

Bron: *Alphabetische naamlijst van boeken* (...) 1850, Idem 1870, *Brinkman's alphabetische lijst van boeken* (...) 1890, Idem 1910.

Een oogst van 93 titels lijkt mager, zeker als ik de aantallen relateer aan de totale titelproductie (tabel 2.4). Dan blijkt dat autobiografieën in 1850 slechts 0,6 procent van het totale aanbod drukwerk vertegenwoordigden. In 1870 was het aandeel van de autobiografie bijna verdubbeld, maar een aandeel van 1,1 procent is niet groot te noemen. Ofschoon het absolute aantal autobiografische titels tussen 1870 en 1890 wel steeg, bleef het aandeel in 1890 steken op 1,2 procent. In 1910 was het aandeel zelfs gezakt naar 0,8 procent.

In de loop van de periode 1850-1919 publiceerden steeds meer Nederlanders autobiografieën. Uit de analyse van het *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914* blijkt dat het aantal autobiografische publicaties bijna verdubbelde: van 75 in de jaren 1850 naar 136 in het decennium na de eeuwwisseling. Een deel van deze titels verscheen in tijdschriften en andere uitgaven, maar bijna driekwart verscheen als zelfstandige boekpublicatie. Binnen de totale titelproductie was het aandeel van de autobiografie klein. De autobiografie vertegenwoordigt maximaal 1,2 procent van het aanbod, zo blijkt uit de steekproef over 1850, 1870, 1890 en 1910. Het is echter belangrijk om te bedenken dat het aanbod van Nederlandse titels was verspreid over een groot aantal relatief kleine categorieën. Zo schommelde het aandeel van de categorie wijsbegeerte tussen 0,7 in 1850 en 1,9 procent in 1910 (zie Bijlage II). Het kleine aandeel autobiografieën zegt dus niets over het belang en de betekenis van deze boeken. In de volgende paragraaf bespreek ik op basis van bibliografische en boektechnische kenmerken de plaats van autobiografieën op de boekenmarkt en de beoogde doelgroepen.

Plaats, prijs en presentatie van autobiografieën

Bibliografische indeling

De berekening van het aandeel autobiografieën op de boekenmarkt (tabel 2.4) is gebaseerd op de totale productie van drukwerk. Weliswaar heb ik de in Brinkmans jaaroverzichten vermelde atlanten en kaarten, platen en portretten niet meegerekend, maar dan nog hebben de totaalcijfers betrekking op alle mogelijke vormen van drukwerk: variërend van romans en vakliteratuur tot almanakken en kalenders, wetteksten en administratieve lijsten voor het onderwijs. Om de plaats van autobiografieën binnen het boekenaanbod beter te kunnen bepalen, heb ik onderzoek gedaan naar de manier waarop tijdgenoten de autobiografie bibliografisch ordenden.

In de bibliografische jaaroverzichten van Brinkman is het totale aanbod drukwerk verdeeld in categorieën. In de jaren 1850, 1870, 1890 en 1910 bestond er geen aparte categorie voor autobiografieën. In de jaaroverzichten is wel een categorie ‘Geschiedenis en levensbeschrijving’, die in 1870 is uitgebreid tot ‘Geschiedenis, oudheidkunde, heraldiek, levensbeschrijving’. Onder de vlag ‘levensbeschrijving’ bleken zowel autobiografische titels als biografieën en brievenbundels te varen. Bij nadere inspectie werd bovendien duidelijk dat autobiografische titels ook buiten de historische categorie waren geplaatst. Kijkend naar de bibliografische categorieën waarin ik autobiografische titels vond, valt vooral een grote variatie op (tabel 2.5). De gevonden autobiografieën zijn afkomstig uit vijftien verschillende categorieën, variërend van ‘Stichtelijke lectuur voor protestanten’ tot ‘Genees- en heelkunde’ en ‘Volksliteratuur, varia’. Geen autobiografieën vond ik in de categorieën met boeken op gespecialiseerde vakgebieden als werktuigbouwkunde, handel en scheepvaart, landbouw en veeteelt, en taal- en letterkunde (woordenboeken en dergelijke).

Tabel 2.5: Categorieën Brinkman met autobiografieën, 1850,1870, 1890 en 1910

Categorie	1850	1870	1890	1910	Totaal
Belletrie, letterkundige studiën, romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes		7			23
Romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes			10		
Romans en novellen, belletristische tijdschriften, jaarboekjes en mengelwerk				6	
Godgeleerdheid, kerkgeschiedenis en kerkrecht (uitgezonderd roomsch-katholieke lectuur)				1	23
Practische godgeleerdheid en preeken	4				
Stichtelijke lectuur voor protestanten, geschriften over godsdienstig onderwijs, de zendingszaak en philantropie		4	9	2	
Roomsch-katholieke godgeleerdheid, kerkgeschiedenis en stichtelijke lectuur		2		1	
Geschiedenis en levensbeschrijving	4 (1)				8 (5)
Geschiedenis, oudheidkunde, heraldiek, levensbeschrijving		2		2	
Staatkunde en staathuishoudkunde	1				6
Staatkunde, staathuishoudkunde, statistiek			1	4	
Aardrijks-, land- en volkenkunde, topographie		1	1	2	4
Genees-, heel-, en verloskunde	1				4
Genees-, heel- en verloskunde, hygiëne		1			
Genees- en heilkunde, hygiëne, veeartsenijkunde			1	1	
Mengelingen	1				3
Volksliteratuur, varia			2		
Krijgskunde en militaire administratie			2	1	3
Fraaije letteren en kunsten	2				2
Wijsbegeerte en zedekunde, vrijmetselarij				1	1
Gedichten		1			1
Schoolboeken voor het lager onderwijs, afd. a: Spel- en leesboeken / taalonderricht			1		1
Kinderwerkjes, prentenboeken enz.				1	1
Werken van algemeenen inhoud				1	1

Bron: *Alphabetische naamlijst van boeken (...)* 1850, Idem 1870, *Brinkman's alphabetische lijst van boeken (...)* 1890, Idem 1910.

Van de 93 gevonden autobiografieën, staan er 76 vermeld in Brinkmans jaaroverzichten. De meeste titels (23) waren te vinden in de categorie romans. Daarin stonden werken als *Vermakelijke anekdoten, en historische herinneringen. Een nalatenschap van J. van Lennep* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1870), de autobiografische roman *De lotgevallen van Karel Danig* (Schiedam: H.A.M. Roelants 1890) van de journalist A.G.C. van Duyl en *Herinneringen van*

eene socialiste. Roman (Amsterdam: S.L. van Looy 1910) van de Duitse schrijfster Lily Braun. De protestantse theologie is de tweede categorie waarin veel autobiografische titels verborgen bleken (20). Hierin vond ik autobiografische preken als *Vijf en twintig jaren in de Evangeliebediening. Dankpreek, gehouden den 13 Jan. 1850* (Groningen: J. Oomkens Jzn 1850) van M.A. Amshoff en *Een nieuwe taak. Afscheidspraak, gehouden te Diepenveen den 28en Augustus 1910* (Utrecht: G.J.A. Ruys 1910) van C.R. van Lelyveld. Daarnaast verschenen in deze categorie bekeringsgeschiedenissen en titels die een mengvorm zijn van bekeringsgeschiedenis en memoires, zoals *Uit mijn levensboek* (Rotterdam: J.M. Bredée 1890) van de Duitse predikant Otto Funcke.

Ofschoon de meeste autobiografische titels in de categorie romans waren te vinden, is het verschil met de categorie protestantse theologie niet groot. Wanneer ook katholieke titels als Albert von Ruville's *Mijn terugkeer tot de Heilige Kerk. Indrukken en ervaringen van een bekeerling* (Amsterdam: C.L. van Langenhuysen 1910) worden meegenomen, komt het aantal autobiografische titels binnen de afdeling theologie op 23 en is er geen verschil meer met de categorie roman. In totaal bleek zestig procent (46) van de 76 titels in de categorieën romans en theologie ondergebracht. De rest was verdeeld over meerdere categorieën.

Met acht titels is de rubriek geschiedenis goed voor een derde plaats. Deze categorie bevat onder andere het derde deel *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek* (Utrecht: Joh. Müller 1910). De categorie staatkunde en staathuishoudkunde bezet een vierde plaats, wat vooral is te danken aan de socialistische titels die in 1910 verschenen: de brochure *Na 25 jaren. Aan de arbeidersklasse van Groningen en noordelijk Drenthe* (Amsterdam: Brochurenhandel der SDAP) van de SDAP-oprichter J.H. Schaper, de jeugdherinneringen van de Oostenrijkse feministe en socialiste Adelheid Popp: *De jeugd van een fabrieksarbeidster, door haar zelve verteld* (Rotterdam: Uitgeversmaatschappij v/h H.A. Wakker en co), *Uit mijn leven* (Amsterdam: Brochurenhandel der SDAP) van de Duitse SDP-leider August Bebel en de gedenkschriften van Ferdinand Domela Nieuwenhuis: *Van christen tot anarchist* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf). De vijfde plaats wordt gedeeld door de categorieën aardrijkskunde en geneeskunde, waarin ik vier titels vond. Het gaat dan om werken als *Zestien zeereizen. Herinneringen uit een veertigjarige loopbaan bij de Nederlandsche marine door Jhr. H.J.L.T. de Vaynes van Brakell* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1870) in de categorie aardrijkskunde, en het 7^e *Vervolg op de beschrijving zijner opsluiting gedurende 13 maanden in het krankzinnigengesticht te Zutphen* (Amsterdam: Brinkman en Van der Meulen 1890) van A. Luyten in de geneeskundige categorie.

In een groot deel van de gevallen is niet duidelijk waarom een bepaalde titel in een bepaalde categorie was ondergebracht. Zo staan herinneringen van predikanten en andere geestelijken meestal vermeld in de theologische categorieën, maar *Autobiographie* (Amsterdam: H. Höveker 1870) van Juan B. Cabrera, een grondlegger van de protestantse kerk in Spanje, is opgenomen in de historische categorie. Daarin waren tevens de nagelaten papieren van de Zweedse schrijfster Frederika Bremer (1870) en de memoires van de militair J.L. Henckens (1910) opgenomen. Het autobiografische werk van andere schrijvers en militairen was echter te vinden bij de romans of de krijgskunde. Soms lijkt de indeling gebaseerd op het beroep van de schrijver of de inhoud van de autobiografie, maar uiteindelijk is er geen peil te trekken op de categorisering. Sommige titels zijn zelfs in meerdere categorieën te vinden.¹²⁴ Zo waren drie van de acht titels uit de historische categorie – *Herinneringen van een staatsman, betreffende de verheffing van Willem I tot soeverein vorst der Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam: J.F. Schleijer 1850), de Franse en Nederlandse versie van

Chateaubriands *Mémoires d'outre-tombe* (Amsterdam: Gebr. Diederichs / Dordrecht: H. Lagerwey 1850) – ook ondergebracht in andere categorieën, namelijk ‘Staatkunde en staathuishoudkunde’ en ‘Fraaie letteren en kunsten’. Een aantal titels is bovendien op verschillende manieren geordend in de verschillende bibliografische overzichten. In het jaaroverzicht van 1850 staat de *Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown, afgevaardigde bij het Vredescongres te Parijs 1849, door hem zelve geschreven* (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1850) in de historische categorie; in het *Wetenschappelijk register behoorende bij Brinkman's alphabetische naamlijsten van boeken, plaat- en kaartwerken, uitgegeven in 1850-1875* (1878) staat Wells Brown in de categorie ‘Fraaie letteren’, afdeling ‘Romans; novellen; sproken en vertellingen’, subafdeling ‘vertaald’.¹²⁵

De tamelijk willekeurige ordening van autobiografische titels wekt de indruk dat deze boeken voor tijdgenoten niet tot één afgebakende of herkenbare categorie behoorden. Die indruk wordt nog versterkt doordat sommige autobiografische titels in meerdere categorieën werden ondergebracht en op verschillende momenten anders zijn geordend. Al met al rijst het beeld van een diffuus genre, voorzover er al sprake is van één genre.¹²⁶ Het historische onderzoek naar de bibliografische ordening biedt dus weinig concrete aanknopingspunten tot een nadere plaatsbepaling van autobiografieën binnen het totale boekenaanbod. Dit onderzoek biedt wel mogelijkheden om het op het eerste oog kleine aandeel van autobiografieën binnen de totale titelproductie in een perspectief te plaatsen (tabel 2.6).

Tabel 2.6: Aandeel autobiografieën, romans, theologische boeken (protestant en katholiek) en geschiedenisboeken t.o.v. de totale titelproductie, 1850, 1870, 1890 en 1910

	Titelproductie	Autobiografieën		Romans		Theologie		Geschiedenis	
		Totaal	%	Totaal	%	Totaal	%	Totaal	%
1850	1734	11	0,6	70	4,0	315	18,2	98	5,7
1870	1930	22	1,1	269	13,9	504	26,1	55	2,9
1890	2490	30	1,2	246	9,9	392	15,7	94	3,8
1910	3960	30	0,8	231	5,8	414	10,5	113	2,9

Bron: *Alphabetische naamlijst van boeken* (...) 1850, Idem 1870, *Brinkman's alphabetische lijst van boeken* (...) 1890, Idem 1910.

Hierboven heb ik laten zien dat het aandeel van de autobiografie binnen de totale titelproductie steeg van 0,6 procent in 1850 naar 1,1 procent in 1870, 1,2 procent in 1890 en daarna daalde naar 0,8 procent in 1910. Het aandeel van de autobiografie was en bleef dus klein, maar de categorieën met de meeste autobiografieën hadden een tamelijk groot aandeel binnen de totale productie van drukwerk. In 1850 had de roman een aandeel van 4 procent in de totale titelproductie. Dat aandeel steeg naar 13,9 procent in 1870, maar daalde naar 5,8 procent in 1910. Daarmee stond de roman dat jaar wel op de vierde plaats in de ranglijst van titelproductie naar categorie. Uitzonderlijk groot waren de gezamenlijke categorieën theologie (protestant en katholiek). In 1850 en 1870 was het aanbod in deze categorie goed voor 18,2 respectievelijk 26,1 van de geproduceerde titels. Daarna daalde het theologische

aandeel, naar 15,7 procent in 1890 en 10,5 procent in 1910. Hoewel geschiedenisboeken volgens Kruseman populair waren, was de categorie geschiedenis veel kleiner. In 1850 was deze categorie nog goed voor 5,7 procent van het titelaanbod, maar in 1910 was het aandeel geschiedenis gezakt naar 2,9 procent.

Afgaande op de bibliografische categorieën waarin autobiografieën voorkwamen, waren deze boeken onderdeel van relatief grote en vermoedelijk populaire categorieën. De bibliografische ordening leidt echter niet tot een eenduidig beeld van de plaats van autobiografieën binnen het boekenaanbod. Het hoge aantal titels in de categorie romans kan erop duiden dat de autobiografie als een vorm van ontspanningslectuur werd gezien. Daarop wijst tevens het voorkomen van autobiografische titels in de categorieën geschiedenis en aardrijkskunde. Het hoge aantal autobiografische titels binnen de categorie religieuze lectuur wijst echter in de richting van een stichtende waarde. Mogelijk hadden autobiografieën ook een informatieve of functionele waarde, gezien het voorkomen van deze titels in categorieën als staatkunde en geneeskunde. In het vervolg van dit hoofdstuk zal ik op andere manieren de plaats van autobiografieën en het beoogde publiek proberen te achterhalen.

Formaten en prijzen

Een manier om de doelgroep van boeken te bepalen, is te kijken naar het uiterlijk en de prijs. Hoe kleiner het formaat en hoe lager de prijs, hoe groter en breder de potentiële doelgroep. In de jaaroverzichten van Brinkman zijn voor alle titels formaten, aantallen pagina's en prijzen vermeld, alsmede bijzonderheden over de uitgave, zoals de uitgave in afleveringen en de aanwezigheid van platen of portretten.¹²⁷ Deze informatie biedt dus aanknopingspunten voor een nadere plaatsbepaling van autobiografieën binnen het aanbod.

Uit tabel 2.7 blijkt dat autobiografische titels qua formaat niet afweken van het gemiddelde boek. De meeste autobiografische werken verschenen in het gangbare 8°-formaat.¹²⁸ Slechts twee titels hadden een groter 4°-formaat: *Schetsen uit het leven aan de Koninklijke Militaire Academie* (Arnhem: D.A. Thieme 1870), een verzameling lithografieën met autobiografische tekst van de officier Willem Staring en *Al de werken van Jacob Cats* (Schiedam: H.A.M. Roelants 1870), waarin de gerijmde autobiografie 'Twee en Tachtig-jarig leven' was opgenomen.¹²⁹ In het kleinere 12°-formaat verscheen *Kijkjes in de wereld* (Haarlem: Erven F. Bohn 1870), een bundel autobiografische columns van de populaire Amerikaanse schrijfster en journaliste Fanny Fern (pseudoniem van Sarah Payson Eldridge). Drie titels verschenen in zakformaat (16°): *Mémoires d'outre-tombe* (Amsterdam: Gebr. Diederichs 1850) van de Franse politicus-schrijver François-René de Chateaubriand, *Herinneringen* (Den Haag: C. Harms Tiepen 1910) van de schilder Willem B. Maris en *De jeugd van een fabrieksarbeidster, door haar zelve verteld* (Rotterdam: Uitgeversmaatschappij v/h H.A. Wakker en co 1910), de levensgeschiedenis van Adelheid Popp. Het boekje van Popp kostte slechts 10 cent, maar het formaat correspondeert niet altijd met de prijs. *Herinneringen* van Maris was weliswaar klein van formaat maar de 37 pagina's waren in perkament gebonden, waardoor de prijs toch f 0,90 was.

De meeste autobiografische titels verschenen in het gangbare formaat (octavo), maar de prijs van deze boeken was relatief laag (tabel 2.7). Voor de vier onderzochte jaren ligt de gemiddelde prijs op f 1,33. Deze prijs is lager dan de gemiddelde boekenprijs, die volgens José de Kruif daalde van f 1,73 in 1828 naar f 1,58 in 1888.¹³⁰ In 1850 lag de gemiddelde prijs van autobiografieën fors lager, maar dat is te danken aan het grote aantal autobiografische preken en brochures die in aantallen pagina's ver onder het gemiddelde van 86 pagina's

bleven. Autobiografieën met een bovengemiddeld aantal pagina's waren fors duurder. Opmerkelijk is tevens dat de prijs van het gemiddelde boek in de negentiende eeuw daalde, maar dat de gemiddelde prijs van autobiografische titels steeg: naar f 1,69 in 1870, met een kleine daling naar f 1,25 in 1890 en weer omhoog naar f 1,60 in 1910. Met de beschikbare gegevens kan ik deze prijsstijging niet verklaren. Duidelijk is wel dat autobiografische titels ten opzichte van romans en geschiedenisboeken relatief goedkoop bleven. De Kruif berekende dat de gemiddelde prijs van romans en historische werken tussen de f 2,- en f 2,50 lag, zowel in 1828 als in 1888. De prijs van religieuze teksten daalde tussen 1828 en 1888 van ruim f 1,50 naar circa f 0,80. Ten opzichte van romans en geschiedenisboeken waren autobiografische titels dus goedkoop, maar ten opzichte van stichtelijke lectuur waren autobiografische titels relatief duur.¹³¹

Tabel 2.7: Formaten, pagina's, prijzen van autobiografieën, 1850, 1870, 1890, 1910

	4 ^o	8 ^o	12 ^o	16 ^o	Gem. aantal blz.	Hoogste aantal blz.	Laagste aantal blz.	Gem. prijs	Laagste prijs	Hoogste prijs
1850		10		1	86	288	20	f 0,81	f 0,25	f 2,90
1870	2	16	1		229	760	20	f 1,69	f 0,15	f 6,00
1890		28			155	623	19	f 1,25	f 0,10	f 6,40
1910		21	2		168	639	8	f 1,60	f 0,05	f 6,50

Bron: *Alphabetische naamlijst van boeken (...)* 1850, Idem 1870, *Brinkman's alphabetische lijst van boeken (...)* 1890, Idem 1910.

Omdat een aantal titels niet voorkomt in Brinkmans jaaroverzichten, zijn niet alle gegevens voor alle titels beschikbaar. De formaten zijn voor 1870 berekend op basis van 20 van de 22 titels; voor 1890 op 29 van de 30 titels; voor 1910 op 23 van de 30 titels. Het gemiddeld aantal bladzijden is voor 1850 berekend op basis van 8 van de 11 titels; voor 1870 op 21 van de 22 titels; voor 1890 op alle 30 titels en voor 1910 op 29 van de 30 titels. De prijsberekening is voor 1850 gebaseerd op 10 van de 11 titels; één titel was niet in de handel. Voor 1870 is de berekening gebaseerd op 19 van de 22 titels; voor 1890 op 29 van de 30 titels, voor 1910 op 24 van de 30 titels.

Tabel 2.8: Autobiografieën naar prijscategorie, 1850, 1870, 1890, 1910

	Tot f 0,50	f 0,50 - f 1,00	f 1,00 - f 2,00	f 2,00 - f 3,00	f 3,00 - f 4,00	≥ f 4,00
1850	5	2	2	1	-	-
1870	4	1	9	2	2	1
1890	12	4	8	3	1	1
1910	4	8	5	5	-	2
Totaal	25	15	24	11	3	4

Bron: *Alphabetische naamlijst van boeken (...)* 1850, Idem 1870, *Brinkman's alphabetische lijst van boeken (...)* 1890, Idem 1910.

Uiteindelijk zegt een gemiddelde prijs niet zoveel. Het is daarom zinvol het aanbod van autobiografische titels te verdelen in prijscategorieën (zie tabel 2.8). Dan valt op dat de prijs van deze boeken nogal varieerde: bijna eenderde van de autobiografische titels viel in de prijscategorie tot 50 cent en bijna de helft van de titels was te koop voor minder dan f 1,-. Tegelijkertijd lag de prijs van een kwart van de titels met meer dan f 2,- (ver) boven de gemiddelde boekenprijs. Gemiddeld waren autobiografische titels dus goedkoop, maar binnen het aanbod bestond een grote variatie naar prijs. Bovendien is het verschil tussen de laagste en de hoogste prijs per steekjaar vrij groot. Terwijl de 24 pagina's tellende gedachtenispreek van de jubilerende predikant H. Kampheuve Greving (1850) slechts f 0,25 kostte, betaalde men datzelfde jaar voor 288 bladzijden *Herinneringen uit eene 50-jarige evangelieprediking, tot huisselijke stichting* van J.P. Sprenger van Eyck (Arnhem: I.A. Nijhoff 1850) meer dan tien keer zoveel: f 2,90. In de volgende steekjaren worden de verschillen alleen maar groter: in 1910 is de laagste prijs gedaald naar f 0,05, terwijl de prijs van de duurste autobiografische titel is gestegen naar f 6,50. Voor een stuiver kocht men de zestien pagina's tellende brochure *Na 25 jaren* van J.H. Schaper; voor f 6,50 werd men eigenaar van de *Gedenkschriften van Gijsbert Jan Hardenbroek* (639 blz.), een uitgave van het Historisch Genootschap dat de publicatie van meer historische egodocumenten verzorgde.

Ondanks hun hoge prijs konden dure boeken soms grote(re) groepen lezers bereiken, mits deze boeken in afleveringen werden aangeboden. Afgaande op de steekproef lijkt deze marktstrategie niet heel gangbaar te zijn geweest voor autobiografische titels. Voorzover de gevonden werken in afleveringen verschenen, betreft het religieuze titels. Zo was *De christelijke adversaria* (Doesburg: J.C. van Schenk Brill 1870), een verzameling levens- en bekeringsgeschiedenissen, te koop in tien afleveringen van 30 cent. Deze bundel van 634 pagina's zal vooral zijn bedoeld voor piëtistische gelovigen, die merendeels in de lagere klassen op het platteland waren te vinden.¹³² Een andere minvermogene doelgroep vormden de arbeiders, die zich tegen het einde van de negentiende eeuw als maatschappelijke groepering manifesteerden. Het is daarom niet verwonderlijk dat een aantal socialistische titels in afleveringen verscheen. Zo was de autobiografie van Ferdinand Domela Nieuwenhuis – *Van christen tot anarchist* (1910) – te koop in 25 afleveringen. Op die manier hoefde Nieuwenhuis' achterban niet ineens f 4,90 (gebonden f 5,50) neer te tellen.¹³³ Datzelfde jaar was August Bebel's autobiografie – *Uit mijn leven* – te koop in tien afleveringen van 10 cent. De jeugdherinneringen van Adelheid Popp (1910) kostten 10 cent en waren deel van een serie: de Kleine Bibliotheek voor Arbeiders onder redactie van Henriette Roland Holst en uitgever H.A. Wakker.

Zeer waarschijnlijk hebben socialistische en piëtistische autobiografieën een groot publiek bereikt. Ze verschenen in afleveringen of waren heel laag geprijsd. Vermoedelijk werden deze titels ook gecolporteerd. Een prospectus bij de Kleine Bibliotheek voor Arbeiders bevat althans de melding dat 'socialistische uitgaven om in een groote oplage verkocht te kunnen worden, voor colportage geschikt moeten zijn en de prijs van 10 cent niet te boven mogen gaan'.¹³⁴ In 1890 adverteerde de Zutphense uitgever W.C. Wansleben met de slogan 'Geschikt voor Colportage' voor *De weg welke God gehouden heeft met Christina van den Brink* (1890). Met kwantumkortingen werden boekverkopers tevens gestimuleerd grote aantallen te bestellen: één exemplaar 'in losse bladen' kostte 30 cent, maar voor f 5,- kreeg men 52 exemplaren.¹³⁵ De indruk dat de goedkope bekeringsgeschiedenis zeer populair was, wordt bevestigd door het feit dat deze boekjes vaak meerdere herdrukken beleefden.¹³⁶ In zijn *Bouwstoffen* signaleerde Kruseman bovendien dat 'streng gereformeer-

de lectuur' in de jaren 1870 'meer dan ooit gezocht' was: 'Tal van goedkoope stichtelijke boekjes worden gedrukt en verspreid door kleine firma's, die in den handel weinig of niet bekend zijn en die zich bij uitsluiting, zooals zij berichten, op theologie toeleggen. Boekskens (...) à 15 cents, vinden aftrek bij duizenden.'¹³⁷

Waarschijnlijk bereikten socialistische en piëtistische titels een massapubliek, maar op basis van de informatie over prijzen, formaten en uitgeefstrategieën is in het algemeen weinig te zeggen over de doelgroep en het bereik van autobiografische werken. Het aanbod bestond uit titels die zeer verschillend waren geprijsd en dus verschillende (groepen) lezers zullen hebben getrokken.

Vertaalbeleid

Vooralsnog blijkt de autobiografie moeilijk te plaatsen binnen het aanbod op de Nederlandse boekenmarkt. Autobiografieën verschenen binnen alle mogelijke bibliografische categorieën en waren te koop voor zowel hoge als lage prijzen. Het marktaandeel was maximaal 1,2 procent, maar vermoedelijk circuleerden er veel meer autobiografieën dan de 93 die ik vond. In Nederland bestond namelijk een uitgebreide importhandel.¹³⁸ Hierover is weinig bekend, maar het is duidelijk dat een aantal Nederlandse boekverkopers in buitenlandse boeken handelde. Zo was de Amsterdamse boekverkoper W.H. Kirberger gespecialiseerd in de import van Engelse en Duitse boeken en bestond het fonds van de Gebroeders Diederichs voor circa een kwart uit Engelse, Franse, Duitse en Latijnse uitgaven.¹³⁹

Dat er rond 1850 in Nederland een markt voor onvertaalde boeken bestond, blijkt uit de studie van Han Brouwer. Hij berekende dat de lectuur die de Zwolse boekverkoper Tjeenk Willink afzette voor 32 procent niet-Nederlandstalig was. De helft daarvan bestond uit Franse boeken, variërend van romans en historische werken tot studie- en leerboeken.¹⁴⁰ Harry van der Laan kwam tot een iets ander beeld voor de Groninger boek- en papierhandel W.J. van Haagen: gemiddeld 45 procent van zijn lektuurafzet betrof buitenlandse titels, waarvan 22 procent Duits, veertien procent Frans en negen procent Engels werk. Voor historische boeken en romans lag de verhouding enigszins anders; dan scoorde het Frans met 23 respectievelijk 35 procent hoger dan het Duits en Engels. Van der Laan achterhaalde bovendien dat dure vertalingen van buitenlandse romans vooral werden aangeschaft door leesgezelschappen; individuele particulieren kozen voor de goedkopere uitgaves in de oorspronkelijke taal.¹⁴¹ Uit het onderzoek van Boudien de Vries blijkt echter dat ook leden van het Haarlemse Leesmusem oorspronkelijk buitenlandse titels lazen. In 1885 leenden ze zo'n twintig procent Franse boeken, zeventien procent Duitse en dertien procent Engelse titels.¹⁴²

Uit Brinkmans jaaroverzicht van 1850 blijkt dat er oorspronkelijk buitenlandse autobiografieën op de Nederlandse markt verschenen. Het jaaroverzicht vermeldt namelijk de Franse editie van Chateaubriands *Mémoires d'outre-tombe* (oorspr. 1848). Het boek was te koop bij de Gebroeders Diederichs, die het in twintig afleveringen van 25 cent aanboden.¹⁴³ Omdat buitenlandse titels doorgaans *niet* stonden vermeld in de jaaroverzichten, is het moeilijk een beeld te krijgen van het aanbod onvertaalde titels op de Nederlandse boekenmarkt. In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 1870, 1890 en 1910 verschenen echter lijsten met recente buitenlandse uitgaven. Het lijkt aannemelijk dat hierin titels werden opgenomen die de belangstelling van boekverkopers en/of hun klanten zouden kunnen

trekken. Interessant is dan ook dat deze lijsten beduidend meer autobiografische titels bevatten dan de lijsten met ter vertaling aangekondigde en nieuw verschenen werken. Uit tabel 2.9 blijkt dat het *Nieuwsblad* de vakbroeders in 1870 op 25 buitenlandse autobiografieën attendeerde, en in 1890 op maar liefst 38. In 1910 was het aantal gedaald naar zestien, maar dat is nog steeds meer dan de elf vertaalde autobiografieën die dat jaar verschenen.

Het merendeel van de buitenlandse autobiografische titels die in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* staan vermeld, is nooit vertaald. Via de oorspronkelijke uitgaven zal een deel van het lezerspubliek echter kennis hebben kunnen nemen van werken als *The book of wonderful characters: memoirs and anecdotes of remarkable and eccentric persons in all ages* (1870), *Autobiography* (1890) van de Amerikaanse acteur Joseph Jefferson, *Mémoires* (1890) van de Parijse stadsarchitect Baron Haussmann, *La vie de Henri Brulard* (1890) van de schrijver Stendhal, *Reminiscences* (1910) van de Franse kunstenaar Rosa Bonheur, *Lebenserinnerungen. Aus der Jugendzeit* (1870) van de Duitse schrijver-literatuurhistoricus Adolf Stahr, *Ein Lebenslauf. Aufzeichnungen und Erinnerungen* (1890) van de Zwitserse politicus Julius Fröbel en *Erinnerungen aus dem Leben einer 95-jährigen* (1910) van Hedwig von Bismarck, een nicht van Otto von Bismarck. Het is niet goed te schatten welke omvang het aanbod van autobiografische titels in oorspronkelijke talen had, maar het is duidelijk dat er naast de 93 vertaalde en oorspronkelijke titels op de Nederlandse boekenmarkt buitenlandse autobiografieën circuleerden. Deze titels zullen uiteraard vooral een ontwikkeld publiek hebben getrokken, het publiek dat in staat was Frans, Duits of Engels te lezen.

Tabel 2.9: Aangekondigde nieuwe buitenlandse autobiografieën, 1870, 1890 en 1910

	Frans	Duits	Engels	Totaal
1850				-
1870	5	4	16	25
1890	20	8	10	38
1910	3	3	10	16
Totaal	28	15	36	79

Bron: Rubriek 'Nieuwe uitgaven buitenland' in *Nieuwsblad voor den boekhandel* 1870, 1890, 1910.

Omdat het Nederlandstalige aanbod deels uit wel vertaalde autobiografieën bestond, loont het de moeite deze titels nader te inspecteren. Een vertaling vereist immers activiteit van de uitgever: hij moet een buitenlandse titel signaleren, de vertaalrechten claimen en vervolgens de vertaling realiseren. Door het ontbreken van internationale kopijwetten was een vertaling relatief goedkoop te produceren, maar er was desondanks geld mee gemoeid. Het ligt daarom voor de hand dat uitgevers slechts vertalingen maakten van titels die zij voor de Nederlandse markt rendabel achtten. Een nadere analyse van het aanbod vertaalde autobiografieën kan dus informatie opleveren over de plaats van autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt en de beoogde doelgroep.

Binnen het corpus Nederlandstalige autobiografieën was gemiddeld ruim een kwart van de titels een vertaling, zo blijkt uit de steekproef (tabel 2.10). In 1890 lag het aandeel vertaalde autobiografieën ruim lager: zeventien procent. In de overige jaren van de steek-

proef vertegenwoordigden vertalingen (ruim) eenderde van het totale aanbod autobiografieën. Opmerkelijk is bovendien dat het absolute en relatieve aantal vertaalde autobiografieën tussen 1850 en 1910 steeg, terwijl op de boekenmarkt als geheel het aandeel vertalingen daalde. Mogelijk was de vraag naar autobiografieën groter dan het oorspronkelijk Nederlandse aanbod van autobiografieën. In elk geval klaagden recensenten over het ‘gebrek’ aan Nederlandse autobiografieën en andere egodocumenten; zij meenden dat er in Frankrijk en Engeland veel meer van deze boeken verschenen. In de kritiek werden ook tamelijk veel onvertaalde autobiografieën besproken. Sommige critici spoorden het Nederlandse volk aan het buitenlandse voorbeeld te volgen, en hun egodocumenten naar de drukpers te brengen (zie hoofdstuk 4).

Buitenlandse autobiografieën die in het Nederlands verschenen, waren merendeels afkomstig uit het Engelse taalgebied (14). Op enige afstand volgden Duitse (6), Franse (4) en Zweedse (2) titels. Afgezien van het Zweeds, beheersten ontwikkelde lezers de oorspronkelijke talen waarin deze autobiografieën verschenen. Boekhandels als Tjeenk Willink en W.J. Haagen verkochten rond het midden van de eeuw immers grote aantallen titels in deze talen en ook de leden van het Haarlemse Leesmuseum lazen in 1885 veel Franse, Engelse en Duitse boeken. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat uitgevers met de vertaling van deze autobiografische boeken een minder ontwikkeld en dus groter publiek beoogden te bereiken.

Tabel 2.10: Vertaalde en oorspronkelijke autobiografieën in 1850, 1870, 1890 en 1910

	<i>Autobiografieën</i>	<i>Nederlands</i>	<i>Vertaald</i>	<i>Amerikaans</i>	<i>Engels</i>	<i>Duits</i>	<i>Frans</i>	<i>Zweeds</i>
1850	11	8 (70 %)	3 (30 %)	1	-	-	2	-
1870	22	15 (68 %)	7 (32 %)	2	3	1	-	1
1890	30	25 (83 %)	5 (17 %)	2	1	1	1	-
1910	30	19 (63 %)	11 (37 %)	3	2	4	1	1
Totaal	93	67 (72 %)	26 (28 %)	8	6	6	4	2

Bron: *Alphabetische naamlijst van boeken (...)* 1850, Idem 1870, *Brinkman's alphabetische lijst van boeken (...)* 1890, Idem 1910.

Als ik bekijk wat er zoal in vertaling verscheen, blijkt dat er uit de verschillende talen heel verschillende soorten titels werden vertaald. Engeland diende vooral als vindplaats van stichtelijke autobiografieën, zoals *God, de kassier van de armen, of de geloofsbank. Behelzende een verhaal van veelyuldige uitredingen die door de goddelijke voorzienigheid, op verschillende tijden den schrijver zijn geschonken* (1870, derde druk) van de lekeprediker William Huntington. Deze titel was vertaald door de Afscheidingspredikant H.J. Budding, die zich in het midden van de eeuw in evangelische richting ontwikkelde en meer stichtelijke werken uit het Engels vertaalde.¹⁴⁴ Het boekje verscheen bij de bevindelijke uitgever J. van Golverdinge in Den Haag. Bij zijn even bevindelijke Amsterdamse collega H. Höveker verscheen de uit het Engels vertaalde *Autobiographie* (1870) van Juan B. Cabrera. De rooms-katholieke uitgever

P.H. Robijns produceerde datzelfde jaar de vertaling *Mrs. Fanny Maria Pittar, eene protestante door den bijbel bekeerd tot het katholicismus. Door haar zelve beschreven* (1870). De predikant C.S. Adama van Scheltema verzorgde *John Bunyan, uit zijn leven en naar zijne geschriften beschouwd* (Nijmegen: P.J. Milborn 1890) een biografie die deels was gebaseerd op Bunyans beroemde bekeringsgeschiedenis *Grace abounding to the chief of sinners*.

De enige Amerikaanse titel die religieus of stichtelijk van inhoud genoemd kan worden, is *Leven en werken van Charles G. Finney en de geestelijke opwekkingen in de Verenigde Staten in het midden der 19^e eeuw, naar zijn eigen levensbeschrijving* (1910). Deze uitgave was verzorgd door Neerbosch Boekhandel, de uitgeverij van de weesinrichting Neerbosch. Deze instelling stond onder leiding van J. van 't Lindenhout, een voormalige bijbelcolporteur en door H.J. Budding geïnspireerde evangelist. Via het Duits verzorgde de directeur een vertaling, die voor het eerst in 1880 was verschenen. De overige Amerikaanse titels zijn beduidend minder stichtelijk dan de oorspronkelijk Engelse werken. In 1850 verscheen *Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown, afgevaardigde bij het Vredescongres te Parijs 1849, door hem zelve beschreven* (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1850), waarin het actuele probleem van de slavernij ter discussie werd gesteld. In 1870 verschenen de bundels autobiografische columns *Kijkjes in de wereld* (Haarlem: Erven F. Bohn 1870) en *Grepen uit het leven* (Haarlem: Erven F. Bohn 1870) van Fanny Fern. Hoewel ook Wells Brown en Fanny Fern geen onbekenden waren voor het lezende publiek, valt op dat de oorspronkelijk Amerikaanse autobiografieën vanaf 1890 afkomstig zijn van zeer beroemde auteurs. Zo verscheen bij W.J. Thieme de bundel *Licht- en schaduwbeelden* (1890). Dit was een vertaling van *Recollections of my childhood's days*, de jeugdherinneringen van de populaire kinderboekenschrijfsters Louisa May Alcott. Zo mogelijk nog beroemder was de circusdirecteur en reclameman P.T. Barnum, wiens eerste autobiografie reeds in 1856 door H. Nijgh op de Nederlandse markt was gebracht. In 1890 verzorgde W.J. Thieme de niet meer traceerbare uitgave *P.T. Barnum, de koning der reclame. Zijn leven en lotgevallen door hem zelve verteld*. Wereldberoemd was ook Helen Keller, een doof en blind meisje dat had leren communiceren en samen met Napoleon was uitgeroepen tot de grootste persoonlijkheid van de negentiende eeuw.¹⁴⁵ *Mijne levensgeschiedenis* verscheen oorspronkelijk in 1904, een jaar later verzorgde uitgever J.G. Broese een tweede druk. In 1910 verscheen de derde druk in de Wereldbibliotheek van de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur. Datzelfde jaar bracht Broese een nieuwe titel van Keller op de markt: *De wereld waarin ik leef*. Hierin schetste Keller niet zozeer de geschiedenis van haar leven, maar belichtte ze op persoonlijke wijze de manier waarop ze met behulp van haar resterende zintuigen de wereld ervaarde en haar leven inhoud gaf.

De titels die uit het Zweeds werden vertaald waren eveneens afkomstig van beroemdheden, namelijk van de schrijfsters Selma Lagerlöf en Frederika Bremer. Voor de redactie van het tijdschrift *De Huisvrouw* gold Bremer, samen met onder anderen de Franse schrijfster George Sand, als wegbereidster van de Europese vrouwenbeweging (zie hoofdstuk 5). Ook buiten (proto-)feministische kringen was deze schrijfster van romantisch-realistische romans buitengewoon populair. Om tegemoet te komen aan de biografische belangstelling voor de in 1865 overleden Bremer verzorgde haar zus de uitgave van een aantal brieven en nagelaten geschriften, waaronder een korte autobiografie. *Sjelfbiografisk a anteckningar, bref och efterlemnade skrifter* (1868) verscheen dat jaar eveneens in het Duits, en op basis van die uitgave verzorgde de Nederlandse predikant W.D. Stadius-Muller de vertaling *Frederika Bremer, haar leven, hare brieven en nagelaten geschriften, uitgegeven door hare zuster Charlotte Quiding Bremer* (Haarlem: De Erven Loosjes 1870, 2 dln.). Veertig jaar later ver-

scheen *Herinneringen van een kind* (Amsterdam: H.J.W. Becht 1910), de jeugdherinneringen van Selma Lagerlöf die in 1909 als eerste vrouw was onderscheiden met de Nobelprijs voor de Literatuur.

In het Duitse taalgebied vonden Nederlandse uitgevers aanvankelijk vooral stichtelijke titels, zoals *Uit mijn levensboek* (1890) van Otto Funcke. In 1910 verschenen ook diverse socialistische titels, zoals de eerder genoemde autobiografieën van Bebel en Popp, en de autobiografische roman van Lily Braun. De vier uit het Frans vertaalde titels zijn tamelijk divers: in 1910 verscheen *Dagen van honger en ellende* (Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur 1910), de autobiografische roman van Neel Doff alias Keetje Tippel die ze in het Frans had geschreven. De anoniem verschenen titel *Uit de duisternis tot het licht* (Amsterdam: F.W. Egeling 1890) is niet meer te traceren en het is onbekend of dit daadwerkelijk een autobiografie is. Blijven nog twee uitgaves over, maar die betreffen dezelfde titel: de Franse en Nederlandstalige versie van Chateaubriands *Memoires d'outre-tombe* (1850).

Samenvattend kan ik constateren dat buitenlandse autobiografieën voor een vertaling in aanmerking kwamen als ze behoorden tot het genre van de bekeringsgeschiedenis (katholiek en protestant) of de socialistische variant daarvan. Daarnaast lijken Nederlandse uitgevers brood te hebben gezien in autobiografische werken van wereldberoemde personen, variërend van de circusdirecteur P.T. Barnum tot populaire schrijfsters als Frederika Bremer, Louisa May Alcott en Selma Lagerlöf. In hoofdstuk 5 ga ik dieper in op het hoge aantal vrouwen binnen het aanbod vertaalde autobiografieën. Nu is het vooral van belang om vast te stellen dat er relatief veel uit het Engels/Amerikaans en Duits werd vertaald en relatief weinig uit het Frans. Het geringe aantal Franse vertalingen is opmerkelijk, want in de rubriek 'Nieuwe buitenlandse uitgaven buitenland' van het *Nieuwsblad voor den boekhandel* stonden vrij veel Franse titels vermeld (tabel 2.9). In Frankrijk verschenen talloze memoires van mensen die op de een of andere manier betrokken waren geweest bij de Franse Revolutie en meer in het algemeen bij de contemporaine Franse geschiedenis. Gezien de bibliografische indeling van Brinkmans jaaroverzichten had de autobiografie een plaats binnen het aanbod geschiedenisboeken. De Franse memoires werden echter niet vertaald. Mogelijk was het niet nodig deze titels te vertalen, omdat de liefhebbers van historische boeken het Frans beheersten. Dat gold waarschijnlijk niet voor de liefhebbers van sensatiehistorische romans die in de vorm van pseudo-memoires verschenen. Deze boeken werden namelijk wel vertaald.

De pseudo-autobiografie

In de bibliografische jaaroverzichten van Brinkman stuitte ik herhaaldelijk op fictieve autobiografieën, met name in 1870. Een voorbeeld van zo'n titel is *Maria Monk, de zwarte non. Verhaal van haar lijden en ontmaskering van de zedeloosheid, uitspattingen en misdaden van het kloosterleven, wier ooggetuige en slachtoffer zij gedurende haar verblijf als novice en non in het klooster te Montreuil, in de jaren 1829-1836 geweest is. Met authentieke stukken en de afbeelding der schrijfster*. Dit anti-katholieke en gothic-novelachtige boekje was voor het eerst verschenen in 1836 te New York; in 1851 volgde de Duitse vertaling. Een Nederlandse vertaling van de Duitse uitgave verscheen een jaar later bij H.C.A. Campagne te Tiel, die in 1853 tevens een goedkope editie op de markt bracht.¹⁴⁶ In 1870 lanceerde hij opnieuw een goedkope uitgave, die 60 cent kostte. Veel duurder waren andere uit het Duits vertaalde pseudo-autobiografieën.

Wie de *Geheime gedenkschriften van Louis Napoleon Bonaparte* (Rotterdam: H. Nijgh 1860-1862) of *Isabella, ex-koningin van Spanje, of de verborgenheden van het hof van Madrid* (Haarlem: J.J. van Brederode 1870) wilde lezen, moest f 9,- respectievelijk f 13,95 betalen.¹⁴⁷

De twee laatstgenoemde titels waren volgens ene T. te rekenen tot de categorie 'colportageromans'. In 1870 schreef hij in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* een artikel over deze vorm van lectuur, die volgens hem vanaf het midden van de eeuw in opkomst was. Met name in Duitsland verschenen in dit genre jaarlijks vijfhonderd titels die buiten de boekhandel om rechtstreeks aan 'de massa' werden verkocht. De oplages waren zeer hoog: 'minstens 5000-10,000 exemplaren'. Deze boeken trokken namelijk een gemengd publiek, van dienstmeisjes en soldaten, koetsiers en bedienden, boeren en dagloners tot lezers uit de 'hooger geplaatste en meer beschaafde burgerij'.¹⁴⁸ Naar het idee van T. had dit massapubliek vooral belangstelling voor 'ware gebeurtenissen', bij voorkeur gebaseerd op authentieke en geheime bronnen. Volgens T. was de geschiedenis dan ook een 'onuitputtelijke mijn' voor de schrijver van colportageromans: 'alle groote namen, de meest bekende gebeurtenissen en tijdvakken worden door hem ten tooneele gevoerd, waarbij hij òf de in zijn bezit zijnde handboeken voor geschiedenis, gedenkschriften en reisverhalen plundert òf wel zijne fantazie min of meer vrij laat werken'.¹⁴⁹ Anno 1870 signaleerde T. tevens een nieuwe trend binnen de colportagelectuur: schrijvers putten niet meer alleen uit het verleden, maar sloten met hun werk aan bij actuele ontwikkelingen:

'Belangrijke vraagpunten van den dag, gebeurtenissen van het heden, waarvan het verhaal nog op ieders tong ligt, worden fluks toebereid en heet van de naald opgedischt. Ter nauwernood was de laatste Spaansche omwenteling uitgebroken, toen reeds de roman: 'Isabelle, Spanje's verjaagde koningin, of de verborgenheden van het hof van Madrid' werd aangekondigd. Louis Napoleon en de mysteriën zijns levens, met de hoofdpunten zijner regeering te gader, zij hebben stof voor talrijke colportageromans opgeleverd'.¹⁵⁰

De 'colportageroman' dankt zijn benaming aan de specifieke verkoopmethode, maar deze term werd in de tweede helft van de negentiende eeuw ook gebruikt voor een bepaald type lectuur: een sensationele en enigszins pikante roman in een zodanig weelderige stijl dat het verhaal over tientallen afleveringen kon worden uitgesmeerd. In Nederland vonden deze romans hun verspreiding niet (alleen) via colportage. Ze waren ook in reguliere boekhandels en leesbibliotheken te vinden.¹⁵¹ Gezien het feit dat *Isabella, ex-koningin van Spanje, of de verborgenheden van het hof van Madrid* en de *Geheime gedenkschriften van Louis Napoleon Bonaparte* in een vertaling verschenen, bestond er in Nederland kennelijk ook belangstelling voor deze pseudo-autobiografieën die bij de actualiteit aansloten. Nadat de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) was begonnen, presenteerden de Gebr. Koster een goedkope ramsjuitgave van de *Geheime gedenkschriften van Louis Napoleon Bonaparte*.¹⁵²

De Frans-Duitse oorlog gaf een enorme impuls aan het boekbedrijf.¹⁵³ De oplages van kranten stegen met de dag en uitgevers produceerden allerhande oorlogspublicaties: kaarten van het oorlogsgebied, (geïllustreerde) overzichtswerken, romans, en biografieën van Bismarck en Napoleon III. Binnen het oorlogsaanbod verschenen ook vele pseudo-autobiografische titels, zo blijkt uit de bibliografische jaaroverzichten en het vakblad voor boekverkopers. J.H. Kruyt presenteerde bijvoorbeeld *Parijs in oktober 1870. Brieven uit de belegerde vesting*, een 'omstandig verhaal en eene onpartijdige maar zeer piquante en vaak tref-

fende beschrijving' in een 'zeer fraai gelithographeerden omslag' voor slechts 50 cent.¹⁵⁴ G.B. van Goor en Zonen zette *Eenige bladzijden uit het dagboek van een inwoner van Straatsburg in de maanden augustus en september 1870* in de markt, eveneens voor de prijs van 50 cent met een gelithografeerde omslag. Deze boekjes van 48 en 64 pagina's wekten de indruk autobiografisch te zijn, maar zijn in feite niet meer dan dan een verzameling berichten over allerlei voorvallen uit het dagelijks leven in oorlogstijd. Schrijversnamen ontbreken, evenals stukken van het 'authentieke document' waarop het verhaal zogenaamd was gebaseerd. Bij de *Geheime gedenkschriften van Louis Napoleon Bonaparte* was dat volgens de anonieme schrijver te wijten aan het feit dat de aantekeningen van de Franse keizer hem 'in den vorm van enkele bladen en blaadjes in handen' waren gekomen; het dagboek van de inwoner van Straatsburg was door 'het gedurige verwisselen van verblijf' tijdens het beleg onvolledig geraakt.¹⁵⁵

De fictieve of pseudo-autobiografie was anno 1870 geen nieuw fenomeen. Inger Leemans constateerde dat oorspronkelijk Nederlandse romans in de periode 1670-1700 opvallend vaak de vorm van een pseudo-autobiografie hadden.¹⁵⁶ Binnen het subgenre van de pornografische roman werd de autobiografische vorm zelfs dominant. Terwijl Nederlandse auteurs van *De Haagsche lichtmis* (1679), *De Leidsche straatschender* (1679) en *D'Openhartige juffvrouw* (1689) al aan het einde van de zeventiende eeuw kozen voor de autobiografische vorm, volgden Engelse en Franse schrijvers van pornografische romans in de achttiende eeuw met titels als *Histoire de Dom B..., portier des Chartreux* (1771) en *Memoirs of a woman of pleasure (Fanny Hill)* (1748-1749).¹⁵⁷ Uit een onderzoek van Nop Maas blijkt dat er ook in de jaren 1880 nog talloze erotische gedenkschriften circuleerden, zoals *Gedenkschriften van een maintainée van goeden huize. Lessen in den wellust of generale biecht van ridder de Wilfort. Met pikante plaatjes* (1883).¹⁵⁸ Zelfs de titel *Ervaringen en onthullingen van een middernachtzending te Amsterdam* (1890) bleek een dekmantel om allerlei onzedelijke plaatsen en handelingen in de hoofdstad te beschrijven.¹⁵⁹ Dat schijnbaar stichtelijke titels interessant konden zijn voor liefhebbers van erotica, bewees ook *Maria Monk*. In dit boek waren anti-katholieke sentimenten gecombineerd met onthullingen over de seksuele uitpattingen die in kloosters schering en inslag zouden zijn. Het boek moet buitengewoon succesvol zijn geweest. Er verschenen vele herdrukken, tot in de twintigste eeuw aan toe. Rond 1900 was dit boek te vinden bij de in 'prikkellectuur' gespecialiseerde boekhandel.¹⁶⁰

Ik heb de verschillende pseudo-autobiografieën niet opgenomen in mijn tellingen, maar ik wilde ze toch niet onvermeld laten. Het feit dat juist deze titels werden vertaald, geeft waarschijnlijk aan dat de vorm van een autobiografie in staat was een groot en breed publiek te trekken. Als deze hypothese klopt, zou de (pseudo-)autobiografie een aantrekkelijk genre voor broodschrijvers moeten zijn geweest.¹⁶¹ Om te achterhalen of broodschrijvers in de periode 1850-1918 een relatief hoog aandeel in de productie van oorspronkelijk Nederlandse autobiografieën hadden, keer ik terug naar het *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914*. Op basis van dit bestand zal ik de publicerende autobiograaf aan een nadere inspectie onderwerpen.

Broodschrijvers en vervalsers

Wie geld wilde verdienen met een autobiografie of een andere vorm van drukwerk, had in een groot deel van de negentiende eeuw te maken met de kopijwet van 1817. Deze wet bepaalde dat 'auteurs' het 'regt van kopij of van kopiëren door den druk' hadden.¹⁶²

Vergelijkbaar met voorgaande regelingen was de kopijwet gericht op het tegengaan van illegale nadrukken. De fundering van deze wet lag dus niet in de bescherming van het intellectueel en materieel eigendom van de auteur, maar in de bescherming van boekverkopersbelangen. Het idee van de wet was, dat auteurs hun kopijrecht overdroegen aan een uitgever/drukker. In principe was het de bedoeling dat zij de auteurs voor die overdracht betaalden. Met de betaling verloor een auteur de controle over zijn eigen werk: dat werd eigendom van de uitgever/drukker. In 1881 werd een nieuwe wet van kracht. Die bepaalde dat de auteur de enige rechthebbende was. Hij of zij bleef eigenaar van het eigen werk, en dus niet de drukker of de uitgever.¹⁶³ In 1912 werd het intellectueel eigendom van de auteur de grondslag van weer een nieuwe auteurswet.¹⁶⁴

Volgens de wet van 1817 gold het kopijrecht tot twintig jaar na de dood van een auteur, in de wet van 1881 was bepaald dat het auteursrecht gold tot vijftig jaar na de eerste uitgave van een werk.¹⁶⁵ Bij een postume publicatie ging de betaling (soms) naar nabestaanden. Wilde een autobiograaf in financieel opzicht zelf van zijn werk kunnen profiteren, dan was het uiteraard een eerste vereiste om bij leven te publiceren. Dat deed het overgrote deel van de publicerende autobiografen, zoals hierboven beschreven. Uit het *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914* blijkt tevens, dat een groot aantal autobiografen werkzaam was in de sfeer van 'media en literatuur'. Bij nadere inspectie blijkt deze categorie opvallend veel journalisten te herbergen. Een vroeg voorbeeld van een autobiografisch publicerende journalist is Pieter Decker. In 1852 publiceerde hij *Zes jaren te paard. Herinneringen uit het Hollandsche dragonderleven* (Amsterdam: L.F.J. Hassels).¹⁶⁶ Het boek handelde over de machtswellust en willekeur van officieren in de Nederlandse cavalerie.¹⁶⁷ Het is onbekend of dit boek een succes werd, er verscheen slechts één druk.

Rond het midden van de negentiende eeuw verschenen er veel al dan niet geromantiseerde soldatenherinneringen. Deze titels waren mogelijk bedoeld als een luchtig alternatief voor de reguliere krijgs- en staatsgeschiedenis. Dat suggereert althans ene S.A.Q., die in 1854 de levensgeschiedenis van een anonieme vriend publiceerde als *Bellona. Het militaire leven van een veteraan tijdens den laatsten Europeeschen oorlog, in tafereelen, toegewijd aan Het Metalen Kruis door S.A.Q.* (Rotterdam: H. Nijgh). Volgens Q hadden lezers weinig belangstelling voor onpersoonlijke en uitvoerige verhandelingen over krijgs- en staatsgeschiedenis. Ze lieten zich liever informeren door 'soldaten, die in het vuur geweest waren (...): hoe zich het gevecht, de belegering, de verrassing of dergelijke toegedragen had'.¹⁶⁸ De belangstelling voor soldatenherinneringen bereikte een hoogtepunt in 1863 en 1865, toen het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid, de instelling van de monarchie en de Slag bij Waterloo werden herdacht. Bij talloze uitgevers verschenen memoires van soldaten en andere ooggetuigen van de recente geschiedenis. Kennelijk dachten uitgevers dat er een publiek voor zulkte titels was en dat kan sommige broodschrijvers op een idee hebben gebracht. Dat lijkt althans het geval te zijn bij Jan Bastiaan Christemeijer.

Als jongeman had Christemeijer deelgenomen aan de Slag bij Waterloo, later was hij werkzaam als ambtenaar bij het provinciaal bestuur van Utrecht. Christemeijer werd echter vooral bekend als publicist, met name als schrijver van *Belangrijke tafereelen uit de geschiedenis der lijfstraffelijke rechtspleging en merkwaardige bijzonderheden uit de levens van geheime misdadigen* (1819). Op basis van archiefmateriaal gaf hij een spannend beeld van misdaden en misdadigers uit het verleden. Getuige de vele herdrukken was deze voorloper van de 'detectiveroman' zeer populair.¹⁶⁹ In 1851 was Christemeijer zijn baan als ambtenaar kwijtgeraakt, waardoor hij in zware financiële moeilijkheden kwam. Bij vrienden probeerde hij

geld te lenen en zelf dacht hij met 'vertaalwerk, het corrigeren van drukproeven e.a. letterarbeid' geld te kunnen verdienen.¹⁷⁰ Mogelijk had hij in 1865 nog steeds financiële problemen; in ieder geval publiceerde hij dat jaar maar liefst drie autobiografische titels. Deze hadden alle betrekking op de Slag bij Waterloo, maar ze varieerden in omvang van 24 tot 72 pagina's en in prijs van f 0,20 tot f 0,50.¹⁷¹ In het voorwoord bij *Herinneringen van een oud-strijder van 1813-1815 aangaande Quatre-Bras en Waterloo. Een verhaal van de voornaamste gebeurtenissen tot den veldtocht van 1815 in de Nederlanden betrekkelijk* (Utrecht: Kemink en Zoon 1865) schreef Christemeijer op een groot publiek te rekenen; de 'geestdrift van onze natie' wakkerde immers de interesse voor het recente verleden aan. Een probleem was volgens Christemeijer dat de belangstelling weliswaar algemeen was, maar dat lang niet iedereen de financiële middelen had 'een goed boekwerk over de geschiedenis van 1815' te kopen. Juist voor die mensen was de *Herinneringen van een oud-strijder* bedoeld, inclusief illustraties te koop voor slechts f 0,50.¹⁷²

Christemeijer publiceerde zijn autobiografische titels rondom de nationale herdenking van de Slag bij Waterloo. Na de jaren 1860 hadden broodschrijvers kennelijk geen aanleiding meer nodig; vanaf de jaren 1870 verschenen er namelijk zonder aanleiding herinneringen aan het dagelijks leven in een snel veranderende samenleving. Zo publiceerde de journalist en schrijver Hendrik de Veer *Toen... en nu* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1877).¹⁷³ Hierin verhaalde hij herinneringen aan een 'ouderwetsche beurtschipper' over de Zuiderzee, 'het studentenleven van weleer' en vergelijkbare zaken uit het recente verleden. De zeer populaire schrijvers François Haverschmidt en Justus van Maurik publiceerden geromantiseerde herinneringen, respectievelijk *Familie en kennissen* (Schiedam: H.A.M. Roelants 1876) en *Toen ik nog jong was* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1887). Deze titels werden tot in de twintigste eeuw herdrukt, ook in goedkope volksedities.¹⁷⁴ Volgens de letterkundige Marita Mathijssen was de fictie van Haverschmidt met name populair omdat hij realistische en herkenbare schetsen schreef, 'vol weemoed om alles wat vergankelijk bleek te zijn'. De verhalen waren bovendien verwoord in spreektaal. Dat eenvoudige taalgebruik was volgens Mathijssen van belang voor nieuwe groepen lezers die niet goed raad wisten met de negentiende-eeuwse schrijftaal die nog sterke invloeden van het Latijn en de bijbel vertoonde. Volgens Mathijssen zocht juist de nieuwe, minder opgeleide, groep lezers naar toegankelijke en herkenbare literatuur als *Familie en kennissen*.¹⁷⁵ Dat de doelgroep voor dit boek vrij groot was, blijkt uit de hoge oplage. De eerste uitgave verscheen in drieduizend exemplaren. Haverschmidt verdiende bovendien goed geld met zijn werk; uitgever H.A.M. Roelants betaalde hem f 1500,-.¹⁷⁶

Een auteurshonorarium van f 1500,- was uitzonderlijk hoog. In de negentiende eeuw kon het honorarium sterk variëren, maar vooral in het begin van de eeuw namen veel auteurs nog genoegen met een paar presentexemplaren of een keuze uit het fonds van de uitgever.¹⁷⁷ Later werd het betalen van een honorarium gangbaarder, maar vaste bedragen werden niet gehanteerd. Als er sprake was van een honorarium, werd het uit te keren bedrag berekend op basis van de omvang van het manuscript; de oplage speelde geen rol. Per vel (ongeveer zestien gedrukte pagina's) varieerde het honorarium bij de Erven Bohn tussen f 5,- en f 40,-.¹⁷⁸ Lisa Kuitert berekende dat negentiende-eeuwse honoraria gemiddeld f 20,- tot f 30,- per vel bedroegen, ofwel f 1,25 à f 1,80 per gedrukte pagina. Auteurs van wetenschappelijke werken kregen gemiddeld beter betaald, maar bij literaire werken kon de beroemdheid van een auteur de prijs opdrijven.¹⁷⁹ Haverschmidt was een beroemde en populaire schrijver, maar 1500 gulden was zelfs voor zijn doen een hoog bedrag. In april

1871 schreef Roelants namelijk over ‘een wet, als van de Perzen en Meeden, dat gij voor iederen bundel gelijk aan den eersten pers ontvangen zult f 600,-’.¹⁸⁰ Dat Roelants in 1876 bereid was meer dan het dubbele te betalen voor het manuscript van *Familie en kennissen* en startte met een oplage van drieduizend exemplaren, geeft aan dat hij hoge verwachtingen had van deze bundel semi-autobiografische schetsen.

Langzamerhand ontstaat de indruk dat de autobiografische vorm commercieel interessant was. Broodschrijvers en journalisten zullen zich niet voor niets op het genre van de soldatenmemoires en de algemeen-nostalgische herinneringen hebben gestort. De indruk dat de autobiografische vorm aantrekkelijk was voor allerlei broodschrijvers, wordt nog versterkt doordat rond 1880 in ieder geval drie vervalsers actief waren: Pieter Los, Adriaan Walraven Engelen en Eduard Swarth. Het loont te moeite om te kijken welk type autobiografieën zij vervalsten, omdat vervalsingen een indicatie voor populariteit zijn.

Het genre van de bekeringsgeschiedenis trok waarschijnlijk duizenden lezers, zoals ik hierboven heb aangegeven. Het wekt daarom geen verwondering dat een van de vervalsers in dit genre actief was. Het gaat om Pieter Los, boekverkoper, oefenaar en later predikant van de Gereformeerde Gemeente onder het Kruis te Leiden. Hij bewerkte vele bekeringsgeschiedenissen en publiceerde ook nieuwe verhalen. Volgens de historicus Leendert Groenendijk is het echter de vraag of het hier altijd om authentieke uitgaves gaat. Hij ziet Los als iemand die commercieel munt probeerde te slaan uit de populariteit van de bekeringsgeschiedenis en diverse vervalsingen produceerde.¹⁸¹ Een zo’n vervalsing is *De kruisweg. Ervaringen en meditatieën op de reis naar Immanuëls land, alsmede enige droppelen uit de steenrots, en stralen van de Goddelijke liefde, door eenen ouden pelgrim* (Leiden: Groen 1881). Een opvallend kenmerk van deze titel is het ontbreken van een auteursnaam. Binnen het genre van de bekeringsgeschiedenis was het juist gebruik om de naam van de schrijver uitgebreid te vermelden, compleet met woonplaats, geboorte- en sterfdatum. In het voorwoord van *De kruisweg* verzocht de anonieme schrijver de lezers echter niet naar zijn naam te vragen:

‘Zijn naam is bekend in den hemel en die is geschreven op den witten keursteen, die niemand kent, dan die hem ontvangt. Overigens kunt gij zijn naam dikwijls vinden in de oude oorkonden en dan moet hij zeggen dat zijne namen ‘velen’ zijn. Wilt gij hem echter met een naam noemen, welnu noemt hem dan ‘Caleb’, dan slaat gij zeker niet mis.’¹⁸²

De afwezigheid van een auteursnaam is ook kenmerkend voor de vervalsing van Mr. Adriaan Walraven Engelen, een kantonrechter die tevens populair-historische verhalen en historische fictie schreef.¹⁸³ Als ‘Mr. H. van A.’ publiceerde hij na zijn pensioen *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte over de tweede helft der achttiende en het begin der negentiende eeuw* (Tiel: H. C. A. Campagne 1882). Twee jaar later volgde *Herinneringen van vroeger en later leeftijd, en aan gedenkwaardige land- en tijdgenooten* (1884).

De boeken van Walraven Engelen alias Mr. H. van A. verschenen bij H. C. A. Campagne te Tiel, de uitgever die eerder *Maria Monk* op de markt had gebracht. Die pseudo-autobiografie was een groot succes geworden en mogelijk gold dat ook voor het eerste boek van Mr. H. van A. In het voorwoord bij het tweede boek schreef Mr. H. van A. namelijk dat hem ‘een boven verwachting aanzienlijk debiet’ ten deel was gevallen.¹⁸⁴ In ieder geval kreeg *Uit de gedenkschriften* veel aandacht.¹⁸⁵ Diverse kranten en tijdschriften bespraken het boek en de reacties waren tamelijk positief. In Nederland werden maar weinig gedenkschriften gepu-

Titelpagina Mr. H. van A., *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte ...* (Tiel: H.C.A. Campagne 1882). Met potlood heeft iemand de geanonimiseerde auteur herleid tot Herman van Appeltern, pseudoniem van Mr. Adriaan Walraven Engelen. Koninklijke Bibliotheek: 3016 E 18.

bliceerd, zo meende de dagboekschrijvende politicus en criticus W.H. de Beaufort. Omdat de ‘vaderlandsche geschiedenis’ was gebaat bij de publicatie van gedenkschriften, juichte hij de uitgave zeer toe. Tegelijkertijd zette De Beaufort grote vraagtekens bij het ontbreken van een naam: ‘Ook voor den rechterstoel der geschiedenis moet bij elken nieuwen getuige de eerste vraag luiden: wie zijt gij?’¹⁸⁶ Een criticus van *De Tijdspiegel* betwijfelde zelfs of het boek wel afkomstig was van een ‘Haagsch magistraatspersoon’ en niet ‘met een wonderbaarlijken ijver saamgelezen’ was uit diverse achttiende-eeuwse bronnen.¹⁸⁷ Hij kon zich echter niet voorstellen dat iemand zoveel archiefwerk had willen verzetten, zonder daarvoor uit te willen komen. De identiteit van Mr. H. van A. bleef aanvankelijk onbekend. Na de publicatie van *Herinneringen van vroeger en later leeftijd, en aan gedenkwaardige land- en tijdgenooten* (1884) bleek echter dat Adriaan Walraven Engelen als Mr. H. van A. fictieve memoires had geschreven.

De vervalsing van oorkonden en andere historische bronnen was niet nieuw, zoals Rudolf Dekker heeft laten zien.¹⁸⁸ Het opmerkelijke is wel dat vervalsers zich in de negentiende eeuw toedogden op egodocumenten als dagboeken en memoires. Kennelijk loonde het in de jaren 1880 de moeite een berg archiefwerk te verzetten en de bevindingen vervolgens *niet* als geschiedenisboek te publiceren. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de populariteit van de historische roman. Sinds de vertaling van *Ivanhoe* (1824) waren Nederlandse lezers in de ban van Walter Scott. Een van de eerste Nederlandse schrijvers die zich op dit genre toedogde, was Walraven Engelen. Als Herman van Appeltern publiceerde hij *Eduard Dalhorst. Een Nederlandsch verhaal uit het laatst der zeventiende eeuw* (1829). Vanaf de jaren 1830 nam de historische roman een hoge vlucht, maar na het midden van de eeuw gold het genre als verouderd. Critici meenden dat de roman over de eigentijdse werkelijkheid moest gaan, maar volgens Joke van der Wiel werden er in ieder geval tot 1875 nog steeds veel historische romans geschreven, vertaald en waarschijnlijk dus ook gelezen.¹⁸⁹ Kennelijk zagen Walraven Engelen en zijn uitgever begin jaren 1880 ook een markt voor historische gedenkschriften en loonde het de moeite historische bronnen te verwerken tot pseudo-memoires.

De derde vervalser is Eduard Swarth, een man over wie vrijwel niets bekend is. Mogelijk was hij actief als vertaler, maar hij schreef in ieder geval eigen werk.¹⁹⁰ Hij debuteerde met *Jonkheer van Attenrode* (1873) en publiceerde tot 1891 zo’n veertig romans met titels als *Moderne struikroovers: een roman* (1879), *Wraak en berouw* (1887) en *Vrienden* (1891). In 1883 verscheen *Uit de praktijk. Herinneringen van een advocaat* (Dordrecht: J.P. Revers 1883). Volgens een criticus van *De Tijdspiegel* wekte een dergelijke titel de belangstelling van het publiek, omdat een advocaat gold als ‘den man van vertrouwen, die in zijn betrekking familiegeheimen ontdekt, die de belanghebbenden in hunne betrekkingen met de buitenwereld zorgvuldig bedekt houden’.¹⁹¹ Vanwege het geheimzinnige en sensationele aspect plaatste de criticus Swarts boek in een traditie die volgens hem was begonnen met Samuel Warren. Deze Engelse schrijver publiceerde tijdens de jaren 1830 in *Blackwood's magazine* het zogenaamde dagboek van een arts. De verhalen werden gebundeld en verschenen in het begin van de jaren 1850 ook in Nederlandse vertalingen.¹⁹² Destijds waren de boeken veel besproken en gelezen. Volgens de recensent had dat te maken met het feit dat lezers van ‘30 jaar geleden’ interesse hadden voor alle gedenkschriften van lieden uit de ‘standen of beroepen der maatschappij, die het best in de gelegenheid zijn, hunne medemenschen van den donkersten kant te leeren kennen’ – zoals artsen, advocaten, notarissen, deurwaarders, politie, geestelijken en gevangenebewaarders. Rond 1850 waren er volgens de criticus

ook vele fictieve dagboeken en herinneringen verschenen, maar anno 1883 was de tijd van gefingeerde dagboeken voorbij. Swarth was dus te laat. Toch was de Dordtse uitgever J. P. Revers bereid het boek uit te geven. Mogelijk viel het honorarium Swarth tegen, want hij verdiende slechts f 100,- met zijn 298 bladzijden tellende boek. Twee jaar later verdiende Francisca Gallé f 150,- met de roman *Eveline* (1883). Haar boek telde 238 bladzijden en was dus dunner dan het boek van Swarth; toch kreeg zij de helft meer betaald.¹⁹³

Het feit dat er rond 1880 in Nederland minimaal drie mensen bezig waren met de productie van fictieve autobiografieën, is opmerkelijk. Het geeft voeding aan de gedachte dat de autobiografische vorm op dat moment een commerciële waarde had. In die richting wijst tevens het hoge aantal broodschrijvers binnen de groep publicerende autobiografen. Het is moeilijk in te schatten hoeveel fictieve autobiografieën er in de periode 1850-1918 op de Nederlandse markt circuleerden, maar het is duidelijk dat ze er waren. Juist het aanbod van allerlei pseudo-autobiografische titels verklaart een opvallend uiterlijk kenmerk van de gepubliceerde autobiografie: de aanwezigheid van namen, portretten en handtekeningen.

Namen, portretten en autografen

Tot diep in de negentiende eeuw was het niet ongebruikelijk dat romans en andere boeken zonder auteursnaam verschenen. Na circa 1850 werd het gebruik van de auteursnaam meer gangbaar, maar anonieme en pseudonieme publicaties kwamen nog veel voor. Autobiografen publiceerden echter zelden anoniem. Sommige autobiografen stelden zelfs expliciet dat zij niet anoniem wilden publiceren. Volgens Daniël Hendrik Meijer paste het anno 1859 niet meer bij de tijd om als schrijver ‘achter de schermen’ te blijven. In het voorwoord van zijn *Schetsen uit de dorpschool. Ernst en luim uit het leven van een dorpschoolmeester* schreef hij:

‘Dan, in onze dagen van strijd en geducht geschrijf begint men er hooge waarde aan te hechten, zoodra men zich in het openbaar vertoont en niet, in strijd met het hollandsch karakter, bij veel geschreeuw achter de schermen blijft zitten. Merkwaardig zijn de woorden van onzen dichter P.A. de Genestet: ‘Anonymus is op het gebied der schrijverij een veelhoofdig monster, dat in ’t algemeen weinig goeds uitricht; een gilde, dat ons maar zeldzaam achting of belangstelling inboezemt’.¹⁹⁴

Blijkens dit citaat stond anonimiteit in verband met ‘weinig goeds’. Het is niet duidelijk waarop Meijer precies doelde, maar het is bekend dat anonimiteit en het gebruik van schuilnamen in het (kleine) Nederland de nieuwsgierigheid aanwakkerden. Volgens Remieg Aerts waren mensen voortdurend bezig de identiteit van anonieme of pseudonieme publicisten te raden. Dat leidde niet zelden tot allerlei verdachtmakingen.¹⁹⁵ Wie niets te verbergen had, kon zich dus beter bekend maken. Dat gold zeker voor autobiografen zoals P.J. Kikkert, die aanspraak maakten op ‘de waarheid’. In het voorwoord van *Familieherinneringen uit de jaren 1811, 1812 en 1813* (1864) meldde hij per se ‘niet anonym’ te willen zijn, ‘omdat de zaak, die ik behandel, al te zeer tot het gebied der waarheid behoort’.¹⁹⁶

Terwijl pseudo-autobiografieën vaak anoniem verschenen, lijken serieuze autobiografen er alles aan te hebben gedaan om zich bekend te maken. Dat blijkt onder andere uit de titels, die meestal een uitgebreide persoonsbeschrijving bevatten. Via de titels stelden de autobiografen zich als het ware voor aan het publiek. Niet uitzonderlijk zijn titels als

Vijftig jaren terug. Herinneringen uit mijn militaire leven voor, bij en na Nederlands herstelling in 1813, door J.Th. Büser, oud-officier van het Nederlandsche leger, oud-griffier bij het kantongerecht te Zwolle (Deventer: A. Ter Gunne 1863) en *De wonderlijke wegen en leidingen Gods gehouden met den heer Gerrit van Doesburg, in leven onderwijzer te Vinkeveen en aldaar overleden den 15den November 1891* (Utrecht: Fisscher 1893). In de periode 1850-1918 verschenen vrijwel alle autobiografieën met de namen van de auteurs, vaak compleet met functies, woonplaatsen en eventueel geboorte- en sterfdata. Met behulp van deze informatie kon het leespubliek de autobiografen in sociaal opzicht plaatsen. Naamsvermelding was bovendien een vereiste om in aanmerking te komen voor een honorarium. De wet van 1817 gold namelijk niet per se ook voor anonieme en pseudonieme titels.¹⁹⁷

De vermelding van namen diende om de gepubliceerde autobiografie te autoriseren en te individualiseren. Daartoe maakten autobiografen ook gebruik van andere middelen. Zo verschenen vele autobiografieën met een auteursportret. In de meeste gevallen gingen deze portretten vergezeld van een handtekening.¹⁹⁸ Anders dan de anonieme drukletter gold het handschrift als een uiting van het individuele of persoonlijke karakter van een schrijver. Aan een handschrift konden kenners zien of en hoe iemand in het schrijven was opgeleid, en dus tot welke stand een schrijver hoorde.¹⁹⁹ Destijds was de gedachte dat men aan een handtekening tevens kon aflezen wat voor type persoon de schrijver was, bijvoorbeeld of hij een betrouwbare figuur was.²⁰⁰ Een zelfde functie hadden portretten. Daarin dachten tijdgenoten ‘de ziel’ van een persoon te kunnen lezen. Deze gedachte kwam voort uit de fysionomie of gelaatkunde, die eind achttiende eeuw een rage was geworden toen Johann Kaspar Lavater zijn studie *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* (1775-1778) had gepubliceerd. De fysionomie was gebaseerd op de gedachte dat er een relatie bestond tussen de lichamelijke en zedelijke ontwikkeling van mensen. Met zijn boek verschaftte Lavater een methode om lichamelijke kenmerken te duiden en ‘door de aangeleerde manieren heen in de ziel te kijken’.²⁰¹ In zijn werk waren vele (getekende) portretten opgenomen waaruit moest blijken hoe bijvoorbeeld de vorm van een neus wees op een ‘poëtische gesteldheid’. Namen, portretten en handtekeningen waren voor publicerende autobiografen dus de perfecte manier om hun boeken te personaliseren.

Hoeveel waarde het portret had, blijkt uit het feit dat vrij veel gepubliceerde autobiografieën auteursportretten bevatten: dertien van de 93 titels die ik via de steekproef vond (veertien procent).²⁰² Vanaf de jaren 1860 vond ik in de autobiografieën bovendien fotoportretten, zelfs in bekeringsgeschiedenissen als *Eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen uit de grootste nooden door H.H. Middel, Christelijk Afgescheiden Gereformeerd predikant te Wolphaarsdijk* (Den Haag: J. van Golverdinge 1866) en goedkope boekjes als de 40 cent kostende *Autobiographie* (Amsterdam: H. Höveker 1870) van Juan B. Cabrera. De aanwezigheid van fotoportretten in autobiografieën is zeer bijzonder, want volgens Lisa Kuitert kwamen foto’s tot 1900 weinig voor in boeken.²⁰³ Technisch was het onmogelijk foto’s mee te drukken; ze moesten handmatig ingeplakt worden. Tegelijkertijd waren foto’s voor tijdgenoten zeer sensationeel. Deze ‘levensechte’ afbeeldingen boden immers een nog beter zicht op de fysieke gestalte – en dus de ziel – van mensen.²⁰⁴ Fotoportretten waren niet goedkoop, maar uit onderzoek van de kunsthistoricus Hans Roosenboom blijkt dat mensen uit de burgerij en de hogere middengroepen zich vanaf de jaren 1860 *en masse* lieten fotograferen. Boekhandels verkochten tevens fotoportretten van beroemdheden, zoals koningen en componisten, schrijvers, acteurs et cetera.²⁰⁵

Titelpagina *Eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen uit de grootste nooden* door H.H. Middel ... (Den Haag: J. van Golverdinge 1866). Koninklijke Bibliotheek: ND 1983/1312.

Om hun levensboek te personaliseren en te autoriseren, hebben autobiografen gebruik gemaakt van alle beschikbare middelen. Ze voorzagen hun publicaties van portretten, handtekeningen, namen en uitvoerige persoonsbeschrijvingen. Waarschijnlijk dienden deze paratekstuele elementen tevens om de authentieke autobiografie te onderscheiden van de pseudo-autobiografieën die meestal anoniem verschenen.

Conclusies

Vanaf het midden van de negentiende eeuw veranderde het boekbedrijf ingrijpend. Tussen 1850 en 1910 steeg de jaarlijkse titelproductie met 44 procent, van 1734 naar 3960 nieuwe titels. Het aanbod werd bovendien diverser. Naast de religieuze en vakliteratuur veroverden romans en andere vormen van ontspanningslectuur een plaats op de boekenmarkt. Op die markt verschenen ook autobiografische publicaties: in boekvorm en als bijdragen aan tijdschriften en andere (periodieke) uitgaven. In de periode 1850-1918 verdubbelde het absolute aantal Nederlandse autobiografische titels bijna, zo bleek uit de analyse van het *Repertorium van gedrukte egodocumenten*. Van alle autobiografische titels verscheen driekwart als zelfstandige boekpublicatie. Ten opzichte van de totale titelproductie bleek het aandeel autobiografische boeken gering. Het aanbod steeg van elf titels in 1850 naar 22 in 1870 en dertig in 1890 en 1910. Dat betekent dat het aandeel van de autobiografie binnen de totale titelproductie aanvankelijk steeg van 0,6 procent in 1850 naar 1,1 procent in 1870 en 1,2 procent in 1890; daarna daalde het naar 0,8 procent in 1910. Het aandeel van de autobiografie was dus de hele periode klein, maar daarbij moet wel bedacht worden dat het aanbod op de Nederlandse boekenmarkt in dit tijdvak gefragmenteerd raakte. De Nederlandse titelproductie was verdeeld over veel kleine categorieën.

De precieze plaats van autobiografieën op de boekenmarkt is moeilijk te bepalen. In Brinkmans jaaroverzichten bleken ze te vinden in maar liefst vijftien verschillende categorieën, variërend van volksliteratuur tot geneeskunde. De helft van de titels was gerubriceerd in de categorieën romans, stichtelijke lectuur en geschiedenis. Dit waren categorieën met een relatief groot aandeel op de boekenmarkt, wat een indicatie zou kunnen zijn voor de 'populariteit' van autobiografieën. De bibliografische ordening in deze categorieën betekent waarschijnlijk dat autobiografieën werden gelezen ter lering, ter stichting, ter vermaak of een combinatie daarvan, maar op basis van de bibliografische informatie ontstaat geen eenduidig beeld van de autobiografie. Afgaande op de contemporaine ordening herkenden tijdgenoten de door mij gevonden autobiografieën niet als een afgebakende categorie boeken binnen het aanbod.

Voorts bleken autobiografieën zeer uiteenlopend geprijsd: er waren heel dure en heel goedkope titels. Op basis van het vertaalbeleid heb ik evenwel geconstateerd dat uitgevers met name een publiek veronderstelden voor drie typen autobiografieën: stichtelijke autobiografieën en bekeringsgeschiedenissen; autobiografieën van internationaal bekende schrijfsters en andere beroemdheden; en vanaf het begin van de twintigste eeuw socialistische autobiografieën. Franse memoires werden zelden vertaald, maar Duitse pseudo-gedenkschriften verschenen wel in het Nederlands. Dit suggereert dat de autobiografische vorm aantrekkelijk was voor een brede groep lezers: de liefhebbers van sensationele (historische) romans. Deze indruk wordt nog versterkt doordat broodschrijvers goed vertegenwoordigd bleken te zijn binnen de groep publicerende autobiografen. Een onbekend

aantal schrijvers zag er zelfs geen been in bekeringsgeschiedenissen en memoires te fingeren. Het aanbod van pseudo-memoires verklaart een opvallend uiterlijk kenmerk van gepubliceerde autobiografieën: de aanwezigheid van namen, portretten en handtekeningen.

Het merendeel van de publicerende autobiografen bestond uit mannen uit de hogere klassen. Schrijvers uit de lagere klassen produceerden vaak bekeringsgeschiedenissen, die met name na de Afscheiding zeer populair werden. De steekproef toonde aan dat het corpus publicerende autobiografen wel verbreedde. In de loop van de onderzoeksperiode verschenen er meer autobiografische titels van nieuwe groepen schrijvers, met name (buitenlandse) vrouwen en socialisten.

Samenvattend kan ik concluderen dat het absolute aantal autobiografische titels in de periode 1850-1918 steeg en dat de autobiografie bibliografisch onderdak vond in categorieën boeken die een relatief groot aandeel op de boekenmarkt hadden: romans, stichtelijke lectuur en geschiedenis. Op basis van bibliografische en boektechnische informatie was de doelgroep van autobiografieën moeilijk te bepalen. Het bleek tevens lastig greep te krijgen op de precieze plaats van autobiografieën binnen het totale boekenaanbod. In het volgende hoofdstuk verschuif ik daarom het perspectief van het aanbod naar de wijze waarop uitgevers de autobiografie ‘in de markt zetten’. Op basis van reclamematerialen zal ik onderzoeken met welke verkoopargumenten uitgevers autobiografieën trachtten te verkopen.

NOTEN

- 1 Folkenflik, ‘Introduction: the institution of autobiography’.
- 2 Olney, ‘Autobiography and the cultural moment: a thematic, historical and bibliographical introduction’ 6; Nussbaum, *The autobiographical subject* 1-3; Peterson, *Traditions of Victorian women’s autobiography* 3-4.
- 3 Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* 196.
- 4 Dekker, ‘Dat mijn lieven kinderen weten zouden...’; Baggerman, ‘Tijd en identiteit: de opkomst van de autobiografie in de lange negentiende eeuw’ 162-163. Wie het *Repertorium* op de termen ‘autobiographie’ en ‘autobiografie’ doorzoekt, vindt slechts 20 resp. 58 treffers. Het merendeel van deze titels is verschenen in de twintigste eeuw. De Valk en Schulte Nordholt, *Repertorium van in druk verschenen Nederlandse egodocumenten 1813-1914*.
- 5 Sontrop en Ros, *Privé-domein*. Bij Uitgeverij Verloren verschijnt sinds 1988 onder redactie van Rudolf Dekker en Gert-Jan Johannes de serie *Egodocumenten*, met autobiografieën, dagboeken, brieven en reisjournalen uit de periode 1600-1900.
- 6 Romein, *De biografie* 57-87.
- 7 Lindeman, Scherf en Dekker, *Ego-documenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw*; Groenendijk, ‘De spirituele (auto)biografie als bron voor onze kennis van de religieuze opvoeding en ontwikkeling van Nederlandse piëten’ 68-69; Van Lieburg, *Levens van vromen* 22-23.
- 8 Gerrit Paape, *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap* (Dordrecht 1792); *Vita des Erasmi, Roterodami ex ipsius manu fideliter repraesentata* (Leiden 1607) / *Cort verhael van het leven Erasmi van Rotterdam zelfs van hem beschreven* (Rotterdam ca.1615). Deze autobiografieën verschenen in de serie als *Leven en ervaring van Gerrit Paape* (no. 227) en *Levensschets van Desiderius Erasmus* (235). De serie *Volksletterkunde* was een uitgave van de Amsterdamse boekverkoper E. S. Witkamp, die daarmee de ‘bevordering van volksgeluk en volkswelvaart, door verspreiding van nuttige kennis’ beoogde. In 25 jaar verschenen 327 afleveringen, die in prijs varieerden van 5 tot 52 cent. De afleveringen waren naar inhoud verdeeld over elf afdelingen. Met zestig titels was de afdeling ‘Godsdienst en

- zedekunde' verreweg het grootst, maar de afdeling 'Levensschetsen' was een goede tweede met 45 afleveringen. Bron: *Brinkman's catalogus der boeken, plaat- en kaartwerken, die gedurende de jaren 1850-1882 in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt (...)* 1253-1256.
- 9 Dongelmans, 'Over boekenslijters, boekverkopers en uitgevers in de negentiende eeuw' 113-115.
  - 10 Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 155-158.
  - 11 Dongelmans, 'De vreugden van de boekgeschiedenis'.
  - 12 Zie Bijlage I: Ontwikkelingen op de Nederlandse boekenmarkt in de negentiende eeuw.
  - 13 Wat dat betreft is het wachten op de onderzoeksresultaten van José de Kruif. Sinds 1999 is zij aan de Universiteit Utrecht bezig met een onderzoek naar de kwantitatieve ontwikkeling van het titelaanbod en uitgeversstrategieën tussen 1800 en 1900 in Nederland. Informatie: <http://www.let.uu.nl/ogc/ICT/www/Titelaanbod.htm>.
  - 14 Dongelmans, 'Over boekenslijters, boekverkopers en uitgevers in de negentiende eeuw'.
  - 15 Van Lente en De Wit, *Geschiedenis van de grafische techniek in de 19de eeuw* 20.
  - 16 Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie* 73.
  - 17 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 64. Voor de periode 1740-1840 concludeerde Joost Kloek dat er gemiddeld drie keer meer vertaalde romans dan oorspronkelijk Nederlandse romans verschenen. Kloek, *Een begrens'd vaderland* 12.
  - 18 Bij de Haarlemse uitgever Bohn kreeg een vertaler ongeveer f 5,- per vel van 16 pagina's. Om ook deze kosten te drukken, verzorgde P.F. Bohn tussen 1822 en 1860 zelf de vertaling van meer dan dertig boeken. Keijsper, 'De Erven Bohn: het bedrijf' 71-72. Voor het fonds van Johannes Immerzeel berekende Dongelmans dat vertaalkosten in de eerste helft van de negentiende eeuw circa 13,5 procent van de productiekosten per boek besloegen. Dongelmans, *Johannes Immerzeel junior* 126-127. Vgl. Kloek, *Een begrens'd vaderland*.
  - 19 Dongelmans, 'Gepatenteerde roverij versus goed fatsoen'.
  - 20 Van Weel, 'W.H. Kirberger: early specialist importer of English books into the Netherlands' 249.
  - 21 Vgl. Saalmink, 'Het vertonen en aankondigen van te vertalen boeken'.
  - 22 Kruseman, *Bouwstoffen* II, 736.
  - 23 Kloek, '1 januari 1790: A.B. Saakes start de Lijst van nieuw uitgekomen boeken'.
  - 24 Van der Lek, *Bibliografie* 30-32; Luger, 'Wie las wat in de negentiende eeuw?' 42. Bij C.L. Brinkman verschenen tevens alfabetische en cumulatieve overzichten van de titelproductie, zoals de *Alfabetische naamlijst van boeken, plaat- en kaartwerken, die gedurende de jaren 1833 tot en met 1849 in Nederland uitgegeven of herdrukt zijn* (1858). Deze lijst werd aangevuld met delen over de periode 1850-1875. Daarna zorgde Rimmer van der Meulen, Brinkmans schoonzoon en bibliothecaris van het Rotterdamse Leeskabinet, voor een systematisch register bij deze delen. Hij nam tevens de taak op zich de alfabetische lijst van zijn schoonvader aan te vullen tot 1882 en alle titels vanaf 1850 te verenigen in één alfabet. Vervolgens ging Van der Meulen onverdroten voort met zijn bibliografische arbeid, en voor zijn dood in 1925 rondde hij nog een alfabetische lijst over 1916-1920 af. Naast de *Alfabetische naamlijst* verscheen bij Brinkman vanaf 1846 tevens een *Alfabetische lijst van boeken* die was bedoeld als een systematisch register bij de *Alfabetische naamlijst*.
  - 25 Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 190. Zie ook Bijlage II: Titelproductie naar bibliografische categorie, 1850, 1870, 1890 en 1910.
  - 26 Dongelmans, 'Over boekenslijters' 108-109. Vgl. Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 18.
  - 27 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 68.
  - 28 Idem 201-202
  - 29 Idem 450.
  - 30 Kruseman, *Bouwstoffen* II, 25, 61.
  - 31 Idem 406.
  - 32 Groot, 'Vlaggen in top en stenen door de ruiten'; Grever en Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden*, hoofdstuk 3: 'De natiestaat als pedagogische onderneming'.
  - 33 Dongelmans, 'De betekenis van oplage'. Overigens zeggen oplagecijfers weinig over het feitelijke aantal lezers van een boek of tijdschrift, omdat veel uitgaven in groepsverband werden gelezen. Zie Streng, 'Dickens, Frijlink en 'Het Leeskabinet''.
  - 34 Hij vermeldt bijvoorbeeld de oplagen van de verschillende edities van Harriet Beecher Stowe, *De negerhut* (1853). Kruseman, *Bouwstoffen* I, 438.
  - 35 Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie* 240.
  - 36 Kloek, 'Lezen als levensbehoefte' 141; Kloek, *Een begrens'd vaderland* 17.

- 37 Van Lente en De Wit, *Geschiedenis van de grafische techniek in de 19de eeuw* 21.
- 38 Kuitert, *Het ene boek in vele delen* 63.
- 39 Dongelmans, *Johannes Immerzeel junior* 149-150.
- 40 Dongelmans, 'Financiering, oplagen en prijzen' in: Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 183
- 41 Kuitert, *Het ene boek in vele delen* 63; Kuitert, 'Famous, beloved and best-selling' 189.
- 42 Kruseman, *Bouwstoffen I*, xiv.
- 43 Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland* 174; Van Lente en De Wit, *Geschiedenis van de grafische techniek in de 19de eeuw* 12, 16.
- 44 Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding* 20-22, 28-32. Vgl. Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland* 177. Zij berekenden dat het percentage ingelijfd en bij de land- en zeemilitie dat niet kon schrijven daalde van 26,1 procent in 1850 naar 2,8 procent in 1900. Volgens De Vries lag het percentage analfabeten in 1900 hoger: 5 à 10 procent bij mannen, en 10 à 20 procent bij vrouwen. De Vries, 'Onderwijs en alfabetisering' in: Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 196.
- 45 De Vries, 'Onderwijs en alfabetisering' 197.
- 46 K. Fuhri, *Adres aan de boekverkopers in Nederland. Beantwoording der prijsvraag, uitgeschreven door de Vereen. ter bevordering van de belangen des boekhandels: Bestaat er verval of kwijning in den boekhandel?* (Amsterdam 1846) 27. Geciteerd in Kuitert, *Het ene boek in vele delen* 76.
- 47 Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 87.
- 48 Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie* 51, 70, 107. Vgl. Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg* 79. Op basis van de klantenboeken van boekhandel S. van Benthem in Middelburg becijferden Kloek en Mijnhardt dat de 425 klanten van Van Benthem in 1808 ruim 9 procent van de Middelburgse huishoudens representeren.
- 49 Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie* 83-87, 118-119; Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 91.
- 50 Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg* 87-89; Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie* 83-87, 118-119.
- 51 Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie* 76-77; 270-272, 278, 286.
- 52 Salman, "Vreemde loopers en kramers"; Blaak, *Geletterde levens* 210. Meer informatie over de straathandel is te verwachten van het project 'Pedlars and the dissemination of the printed word', dat wordt uitgevoerd onder leiding van Jeroen Salman aan de Universiteit Utrecht.
- 53 De Vries, 'De roman *Lidewijde* en de burgerlijke leescultuur' 137-138.
- 54 Idem 135, 145; Dongelmans en De Vries, 'Het zoeklicht op de lezeres' 86.
- 55 Luger, 'Voor 5 centen in de week' 65, 73; De Vries, 'De roman *Lidewijde*' 141.
- 56 Een leesmuseum fungeerde als een soort sociëteit en was daardoor hoogdrempeliger dan een leesgezelschap. Van der Laan constateerde dat het leesgezelschap van het Groninger dorp Leens in 1840 leden telde die werkzaam waren als kuiper, schoenmaker en bakker. Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 94.
- 57 Schneiders, *Van librije tot virtuele bibliotheek* 122. Hannie van Goinga concludeerde op basis van krantenadvertenties in de *Leydsche Courant* dat er in de periode 1750-1800 in Nederland al minimaal 19 à 21 commerciële leesbibliotheken hebben bestaan. Van Goinga, *Alom te bekomen* 249. Paul Hoftijzer situeert de opkomst van de commerciële bibliotheek rond 1850. Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850' 177. Vgl. Dongelmans, 'Voor elk wat wils' 312.
- 58 Dongelmans en De Vries, 'Het zoeklicht op de lezeres' 94.
- 59 Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 101; Luger, 'Voor 5 centen in de week' 65, 73.
- 60 Luger, 'Voor 5 centen in de week' 70.
- 61 Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie* 282. Vgl. Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg* 85. Het lidmaatschap van Van Benthems winkelbibliotheek kostte in 1808 f 15,60 per jaar; het overgrote deel van deze leden behoorde tot de groep grote en regelmatig kopende klanten van zijn boekhandel.
- 62 Schneiders, *Van librije tot virtuele bibliotheek* 116, 154; Dongelmans, 'Voor elk wat wils' 312
- 63 De Vries, 'Dordrecht: de openbare leeszaal en bibliotheek' 443; Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland' 177; Schneiders, *Van librije tot virtuele bibliotheek* 116. Over het aanschafbeleid van gezelschappen in Middelburg, Zwolle en Groningen, zie: Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg* 61-63; Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie* 280; Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 92-93.
- 64 Ad van der Neut, 'Zeventig jaar lenen' 207.

- 65 Idem.
- 66 Paul, 'Leescultuur op Goeree-Overflakkee' 106-107; Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 97.
- 67 Geciteerd bij Van der Neut, 'Zeventig jaar lenen' 209.
- 68 Dongelmans en De Vries, 'Het zoeklicht op de lezers' 94.
- 69 Van den Berg, 'Gij, die nu begerig zijt om uwen geest op te schranderen'; Baggerman, *Een lot uit de loterij* 86.
- 70 Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 98.
- 71 Schneiders, *Van librije tot virtuele bibliotheek* 154. Mogelijk zijn er per filiaal grote verschillen geweest, want in de jaren 1880 leenden zo'n 500 mensen bij de Utrechtse Nutsbibliotheek. Van der Neut, 'Zeventig jaar lenen' 213.
- 72 Schneiders, *Van librije tot virtuele bibliotheek* 154, 190; De Vries 'Dordrecht: de openbare leeszaal en bibliotheek' 445.
- 73 Schneiders, *Van librije tot virtuele bibliotheek* 198-200.
- 74 Deze alinea's zijn gebaseerd op: Van Lente en De Wit, *Geschiedenis van de grafische techniek in Nederland in de 19^e eeuw*, hoofdstuk 3: Zetten en drukken. Zie tevens Van Lente en De Wit, 'Papier, druk en communicatie'.
- 75 Van Lente en De Wit, *Geschiedenis van de grafische techniek in Nederland in de 19de eeuw* 43-45.
- 76 Idem 43.
- 77 Idem 50.
- 78 Idem 55-56. Het aantal stoommachines in de grafische sector steeg van 6 in 1860 naar 53 in 1872, 69 in 1877, 88 in 1883 en 114 in 1895. Een stoommachine kon meerdere snelpers aandrijven; in 1890 tellen Van Lente en De Wit 171 stoomsnelpersen..
- 79 Idem 53, 64; Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 149-162.
- 80 Kruseman, *Bouwstoffen* II, 400-401.
- 81 Van Lente en De Wit, *Geschiedenis van de grafische techniek in Nederland in de 19de eeuw* 70-75; Van Lente, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek; Bank en Van Buuren, 1900 548.
- 82 De Kruif, 'Het nut van de kennis der prijzen van oude boeken' 136.
- 83 Idem 136, 140.
- 84 De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid* 37-39.
- 85 De Kruif, 'Het nut van de kennis der prijzen van oude boeken' 136, 140.
- 86 Van Lente en De Wit, *Geschiedenis van de grafische techniek in Nederland in de 19de eeuw* 20.
- 87 Idem 20-21. In de jaren veertig groeide de bevolking met 7 procent; het aantal boekhandels nam met 44 procent toe. In de jaren 1850 en 1860 stagneerde het aantal boekhandels, terwijl de bevolking wel toenam. Vanaf de jaren 1870 signaleren Van Lente en De Wit weer een relatieve groei van de boekhandel: de bevolking nam met 12 procent toe, de boekhandel groeide met 25 procent. Tot 1900 bleef het aantal boekhandelaren iets sterker toenemen dan de bevolkingsaanwas. De grafiek op pagina 21 toont voor de jaren 1907 en 1911 dat het aantal boekhandelaren in 1907 nog iets stijgt en in 1911 iets terugviel. Dongelmans noemt tussen 1830 en 1910 een stijging van het aantal boekhandels van 700 naar 1750: Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 156.
- 88 Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie* 63, 66-67; Hoogeland, 'Advertenties en de commercialisering van het boekbedrijf in de negentiende eeuw' 350. Vgl. Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 16, 303. Hij constateert eveneens dat de piek in het aantal boekverkopers rond 1850 was bereikt. Het totale aantal boekverkopers stagneerde of daalde, maar steeg buiten de grote steden. Van der Laan signaleerde bovendien dat de afzet van boeken per boekhandel niet steeg in de tweede helft van de negentiende eeuw. Doordat het aantal boekhandels in Nederland toenam, was echter wel sprake van een stijging in de afzet van drukwerk.
- 89 Van Goinga, *Alom te bekomen*, hoofdstuk 2: 'Alom te bekomen. De uitbreiding van de commissiehandel'; Baggerman, *Een lot uit de loterij* 77-80; Kuitert, 'Schrijver van beroep'.
- 90 Kruseman, *Bouwstoffen* I, xv.
- 91 Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 194.
- 92 Idem.
- 93 Kuitert, 'Schrijver van beroep' 26-30.
- 94 Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 154. Over de oprichting van de VBBS, de Uitgeversbond en de Debitantenbond, zie: Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 213-224.
- 95 Kruseman, *Bouwstoffen* I, xxxv.
- 96 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 468.

- 97 Böderker, 'Democratisering van het lezen?' 275; Kuitert, 'Schrijver van beroep'; Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 155-158.
- 98 Kruseman, *Bouwstoffen* I, xix-xx.
- 99 Dongelmans, *Johannes Immerzeel junior* 163-172.
- 100 Van Lente, 'Drukpersen' 253; Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 135, 157, 185.
- 101 Toen de verkoopprijs daalde, verdween langzamerhand het uitgeven in losse afleveringen. In 1895 kwamen volgens Chantal Keijsper alleen nog enkele schoolboeken en almanakken in losse afleveringen op de markt. Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 190-192.
- 102 Kuitert, *Het ene boek in vele delen*.
- 103 Idem 273.
- 104 Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 19; De Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek*.
- 105 Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie* 351.
- 106 Kuitert, 'Grote boeken voor de kleine man'. Over bijbelcolportage in de negentiende eeuw, zie de autobiografieën van: Joh. van 't Lindenhout, *Na vijf-en-twintig jaren. Levensherinneringen* (Nijmegen: P.J. Milborn 1888); K. de Geus, *Mededeelingen uit mijn kolportageleven* (Breukelen: De Vecht 1896).
- 107 Claeysens, "Een fatsoenlijk colporteur verkoopt niet" 144-146.
- 108 Kuitert, *Het ene boek in vele delen* 93-94; Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 191.
- 109 Zie bijvoorbeeld: De Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek*; Dane, *De vrucht van bijbelsche opvoeding*; Dane, "De machtigste uitgeefster"; Duyvendak, 'Door lezen wijder horizont'.
- 110 Kruseman, *Bouwstoffen* II, 479-491.
- 111 Kuitert, 'De second-hand handel'; Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 235, 248-249.
- 112 Kruseman, *Bouwstoffen* II 491.
- 113 Kruseman, *Bouwstoffen* II, 407.
- 114 Lindeman, Scherf en Dekker, *Ego-documenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw*. Fred van Lieburg heeft geconstateerd dat de lijst niet compleet is waar het de piëtistische bekeringsgeschiedenissen betreft. De aantallen liggen naar zijn idee veel hoger, maar deze boekjes zijn nauwelijks bewaard in archieven en bibliotheken. Van Lieburg, *Levens van vromen* 21.
- 115 'Inleiding en handleiding van het repertorium van gedrukte egodocumenten' in: De Valk en Schulte Nordholt, *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914*.
- 116 Idem.
- 117 Kuitert, 'The 'Dutchness' of Dutch book history' 284.
- 118 Overigens bleken drie titels van vrouwen niet als autobiografisch aan te merken: Julia [Sophie Henriëtte van Oosterzee], *Een wees. Bladzijden uit het leven van een christen* (roman) (Arnhem: Ybes, 1874); L.E. [Frauck Juliana Geertruid Wilhelmina Constantia Engelberts], *Herinneringen aan twee Overijsselse buitenplaatsen: 'De Alerdinck' en 'Warmelo', vermeerderd met 'De kinderen van Warmelo' en 'Een familieoverlevering' door L.E., voor het eerst verschenen in 'Eigen Haard' in 1903 en 1906* (1903-1906); Jacoba Maria Petronella [Nellie] van Kol-Porrei, *Afdrukken van indrukken* (Voorschoten: z.u. 1909). Voor de vrouwelijke autobiografen is de foutmarge dus zes procent. Wanneer ik een evenredig percentage van het aantal mannelijke autobiografen aftrek, blijven de mannen echter in de meerderheid
- 119 Dekker, "Dat mijn lieven kinderen weten zouden".
- 120 Voor een analyse van de ontwikkeling van het autobiografisch schrijven en het profiel van zowel schrijvende als publicerende autobiografen: Blaak, 'Long term developments in autobiographical writing in the Netherlands 1750-1914'.
- 121 Vgl. Dekker, "Dat mijn lieven kinderen weten zouden...". Op basis van de inventarisatie 1500-1813 constateerde Dekker dat het tot diep in de negentiende eeuw ongebruikelijk was om bij leven een autobiografie te publiceren. Dat lijkt in de negentiende eeuw meer gangbaar te worden. De vergelijking is niet helemaal goed te maken, omdat de chronologische lijst van egodocumenten 1500-1813 zowel gedrukte als ongedrukte teksten bevat. Mijn analyse is gebaseerd op het *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914*. Momenteel wordt gewerkt aan de afronding van de inventarisatie van ongedrukte negentiende-eeuwse egodocumenten. Baggerman, Dekker, Grabowsky, Schulte Nordholt, *Repertorium van in handschrift overgeleverde egodocumenten van Nederlanders uit de negentiende eeuw*.
- 122 Over de geschiedenis van bronnenpublicaties en de RGP-serie: Tollebeek, 'Thorbecke in kavels'; Dorsman en Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis* 35-39.
- 123 C.J. Jaski, *Herinneringen uit mijn vijf-en-twintigjarige loopbaan als scheepsgezagvoerder aan mijne kinderen verteld* (Z.p.: z.u. 1879). Herdrukt in: S.J. van der Molen (red.), *Met barken en klippen de wereld rond*.

- Memoires [van] F.C. Jaski en C.J. Jaski* (Bussum 1975) 19-83.
- 124 In die gevallen heb ik de titels slechts één keer geteld, maar in Tabel 2.5 heb ik wel inzichtelijk gemaakt dat sommige categorieën dezelfde titels bevatten.
- 125 *Wetenschappelijk register behorende bij Brinkman's alphabetische naamlijsten van boeken, plaat- en kaartwerken, uitgegeven in 1850-1875 (...)*.
- 126 Anno 2008 bestaat er in Brinkmans catalogus weliswaar een categorie 'autobiografieën', maar toch is het de vraag of hedendaagse boekhandelaars en lezers deze boeken als één genre beschouwen. Wie in boekwinkels zoekt naar autobiografieën, kan ze namelijk in alle mogelijke rubrieken tegenkomen: bij 'biografieën', 'muziek', 'sport', 'geschiedenis', 'romans', 'gezondheid' et cetera.
- 127 Brinkmans jaaroverzicht van 1850 vermeldt nog geen aantallen pagina's. Voor 1850 heb ik aantallen pagina's daarom achterhaald via bibliotheekcatalogi als Picarta en het *Repertorium van gedrukte egodocumenten*.
- 128 Keijsper, 'Alle vakken alle vormen, alle prijzen' 65; Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 163-164
- 129 Vgl. Bostoën, 'De autobiografie van Jacob Cats'.
- 130 De Kruif, 'Het nut van de kennis der prijzen van oude boeken' 136.
- 131 Idem 137, figuur 1: Gemiddelde prijzen van een aantal categorieën lectuur in 1828 en 1888.
- 132 *De christelijke adversaria* werd herdrukt als *Wolke der getuigen. Bevattende eene verzameling van ongeveer veertig levens- en bekeeringsgeschiedenissen van beider geslacht, allerlei stand en leeftijd* (1897, herdruk 1899). Volgens John Exalto is dit boek een van de belangrijkste negentiende-eeuwse bundels met geloofshelden. Exalto, 'De onbuigzame Schot' 101.
- 133 Deze uitgeefstrategie had kennelijk succes, want nog in 1910 verscheen een tweede druk van *Van christen tot anarchist*.
- 134 Prospectus voor Kleine Bibliotheek voor Arbeiders in: Adelheid Popp, *Jeugd van een fabrieksarbeider* (Rotterdam: Uitgevers-Maatschappij v/h H.A. Wakker en Co 1910).
- 135 De prijs van ingenaade exemplaren lag 1,5 cent hoger. Advertentie *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 15 en 18 april 1890. Soortgelijke kortingen waren in Brinkmans jaaroverzichten genoteerd voor *Het zalig afsterven van den veertienjarigen Gerrit Polman, overleden te Kampen den 24sten April 1869* (Kampen: S. van Velzen jr. 1870). Deze titel kostte particulieren 15 cent, maar boekverkopers konden 100 exemplaren voor f 10,- bestellen. Vgl. *Uit het duisternis tot het licht* (Amsterdam: F.W. Egeling 1890). Deze uitgave kostte 10 cent voor particulieren, maar boekverkopers betaalden f 2,- voor 25 exemplaren. Het is onduidelijk wat de aard van deze titel is, omdat deze niet meer in Nederlandse bibliotheken beschikbaar is.
- 136 In 1879, negen jaar na de oorspronkelijke uitgave, verscheen al de vijfde herdruk van de in noot 135 vermelde stervensgeschiedenis van Polman. Het verhaal van Christina van den Brink was in 1890 toe aan de negende druk. Het is niet duidelijk wanneer dit boekje voor het eerst verscheen, maar de bekeringsgeschiedenis van deze in 1817 overleden dienstbode is de hele negentiende eeuw, door verschillende uitgeverij, herdrukt. In 1859 was er een derde druk, maar Picarta vermeldt voor 1849 een vijfde druk, terwijl de vierde druk in 1863 zou zijn verschenen. Haar verhaal was ook te vinden in *De christelijke adversaria* (1870). In 1976 verscheen nog een fotomechanische herdruk bij Kool te Veenenaal.
- 137 Kruseman, *Bouwstoffen* II, 410-411.
- 138 Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 18.
- 139 Van der Weel, 'W.H. Kirberger: early specialist importer of English books into the Netherlands'; Keijsper, 'Alle vakken, alle vormen, alle prijzen'.
- 140 Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie* 111.
- 141 Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 91-93.
- 142 De Vries, 'De roman *Lidewijde*' 147.
- 143 In 1850 verscheen bij de Dordtse boekverkoper H. Lagerwey tevens een Nederlandse vertaling: *Gedenkschriften. Stem van generzijds het graf*. Deze uitgave verscheen eveneens in afleveringen, maar die kostten f 1,20 per stuk. Het is onbekend hoeveel afleveringen de Nederlandse uitgave telde, maar zeer waarschijnlijk was de Franse editie goedkoper.
- 144 Dekker, *Gereformeerd en evangelisch* 231-235, 250-251.
- 145 Zie J. van den Oude (ps. Carel van Nievelt), 'Ter inleiding' in: Helen Keller, *Mijne levensgeschiedenis* (Utrecht: Broese 1905 [1904]) ix.
- 146 Wijnman, 'Maria Monk de zwarte non'.
- 147 In 1865 gingen de *Geheime gedenkschriften van Louis Napoleon Bonaparte* in de opruiming als deel van

- een twintig titels tellend boekenpakket dat in prijs was verlaagd van f 96,- naar f 15,-. KVB, Collectie PPA 506-3: Brochure 1865. De restpartij was kennelijk opgekocht door de second-handhandel van de Gebr. Koster, want zij presenteerden in 1870 een nieuwe uitgave. Een advertentie voor deze nieuwe uitgave vermeldt geen prijs, maar het ligt voor de hand dat deze (aanmerkelijk) lager lag dan de oorspronkelijke f 9,-. Advertentie in *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 21 september 1870.
- 148 T., 'De Colportage-roman, of: 'vergif en dolk, verraad en wraak'. Eene bijdrage tot de kennis van den Boekhandel in Duitschland', *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 23 november 1870, 406-409.
- 149 T., 'De Colportage-roman'.
- 150 Idem.
- 151 Kuitert, 'Grote boeken voor de kleine man'.
- 152 *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 21 september 1870. De advertentie vermeldt geen prijs.
- 153 Kruseman, *Bouwstoffen* II, 405. Over de relatie tussen de oorlog en het Duitse boekbedrijf, zie: L.D.P., 'Bibliographie (Duitse uitgaven)', *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 12 november 1870.
- 154 *Nieuwsblad voor den boekhandel* 9 november 1870, 12 november 1870.
- 155 'De oorsprong dezer Gedenkschriften' in: *Geheime gedenkschriften van Louis Napoleon Bonaparte. Eerste deel* (Rotterdam: H. Nijgh 1860) 5; 'Een woord vooraf', in: *Eenige bladzijden uit het dagboek van een inwoner van Straatsburg in de maanden Augustus en September 1870* (Gouda: G. B. van Goor en Zonen 1870) iii.
- 156 Leemans, *Het woord is aan de onderkant* 68 e.v.
- 157 Idem 225. Ook Nederlandse auteurs bleven in dit spoor van pseudo-autobiografieën werken, getuige titels als *De Amsterdamsche lichtmis, of zoldaat van fortuin. Door hem zelfs in 't licht gegeven* (1731) en *De belydenis van een lichtmis* (circa 1770).
- 158 Maas, *Seks!* 101-117.
- 159 Idem 89-98.
- 160 Wijnman, 'Maria Monk de zwarte non' 266.
- 161 Volgens T. werden de Duitse colportageromans geschreven door broodschrijvende 'volksschrijvers'. T., 'De Colportage-roman' 408-409.
- 162 Over de geschiedenis van het kopijrecht en de wet van 1817 zie: Wink en Limperg, *Auteursrecht in Nederland*; Schriks, *Het kopijrecht, 16de tot 19de eeuw*.
- 163 Reinsma, *Auteurswet 1881*; Schriks, 'Nadruk, geoorloofd of diefstal?'.
- 164 Beekman en Gruttemeier, *De wet van de letter*, hoofdstuk 2: 'De geboorte van de schrijver: Max Havelaar en het kopijrecht'.
- 165 Reinsma, *Auteurswet 1881* 18.
- 166 Pieter Decker publiceerde nog twee andere autobiografische titels: *Zes jaren te voet. Schetsen uit het leven van een infanterist* (Amsterdam: L.F.J. Hassels 1852) en *De uitkomst eener politieke opvoeding, gegeven door een doctor in de medicijnen. Eene bladzijde uit de geschiedenis van De Tijd, Noord-Hollandsche courant, door een oud discipel* (Amsterdam: Günst 1856).
- 167 KVB, PPA, 624-6: Circulaire januari 1851.
- 168 'Voorwoord' in: *Bellona. Het militaire leven van een veteraan tijdens den laatsten Europeeschen oorlog, in tafereelen, toegewijd aan Het Metalen Kruis door S.A.Q.* (Rotterdam: H. Nijgh 1854).
- 169 Tussen 1819 en 1873 verschenen er vijf drukken van *Belangrijke tafereelen uit de geschiedenis der lijfstraffelijke regtspleging en merkwaardige bijzonderheden uit de levens van geheime misdadigen*, alsmede verschillende nieuwe delen. Wijnman, 'J.B. Christemeijer. De eerste Nederlandse schrijver van detectiveverhalen'; Bork en Verkruijse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*.
- 170 Koninklijke Bibliotheek, Collectie handschriften: Brief J.B. Christemeijer aan Gerard Johannes Beeldsnijder van Voshol, 11 oktober 1852.
- 171 *Bij een avond-bezoek op 18 Junij van het slagveld van Waterloo: dichterlijke herinnering, met geschied- en letterkundige aantekeningen* (Utrecht: Kemink en Zoon 1865) telde 24 pagina's. Iets dikker, 36 pagina's, was het *Geschiedverhaal der merkwaardige levensredding van een Nederlandsch onder-officier der kavallerie (later gepensioneerd ritmeester en ridder M.W.O.) in den laten avond van 18 Junij 1815, op het slagveld van Waterloo, met een inleidend woord van zijn vriend en voormaligen wapenbroeder J.B. Christemeijer* (Utrecht: Kemink en Zoon 1865). Deze geschiedenis was het verhaal van H. Heuving, te koop voor f 0,20. Voor f 0,50 kocht men de 72 pagina's tellende *Herinneringen van een oud-strijder van 1813-1815 aangaande de Quatre-Bras en Waterloo. Een verhaal van de voornaamste gebeurtenissen tot den veldtocht van 1815 in de Nederlanden betrekkelijk* (Utrecht: Kemink en Zoon 1865).

- 172 Recensie van *Herinneringen van een oud-strijder van 1813-1815, Vaderlandsche Letteroefeningen* (1866) 19-20.
- 173 Hendrik de Veer (1829-1890) was van 1871 tot zijn dood werkzaam als hoofdredacteur van het *Nieuws van den dag*. Hij stond tevens bekend als schrijver van vele realistische (premie)romans, feuilletons en verhalen. Frederiks en Van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*; Ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*.
- 174 *Familie en kennissen* verscheen voor het eerst in 1876 en werd in 1881 herdrukt. In 1894 volgde een derde, geïllustreerde en vermeerderde druk. In 1900 verscheen een volksuitgave, waarna in 1908 opnieuw een volksuitgave verscheen. *Toen ik nog jong was* verscheen in 1887 voor het eerst. Nog hetzelfde jaar volgde een tweede druk. Die was geïllustreerd door onder anderen Johan Braakensiek en voorzien van foto's. In 1901 werd deze uitgave herdrukt. In 1903 volgde een nieuwe uitgave met 200 illustraties die in tien afleveringen van 50 cent werd verkocht. Bijna de helft goedkoper was de 'volksuitgave', die bestond uit 5 afleveringen van 50 cent. Nog in 1918, 1930, 1967 en 1968 verschenen herdrukken van *Toen ik nog jong was*.
- 175 Mathijsen, 'Nawoord' 263.
- 176 Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie handschriften: Brieven H.A.M. Roelants aan F. Haverschmidt, 4 april 1871, 30 april 1877.
- 177 Dongelmans, *Johannes Immerzeel junior 143-144*. Over auteurshonoraria in de achttiende eeuw, zie Baggerman, 'Stank voor dank'.
- 178 Keijspers, 'De Erven Bohn: het bedrijf' 44-45.
79 Kuitert, 'Schrijver van beroep' 25; Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis 173-175*.
- 180 Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie handschriften: Brief H.A.M. Roelants aan F. Haverschmidt, 4 april 1871.
- 181 Groenendijk, 'De spirituele (auto)biografie als bron voor onze kennis van de religieuze opvoeding en ontwikkeling van Nederlandse piëtisten' 72.
- 182 *De kruisweg. Ervaringen en meditatiën op de reis naar Immanuëls land alsmede enige droppelen uit de steenrots en stralen van de Goddelijke liefde door een oude pelgrim* (Leiden: z.u. 1881). Zie Jozua 14:6-15. Caleb was met zijn broers door Mozes vooruit gestuurd om het beloofde land Kanaän te verkennen. Omdat Caleb trouw bleef aan de God van Israël, was hem een stuk land (Hebron) toegewezen door Mozes. In de traditie valt Caleb onder de 'Helden Gods', samen met onder anderen Abraham, David, Simson en Job.
- 183 Dekker, 'Wie schreef de *Gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte?*'.
- 184 *Herinneringen van vroeger en later leeftijd, en aan gedenkwaardige land- en tijdgenooten* (Tiel: H.C. A. Campagne en Zoon, 1884) 4.
- 185 Er verschenen in ieder geval recensies in: *Algemeen Handelsblad*, 4-5 maart 1882; *Nieuws van de Dag*, 5 maart 1882; *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 6 maart 1882; *Nederlandsche Spectator* (1882: 8); *De Gids* (1882:2); *De Tijdspiegel* (1882-2).
- 186 W.H. de Beaufort, Recensie *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte over de tweede helft der achttiende en het begin der negentiende eeuw* (Tiel 1882), *De Gids* (1882-2) 360-363.
- 187 'Nieuwe uitgaven en vertalingen', *De Tijdspiegel* (1882-2) 105-106.
- 188 Dekker, 'Bedrieglijk leven'.
- 189 Van der Wiel, *De geschiedenis in balkostuum* 143, 254, 475.
- 190 In november 1874 stuurde Eduard Swarth aan de Erven F. Bohn het manuscript van *Afhankelijk*, dat uiteindelijk in 1877 verscheen bij de firma Van Marle in Arnhem. In 1886 wilde Swarth iets vertalen uit het Frans. Brieven Eduard Swarth aan de Erven F. Bohn, 12 november 1874, ongedateerd 1886, 24 februari 1886. Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie handschriften.
- 191 'Oorspronkelijke romans', *De Tijdspiegel* (1883-3) 410-429.
- 192 Samuel Warren, *Bladen uit het dagboek van een geneesheer* (Sneek: Van Druten en Bleeker 1854), Samuel Warren, *Nieuwe bladen uit het dagboek van een geneesheer* (Sneek: Van Druten en Bleeker 1855), Samuel Warren, *Laatste bladen uit het dagboek van een geneesheer* (Sneek: Van Druten en Bleeker 1856).
- 193 Uitgavenboek J.P. Revers. Stadsarchief Dordrecht, Archief J.P. Revers (inventarisnummer 2).
- 194 *Schetsen uit de dorpschool. Ernst en luim uit het leven van een dorpschoolmeester door D.H. Meijer* (Amsterdam: J.M.E. Meijer 1859).
- 195 Aerts, *De letterheren* 63-65.
- 196 *Familie-herinneringen uit de jaren 1811, 1812 en 1813 door P.J. Kikkert* (Vlaardingens: J.F.C. Brückwilder 1864).

- 197 Reinsma, *Auteurswet 1881* 36. Vgl. Couturier, *Textual communication* 62. Zie ook hoofdstuk 5.
- 198 Auteurs die een bovengemiddeld belang aan hun gezag als schrijver van een authentiek verhaal hechtten, namen zelfs een toevlucht tot het handmatig signeren van hun autobiografie. Deze praktijk heb ik slechts in voor eigen rekening gedrukte titels gevonden, zie: Agathon M. Courier dit Dubekart, *Feiten van Brata-Yoeda, of Nederlandsch-Indische toestanden* (Samarang: G.C.T. van Dorpen Co 1872); Louis de Leeuw, *Ben-Onie. Tafereelen uit het dagboek van een tot het Christendom bekeerden Israeliet* (Amsterdam: H.M. Bremer 1865). Het exemplaar uit de Koninklijke Bibliotheek bevat overigens wel deze zin, maar het ontbreekt aan De Leeuws handtekening die de authenticiteit moest waarborgen. Over de relatie tussen autobiografieën en handtekeningen, zie: Matthews, 'Psychological Crystal Palace?' 126.
- 199 Wajda, 'Inscribing the self'.
- 200 Idem 464-465.
- 201 Koolhaas-Grosfeld, 'Ontmaskering' 36.
- 202 Zie de kolom 'Illustraties' in Bijlage III: Het aanbod van autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt, 1850, 1870, 1890 en 1910.
- 203 Kuitert, 'De foto maakt de schrijver'; Kuitert, 'The author's image'. Vgl. Huisman, 'The written portrait'.
- 204 Over de relatie tussen fotografie en autobiografie: Haverly Rugg, *Picturing ourselves*; Hayes, 'Poe, the daguerreotype, and the autobiographical act'.
- 205 Roosenboom, *De schaduw van de fotograaf*; Kuitert, 'De foto maakt de schrijver'.

Omslag prospectus voor *Hollandsche reclame*. *Gids voor den handeldrijvenden middenstand, aanwijzende de meest doelmatige en meest voordeelige wijze, waarop voor allerlei koopwaar de noodige publiciteit is te bereiken* (Rotterdam: D.A. Daamen 1905). Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, Collectie Prospectussen en Personalia 478-4.

HOOFDSTUK 3 ‘Wilt gij een roman? Vraag dan de geschiedenis’. Reclame voor autobiografieën

Inleiding

‘Onze tijd is een tijd van reclame,’ schreef de Rotterdamse uitgever D.A. Daamen in 1905. Levend in een ‘tijd van concurrentie’ was reclame net zo onmisbaar geworden als ‘goede waar en goede stand’. Zijn motto was dan ook: ‘Maak reclame anders wordt gij vergeten’.¹ Volgens Daamen onderschreven veel handelaren deze leus, maar een enkele blik op de advertentiepagina van een krant maakte hem duidelijk dat de Nederlandse middenstand nauwelijks nadacht over het ‘hoe en waarom’ van adverteren. Daamen presenteerde daarom het zelfstudieboek *Hollandsche reclame* (1905). Als doelmatige handelaar maakte de uitgever ook zelf reclame: met een geïllustreerde prospectus trachtte hij zoveel mogelijk middenstanders te verleiden tot aanschaf van *Hollandsche reclame*.

Reclame dient een commercieel doel, namelijk mensen stimuleren tot de aankoop van een bepaald product.² Dat geldt ook voor boekreclame. Met behulp van advertenties, prospectussen en andere reclamevormen probeerden negentiende-eeuwse boekverkopers zoveel mogelijk exemplaren van hun fondstitels te slijten, zowel aan boekwinkels als aan het publiek. Juist omdat reclame een commercieel doel dient, zoekt ze aansluiting bij de opvattingen van het beoogde publiek. Boekreclame is daarom een geschikte bron om de plaats van autobiografieën binnen het boekenaanbod nader te bepalen en tegelijkertijd de heersende verwachtingen over autobiografieën te analyseren. Op basis van de verkoopargumenten die boekverkopers in hun reclame gebruikten, onderzoek ik in dit hoofdstuk de ‘unique selling points’ van autobiografieën.

Er is vrijwel geen onderzoek gedaan naar de marketing van autobiografieën. Voor de late twintigste eeuw signaleerde de mediahistoricus Kate Douglas dat de persoon van de auteur een centrale rol speelt in de reclame voor autobiografieën.³ Uit boek- en literatuursociologisch onderzoek blijkt echter dat de auteurspersoonlijkheid vanaf het einde van de negentiende eeuw sowieso belangrijker werd in de marketingstrategieën van uitgevers.⁴ Of en hoe de persoon van de autobiograaf tussen 1850 en 1918 een rol speelde in de verkoopargumenten van Nederlandse uitgevers, komt in dit hoofdstuk aan de orde. Daarin behandel ik eerst de functie van reclame binnen het boekbedrijf en de aard van de bestudeerde bronnen.

Reclame in het boekbedrijf

Boekreclame

‘Boekhandel is en blijft een vak van nijverheid en handel, even als elk ander, waaraan in geen deele verbonden is dat men zich opoffere ten gelieve van enkelen of het algemeen,’ schreef de Haarlemse boekverkoper-historicus A.C. Kruseman in zijn *Bouwstoffen* (1886-1887).⁵ Hoezeer boekverkopers ook van boeken konden houden, uiteindelijk was het de bedoeling iets te verdienen aan drukwerk. Dat vereiste klantenwerving. Sinds de uitvinding van het titelblad voorzagen boekverkopers hun boeken daarom van wijdlopige titels

die zowel een informatieve als een wervende waarde hadden. Op overgebleven blanco pagina's in eigen uitgaven plaatsten ze lijstjes met actuele overzichten van verkrijgbare en geplande fondstitels. Ze vervaardigden catalogi, intekenlijsten en prospectussen, verspreidden gratis proefnummers en beplakten winkelruiten met losse titelpagina's, prospectussen en intekenlijsten die ook in de boekwinkels ter inzage lagen.⁶ Deze technieken werden in de vroege negentiende eeuw ook toegepast door Johannes Immerzeel jr. Om het publiek te bereiken dat niet in de winkel kwam, legde deze Haarlemse boekverkoper tevens intekenlijsten in koffiehuisen en sociëteiten. Hij maakte daarnaast gebruik van loopjongens, die met intekenlijsten langs de deuren gingen.⁷

In de geschiedenis van de reclame gelden boekverkopers als pioniers, omdat zij eerder dan andere handelaren in kranten adverteerden.⁸ In Nederland verscheen de eerste krantenadvertentie van een boekverkoper in 1624, slechts zes jaar na de eerste gedrukte krant.⁹ Rond 1740 adverteerde meer dan de helft van de boekverkopers in kranten; deze annonces besloegen bovendien een kwart of meer van het totale advertentiegedeelte van kranten.¹⁰ De reclamehistoricus Van Heusden verklaarde het hoge aandeel boekverkopersadvertenties in vroegmoderne kranten doordat het boekbedrijf eerder dan andere bedrijfstakken beschikte over merkartikelen met een (inter)nationale afzetmarkt.¹¹ De pershistorici Schneider en Hemels veronderstelden dat de doelgroep van kranten en boekverkopers hetzelfde was: geletterden die over enig budget beschikten.¹² Op basis van de formulering van advertentieteksten en het daarin aangekondigde aanbod meende de boekhistoricus Hannie van Goinga dat boekverkopers in de tweede helft van de achttiende eeuw juist een groter publiek probeerden te bereiken: de lezers die al dan niet in openbare gelegenheden (koffiehuisen) kranten lazen, maar nog geen klant van de boekwinkel waren.¹³ Boekhistorici zochten de verklaring voor het hoge aandeel boekverkopersadvertenties voorts in de functie van de krant als communicatiemedium voor het boekbedrijf. Tot de oprichting van het *Nieuwsblad voor den boekhandel* (1834) beschikte het boekbedrijf niet over een eigen vakblad. Boekverkopers die hun collega's en het publiek wilden informeren over nieuwe fondstitels en andere zaken (verhuizingen, overnames, veilingen, vertaalclaims), maakten daarom gebruik van krantenadvertenties.¹⁴

Hoewel boekreclame al langer een vanzelfsprekend onderdeel van het boekbedrijf was, begint de geschiedenis van de reclame in Nederland pas in de tweede helft van de negentiende eeuw.¹⁵ Na 1850 trok de economie aan en begon de industrialisatie. De nieuwe productietechnieken maakten het mogelijk grotere aantallen goederen tegen lagere kosten te vervaardigen. Een nieuwe infrastructuur van (spoor)wegen en kanalen legde bovendien het hele land open. Voor ondernemers werd het dus gemakkelijker en goedkoper om goederen over grotere afstanden te vervoeren. Dat was vooral van belang voor producenten van massagoederen, die zich richtten op een anonieme massa kopers. Juist zij poogden door middel van krantenadvertenties een groter aantal klanten te werven, ook buiten de eigen regio. Tot 1870 hadden adverteerders echter te maken met het advertentiezegel.¹⁶ Deze belasting maakte krantenadvertenties duur: sinds 1805 moest elke adverteerder de prijs per advertentieregel plus 25 (later 35) cent advertentiebelasting betalen. Daarnaast bestond het dagbladzegel. Als gevolg van deze belasting op het formaat en de oplage van nieuwsbladen, moesten kranten woekeren met iedere vierkante centimeter papier en was er weinig ruimte voor advertenties. Na de afschaffing van het dagblad- en advertentiezegel in 1869 nam het aantal kranten snel toe, evenals de omvang van de afzonderlijke kranten. De abonnementsprijzen daalden, en mede daardoor stegen de oplages. De productiekos-

ten werden voor een deel betaald uit advertenties, die ruim baan kregen en een cruciaal onderdeel van het krantenbedrijf werden.¹⁷

In de negentiende eeuw hadden ook boekverkopers te maken met de advertentiebelasting, maar die lijkt hen niet structureel te hebben gehinderd.¹⁸ Uit het onderzoek van Karin Hoogeland naar advertenties in de *Opregte Haarlemsche Courant*, de *Amsterdamsche Courant* en het *Algemeen Handelsblad* in (de eerste helft van) maart 1840, 1850, 1860 en 1870 blijkt dat boekverkopers in 1840 nog steeds meer adverteerden dan andere handelaren.¹⁹ Mogelijk heeft dat te maken met het feit dat advertenties voor deze groep handelaren relatief goedkoop waren gebleven. Als uitgevers gaven boekverkopers elkaar namelijk korting. Zo rekende Henricus Nijgh zijn collega's anno 1848 twintig procent korting op een advertentie in zijn *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Dat betekende dat 'Heeren Boekhandelaren' exclusief zegelbelasting f 1,04 betaalden voor een advertentie van maximaal zes regels, terwijl anderen voor eenzelfde advertentie f 1,30 kwijt waren. Bodem boekverkopers hun advertenties drie keer aan, dan werden de kosten van slechts twee advertenties berekend – 'dus in het belang van den boekhandel een extra rabat van 33 pCt.'²⁰

In de periode 1850-1918 lijken kortingen op boekverkopersadvertenties vrij gangbaar te zijn geweest, zowel voor kranten als voor tijdschriften. In de uitgeversarchieven vond ik diverse circulaire's over kortingen op deze advertenties in kranten en tijdschriften. Ook in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* verschenen annonces waarin goedkope advertentietares voor boekverkopers werden aangeboden. Voorzover de kortingsacties werden toegelicht, waren ze gebaseerd op het 'wederzijds belang' binnen het boekbedrijf. P.N. van Kampen, sinds 1841 uitgever van *De Gids*, motiveerde zijn goedkope boekverkoperstarieven met het argument dat er een relatie was tussen het publiek van uitgevers-boekhandelaren en het lezerspubliek van dit tijdschrift: 'Wie een Gidsnummer in handen neemt, kan niet anders dan ook met belangstelling de annonces inzien, waarin allicht iets voorkomt, dat hem belang inboezemt'.²¹ Uit de circulaire's en advertenties blijkt overigens nergens dat de kortingen op advertentieprijs voor boekverkopers nieuw waren; ze lijken een vanzelfsprekendheid te zijn geweest voor de beroepsgroep die afhankelijk was van de verkoop van boeken en tegelijkertijd zelf beschikte over de meest gangbare advertentiemediën: kranten en tijdschriften.

Ofschoon tijdgenoten reclame tot in de twintigste eeuw associeerden met gebrek aan kwaliteit, leugens, wansmaak en een blind materialisme dat met name in Amerika zou zijn te vinden, nam reclame na de afschaffing van het dagblad- en advertentiezegel een hoge vlucht.²² Tegen het einde van de negentiende eeuw werden ook nieuwe vormen ontwikkeld. De mogelijkheden op het gebied van reclame waren in augustus 1897 te zien op de Internationale Tentoonstelling van Reclame-Middelen in het Paleis voor Volksvlijt. Een journalist stond vermeld:

'Hoe wijd is het veld niet, dat de reclame bestrijkt: zij heeft niet alleen dag- en weekbladen, tijdschriften en illustraties in haar dienst gesteld; zij heeft ook wagens beschilderd, luchtballons opgeblazen, vuurwerken georganiseerd. Door uithangborden en uithangteekens, door winkelopschriften, vaandels, vlaggen, banieren, 'sky-signs' boeit zij het oog van den voorbijganger. (...) Zij veracht ook het kleine niet: aantrekkelijke kleurdrukjes, portemonnaie-almanakjes, de omslagen van brochures en boeken, zegels, looze strooibiljetten, ook die kan zij voor haar doel gebruiken. Dan weer sluipt zij rond in de magazijnen van huishoudelijke artikelen en drukt haar

stempel op aschbakjes, op uw zeep, uw vaatwerk, uw flesschen. Op straat sticht zij haar zuilen, op straat zendt zij de ‘Sandwichmen’ uit met draagbare toestellen, op straat treft zij uw oog door uit een tooverlantaarn een aankondiging te projecteeren. Overal en overal is zij aanwezig, niets is haar te hoog of te laag, te breed of te gevaarlijk; zij tart de woestijn, kent geen afstanden, spaart geen kosten, ontziet niemand en niets. Zij is de uitgedrukte geest van de concurrentie.’²³

Voor het boekbedrijf bleef de advertentie in kranten en tijdschriften de belangrijkste vorm van reclame, zo stelde Rimmer van der Meulen in zijn handboek *Boekhandel en bibliographie*. Omdat deze vorm tevens het duurste was, adviseerde hij boekverkopers goed na te denken over zowel het advertentiemedium als de te adverteren titels. De investering in advertenties zou vooral lonen bij ‘populaire werken’ en werken ‘die slechts vluchtig de belangstelling wekken en spoedig verkocht moeten worden’.²⁴ Voor andere titels verwees hij naar de overige ‘hulpmiddelen tot bevordering van het debiet’.²⁵ Hij beklemtoonde daarbij de eendrachtige samenwerking tussen debitanten en uitgevers. Zo werd de boekhandelaar geacht nieuwe uitgaven op zich te zenden aan potentiële klanten en ‘benoemingen of verplaatsingen van leeraren, rechterlijke ambtenaren, predikanten en van andere tot den beschaafden en gegoeden stand behorende personen’ in de dagbladen bij te houden en deze lieden middels een persoonlijk schrijven te ‘veroveren’ als klant voor nieuwe uitgaven of zichtzendingen.²⁶ Om de werving van klanten door winkeliers te vergemakkelijken, dienden uitgevers ‘hulpmiddelen’ ter beschikking te stellen. Daarbij dacht Van der Meulen aan informatie over nieuw verschenen titels via aankondigingen in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*, circulaires en eventueel persoonlijke bezoeken aan debitanten. Uitgevers werden tevens geacht de boekhandel winkelbiljetten (affiches), prospectussen en intekenlijsten te leveren.

Evenals advertenties waren prospectussen niet nieuw. Volgens Kruseman moesten boekverkopers soms gebruik maken van alle mogelijke hulpmiddelen, zeker in economisch moeilijke tijden als de jaren 1830 toen uitgevers ‘met den noodigen ophef’ prospectussen verspreidden.²⁷ Tegelijkertijd beweerde hij dat de boekreclame juist een hoge vlucht nam in de economisch gunstiger jaren 1850, toen ‘ook voor den boekhandel, een tijd van herlevende welvaart’ begon. Een toenemend aantal boekverkopers produceerde immers een stijgend aantal titels, waardoor de concurrentie op de boekenmarkt scherper werd. Het gevolg was een intensivering van de reclametechnieken:

‘Werken bij intekening in afleveringen verdrongen het een het ander. Prospectussen van allerlei vorm en gehalte regenden over het land. Reusachtige aanplakbiljetten bedekten muren en wanden. Boekverkopers-advertentiën vulden soms een half of heel blad van de meest gezochte dagbladen en wierpen den courantiërs goud in den schoot, zoo zelfs, dat het geen zeldzaamheid was, dat eenig volijverig uitgever f 3000,- à f 4000 ’s jaars aan advertentiën betaalde. Loterijen en premiën dienden tot lokaas voor twijfelende intekenaars. Colporteurs bereisden het hele land van noord tot zuid en zochten toegang tot woonkamers, die anders veelal voor boeken gesloten waren.’²⁸

Prospectussen zijn enkel- of meerbladige folders op het formaat van de aangekondigde uitgave, voorzien van informatie over de titel, de prijs en betaalwijze, en eventueel een inhoudsopgave, een stuk tekst als proeve, fragmenten uit recensies en illustraties. Deze folders waren volgens Van der Meulen vooral bedoeld als hulpmiddel voor titels die onge-

schikt waren voor zichtzendingen, omdat ze bestemd waren voor een algemeen en 'groot publiek'. Ze werden daarom door de debitant huis aan huis verspreid of verschenen als bijlage in populaire tijdschriften.²⁹ De prospectus kon vergezeld gaan van een intekenlijst, bedoeld om reeds vóór de uitgave klanten te werven. Hoewel sommige uitgevers voor deze taak colporteurs inschakelden, was het volgens Van der Meulen de bedoeling dat debitanten zelf intekenaren wierven. Sommigen maakten hier veel werk van en gingen langs de huizen van potentiële kopers om zoveel mogelijk handtekeningen te verzamelen. Anderen legden de intekenlijsten simpelweg in de winkel.³⁰ Om de medewerking van debitanten te stimuleren, beloofden uitgevers premies: hoe meer namen op de intekenlijst, hoe meer gratis exemplaren de debitant kreeg van de titel waarvoor hij had geworven. Bij vier bestelde exemplaren bracht de uitgever de debitant slechts 3,5 titel in rekening, bij elf slechts tien, bij vijftien slechts twaalf enzovoort.³¹ Om intekenaren over de streep te trekken, organiseerden sommige uitgevers zelfs loterijen met kans op een villa of luxe goederen.³²

Selectie van bronnen

In de negentiende eeuw was boekreclame weliswaar niet nieuw, maar als gevolg van de commercialisering van de boekenmarkt intensiveerden boekverkopers hun reclame-activiteiten. Het toenmalige boekbedrijf moet onnoemelijk veel reclamedrukwerk hebben geproduceerd. Volgens Van der Meulen werden prospectussen 'in den ruimsten kring' verspreid en verschenen ze in 'grootte getallen'.³³ Om welke aantallen het gaat, is niet bekend. Op basis van kasboeken van de Dordtse uitgever Pieter Blussé kwam Arianne Baggerman tot de conclusie dat prospectussen aan het einde van de achttiende eeuw in oplages van 250 tot 3300 exemplaren werden gedrukt.³⁴ In zijn studie *Bouwstoffen* vermeldt Kruseman dat hij in maart 1856 maar liefst veertigduizend prospectussen en zeventuizend aanplakbiljetten voor *Bilderdijs's kompleete dichtwerken* liet drukken en verspreiden. Tegelijkertijd verscheen de eerste aflevering van dit 45 afleveringen tellende werk, dat in totaal f 43,35 kostte. Volgens Kruseman waren de gevolgen van het reclameoffensief positief: de tweede aflevering van *Bilderdijs's kompleete dichtwerken* ging achthonderd keer over de toonbank. Met behulp van colportage wist Kruseman de afzet ten slotte op te stuwen tot 1681 exemplaren.³⁵ De verspreiding van tienduizenden folders en duizenden affiches lijkt in geen verhouding te staan tot de afzet, maar geeft wel aan dat de oplage van prospectussen hoog moest zijn om tot voldoende rendement te komen.

Een groot deel van het reclamedrukwerk van het boekbedrijf is verloren gegaan; het is niet systematisch verzameld. De bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam herbergt echter de bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak (KVB), die in 1845 werd opgericht door de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels. In deze bibliotheek verzamelden de gezamenlijke boekverkopers alles wat met het boek als handelsobject te maken had, variërend van wetgeving tot portretten van boekverkopers, bedrijfsarchieven en reclamematerialen.³⁶ De verzamelde boekreclame is te vinden in de Collectie Prospectussen en Personalialia van de KVB-bibliotheek. Deze collectie bevat van een groot aantal uitgevers prospectussen, circulaires, intekenlijsten, fondscatalogi en dergelijke. In deze collectie heb ik gezocht naar reclamemateriaal voor autobiografieën.

Het *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914* vermeldt bij een groot aantal titels de uitgever. Als dat niet het geval was, zocht ik de naam van de uitgever via elektronische bibliotheekcatalogi. Op deze wijze maakte ik een lijst van uitgevers die in de periode 1850-

1918 autobiografieën op de markt brachten. Omdat het binnen het tijdsbestek van dit onderzoek niet mogelijk was de reclamearchieven van al deze uitgevers door te nemen, heb ik het corpus beperkt tot uitgevers bij wie minimaal twee oorspronkelijk Nederlandse autobiografieën verschenen. Van de zeventig geselecteerde uitgevers bleek in de meeste gevallen reclamemateriaal te zijn overgeleverd (zie bijlage IV). Tezamen vormen deze uitgevers een dwarsdoorsnede van het negentiende-eeuwse uitgeverijwezen, variërend van kleine handelshuizen als L.F.J. Hassels tot de ramsjhandel van D. Bolle, de protestants-christelijke uitgever G.F. Callenbach en zeer grote ondernemingen als Nijgh en Van Ditmar. Soms bestond het materiaal uit één enkele omslag met een verdwaalde prospectus of intekenlijst, maar met name bij de grotere uitgevers heb ik vele dozen met circulaires, prospectussen, catalogi en proefafleveringen doorgenomen.

In de Collectie Prospectussen en Personalia zijn niet alle prospectussen en andere reclamematerialen bewaard; boekverkopers produceerden ook niet voor al hun uitgaven een folder. Wat autobiografieën betreft, lijken prospectussen vooral te zijn ingezet voor uitgaves die (ruim) meer dan f 1,- kostten. Uit hoofdstuk 2 bleek dat circa de helft van de autobiografische titels lager geprijsd was. Aanvullend heb ik daarom naar andere reclamebronnen gezocht, zoals ik ook in hoofdstuk 1 heb aangegeven. In de eerste plaats doorzocht ik de jaargangen 1850, 1870, 1890 en 1910 van het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. Sinds de oprichting in 1834 diende dit vakblad als communicatiemedium voor het boekbedrijf. Het blad bevat artikelen en zakelijke mededelingen, zoals de lijsten met ter vertaling aangekondigde boeken en de lijsten met nieuw verschenen boeken. Het overgrote deel van de pagina's is echter gevuld met advertenties. Daarin maanden boekverkopers hun collega's commissie-exemplaren terug te zenden en informeerden ze elkaar over verhuizingen en veranderingen in de bedrijfsvoering. Boekverkopers gebruikten de advertenties tevens om nieuw verschenen titels nog eens onder de aandacht te brengen.

De advertenties in het *Nieuwsblad* waren bedoeld voor boekverkopers. Voor het publiek bestemde advertenties verschenen in kranten en tijdschriften. Omdat de advertentiekaternen van tijdschriften meestal niet zijn mee gebonden in de bewaard gebleven jaargangen, heb ik me gericht op krantenadvertenties. Deze advertenties bieden een schat aan boekhistorische informatie, zoals Hannie van Goinga en Arianne Baggerman voor de achttiende eeuw en Karin Hoogeland voor de periode 1840-1870 hebben aangetoond.³⁷ Hoogeland concludeerde op basis van haar onderzoek naar boekhandelsadvertenties in de *Opregte Haarlemsche Courant*, de *Amsterdamsche Courant* en het *Algemeen Handelsblad* dat boekverkopers het meest adverteerden voor theologische lectuur. Zij stelde tevens vast dat boekverkopers eigenlijk voor titels in alle genres of categorieën krantenadvertenties plaatsten. De duurere boeken bleken bovendien prominent aanwezig in advertenties.³⁸ Romans en werken uit andere dure categorieën als geschiedenis bleken meer te worden geadverteerd dan op grond van hun aandeel in de totale boekproductie was te verwachten.³⁹

Om het publiek te bereiken, adviseerde Rimmer van der Meulen boekverkopers te adverteren in 'hoofdbladen', ofwel kranten met een hoge oplage.⁴⁰ Ik koos daarom het *Nieuws van den dag* als bron. Deze krant verscheen vanaf 15 maart 1870, dus na de afschaffing van het dagbladzegel. De doopsgezinde boekverkoper-uitgever G.L. Funke beoogde met dit nieuwsblad brede lagen van de middenklasse te bereiken.⁴¹ Het formaat was daarom klein, de prijs laag.⁴² De inhoud was luchtig. Op de voorkant was een feuilleton te lezen en de focus van de berichten lag op een aangename overdracht van 'nieuws' uit de wereld van politiek en handel, maar ook rechtspraak, theater, literatuur en later sport. Mede dankzij

de uitbraak van de Frans-Duitse oorlog had Funkes formule al snel succes: binnen een jaar steeg de oplage van 2500 naar negenduizend exemplaren.⁴³ In 1892 was *Het Nieuws van den dag* met een oplage van 38.000 exemplaren de grootste krant van Nederland; rond 1900 werden er dagelijks veertigduizend exemplaren verspreid.⁴⁴

Met de oplage steeg de omvang van de krant, van vier bladzijden in 1870 tot zestien à 32 in 1910. De groeiende omvang had deels te maken met de uitbreiding van het aantal commerciële advertenties. In het eerste verschijningsjaar waren er in (de halve maand) maart 297 advertenties te vinden, in november 594. In 1910 was de hoeveelheid advertenties enorm toegenomen: in maart telde ik er 7149 en in november 6077. In de halve maand maart 1870 was 20,9 procent van de advertenties afkomstig van boekverkopers; in november was dat gestegen tot ruim 37,8 procent. Die stijging zal deels te maken hebben met het feit dat de krant in maart pas nieuw was en zich in november had bewezen. November was bovendien een maand waarin de boekhandel – voorafgaand aan het Sinterklaasfeest – veel adverteerde. Gemiddeld zal het aandeel boekverkopersadvertenties in 1870 op ongeveer 29 procent hebben gelegen. Dat was fors meer dan in 1910, toen het aandeel van deze advertenties in maart op 2,3 en in november op negen procent lag. Dat brengt het gemiddelde voor 1910 op 5,7 procent boekadvertenties. Terwijl het totale aantal commerciële krantenadvertenties toenam, daalde dus het aandeel boekverkopersadvertenties.⁴⁵ In de hele jaargang 1870 vond ik slechts vier advertenties voor autobiografieën, terwijl het doorpluizen van duizenden advertenties voor 1910 tot een oogst van 21 advertenties leidde.

Reclame voor autobiografieën

In de Collectie Prospectussen en Personalia vond ik reclame-uitingen voor circa tweehonderd autobiografieën uit de periode 1850-1918, zowel oorspronkelijk Nederlandse als (on)vertaalde. Daarnaast vond ik zestig advertenties voor autobiografieën: 25 in het *Nieuws van den dag* en 35 in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* (tabel 3.1). Voor sommige titels vond ik zowel folders als advertenties. Wat de advertenties betreft, is er opvallend weinig overlap tussen de autobiografische titels die in het vakblad en de krant werden geadverteerd. Dat heeft waarschijnlijk te maken met de verschillende advertentietarieven.

Advertenties in het *Nieuws van den dag* waren relatief duur. In 1870 rekende de krant 15 cent per regel. Boekhandelaren kregen korting; zij betaalden slechts 12 cent per regel. Wie vijfhonderd of duizend regels inkocht, betaalde 8,5 respectievelijk 7 cent per regel. In 1910 was de prijs voor een advertentieregel verdubbeld naar 30 cent. Annonces van maximaal drie regels kostten 35 cent.⁴⁶ Adverteren in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* was in beide jaren goedkoper. Terwijl boekverkopers anno 1870 voor een eenmalige advertentie van zeven regels 84 cent moesten betalen aan het *Nieuws van den dag*, betaalden abonnees van het *Nieuwsblad voor den boekhandel* voor een zelfde advertentie in hun vakblad slechts 50 cent.⁴⁷ In 1910 was de prijs voor een standaardadvertentie nog steeds 50 cent, maar daarvoor kreeg men toen slechts vijf regels ruimte.⁴⁸ In 1910 kostte een vergelijkbare advertentie in de krant f 1,50.

Advertenties in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* bereikten vrijwel het hele boekbedrijf. Ze waren bovendien goedkoop. In het vakblad verschenen dan ook advertenties voor zowel dure als goedkope autobiografieën, waaronder preken, bekeringsgeschiedenissen en de socialistische gedenkschriften van onder anderen Adelheid Popp. De gemiddelde prijs van geadverteerde autobiografieën lag in het *Nieuwsblad* beduidend lager dan in het

Nieuws van den dag (tabel 3.2). De goedkope religieuze en socialistische titels werden namelijk niet geadverteerd in de krant. Dat zal enerzijds te maken hebben met de liberaal-neutrale signatuur van de krant, anderzijds met de hoge advertentietarieven. Voorzover er in deze krant advertenties verschenen voor autobiografische titels van minder dan één gulden, gaat het om oude autobiografieën die door ramsjhandelaren werden aangeboden. Van de 25 gevonden advertenties voor autobiografische titels in het *Nieuws van den dag* hebben er vijftien betrekking op oudere titels. Daarvan zijn er dertien afkomstig van ramsjhandelaren als de Gebroeders Cohen, D. Bolle en de Gebroeders Koster.

Tabel 3.1: Advertenties voor autobiografieën in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* en het *Nieuws van den dag*

	<i>Aanbod nieuwe autobiografieën</i>	<i>Nieuwsblad voor den boekhandel</i>	<i>Nieuws van den dag</i>
1850	11	2	
1870	22	5	4
1890	30	14	
1910	30	14	21
Totaal	93	35	25

Tabel 3.2: Gemiddelde prijs van geadverteerde autobiografieën

	<i>Nieuwsblad voor den boekhandel</i>		<i>Nieuws van den dag</i>	
	<i>Gemiddelde prijs</i>	<i>Gemiddelde prijs</i>	<i>Gemiddelde prijs nieuwe boeken</i>	<i>Gemiddelde prijs oude boeken</i>
1850	f 1,65			
1870	f 2,22	f 3,30	f 2,75	f 3,85
1890	f 1,30			
1910	f 1,51	f 1,75	f 1,88	f 1,67

De ramsjhandel werkte grotendeels buiten de reguliere boekhandel om. Ze fungeerde als postorderbedrijf en zocht als zodanig rechtstreeks contact met het publiek.⁴⁹ Ramsjhandelaren adverteerden dus niet in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*, maar wel in het populaire *Nieuws van den dag*. In deze krant plaatsten ze meestal zeer grote advertenties met lange lijsten boektitels. De Cohens adverteerden in januari 1910 bijvoorbeeld opruimingen van 48 en 83 titels, waaronder twee autobiografieën: Alfred Dreyfus, *Vijf jaren van mijn leven, 1894-1899* (Amsterdam: Cohen 1901) en Jacobus Moleschott, *Voor mijn vrienden: herinneringen uit m'n leven* (Arnhem: Thieme 1895). Bij de oorspronkelijke verschijning kostten deze boeken respectievelijk f 1,80 en f 1,90, maar die prijs was verlaagd naar 50 cent per stuk. Wie elf titels bestelde, betaalde slechts f 5,-. In een aanbiedingsadvertentie van 12 december 1910 was het opruimingsaanbod verder uitgebreid: tussen de 110 titels stonden opnieuw de werken van Dreyfus en Moleschott vermeld. De prijs was nog verder verlaagd, naar 20 cent per stuk, maar minder dan vijf titels werden niet geleverd. Wie twintig titels bestelde, betaalde f 3,50 en kreeg nog een premieplaat cadeau.⁵⁰

De verzameladvertenties van ramsjhandelaren zijn voor mijn doel weinig informatief: behalve de titel en auteurs van boeken, de prijs en de belofte van premiecadeaus bevatten ze geen verkoopargumenten. De ramsjadvertenties laten wel zien dat er niet alleen oude, maar ook tamelijk recente autobiografieën in de uitverkoop gingen. In 1910 zochten de Gebroeders Cohen bijvoorbeeld kopers voor *Intimis. Mededeelingen door A. Pierson*, een autobiografische roman die in 1861 bij Kemink en Zoon te Utrecht was verschenen.⁵¹ Datzelfde jaar presenteerden ze relatief nieuwe titels, waaronder *De strijd tusschen Boer en Brit* van Christiaan de Wet (Amsterdam: Höveker en Wormser 1902) en *Herinneringen. Mijne omzwervingen en beproevingen gedurende den oorlog [door] mevr. De la Rey geb. Greeff* (Amsterdam: Höveker en Wormser 1903). Gemiddeld waren oude autobiografieën in 1910 vijftien jaar eerder verschenen; in 1870 was dat maximaal vijf jaar. Dat jaar was nog geen sprake van 'spotprijzen': *Vijf jaren in Japan (1857-1863). Bijdragen tot de kennis van het Japansche keizerrijk en zijne bevolking* (Leiden: Van den Heuvel en Van Santen 1867-1868) van Jhr. Pompe van Meerdervoort kostte in de aanbieding van G. L. Funke f 3,90. Daarmee was het tweedelige boek weliswaar goedkoper dan de oorspronkelijke prijs van f 9,90, maar echt goedkoop was het niet. Datzelfde geldt voor de prijs van f 3,80 die men moest betalen voor de tweedelige *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier, door W.A. van Rees* (Leiden: Visser, Van den Heuvel en Van Santen 1863-1865).⁵²

Reclame kreeg in de negentiende eeuw een prominente plaats in het boekbedrijf. Omdat het doel van reclame klantenwerving is, zullen uitgevers via reclameteksten aansluiting hebben gezocht bij de verwachtingen van het leespubliek. De analyse van reclamematerialen biedt daarom aanknopingspunten tot een nadere bepaling van de beoogde doelgroep en de plaats van autobiografieën binnen het totale aanbod. In het vervolg van dit hoofdstuk bespreek ik de verkoopargumenten die uitgevers in de periode 1850-1918 gebruikten in de reclame voor autobiografieën. Het onderzoek is gebaseerd op de circa 260 gevonden reclamematerialen: 35 advertenties uit het *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 25 advertenties uit het *Nieuws van den dag* en circa tweehonderd reclamefolders. De folders hebben betrekking op relatief dure autobiografieën. De advertenties in het *Nieuwsblad* bieden informatie over zowel dure als goedkope nieuwe titels. In het *Nieuws van den dag* vond ik enerzijds advertenties voor oude verramsjte titels, anderzijds advertenties voor de wat duurere nieuwe autobiografieën. Door beide bronnen te combineren, beschik ik over advertenties voor een dwarsdoorsnede van het autobiografische aanbod. In het algemeen bevatten advertenties echter weinig wervende tekst; de meeste vermeldden simpelweg de titel, de prijs en eventueel de wijze van uitgave. Veel meer informatie is te vinden in de reclamefolders. De combinatie van al deze bronnen maakt het mogelijk zicht te krijgen op de (veranderende) argumenten waarmee uitgevers autobiografieën trachtten te verkopen aan de boekhandel en het publiek.

Verkoopargumenten voor autobiografieën

Blijvende waarde voor weinig geld

Ongeveer een kwart van het autobiografische aanbod bevond zich in de theologische categorieën, zo bleek uit hoofdstuk 2. Karin Hoogeland constateerde dat de meeste boekverkoopersadvertenties tussen 1840 en 1870 betrekking hadden op religieuze titels.⁵³ In deze

Omslag prospectus voor *Het leven van C.H. Spurgeon, door hem zelve beschreven* (Rotterdam: D.A. Daamen 1900-1902). Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, Collectie Prospectussen en Personalia 478-2.

categorie verschenen tot het einde van de negentiende eeuw ook verreweg de meeste titels. Vanouds was er een relatief grote groep klanten voor deze lectuur. Uit de onderzoeken van Joost Kloek, Wijnand Mijnhardt en Han Brouwer blijkt dat theologie zowel aan het eind van de achttiende als aan het begin van de negentiende eeuw het best verkochte genre was.⁵⁴ Dit correspondeert met de opmerkingen van de Haarlemse boekverkopers A.C. Kruseman, die in zijn *Bouwstoffen* stelde dat preken en prekenbundels al gretig aftrek vonden toen het kopen van boeken nog weinig gangbaar was.⁵⁵ Kruseman signaleerde tevens een blijvende aantrekkingskracht van theologische lectuur, met name goedkope preken. Volgens hem verschenen er in 1860 maar liefst 465 preken, die gemiddeld 8 cent kostten.⁵⁶

Volgens tijdgenoten was het grote voordeel van stichtelijke lectuur de blijvende waarde: anders dan ontspanningsboeken als romans konden preken en andere religieuze werken eindeloos worden herlezen. In de loop van de negentiende eeuw daalde bovendien de prijs van stichtelijke lectuur.⁵⁷ Lage prijzen en blijvende waarde zijn in de hele onderzoeksperiode de belangrijkste verkoopargumenten voor stichtelijke autobiografieën. Dat blijkt onder andere uit een folder voor *Het leven van C.H. Spurgeon, door hem zelven beschreven* (Rotterdam: D.A. Daamen 1900-1902). Volgens de uitgever was de in 1892 overleden predikant Charles Haddon Spurgeon een ‘getrouwen getuige’, wiens preken eeuwigheidswaarde hadden. Datzelfde gold voor zijn levensgeschiedenis, die in vier delen van f 1,50 zou verschijnen. Daamen rekende dan ook op algemene belangstelling voor dit ‘belangrijk boek’ van blijvende waarde:

‘De betrekkelijk geringe prijs daarvoor uitgegeven, is ongetwijfeld goed besteed. Schatten worden er menigmaal verkwist aan artikelen, die weldra hun waarde verliezen, iets dat van dit goede boek niet gezegd zal kunnen worden; men zal het telkens weder met verlangen opslaan, en ook zijn kinderen en andere betrekkingen er van laten genieten.’⁵⁸

Dat stichtelijke autobiografieën inderdaad lang mee konden gaan, bewijst John Bunyan. Deze Engelse puritein publiceerde in 1666 zijn klassiek geworden autobiografie: *Grace abounding to the chief of sinners*. De eerste Nederlandse vertaling verscheen in 1689, rond 1850 circuleerden er minimaal twee recente vertalingen en nog in 2003 realiseerde de John Bunyan Stichting een nieuwe uitgave.⁵⁹ Deze editie is gebaseerd op de uitgave van 1908, toen een nieuwe en geïllustreerde vertaling werd opgenomen in de serie Christelijke Bibliotheek. De protestants-christelijke uitgever G. F. Callenbach bood intekenaren op deze serie voor f 5,- minimaal zestienhonderd bladzijden christelijk verantwoord leesvoer.⁶⁰

Christelijke boeken waren zeer geliefd, ook onder minvermogende lezers die niet veel geld aan boeken konden besteden. Stichtelijke autobiografieën verschenen daarom relatief vaak in series of afleveringen. Zo presenteerde de protestantse boekverkoper H. Höveker *John Newton's praktikale werken* (circa 1850) in dertig afleveringen van 40 cent. Deze verzameling bevatte onder andere brieven en autobiografische teksten waarin John Newton verhaalde hoe hij tijdens een storm tot bekering was gekomen, zijn baan als kapitein op een slavenschip opzegde en een loopbaan als predikant en dichter begon.⁶¹ Een deel van Newtons brieven was oorspronkelijk in 1781 verschenen onder de titel *Cardiphonia, or the utterance of a heart*. Dat werk was vrijwel direct in het Nederlands beschikbaar en werd ook in de negentiende eeuw herdrukt.⁶² Nog in 1907 verscheen bij de ramsjhandelaar D. Bolle een nieuwe vertaling, bestemd ‘voor oud en jong, voor vader en moeder,

voor zoon en dochter, voor heer en knecht, voor meesteres en dienstbode'. Om deze brede doelgroep te bereiken, verscheen *Cardiphonia, John Newton's verhaal van dood en leven* in 22 afleveringen van 15 cent.⁶³

Bovengenoemde reclames hebben alle betrekking op vertaalde titels. Het oorspronkelijk Nederlandse aanbod van stichtelijke autobiografieën is onder te verdelen in drie typen: bekeringsgeschiedenissen, min of meer autobiografische preken die dominees bij een jubileum of afscheid hielden, en memoires van predikanten of andere religieuze beroepsbeoefenaars.

De bekeringsgeschiedenis is een van de oudste tradities binnen het autobiografische genre. Augustinus' *Confessiones* en Bunyans *Grace abounding to the chief of sinners* zijn de klassiekers. In Nederland is het subgenre vooral een gereformeerd genre, dat zijn oorsprong vindt in de Nadere Reformatie.⁶⁴ Hoewel deze beweging in de zeventiende eeuw weinig gehoor vond voor haar streven het gereformeerde geloof op nationaal en kerkelijk niveau te herstellen, ontstond in de marge van kerk en samenleving een piëtistische subcultuur van 'fijne' gelovigen die zich organiseerden in conventikels: lokale gezelschappen van vromen die met elkaar stichtelijke lectuur lazen en de staat van hun ziel bespraken. Aangezien de 'nadere bekering' cruciaal was in het geloofsleven van bevindelijken, werd in woord en geschrift uitgebreid stilgestaan bij de individuele bekeringsgeschiedenis. In conventikels vertelde men elkaar over bekeringen; soms zetten gelovigen de vertelde geschiedenis op papier en werden de afschriften verspreid – ook naar conventikels in andere plaatsen.⁶⁵ In de achttiende eeuw volgde de publicatie van deze teksten, meestal na de dood van de auteur. Na de Afscheiding kwam de gepubliceerde bekeringsgeschiedenis pas echt tot bloei. Oude verhalen werden alsnog of opnieuw in druk verspreid; eigentijdse gelovigen voegden nieuwe aan de traditie toe.

Voor de bekeringsgeschiedenissen vond ik vrijwel geen reclames. Een enkele bekeringsgeschiedenis werd geadverteerd in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*, maar deze advertenties bevatten behalve de prijs en de titels nauwelijks wervende tekst. Het is dus lastig een beeld te krijgen van de verkoopargumenten die boekverkopers hanteerden. Juist deze boeken waren echter voorzien van wervende titels, motto's en voorwoorden. Zoals ik in hoofdstuk 2 schreef, verschenen bekeringsgeschiedenissen met zeer uitgebreide titels. Daaruit bleek direct wie de schrijver en wat het doel van de uitgave was: leiden en versterken van het geloofsleven van lezers. Om een indruk te geven: het bekeringsverhaal van Leendert Knuit verscheen onder de titel *God het al; het schepsel niet. Eenvoudig verhaal van Gods verbondsgenade geschonken aan L. Knuit, onlangs overleden te Colijnsplaat, in Zeeland, door hem zelve beschreven, tot ontdekking van arme zondaren, die nog vreemdelingen zijn van God en Christus, en tot sterkte van bekommerde zielen* (Den Haag: J. van Golverdinge ca. 1861) en dat van Nijs van der Neut als *De leidingen Gods in het leven en de bekeering van Nijs van der Neut, geboren te Waarder 10 Juli 1841, gestorven 12 Januari 1906, behelzende een ernstig woord van vermaning en waarschuwing tot het volk van Nederland en in het bijzonder tot de kerke Gods* (Woerden: D. Kraaijbrink 1917). Om het doel van de uitgave extra duidelijk te maken, voegden sommige autobiografen motto's toe. Dit waren in de regel psalmteksten die opriepen God te loven en te getuigen van Zijn werk.⁶⁶ De via de Afscheiding tot predikant opgeklommen smid Harmen Hendrik Middel koos een nieuw-testamentisch motto: '1 Timoth. 1: 15-17'. De tamelijk specifieke doelgroep wist waarschijnlijk direct dat deze passage betrekking had op de plotselinge bekering van Paulus, die als voorbeeld moest dienen 'voor hen, die later op Hem zouden vertrouwen ten eeuwiggen leven'.⁶⁷

De voorbeeldfunctie keert in vrijwel alle bekeringsgeschiedenissen terug. Door te verhalen van hun individuele bekeringsgeschiedenis hoopten autobiografen in dit genre zoekende gelovigen een hart onder de riem te steken en ongelovigen tot inkeer te brengen. In zekere zin diende de bekeringsgeschiedenis dus als een vorm van propaganda voor een meer bevindelijk geloofsleven. Dat argument werd door sommige uitgevers expliciet verwoord als reden voor de publicatie. Zo schreef D. Weggeman in het voorwoord bij *Gods vrijmagtige genade verheerlijkt aan G.M. Schilt* (Rotterdam 1876) te hopen dat het ‘de Heere van hemel en aarde’ zou believen ‘dit werkje met een rijke zegen te bekronen en als een middelje te gebruiken tot uitbreiding en opbouw van Sions kerk en tot afbreking van het rijk van de satan, opdat alzoo Zijn koninkrijk mocht komen’.⁶⁸ In 1899 presenteerde P. Prins *Het zalig afsterven en heengaan naar haar Heere en Heiland en naar haar lieve kinderen die bij haar Heere en Heiland zijn. Uitgesproken door Grietje de Ruiter, huisvrouw van Dirk Suiker (...)* als een ‘roepstem’, die gelovigen sterkte in hun geloof en voor ‘onbekende en ongeloovigen, och, dat gij er nog eens door getroffen moge worden, om het pad der zonde en der Goddeloosheid te verlaten en Zich tot den Heere moge wenden en Zich bekeeren’.⁶⁹

De ‘roepstem’ van gelovigen was zeer goedkoop te verkrijgen; deze boekjes werden meestal voor 10, 20 of 30 cent verkocht. Preken waren evenmin duur. Volgens Kruseman daalde de prijs van preken met name in de jaren 1860, toen men voor een stuiver al een preek kon kopen.⁷⁰ Het protestantse tijdschrift *Stemmen voor Waarheid en Vrede* meende dat er in deze jaren tevens sprake was van een kwaliteitsdaling. Dat had onder andere te maken met de opkomst van de autobiografische gelegenheidspreek:

“t Schijnt velen onmogelijk de verzoeking te weêrstaan, om bij de herdenking van 25-30- 40- en 50-jarige evangelie-bediening ‘op dringend verzoek’ het gesprokene aan de pers te vertrouwen (...) Neen waarlijk een mijlenlang verslag in de Kerk-Koerant is niet voldoende. En wie laat niet gaarne zijne afscheidsrede gedrukt achter, ‘tot een aandenken’. Dat *plaisir de se voir imprimé!* (...) En daar verschijnen zij, zediglijk buigend, maar toch van alle hooge gedachten aangaande zich zelve niet ontbloot.”⁷¹

Autobiografische preken werden wel geadverteerd in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*, maar deze annonces bevatten weinig wervende tekst. Een advertentie voor *De evangelie-verkondiging een werk des geestes, en daarom een persoonlijke getuigenis. Een woord tot zijne gemeenten na vijf-en-twintigjarige ambtsbediening* (Den Haag: W.A. Beschoor 1890) van de Haagse predikant J.G. Knottnerus vermeldde slechts de auteursnaam, de titel van de uitgave en de prijs (35 cent).⁷² Mogelijk waren de naam van een bekende predikant en de lage prijs van deze preken al voldoende reclame.

Autobiografische gelegenheidspreken verschenen de hele periode 1850-1918, maar vanaf het einde van de negentiende eeuw blikten predikanten ook zonder directe aanleiding terug. De Utrechtse hoogleraar en predikant Jan Jacob van Oosterzee schreef bijvoorbeeld een geestelijk testament, dat na zijn dood gepubliceerd mocht worden.⁷³ In 1882 verscheen *Uit mijn levensboek. Voor mijne vrienden door J.J. van Oosterzee. In leven hoogleraar te Utrecht* (Utrecht: Kemink 1882). Rond de eeuwwisseling publiceerden predikanten ook memoires over het theologische slagveld dat in de negentiende eeuw had plaatsgevonden. Het bekendste voorbeeld is *Bladen uit mijn levensboek* (Nijkerk: G.F. Callenbach 1905) van de hervormde predikant Simon Hendrik Buytendijk. Piet Spigt noemde dit boek de eerste Nederlandse autobiografie omdat Buytendijk volgens hem als eerste een geschiedenis van

zijn persoonlijkheid schreef.⁷⁴ De predikant had zijn autobiografie echter bedoeld als een bron van historische informatie voor een jongere generatie: ‘Wie een kleine 40 jaren later dan ik werden geboren, kunnen van wat ik aanschouwd heb zich geen juiste voorstelling maken’.⁷⁵ In zijn levensboek schreef Buytendijk daarom over de recente geschiedenis van het Nederlandse protestantisme, met name over de door Abraham Kuyper geleide kerk-scheuring (Doleantie) van 1886. Mogelijk trok het boek inderdaad een jonge doelgroep, want de tweede druk (1911) werd door Callenbach geadverteerd in een brochure ‘Zondagschooluitgaven voor het Paaschfeest’.⁷⁶ Eerder had Callenbach het boek aangekondigd in een korte fondslijst. Daarin stond Buytendijks autobiografie tussen een gevarieerd aanbod van stichtelijke lectuur: een kerkgeschiedenis, biografieën van onder anderen Juliana van Stolberg, de streng protestantse moeder van Willem van Oranje, en Bunyans autobiografische klassieker *Genade overvloeiende*.⁷⁷

In de negentiende eeuw was de belangstelling voor theologie en stichtelijke lectuur groot.⁷⁸ Een deel van het aanbod religieuze lectuur bestond uit autobiografieën. Evenals andere vormen van stichtelijke lectuur hadden deze autobiografieën volgens uitgevers een functioneel doel. Memoires van predikanten als Buytendijk informeerden de jongere generatie over de recente geschiedenis van het protestantisme; autobiografische preken en bekeringsgeschiedenissen leidden en versterkten het geloofsleven van de lezers. Volgens uitgevers onderscheidde de stichtelijke autobiografieën zich in weinig van andere stichtelijke titels; ook autobiografieën kenmerkten zich door een blijvende waarde. De autobiografieën van bijvoorbeeld Bunyan en Spurgeon konden eindeloos worden herlezen, zelfs door het volgende geslacht. Een ander belangrijk verkoopargument was de lage prijs. Bekeringsgeschiedenissen en autobiografische preken kostten zelden meer dan 50 cent. Als de prijs hoger was, besloten uitgevers vaak tot een boek in afleveringen. Op die manier konden ook minvermogene lezers een stichtelijke autobiografie kopen.

‘Tot afwisseling der gewone roman-lectuur’

Anders dan de religieuze autobiografie is de wereldse autobiografie moeilijk af te bakken. In de bibliografische indeling van Brinkmans jaaroverzichten verschenen autobiografieën in een groot aantal categorieën, van ‘Krijgskunde en militaire administratie’ tot ‘Volksliteratuur’ (zie hoofdstuk 2). De meeste titels waren te vinden in de categorieën voor romans en geschiedenisboeken. Afgaande op de gevonden reclames bevonden autobiografieën zich echter in de ruimte *tussen* de roman en de geschiedenis; in ieder geval positioneerden uitgevers de autobiografieën daar. Dat blijkt onder meer uit een folder van de Utrechtse boekverkoper C. van der Post jr. In 1856 maakte hij reclame voor *Het leven van Benvenuto Cellini, Florentijnschen goudsmid en beeldhouwer, door hem zelve beschreven*. Het boek was oorspronkelijk verschenen in 1843, maar Van der Post bood het tegen een verlaagde prijs opnieuw aan. Hij verwachtte dat het de ‘belangstelling van de meest verschillende lezers’ zou trekken. Het boek was namelijk interessant voor liefhebbers van romans en voor lezers van historische werken:

‘Die een liefhebber is van wonderlijke lotgevallen, van groote gevaren, schrikkelijke moorden, akelige gevangenschappen, verschijningen, tooverijen, bezweringen, en al wat verder tot de sieraden der thans meest gelezen romans behoort, kan zich hier volop

Titelpagina *Het leven van Benvenuto Cellini, Florentijnschen goudsmid en beeldhouwer, door hem zelven beschreven* (Groningen: Van Boekeren 1843). Het boek kostte f 7,50, maar werd in 1856 voor f 2,50 aangeboden door C. van der Post jr. Koninklijke Bibliotheek: 1294 G 26.

bevredigen. Maar niet minder belangrijk is dit werk voor hen, die er belang in stellen, om van eenen tijdgenoot en ooggetuige te vernemen, hoe beroemde en beruchte personen gehandeld en gesproken hebben, en die behagen scheppen in de levendige en als 't ware aanschouwelijke voorstelling van de geestelijke en zedelijke beschaving van eenig merkwaardig tijdvak der geschiedenis.⁷⁹

Hoewel Van der Post het boek typeerde als 'een der merkwaardigste voortbrengselen van den menschelijken geest', maakte hij nergens melding van het feit dat het hier om een autobiografie ging. In de literatuur wordt *Vita de Benvenuto Cellini* echter gezien als een mijlpaal in de geschiedenis van het genre, omdat Cellini met zijn levensgeschiedenis het ontwakken van het individu na de Middeleeuwen zou markeren.⁸⁰

Het is zeer de vraag of negentiende-eeuwse tijdgenoten in de eerste plaats belangstelling hadden voor de individuele persoon Cellini. De Utrechtse boekverkoper wees in zijn reclame immers op de 'wonderlijke lotgevallen' en het feit dat de Florentijnse goudsmid een 'ooggetuige' van de geschiedenis was geweest. Van der Post verkocht deze autobiografie dus als een historische bron die tevens was te lezen als roman. Dit argument was niet typisch voor Van der Post. Hoewel de specifieke argumentatie aan enige verandering onderhevig was, presenteerden uitgevers autobiografieën de hele periode tegenover de roman. Aanvankelijk verkochten uitgevers de autobiografie als een historisch verantwoord alternatief voor de roman. Vanaf de eeuwwisseling benadrukten uitgevers vooral het verschil tussen autobiografieën en naturalistische romans, die vanaf het midden van de jaren 1880 in opmars waren. In beide gevallen mikten uitgevers van autobiografieën op de grote groep romanlezers, terwijl ze tegelijkertijd gebruik maakten van het negatieve imago van de (moderne) roman.

De roman veroverde in de negentiende eeuw de boekenmarkt, zoals ik in het vorige hoofdstuk heb laten zien. De roman was weliswaar populair, maar ze ging tegelijkertijd gebukt onder een slecht imago. Romans zouden verslavend zijn, tot zedeloosheid leiden of tot overspannen romantische verwachtingen over het leven en van daaruit tot ontevredenheid, luiheid en depressies.⁸¹ In discussies over de roman was de verhouding tussen feit en fictie steeds een belangrijk punt; sinds het ontstaan van de roman stelden tegenstanders de 'geschiedenis' boven de 'verdichting'.⁸² Romanschrijvers hadden dit probleem proberen te ondervangen door hun fictie als geschiedenis te presenteren. Auteurs lieten personages hun (avontuurlijke) levensgeschiedenis bijvoorbeeld vertellen in de vorm van een autobiografie, zoals gebruikelijk was in zeventiende-eeuwse volksromans.⁸³ Anderen schreven in een voorwoord dat hen een autobiografisch manuscript in handen was gevallen dat ze nu voor het publiek toegankelijk maakten. Een van de bekendste voorbeelden van deze strategie is Daniel Defoe's *Robinson Crusoe* (1719). Schrijvers van historische romans probeerden zich zelfs de status van geschiedschrijvers aan te meten.

De historische roman beleefde haar bloeitijd in de eerste helft van de negentiende eeuw.⁸⁴ Zeer populair was het werk van Walter Scott, die in 1789 debuteerde met *Ivanhoe*. Het boek verscheen in 1824 in het Nederlands en reeds in 1826 meenden critici dat het Nederlandse leespubliek in de ban van de 'Scottomanie' was. In haar proefschrift over de Nederlandse receptie van historische romans tussen 1808 en 1874 constateerde Joke van der Wiel een ambivalente ontvangst. Sommige critici waren van mening dat de romantische aankleding de verspreiding van historische kennis kon bevorderen. De meeste recensenten prefereerden echter een duidelijke scheiding: óf geschiedenis óf roman. In 1828

schreef een criticus van *De Recensent* bijvoorbeeld: ‘Wij houden niet van de Geschiedkundige Romans, die, in de willekeurige vermenging van waar en onwaar, het oordeel verwarren en de geschiedenis zelve onzeker maken’.⁸⁵ Vanaf de jaren 1830 werd de historische roman een meer geaccepteerd verschijnsel. Walter Scott werd zelfs beschouwd als een echte historicus, wiens beschrijvingen van de historische ‘couleur locale’ volstrekt betrouwbaar waren.⁸⁶ Toch bleef de vermenging van feit en fictie een van de belangrijkste discussiepunten in het denken over de historische roman.⁸⁷ Rond 1840 steeg weliswaar de waardering voor het genre als een specifieke literaire vorm die *naast* de historiografie kon bestaan, maar daardoor werd het contrast met ‘echte’ geschiedenisboeken des te sterker.

In Nederland ligt de bloeitijd van de historische roman in de jaren 1830 en 1840, maar Van der Wiel constateerde dat er zeker tot 1875 nog veel historische romans verschenen.⁸⁸ Een van de aantrekkelijke elementen van dit genre was het realisme.⁸⁹ Scott en zijn navolgers maakten namelijk veel werk van de beschrijving van zeden en gewoonten, interieurs, kleding et cetera. Realistische romans over de eigentijdse werkelijkheid gingen veel critici daarentegen een brug te ver. Zo vond de *Gids*-redacteur E. J. Potgieter in 1841 dat een schrijver de dagelijkse werkelijkheid in zijn kunst moest idealiseren, transformeren tot iets ‘hogers’.⁹⁰ Naar aanleiding van Eugène Sue’s feuilletonroman *Les mystères de Paris* (1843), over de onderkant van de Parijse samenleving, oordeelde een Nederlandse criticus zelfs dat de dagelijkse werkelijkheid helemaal niet thuishoorde in romans.⁹¹ Ook een vooruitstrevende criticus als Conrad Busken Huet wees het realisme van Sue en andere Franse schrijvers als Balzac en Flaubert af; literatuur moest meer zijn dan een simpele fotografie van de werkelijkheid.⁹² Nederlandse critici verwachtten van romans een ‘geïdealiseerd realisme’. Zij juichten realistische figuren en voorstellingen toe, maar vonden tegelijkertijd dat het alledaagse niet breed uitgemeten mocht worden en dat het goede het kwade moest overwinnen.⁹³ De letterkundige Toos Streng concludeerde in haar proefschrift over realisme dat Nederlandse critici er tot in de jaren 1880 niet in slaagden realisme en idealisme binnen de romanconceptie te verenigen. De term ‘realisme’ werd steeds geassocieerd met Franse romans, die bij lezers losbandigheid, materialisme en atheïsme in de hand zouden werken.⁹⁴

Wat de kritische bezwaren ook waren, leden van leesgezelschappen en bibliotheken lazen het liefst romans, zowel historische als eigentijdse.⁹⁵ *Les mystères de Paris* werd zelfs een internationale hit, die volgens Kruseman in verschillende talen in ‘millioenen’ exemplaren was verkocht.⁹⁶ In 1843 verscheen bij de Rotterdamse uitgever H. Nijgh de Nederlandse vertaling, maar Kruseman had er geen goed woord voor over: ‘zedelijke invloed hoogst bedenkelijk’.⁹⁷ Hij constateerde tegelijkertijd dat Sue’s werk de boekhandel grote winst had gebracht en dat allerlei ‘minderwaardige’ uitgevers vanaf de jaren 1840 inspeelden op het ‘schandalen-genot’ en ‘sensatie-boeken’ op de markt brachten.⁹⁸ Hij wees in dat kader onder andere op de pseudo-autobiografie *Europeesche hofschandalen, uit de nagelaten papieren van een beroemd diplomaat* (Amsterdam: z.u. 1871-1873).

In het marktsegment tussen feit en fictie lijken ‘echte’ autobiografieën eveneens een rol te hebben gespeeld. Verschillende uitgevers presenteerden autobiografische titels namelijk ‘tot afwisseling der gewone roman-lectuur’.⁹⁹ Daarbij beklemtoonden ze dat autobiografieën minstens zo spannend waren maar, anders dan fictieverhalen, tot het domein van de geschiedenis behoorden. De positionering van de autobiografie tegenover de roman is goed te zien in een folder voor het niet bewaard gebleven boek *Gedenkschriften van een Siberië-bewoner. Verhaal van de verbanning, gevangenschap en ontsnapping van den Poolschen edel-*

man Rufin Pitrowski (Kampen: B.L. van Dam 1863).¹⁰⁰ Volgens de uitgever was dit per se geen ‘werk der verbeelding, door den een of anderen mode-schrijver bijeengeraapt uit onzamenhangende gebeurtenissen, vermengd met allerlei onmogelijke avonturen en aaneengeschakeld door een of meer personen van het afzigtelijkste, of ten minste hersenschimmigste karakter.’ Dat de lotgevallen van Rufin Pitrowski desondanks niet onderdeden voor die van de gemiddelde romanheld, bewees volgens Van Dam dat ‘de stoutste verbeelding wordt overtroffen door de werkelijkheid’. De door Pitrowski beschreven werkelijkheid was bovendien informatief, want de lezer zou kennis krijgen van het Poolse verzet tegen de overheersing door Rusland, Pruisen en Oostenrijk in 1830. Maar hoe informatief autobiografieën ook waren, ze lazen volgens uitgevers vooral lekker weg. Zo was *Zes jaren te Tripoli in Barbarije. Uit de gedenkschriften eener Nederlandsche vrouw* (1875) volgens de Gebroeders Kraay ‘zóó boeiend, soms zelfs zoo dramatisch, dat de lezing er van eene aangename verpoozing verschaft’. In hun reclame voor deze herinneringen stelden de uitgevers daarom: ‘Wilt gij een roman? Vraag dan de geschiedenis!’¹⁰¹

Autobiografische bronnen en romantische geschiedenis

Geschiedenisboeken waren populair: volgens A.C. Kruseman verkochten de (dure) historische titels in het algemeen goed.¹⁰² Een van de meest succesvolle geschiedenisboeken uit het midden van de negentiende eeuw was de bundel *Brieven van A.R. Falck, 1795-1843* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1857).¹⁰³ Het boek was ‘binnen weinige maanden uitverkocht’, in 1861 verscheen een tweede en vermeerderde uitgave.¹⁰⁴ Het succes van Falcks brieven stimuleerde de historische-romanschrijver Jacob van Lennep zelfs om de brieven van zijn grootvader en vader uit te geven, wat resulteerde in *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hunne gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hunnen tijd beschouwd* (Amsterdam: Frederik Muller 1861-1862).¹⁰⁵ De uitgever van Falcks brieven, Martinus Nijhoff, presenteerde later nog zeven delen *Brieven en gedenkschriften van Gijbert Karel van Hogendorp* (1866-1903) en vergelijkbare uitgaves. Al deze boeken waren geen gewone historische werken; het waren bronnenpublicaties.

Ofschoon de publicatie van bronnen niet nieuw was, nam de uitgave van historische documenten in de negentiende eeuw een hoge vlucht.¹⁰⁶ Deze ontwikkeling hangt samen met de historisering van het wereldbeeld, de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving en de opbouw van de natiestaat. Zo organiseerde koning Willem I in 1826 een prijsvraag over de ontsluiting van historische bronnen, om aldus de vaderlandse geschiedschrijving te stimuleren. Dat jaar verscheen in Duitsland het eerste deel van de *Monumenta germaniae historica* en in verschillende landen namen rijksoverheden het initiatief tot vergelijkbare projecten. Historische documenten waren niet gemakkelijk te vinden: ze lagen verborgen in kloosters, paleizen en privé-bibliotheken.¹⁰⁷ Overal in Europa startte men daarom bronneninventarisaties en -publicaties. In Nederland bleef het nationale bronnenbeleid beperkt. Pas in 1902 werd een Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën ingesteld, die in 1904 een rapport presenteerde: *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedkennis*. Een jaar later verscheen het eerste deel van de met overheidsgeld gefinancierde serie Rijks Geschiedkundige Publicatiën. In 1918 werd een eerste overkoepelende archiefwet afgekondigd, hoewel de overheid reeds in 1829 had besloten tot de openbaarstelling van archieven.

De belangstelling voor bronnen en archieven is tevens kenmerkend voor de professionalisering van de historische discipline.¹⁰⁸ In het spoor van de natuurwetenschappen ontwikkelde de geschiedbeoefening zich in de loop van de negentiende eeuw tot een positieve of empirische wetenschap, die uiteindelijk in 1921 werd erkend als een academische discipline. Deze formele erkenning van het vak was gedurende de negentiende eeuw voorbereid door beroepshistorici als Robert Fruin, die in navolging van de Duitse historicus Leopold von Ranke groot belang hechtten aan de kritische en methodische bestudering van bronnen. Er kwamen ook steeds meer historische documenten beschikbaar. Terwijl de Nederlandse overheid het grotendeels liet afweten, maakten particulieren zich namelijk sterk voor het behoud van historisch erfgoed. Zij organiseerden zich in (lokale) gezelschappen als het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taakunde (1827), de Vereniging ter Bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde (1844) en het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap van Amsterdam (1858). Het opsporen, behouden en publiceren van historische bronnen was ook een speerpunt in het beleid van het Historisch Genootschap, in 1850 ontstaan uit een fusie tussen twee Utrechtse gezelschappen.¹⁰⁹ Via verschillende reeksen werden allerlei bronnen toegankelijk gemaakt, variërend van kronieken tot egodocumenten uit alle tijdvakken.

De negentiende-eeuwse waardering voor bronnen en andere vormen van geschiedenis is mede te verklaren door de opkomst van een nieuw historisch besef.¹¹⁰ Dat kenmerkt zich door een breuk tussen heden en verleden. Die breuk was eerder niet zo diepgaand ervaren; tot ver in de achttiende eeuw werden heden en verleden als één continuüm beschouwd. Mensen ervaarden uiteraard wel het verstrijken van de tijd, maar de samenleving bleef in grote trekken hetzelfde. In het historisch besef stond daarom de herhaalbaarheid van de geschiedenis centraal. De gedachte was dan ook dat uit de geschiedenis lering was te trekken: historische voorbeelden wezen de weg. Volgens Reinhardt Koselleck verdween dit besef in de periode 1750-1850, toen de samenleving onder invloed van de Franse en Industriële Revolutie snel veranderde. Mensen kregen het gevoel te zijn beland in een 'nieuwe tijd', een tijd waarin historische voorbeelden geen relevantie meer leken te hebben. Langzamerhand kwam het verleden dus los te staan van het heden; het verleden was een 'vreemd land' geworden. Om dat land nog te kunnen bereiken waren speciale hulpmiddelen nodig, zoals bronnen.

Het opsporen en publiceren van historische bronnen was ook een belangrijke pijler binnen de romantische geschiedschrijving, die vooral in het buitenland tot bloei kwam.¹¹¹ In het begin van de negentiende eeuw verzetten Franse en Engelse historici als Augustin Thierry en Thomas Macaulay zich tegen de bestaande geschiedschrijving. In de eerste plaats vroegen ze aandacht voor destijds nog onderbelichte tijdvakken, zoals de middeleeuwen en de eigen tijd. In de tweede plaats bepleitten romantische historici een andere inhoudelijke oriëntatie. Traditioneel hielden historici zich bezig met de politieke en militaire aspecten van het verleden. Romantici meenden dat de 'histoire bataille' zijn langste tijd had gehad en vroegen aandacht voor andere onderwerpen: het dagelijks leven en de geschiedenis van sociale groepen als boeren, vrouwen of 'het (nationale) volk' in het algemeen.¹¹² Daarnaast streefden de romantici niet zozeer naar een verklaring voor de loop van de geschiedenis, maar naar een evocatie van het verleden.¹¹³ Om het de lezer mogelijk te maken het voorbijgevoerde verleden als het ware voor zich te zien, maakten romantische geschiedschrijvers ruimhartig gebruik van authentieke bronnen, het liefst verslagen van ooggetuigen.¹¹⁴ De grens tussen een historische roman en romantische geschiedschrijving is overi-

gens moeilijk te trekken; in beide genres poogden auteurs het verleden met behulp van fictionele technieken tot leven te wekken.

Aanvankelijk had de Nederlandse historicus Robert Fruin nog wel belangstelling voor romantische geschiedschrijving, maar in 1862 schreef deze eerste hoogleraar *Vaderlandse Geschiedenis*: 'De historische waarheid is met de eischen der verdichting slechts gedeeltelijk overeen te brengen.'¹¹⁵ In het algemeen volgden Nederlandse beroepshistorici de lijn van Fruin. Ze hadden weinig waardering voor romantische geschiedschrijving en produceerden zelf ook geen romantisch-historische werken.¹¹⁶ De Amerikaanse historicus John L. Motley publiceerde daarentegen wel een romantisch-historisch boek over het Nederlandse verleden: *The rise of the Dutch republic* (1856). De Nederlandse vertaling (1861) was voorzien van een inleiding door de historicus-filosoof en *Gids*-redacteur Reinier Bakhuizen van den Brink, maar werd door vakhistorici als Fruin en zijn leerling P.J. Blok gekraakt. Naar hun idee was de evocatie van het verleden ten koste gegaan van de historische betrouwbaarheid.¹¹⁷

Buiten de universiteiten was de romantische geschiedschrijving wel populair. Er verschenen talloze historische romans, onder anderen van Geertruida Bosboom-Toussaint en Jacob van Lennep. Boeken als *De lotgevallen van Ferdinand Huyck* (1840) en *Het huis Lauressne* (1840) werden de hele negentiende eeuw herdrukt. De romantische geschiedschrijving van Motley trok eveneens de belangstelling: Martinus Nijhoff verkocht meer dan duizend exemplaren van de Engelse uitgave en tot het einde van de negentiende eeuw verschenen verschillende drukken van de vertaling.¹¹⁸ Anders dan professionele historici realiseerden Nederlandse schrijvers als Van Lennep, G.D.J. Schotel en W.J. Hofdijk bovendien een groot aantal romantisch-historische boeken. Zo publiceerde de voormalige predikant Schotel vele malen herdrukte werken als *Oud-Hollandsch huisgezin* (1867) en *Het maatschappelijk leven onzer voorvaderen in de 17^e eeuw* (1868).¹¹⁹ Naast zijn historische romans schreef Jacob van Lennep historische publikswerken, waaronder het met Willem Jakob Hofdijk gepubliceerde *Merkwaardige kasteelen in Nederland* (1854).¹²⁰ Hofdijk was tevens verantwoordelijk voor *Ons voorgelacht, in zijn dagelyksch leven geschilderd* (1859-1864), een uitgave van A.C. Kruseman die in afleveringen van 40 cent verscheen.¹²¹ Met behulp van colportage en allerlei andere middelen wist Kruseman tweeduizend exemplaren van het f 53,10 kostende boek te verkopen. Op de goedkope uitgave van 1873 tekenden achtduizend mensen in.¹²²

Blijkens het aanbod en de beschikbare verkoopcijfers was er in het Nederland van de jaren 1850 een markt voor romantisch-historische lectuur. Dat geldt waarschijnlijk ook voor bronnenpublicaties. Deze worden meestal geassocieerd met vakhistorici en gezelschappen als het Historisch Genootschap, maar uitgevers hielden zich eveneens met de publicatie van bronnen bezig. De archivaris en antiquair-boekverkoper Isaac Anne Nijhoff startte in 1836 een bronnenhistorisch tijdschrift: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* (1837-1944).¹²³ Zijn zoon, Martinus Nijhoff, specialiseerde zich zelfs op het gebied van de bronnenpublicaties. Deze Haagse antiquair en boekverkoper publiceerde onder andere de *Brieven van A.R. Falck, 1795-1843* (1857) en de *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp* (1866-1903). Uiteindelijk kreeg Martinus Nijhoff de hoogst mogelijke erkenning voor zijn bronpublicerende werk; hij werd namelijk uitgever van de Rijks Geschiedkundige Publicatiën.¹²⁴

Martinus Nijhoff was een serieuze uitgever van historisch verantwoorde lectuur. Hij presenteerde de tweede druk van Falcks brieven (1861) simpelweg als een 'hoogst belangrijke' bijdrage aan de geschiedenis, te koop voor f 3,80.¹²⁵ Er bewogen zich echter tal van uitgevers op de markt voor historische bronnen, ook uitgevers die deze bronnen in de eer-

ste plaats als een vorm van sensationele lectuur verkochten. Een voorbeeld is de Amsterdamse boekverkoper A. H. van Gorcum. In 1853 verscheen bij hem *Gedenkschriften van den Graaf van der Duyn van Maasdam en den baron Van der Capellen* (1853).¹²⁶ Blijkens een circulaire had dit boek hem een 'zeldzaam debiet' opgeleverd.¹²⁷ Dat had Van Gorcum naar eigen zeggen gesterkt in de gedachte dat er bij het brede publiek belangstelling was voor 'al wat aanzienlijk in Nederland mag geheeten worden, - in alles wat meer direkt onze eigen Nationaliteit, de wording van ons Koninkrijk, en de karakteriseering van de edelste kern onzer Natie betreft.'¹²⁸ In december 1854 opende hij daarom de intekening op *Herinneringen van den baron St... van L....* In de prospectus werd meteen duidelijk dat het hier ging om een vertaling van de eerder in het Duits verschenen herinneringen van Paulus Hubert Adriaan Jan baron Strick van Linschoten, lid van de eerste Nationale Vergadering in 1796, gezant der Bataafsche Republiek aan het hof van Wurtemberg en vanaf 1807 kamerheer van de koning van Pruisen.¹²⁹ De memoires van deze voorname heer waren volgens de uitgever 'hoogst belangrijk' omdat hij onthulde wat doorgaans verborgen bleef voor het publiek. Van binnenuit gaf Strick van Linschoten het publiek namelijk inzicht in:

'een tijdvak, hetwelk onze afschudding van het Fransche juk en van het opgedrongen koningschap – niet enkel van de openbare, meestal vleijende historische zijde, maar veel meer van den waarachtigen, individueelen, menschkundigen kant – door tallooze kurieuze bijzonderheden omtrent de personen, die daarbij de merkwaardigste rollen vervuld hebben, doen kennen.'¹³⁰

Van Gorcum was gespecialiseerd in de onthulling van allerlei 'verborgenheden'. Sinds 1854 was hij uitgever van het satirische tijdschrift *Asmodée*.¹³¹ Het blad was vernoemd naar een manke duivel die door muren en daken kon kijken – en het publiek dus kon informeren over datgene wat normaliter verborgen bleef. Het tijdschrift was dan ook gevuld met roddels en verdachtmakingen, waarbij met name leden van het koningshuis en 'de heersende klasse' het moesten ontgelden. Oplagecijfers zijn onbekend, maar onder de doelgroep van arbeiders en kleine burgers was het tijdschrift vermoedelijk populair.¹³² De lezers van *Asmodée* hadden mogelijk ook belangstelling voor de onthullende herinneringen van Strick van Linschoten, maar het boek kostte f 6,-. Uitgave in afleveringen van 60 cent maakte het echter mogelijk dat ook mensen met een smalle beurs kennis konden nemen van de 'kurieuze bijzonderheden' die de baron wist te melden over tal van belangrijke personen als voormalig koning Lodewijk Bonaparte, Falck en Van Hogendorp.

Martinus Nijhoff en A. H. van Gorcum zijn verschillende typen boekverkopers, maar beiden produceerden autobiografische bronpublicaties. Nijhoff presenteerde die simpelweg als bijdragen aan de (vaderlandse) geschiedenis, terwijl Van Gorcum vooral het sensationele aspect van deze titels beklemtoonde: lezers kregen een kijkje achter de elitaire schermen. Het is overigens niet uitgesloten dat lezers ook in Falcks brieven sensationele inkijkjes dachten te vinden. Anton Reinard Falck was namelijk een van de meest invloedrijke staatsmannen van zijn tijd. Ook hij kon dus verhalen over zaken die anders voor het publiek verborgen bleven. Vanouds was de onthulling van sensationele verborgenheden het domein van de roman. Schrijvers van historische romans vonden hun materiaal in al dan niet verzonnen histories over politieke intriges, schandalen en liefdesdrama's. In de loop van de negentiende eeuw specialiseerden historische-romanschrijvers zich in de schildering van zeden, gewoonten en het huiselijk leven, dus dat deel van het verleden dat

in de academische geschiedschrijving ‘verborgen’ bleef.¹³³ De onthulling van meer sensationele ‘verborgenheden’ leefde voort in de realistische romans van Eugène Sue en zijn navolgers. Gezien de reclame van A.H. van Gorcum voor de gedenkschriften van Van der Duyn van Maasdam, Van der Capellen en Strick van Linschoten moeten deze autobiografische bronpublicaties wellicht in dezelfde traditie geplaatst worden. En zo konden autobiografische bronpublicaties inderdaad een vorm worden van historisch verantwoorde lectuur ‘tot afwisseling der gewone roman-lectuur’.¹³⁴

Meeleven met de actuele geschiedenis

Uitgevers als Nijhoff en Van Gorcum verzorgden autobiografische bronpublicaties. In dit opzicht onderscheidden zij zich niet van particuliere gezelschappen. Toch is er wel een verschil: het Historisch Genootschap publiceerde bronnen uit alle tijdvakken, terwijl de uitgevers zich concentreerden op de uitgave van bronnen die handelden over de Bataafs-Franse tijd (1795-1815). Deze periode was in het midden van de negentiende eeuw nog onderbelicht. In 1860 betoogde Fruin weliswaar dat de ‘geschiedenis der vorige eeuw en van de eeuw, die wij beleven’ de aandacht van historici verdiende, maar in de praktijk was het perspectief van beroepshistorici beperkt gebleven tot de geschiedenis van de Republiek, de Opstand en de Gouden Eeuw.¹³⁵ De contemporaine geschiedschrijving kwam aan Nederlandse universiteiten pas tegen de Eerste Wereldoorlog van de grond, met name dankzij de inzet van de historicus G.W. Kernkamp.¹³⁶ Ruim voordat het historisch bedrijf een begin maakte met de eigentijdse geschiedschrijving, bestond er bij het leespubliek kennelijk wel belangstelling voor de Bataafs-Franse tijd: uitgevers produceerden immers autobiografische bronpublicaties over dit tijdvak, dat ook geliefd was bij Nederlandse schrijvers van historische romans.¹³⁷

De belangstelling voor autobiografische bronpublicaties over de Bataafs-Franse tijd lijkt vooral te zijn opgebloeid in het midden van de jaren 1860, toen er in het kader van de natievorming feestelijke herdenkingen werden gehouden rondom vijftig jaar Nederlandse onafhankelijkheid (1813), de instelling van de Nederlandse monarchie (1815) en de nederlaag van Napoleon tijdens de Slag bij Waterloo (1815). Voor uitgevers vormden deze herdenkingen de aanleiding talloze memoires te produceren. Er verschenen nieuwe werken als *Vijftig jaren terug. Herinneringen uit mijn militaire leven voor, bij en na Nederlands herstelling in 1813*, door J.Th. Büser, *oud-officier van het Nederlandsche leger, oud-griffier bij het kantonrecht te Zwolle* (Deventer: A. Ter Gunne 1863), maar uitgevers staken ook oude titels in een nieuw jasje. In 1863 presenteerde P. van der Made bijvoorbeeld een heruitgave van de tweedelige *Gedenkschriften van den majoor W. P. d’Auzon de Boisminart* (1841-1843), nu onder de titel *Herinneringen van een oud-officier, uit het tijdvak van 1793 tot en met 1815 in verband met de viering van het halve eeuwgetijde der herstelling van Neerland’s onafhankelijkheid*. De oorspronkelijke versie was verschenen bij de Gebroeders Van Cleef in Den Haag, die f 3,- per deel rekenden. De nieuwe, ingekorte uitgave kostte slechts f 0,50. Deze heruitgave veronderstelt dat de uitgevers rondom de nationale festiviteiten verwachtten een nieuw publiek te vinden voor deze oude memoires. De lage prijs beduidt bovendien dat zij minder vermogende lezers tot de doelgroep rekenden.

Het aanbod van (goedkope) autobiografieën over de recente geschiedenis ondersteunt wellicht de stelling van de Amerikaanse historicus Peter Fritzsche. Hij meent dat geschiedenis rond 1800 een ‘massamedium’ werd.¹³⁸ De grote belangstelling voor historische lec-

tuur verklaart hij als een gevolg van het modern historisch besef. In navolging van Koselleck verbindt Fritzsche dat besef met de Franse Revolutie en de daaropvolgende Napoleontische oorlogen. In heel Europa kregen burgers op de een of andere manier met deze oorlogen te maken: ze moesten vluchten, ze namen als soldaten deel aan de oorlogen, ze waren familie van een soldaat, zagen soldaten langstrekken of merkten dat hun dagelijks leven werd verstoord doordat bijvoorbeeld handelsroutes waren geblokkeerd. Deze collectief gedeelde ervaring stond volgens Fritzsche enerzijds in het teken van een breuk met het verleden, anderzijds leidde deze gedeelde ervaring tot een 'common historical field': tijdgenoten gingen zichzelf en elkaar herkennen als deelnemers aan een historisch proces. Die wederzijdse herkenning stimuleerde de interesse voor en de productie van historische lectuur. Daarbij wijst Fritzsche expliciet op een stijgend aantal autobiografische publicaties. Zonder verdere verantwoording stelt hij dat de autobiografie rond 1800 tot de meest gepubliceerde en gelezen genres behoorde.¹³⁹

In Nederland verschenen in de loop van de negentiende eeuw weliswaar meer autobiografieën, maar tot circa 1850 bereikten geschiedenisboeken zeker geen massapubliek. Sowieso hadden boeken slechts een beperkt publiek; voor het overgrote deel van de bevolking waren ze simpelweg te duur. Over de eigentijdse geschiedenis was echter ook te lezen in pamfletten en vooral kranten. Deze goedkope vorm van drukwerk heeft een belangrijke rol gespeeld in de aaneenschakeling van afzonderlijke burgers tot een virtuele gemeenschap van land- en tijdgenoten, zoals Benedict Anderson heeft betoogd.¹⁴⁰ In Nederland nam het aantal dag-, nieuws- en weekbladen in de tweede helft van de negentiende eeuw gestaag toe, van 92 in 1850 naar 159 in 1866. Het aantal geregistreerde abonnees steeg in dezelfde periode van ruim 23.000 naar bijna negentigduizend, maar de bladen zullen door meer mensen gelezen zijn omdat abonnementen werden gedeeld en mensen hun kranten ook in koffiehuisen lazen.¹⁴¹ Na de afschaffing van het dagbladzegel nam het aantal krantenkopers spectaculair toe.¹⁴²

Met de belangstelling voor het actuele nieuws steeg in Amerika de interesse voor autobiografische en biografische achtergronden van mensen die daarin een rol speelden.¹⁴³ Mogelijk geldt dit ook voor Nederland. H. Nijgh, uitgever van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, verwachtte in ieder geval veel kopers te vinden voor *Gedenkschriften van Garibaldi* (1860). De naam van Giuseppe Garibaldi was immers bekend 'door geheel Europa, ja zelfs daar buiten' en 'iedereen' had belangstelling voor 'de geschiedenis van dezen hoogst merkwaaardigen man en de gewigtige taak, die hij thans op zich genomen heeft en tracht te volbrengen, namelijk de vrijmaking van het Italiaansche volk'.¹⁴⁴ In 1870, vlak na de afschaffing van het dagbladzegel, signaleerde A.C. Kruseman zelfs een algemene belangstelling voor 'figuren die op het maatschappelijk gebied in onderscheiden richting op den voorgrond staan'. Hij lanceerde daarom *Mannen van beteekenis in onze dagen* (1870-1921), een populaire serie biografieën met een portret van elke hoofdpersoon. Een losse aflevering kostte 20 cent, een jaargang van twintig afleveringen met band f 4,50.¹⁴⁵ Op termijn was het de bedoeling ook aandacht te besteden aan belangrijke mannen op het gebied van wetenschap, kunst, letteren en nijverheid, maar het eerste jaar richtte de serie zich op hoofdrolspelers in de Frans-Duitse oorlog als de Pruisische staatsman Otto von Bismarck, de legerleider Helmuth von Moltke en Henri Dunant, oprichter van het Rode Kruis.

De Frans-Duitse oorlog (1870-1871) viel vrijwel samen met de afschaffing van het dagbladzegel, waardoor kranten goedkoper waren geworden. De oorlog stimuleerde de belangstelling voor het actuele nieuws. Uitgevers zagen de aantallen krantenabonnees

met de dag stijgen. In mei 1870 schreef G.L. Funke, uitgever van het pas begonnen *Nieuws van den dag*, aan zijn vrouw: 'Intusschen is den tijd, hoe afschuwelijk ook, de gouden eeuw voor de kranten. Dagelijks verkoopen we duizenden bulletins en stijgen onze abonne's bij massa's. Ik ben er zeker van dat we er circa duizend meer hebben dan acht dagen geleden maar 't kan even goed zijn dat dit cijfer 12 à 1400 is.'¹⁴⁶ De Frans-Duitse oorlog stimuleerde niet alleen de verkoop van kranten, maar leidde ook tot een stroom contemporain-historische publicaties.¹⁴⁷ Die was in de eerste plaats te danken aan de diverse krantenuitgevers, die allerlei achtergronden bij het actuele nieuws produceerden. A.W. Sijthoff, uitgever van de *Rotterdamsche Courant*, startte in mei 1871 de uitgave van een geïllustreerd oorlogsboek in afleveringen. De eerste aflevering van dit *Gedenkboek van den oorlog van 1870 en 1871* verscheen in een oplage van vijftigduizend exemplaren.¹⁴⁸ Andere uitgevers produceerden eveneens oorlogslectuur, variërend van oorlogskaarten en brochures tot romans, biografieën en pseudo-autobiografische titels (zie hoofdstuk 2).

In 1871 meldde de Dordtse uitgever J.P. Revers een wel heel bijzonder boek in de aanbieding te hebben: *In het belegerde Parijs* van Francisque Sarcey. In tegenstelling tot andere schrijvers van boeken over het beleg van Parijs was deze Franse journalist volgens de uitgever een 'ooggetuige' van de actuele wereldgeschiedenis. Juist dat punt benadrukte Revers in zijn prospectus:

'Het beleg van Parijs in ontwijfelbaar een eeuwig gedenkwaardige gebeurtenis; het is niet alleen het hoofdpunt van den jongsten oorlog, maar een der hoofdpunten in de Geschiedenis der Wereld. Hoeveel er ook over dit onderwerp moge geschreven worden, nimmer zal het uitgeput zijn, en steeds zal een geschrift van een OOGGETUIGE als Sarcey duizende gretige lezers vinden en eene voortdurende waarde blijven bezitten.'¹⁴⁹

Sarceys boek was zeer populair; in Frankrijk waren er in vier maanden tijd al honderdduizend exemplaren verkocht.¹⁵⁰ Het boek was vertaald in het Engels en nu ook in het Nederlands. Critici oordeelden bovendien positief, zo blijkt uit een in de prospectus overgenomen recensie:

'En waarlijk, wanneer men het werk leest ontvangt men ieder oogenblik den indruk, dat we hier met de *werkelijkheid* te doen hebben en deze ons zoo getrouw mogelijk is geschilderd. 't Is zoo los en aangenaam, zoo geestig en aangrijpend mogelijk geschreven en verplaatst ons gansch en al met onze verbeelding in de stad, waarop sinds den laatsten tijd bovenal het oog der geheele beschaafde wereld met allerlei gemengde gewaarwordingen rust. Wie niet maar leest om te lezen, maar ook om te leeren, vindt in het boek oneindig veel stof tot denken en leeren.'¹⁵¹

Volgens de in deze folder geciteerde criticus gaf Sarcey niet alleen stof tot nadenken; de ooggetuige bood lezers tevens de mogelijkheid zich geestelijk te verplaatsen naar Parijs en aldus mee te leven met de actuele ontwikkelingen. Dit autobiografische werk had daardoor een belangrijke meerwaarde boven de journalistieke berichtgeving. In kranten werd namelijk wel op zakelijke wijze bericht over actuele gebeurtenissen in binnen- en buitenland, maar er was nauwelijks aandacht voor de menselijke kant van het nieuws. Tegenwoordig is de *human interest*-benadering niet meer weg te denken uit de journalis-

tiek, maar in negentiende-eeuwse kranten waren sociale reportages en interviews afwezig.¹⁵² De behoefte aan *human interest* werd daarentegen wel bevredigd door autobiografische publicaties van ooggetuigen als Sarcey.

Na 1870 werd de sensatie deel te worden van actuele ontwikkelingen een van de belangrijkste verkoopargumenten in de reclame voor autobiografieën. Dat blijkt met name uit de reclame voor autobiografische titels over de Boerenoorlog (1899-1902). Ook deze oorlog leidde tot een golf van contemporain-historische publicaties.¹⁵³

In Nederland werd buitengewoon sterk meegeleefd met de lotgevallen van de Boeren, die als ‘stamverwanten’ werden beschouwd.¹⁵⁴ Hoe groot de belangstelling was, toont het succes van *De oorlog in Zuid-Afrika. De strijd tusschen Engeland en de verbonden Boeren-Republieken Transvaal en Oranje-Vrijstaat in zijn verloop geschetst* (1899-1901). Dit boek was geschreven door de journalist-schrijver Louwrens Penning en verscheen in geïllustreerde afleveringen van 10 cent bij de protestants-christelijke uitgever D.A. Daamen.¹⁵⁵ In een prospectus stelde hij dat het boek voorzag in een behoefte aan overzicht: in de dagbladen werd voortdurend geschreven over de ontwikkelingen in Zuid-Afrika, maar de lezers raakten volgens hem door elkaar tegensprekende berichten ‘de vaste lijnen’ kwijt. Om het historisch overzicht (terug) te krijgen, beval Daamen daarom het werk van Penning aan. Mogelijk hadden lezers inderdaad behoefte aan een overzicht; in ieder geval wist Daamen veertigduizend exemplaren van *De oorlog in Zuid-Afrika* te verkopen.¹⁵⁶

Pennings boek gaf ‘overzicht’, maar volgens uitgevers hadden lezers met name belangstelling voor lectuur die hen in staat stelde met de Boeren mee te leven. En welke boeken dienden dat doel beter dan autobiografische verslagen van mensen die deelnamen aan de Boerenstrijd of die van dichtbij hadden waargenomen? Rondom de Boerenoorlog verschenen opvallend veel dagboeken en autobiografieën, zoals *Transvaalsche herinneringen, 1876-1896* (Amsterdam: J.H. de Bussy 1898) van E.J.P. Jorissen. Deze in de Transvaal werkzame staatsprocureur verhaalde weliswaar over de periode voor en na de Transvaalse Opstand (1880-1881), maar volgens de uitgever stelde dit boek lezers in de gelegenheid de voorgeschiedenis van de actuele ontwikkelingen in Zuid-Afrika zelf mee te maken: ‘Nergens overdreven of opgesmukt, eenvoudigweg vertellende, krijgt alles voor ons oog een kleur en tekening, een relief, alsof wij zelf de gebeurtenissen mede maakten’.¹⁵⁷ Vanwege de ‘kleuring’ van de autobiografische vertelling vervaagde soms de grens tussen herinneringen en romans. Dat blijkt onder andere uit een folder voor *Twée jaren in den Boerenoorlog* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink 1903), gebaseerd op het dagboek van de jurist H. Ver Loren van Themaat die in 1899 naar Zuid-Afrika was vertrokken om de Boeren te helpen. Tjeenk Willink presenteerde het dagboek weliswaar als een ‘kostbaar document’, maar uit een in dezelfde folder geciteerde recensie bleek dat dit autobiografische document tegelijkertijd ‘zoo boeiend als eenige roman’ was.¹⁵⁸

Uitgevers presenteerden autobiografieën al langer als een historisch verantwoord alternatief voor romans, maar in de jaren 1870 treedt er een verandering op in de presentatie. In de jaren 1850 en 1860 verkochten uitgevers autobiografische (bron)publicaties als belangrijke of sensationele bijdragen aan de contemporaine vaderlandse geschiedenis, met name betreffende de Bataafs-Franse tijd. Na 1870 werd de internationale actualiteit de aanleiding voor een aanbod van autobiografische ooggetuigenverslagen. Deze verandering heeft te maken met de ontwikkeling van de journalistiek. Na de afschaffing van het dagbladzegel werd de krant een massamedium, waardoor steeds meer lezers betrokken raakten bij actuele ontwikkelingen die zich buiten de eigen regio afspeelden. Dit stimuleerde de inte-

resse voor biografische en autobiografische achtergronden bij het actuele (wereld)nieuws. In kranten waren *human interest*-verhalen tot de eeuwwisseling afwezig. Uitgevers produceerden daarom een divers aanbod van contemporain-historische lectuur, vooral rondom oorlogen. Een deel van dit aanbod bestond uit autobiografische verslagen van ooggetuigen, die het de (kranten)lezer mogelijk maakten de actuele geschiedenis als het ware mee te beleven. Maar hoe boeiend deze verhalen ook waren, uitgevers bleven de autobiografische documenten onderscheiden van romans. Ze dienden voor alles een contemporain-historisch belang. Tegen het einde van de negentiende eeuw gingen uitgevers autobiografieën ook verkopen als de ‘bouwstoffen’ voor een nieuwe en verbeterde geschiedschrijving.

Bouwstoffen voor een nieuwe geschiedschrijving

In de negentiende eeuw richtte de professionaliserende geschiedschrijving zich vooral op de politieke en militaire aspecten van het verleden. In Nederland concentreerden vakhistorici als Robert Fruin zich op de staatkundige ontwikkelingen in de Republiek. In 1884 bepleitte P.J. Blok in zijn oratie meer aandacht voor de studie van religie, letterkunde, recht en wet en economie in het verleden. Deze oratie wordt in de Nederlandse historiografie gezien als het begin van een thematische verbreding van de historische discipline maar feitelijk kwam die pas in de eerste decennia van de twintigste eeuw van de grond, toen ook de contemporaine geschiedschrijving gestalte kreeg.¹⁵⁹ Buiten de academie bloeiden echter de romantische geschiedschrijving en de journalistiek. Daarin was aandacht voor meer recente tijdvakken en voor onderwerpen die professionele historici nog niet interesseerden, zoals de Bataafs-Franse tijd en de geschiedenis van het dagelijks leven.

De Amerikaanse historiograaf Bonnie G. Smith stelde dat de thematische en chronologische uitbreiding van de professionele geschiedschrijving tijdens de negentiende eeuw is voorbereid door ‘amateurs’. Zij doelde daarbij vooral op vrouwen die zich, al dan niet als broodschrijfsters, toegleden op het documenteren van de eigen tijd. Die documentatie kreeg volgens Smith vorm in herinneringen, reisverslagen, historische romans en andere genres die door de historische professionalisering uit het domein van de historische discipline werden geweerd.¹⁶⁰ Ik denk dat Smith de mogelijkheden van vrouwen binnen het autobiografische genre overschat. Er verschenen althans weinig autobiografieën van Nederlandse vrouwen (zie verder hoofdstuk 5). Uit hoofdstuk 2 bleek dat het merendeel van de gepubliceerde autobiografieën afkomstig was van mannen. De meeste mannelijke autobiografen hadden bovendien (hoger) onderwijs genoten. Zij waren echter geen beroepshistorici en in die zin is het concept ‘amateurs’ wel van toepassing op publicerende autobiografen. Waarschijnlijk was het voor tijdgenoten ook een voordeel dat autobiografen geen professionele historici waren. Sommige uitgevers schilderden historici namelijk af als een wereldvreemde beroepsgroep die alleen voor de eigen kring van vakgenoten schreef.

Een vroeg voorbeeld van de kritische houding ten aanzien van vakhistorici is te vinden bij A.C. Kruseman, die in de jaren 1850 het initiatief nam tot een nieuwe vaderlandse geschiedenis. Met deze uitgave beoogde hij de geschiedenis ‘uit de studiekamer van den geleerde’ te halen en ‘tot een eigendom des geheelen volks te maken’. Om het algemene publiek daadwerkelijk te bereiken, was het volgens de uitgever noodzakelijk het vaderlandse verleden niet te beperken tot ‘staatkundige gebeurtenissen’ of ‘heldenfeiten’ op het gebied van oorlog, wetenschap of kunst:

‘de kring onzer nationale herinneringen sluit nog iets anders, vaak veel aantrekkelijkers in, hetwelk hoe langer hoe meer met voorliefde gezocht, met gretigheid verzameld en met de eerbiedige waardeering eener vaderlijke nalatenschap bewaard en bewaakt wordt: het stille, *intieme*, innerlijke, huiselijke en maatschappelijke leven onzer voorouders.’¹⁶¹

Krusemans romantisch-historische plan resulteerde in het hierboven genoemde boek *Ons voorgelacht, in zijn dagelyksch leven geschilderd* (1859-1864).¹⁶² W.J. Hofdijk schetste daarin naast de geschiedenis van ‘openbare’ zaken als landbouw, handel en wetenschap die van ‘huiselyke’ onderwerpen als opvoeding, woning, kleding en huisraad. Naar inhoud meende Kruseman dan ook dat dit boek een breed publiek kon aanspreken.

Afgaande op de reclame hadden beroepshistorici met name rond 1900 te kampen met reputatieproblemen. De geïllustreerde *Algemeene geschiedenis* (1902-1908) van de historici H. Brugmans en G.W. Kernkamp werd bijvoorbeeld aangeprezen als ‘helemaal niet geschiedboekachtig’.¹⁶³ Het negatieve imago van vakhistorici is goed af te lezen aan een reclame van A.W. Sijthoff. In 1899 presenteerde hij het op een Duits voorbeeld gebaseerde gedenkboek *De negentiende eeuw in woord en beeld* (1899-1901), een uitgave in zestig afleveringen van 30 cent. Het door de historici H.C. Rogge en W.W. van der Meulen geschreven publieksboek staat tegenwoordig bekend als een van de eerste Nederlandse boeken op het gebied van de contemporaine historiografie.¹⁶⁴ Sijthoff verkocht het boek echter als het tegendeel van academische geschiedschrijving. De uitgave was géén wetenschappelijke verhandeling, maar een ‘prachtwerk’ vol wetenswaardigheden: ‘Men verwachtte hier geene wetenschappelijke uiteenzettingen, geene dorre verhandelingen over technische bijzonderheden die alleen voor mannen van het vak van waarde zijn.’¹⁶⁵ Naast hoofdstukken over de politieke ontwikkelingen bevatte het boek daarom de geschiedenis van het geestelijke en religieuze leven in de negentiende eeuw, ontdekkingsreizen, uitvindingen, letterkunde, het ‘maatschappelijk en huiselijk leven’ et cetera.

Tegenover de academische en politiek-militaire geschiedschrijving stelden uitgevers niet alleen contemporain-historische publieksboeken, maar ook autobiografieën.¹⁶⁶ Volgens uitgevers dienden deze boeken tevens als bouwstoffen voor een *nieuwe* geschiedschrijving. Die nieuwe geschiedschrijving had voor alles betrekking op de eigen tijd, maar was in thematisch opzicht zeer gevarieerd. Autobiografen als E.J.P. Jorissen en Paul Kruger, Christiaan de Wet en Ben Viljoen leverden, aldus de uitgevers J.H. de Bussy en W. Versluys, het basismateriaal voor een geschiedenis van de Zuid-Afrikaanse Boeren en hun ‘Heldenstrijd’.¹⁶⁷ In de nationale geschiedschrijving signaleerden uitgevers ook nog vele ongeschreven bladzijden. Autobiografen leverden gelukkig de bouwstoffen om deze pagina’s te vullen. Zo was de autobiografie van Ferdinand Domela Nieuwenhuis – *Van christen tot anarchist* (1910) – volgens Van Holkema en Warendorf niets minder dan de geschiedenis van het Nederlandse socialisme.¹⁶⁸

Het historische nut van autobiografieën was zeker niet beperkt tot het domein van de politiek. De *Tooneel-herinneringen* (Leiden: A.W. Sijthoff 1900-1929) van Maurits Benjamin Mendes da Costa dienden bijvoorbeeld als bijdrage aan de toneelgeschiedenis, terwijl de *Herinneringen* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1907) van de jurist en journalist H.P.G. Quack meer in het algemeen ‘een onmisbare bijdrage tot de geschiedenis van ons land in de 19de en de eerste jaren der 20ste eeuw’ waren.¹⁶⁹ *Mijn ambtelijk verleden* (1858-1894). *Autobiografie van O.M. de Munnick, oud-zeeofficier en oud-Indisch ambtenaar* (Den Haag: Martinus Nijhoff

1912) gold als basismateriaal voor een koloniale geschiedenis en *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink 1916) van de voormalige minister van Financiën Mr. M.W.F. Treub was een belangrijke bron voor iedereen die 'over de economische en sociale geschiedenis van ons land in den oorlogstijd iets weten, spreken of schrijven wil'.¹⁷⁰

In het algemeen verwachtten uitgevers veel belangstelling voor de bouwstoffen. Waarschijnlijk werden zij ook in hoge oplagen gedrukt. *Gedenkschriften van Paul Kruger* (Amsterdam: G.L. Funke 1902) verscheen bijvoorbeeld als premiegeschenk bij het *Nieuws van den dag*. Dat betekende dat de circa veertigduizend abonnees slechts f 1,50 betaalden, terwijl anderen voor deze 'kostbare verzameling historische gegevens' f 3,50 moesten neertellen.¹⁷¹ Blijkens een prospectus rekenden Höveker en Wormser op 'tienduizenden' kopers voor *De strijd tusschen Boer en Brit* (1902), de gedenkschriften van Christiaan de Wet. Om al deze mensen in de gelegenheid te stellen dit boek van f 6,- (gebonden f 7,25) aan te schaffen, verscheen het boek in dertig wekelijkse afleveringen van 20 cent.¹⁷² De socialistische bouwstoffen van Domela Nieuwenhuis verschenen eveneens in afleveringen, zodat de geïnteresseerde arbeiders niet in een keer f 4,90 (gebonden f 5,50) hoefden te betalen. Kennelijk had deze strategie succes; binnen twee weken was het boek uitverkocht.¹⁷³ Zelfs een duur boek in één stuk verkocht goed. Treubs *Oorlogstijd* kostte f 4,60 (gebonden f 5,25), maar volgens Tjeenk Willink had hij binnen 'enkele maanden' meer dan zeventuizend exemplaren afgezet. In 1917 verscheen een tweede druk, '6e-10e duizend'.¹⁷⁴

Oplages van (tien)duizenden exemplaren waren zeer hoog. In zijn handboek *Boekhandel en bibliographie* schreef Rimmer van der Meulen dat romans in gemiddelde oplagen van vijfhonderd à 750 verschenen, terwijl de oplages van populair-wetenschappelijke boeken op het gebied van geschiedenis konden variëren van duizend tot vijftienhonderd.¹⁷⁵ Mijn indruk is dan ook dat er bij lezers buitengewoon veel interesse was voor contemporaine geschiedschrijving in de vorm van autobiografieën. Mogelijk verflauwde de interesse ook weer snel, want de autobiografie van Christiaan de Wet lag vrij snel in de ramsj. Al in 1905 stelden Höveker en Wormser *De strijd tusschen Boer en Brit* tegen een sterk gereduceerde prijs beschikbaar: in plaats van f 7,25 kostte de gebonden uitgave nog maar f 1,25.¹⁷⁶ De prijsverlaging gold ook voor andere Boeren-herinneringen, zoals *Met de boerencommando's. Mijne ervaringen als veldprediker van J.D. Kestell* (1902) en *Mijne herinneringen aan en omzwervingen gedurende den oorlog van Mevrouw de La Rey* (1903). In 1910 waren de autobiografieën van De Wet en De la Rey afgezakt naar het ramsj-circuit. D. Bolle adverteerde deze titels in het *Nieuws van den dag* voor respectievelijk 75 en 18 cent.¹⁷⁷

Hoe hoog de omloopsnelheid misschien ook was, uitgevers verkochten autobiografieën rond 1900 als boeken die niet snel zouden verouderen. Funke meende bijvoorbeeld dat *Gedenkschriften van Paul Kruger* 'niet vatbaar voor verjaring' was.¹⁷⁸ Uitgevers van wereldse autobiografieën volgden dus het voorbeeld van uitgevers van stichtelijke autobiografieën. Deze titels werden al langer verkocht als boeken van 'blijvende waarde'. Dat uitgevers van wereldse autobiografieën dit argument overnamen, heeft te maken met een fundamentele wijziging in de verkoopargumentatie. Presenteerden uitgevers autobiografieën eerder als een historisch verantwoord alternatief voor de roman, rond 1900 positioneerden uitgevers althans sommige autobiografieën tegenover de professionele geschiedschrijving. In de redenering van uitgevers dienden deze werken als bouwstoffen voor een nieuwe geschiedschrijving. Die handelde over het eigentijdse verleden en had betrekking op een breed scala van onderwerpen die (nog) niet door vakhistorici werden beschreven. Gezien de wijze van uitgeven (afleveringen) richtten uitgevers de autobiografische bouwstoffen

now Hill, Holoorn viaauct, mitchell House, Londen E. O.
381 (Staatsblad No. 124).

e ik
geb.
Frie-
ge-
tigen
n...
sch,
voor
rouw
ord;
iden
oon-
mo-

siens
adat
naal
t in

ver-
t op
jaar
het
l te
t als
eldt.
hoi-
htte
aal
t 85,
paar
een
enst-
sich-

Premie van Het Nieuws van den Dag.

Van elk Exemplaar kunt een gedeelte der opbrengst ten behoeve der Boeken

**PAUL KRUGER'S
GEDENKSCHRIFTEN.**

Prijs voor geabonneerden / 1.50.
300 Bladzijden. Franco per post . . . . . 1.65.
Voor niet geabonneerden . . . 3.50.

Dagelijks te bekomen aan ons Bureau
N. Z. VOORBURG WAL 187—225,
bij onze Agenten en bij den Boekhandel.

Advertentie voor het premiegeschenk *Gedenkschriften van Paul Kruger* (Amsterdam: G.L. Funke 1902). *Nieuws van den dag*, 19 november 1902. Koninklijke Bibliotheek: C 226.

op een zeer brede doelgroep van krantenlezers en mensen die nooit een ‘dor’ oftewel academisch geschiedenisboek zouden kopen. Dat betekent niet dat uitgevers afscheid hadden genomen van het argument dat autobiografieën geschikt waren voor de liefhebbers van romans. Na de doorbraak van de naturalistische roman schoven uitgevers een ander type autobiografieën naar voren als een vorm van lectuur waarin nog boeiende verhalen en nuttige levenslessen waren te vinden.

Voorbeeldige karakters en boeiende verhalen

In 1909 signaleerden Nijgh en Van Ditmar een stagnerende of zelfs dalende trend in de verkoop van romans. Deze uitgevers organiseerden daarom een prijsvraag. De opdracht was ‘frissche, degelijke Hollandsche boeken’ te schrijven, die ‘een boeiende handeling bevatten’ en geschikt waren ‘om in familiekring te worden gelezen’.¹⁷⁹ Aan zulke boeken was volgens hen een tekort omdat moderne prozaschrijvers zich hadden toegelegd op ‘vermoeiende uitrafelingen van ziels- en zenuwziekten’ en ‘plat-realistische teekeningen van onoogelijke mesthoopen’.¹⁸⁰ Daardoor hadden schrijvers de romanlezer van zich vervreemd, zo meende uitgever Van Dishoeck. Lezers wilden namelijk geen realisme, maar romantiek:

‘Al heeft het realisme zich eenigen tijd in de literatuur doen gelden, een feit is het dat de massa, het groote publiek, er nooit mede ingenomen geweest is. Het publiek bleef vragen naar den ouderwetschen roman, het wilde de fantastische vertelling, het wilde lectuur die tot de verbeelding sprak, hoezeer het realisme hen door aanhangers dier richting werd opgedrongen.’¹⁸¹

Het ‘platte’ realisme dat Nijgh, Van Ditmar en Van Dishoeck bekritiseerden, staat in de literatuurgeschiedschrijving bekend als het naturalisme. Dat werd in Nederland vooral gepropageerd door de Beweging van Tachtig.¹⁸² In *De Nieuwe Gids* verzetten jonge literatoren als Willem Kloos en Lodewijk van Deyssel zich tegen de heersende kunstopvattingen, waarin van romanschrijvers een ‘geïdealiseerd realisme’ werd verwacht. De Tachtigers meenden daarentegen dat de nieuwe kunst realistisch en psychologisch moest zijn. Dat hield enerzijds in dat de nieuwe generatie romanschrijvers het naturalistische spoor van Emile Zola volgde en zich toeleegde op de ‘wetenschappelijke’ beschrijving van de werkelijkheid. Anderzijds verving ze de dramatische handeling – ‘het verhaal’ – door de psychologische ontleding van karakters.

Hoewel de romans van schrijvers als Van Deyssel later tot de hoogtepunten van de Nederlandse literatuur zijn gerekend, waren ze bij het eigentijdse publiek niet populair. Blijkens een enquête van het liberale tijdschrift *De Nederlandsche Spectator* las men anno 1891 nog het liefst de *Camera obscura* (1839).¹⁸³ Uit de kritische noten van uitgevers over het eigentijdse proza valt op te maken dat er in ieder geval twee problemen waren: de psychologische duiding van karakters was ten koste gegaan van het verhaal, en wat er nog aan verhaal resteerde was te ‘plat-realistisch’. Het ontbrak het moderne proza, met andere woorden, aan een positieve moraal of een ideaal. Een aantal uitgevers presenteerde sommige autobiografieën vervolgens als een alternatief voor de moderne of naturalistische roman. In deze autobiografieën was namelijk een moraal te vinden die uit de moderne roman was verdwenen. Dat blijkt onder andere uit de reclames voor de vertaalde autobiografieën van Booker T. Washington en Helen Keller.

De autobiografie van Booker T. Washington, een voormalige slaaf die het tot adviseur van president Roosevelt had geschopt, verscheen in het Nederlands als *Uit slavernij in vrijheid. Eene autobiographie van Prof. Washington T. Booker* (Gorinchem: P.M. Wink 1902). Wie altijd al had willen weten hoe het de Amerikaanse slaven na hun vrijlating was vergaan, moest volgens de uitgever deze levensgeschiedenis lezen. Hij presenteerde het boek als het vervolg op Harriet Beecher Stowe's zeer succesvolle roman *Uncle Tom's cabin* (1852). De autobiografie van Booker T. Washington was echter meer dan een roman; het was 'een van die boeken, die men niet lezen kan, zonder er beter door te worden'. Washington liet met zijn levensgeschiedenis namelijk zien hoezeer een 'man, die, geboren als slaaf, zich met zeldzame energie heeft opgewerkt tot een hoogte, die hem de bewondering en de hoogachting van duizenden in zijn eigen land heeft verworven, en hem gelijke waardeering zal verzekeren, overal waar zijn boek gelezen zal worden'.¹⁸⁴ Hoe opwekkend en boeiend het verhaal van Booker T. Washington ook was, er verscheen slechts één druk.

Beduidend succesvoller was *Mijne levensgeschiedenis* (Utrecht: J.G. Broese 1904) van Helen Keller. Zij was een Amerikaans meisje dat gezond was geboren, maar in haar negentiende levensmaand blind en doof werd. Onder leiding van de lerares Annie Sullivan leerde ze toch communiceren. In 1898 ging ze naar de Cambridge School for Young Ladies, twee jaar later schreef ze zich in bij Radcliffe College waar ze in 1904 cum laude afstudeerde. Tijdens haar studie schreef ze *The story of my life*, dat in 1902 in afleveringen verscheen in het *Ladies Home Journal*. In 1903 verscheen de serie als boek dat wereldwijd een succes werd. In 1904 verscheen *Mijne levensgeschiedenis*, de Nederlandse vertaling van Kellers autobiografie. Een jaar later verscheen een tweede druk; in 1910 lanceerde de Maatschappij voor Goede en Goedkoope lectuur een derde druk. De Nederlandse vertaling verscheen met een inleiding van J. van den Oude, pseudoniem van de schrijver-criticus en anti-Tachtiger Carel van Nievelt. Hij was lyrisch over de levensgeschiedenis van het dove en blinde meisje. Die geschiedenis had volgens hem iets van een wonder, maar hij benadrukte dat het hier géén wonderbaarlijke geschiedenis betrof. Kellers verhaal was een 'getuigenis' waarvan 'ons misnoegde en mikkende geslacht' veel kon leren:

'Dit boek is een getuigenis. Een getuigenis van de krachten, die er wonen in het eigen binnenste van den mensch. Een getuigenis van hetgeen daar binnen een sterke wil, eene groote liefde en een onversaagde ijver vermogen, ook nog wanneer de inwerkingen van buiten grootendeels afgesloten zijn, of slechts zeer gebrekkig en moeizaam kunnen doordringen. Een getuigenis verwonderlijk en verblijdend, van het uitstralende en construerende licht der menschelijke innerlijkheid. (...) Velen, slechts half zoo misdeeld als Helena Keller, zitten neder in de onmacht der vertwijfeling. Voor hen worde deze levensgeschiedenis van eene lotgenootte een spoorslag tot iets beters nog dan berusting: tot opbeuring en zelfbeproeving.'¹⁸⁵

Blijkens een prospectus voor de tweede druk van Kellers autobiografie waren veel critici het met Van Nievelt eens. Een recensent van het conservatieve tijdschrift *Onze Eeuw* betitelde de levensgeschiedenis als een 'heerlijk, opwekkend boek: het toont ons waartoe ernstige inspanning in staat is; wat het zegt: 'te willen'; welke onoverkomelijk schijnende moeilijkheden overwonnen kunnen worden'. *De Tijdspiegel* raadde iedereen aan dit boek te kopen, 'verkoop zoo noodig eene encyclopedie of een woordenboek en schaf u dit werk aan. Het is een boek om te lezen en te herlezen.'¹⁸⁶

Titelpagina van Helen Keller, *Mijne levensgeschiedenis* (Utrecht: J.G. Broese 1905). De eerste druk verscheen in 1904 bij dezelfde uitgever. Collectie Marijke Huisman.

De aanprijzingen voor de levensgeschiedenissen van Booker T. Washington en Helen Keller benadrukten dat het mogelijk was met wilskracht en volharding barre levensomstandigheden het hoofd te bieden. Met die moraal onderscheidden deze autobiografieën zich volgens uitgevers in positieve zin van moderne naturalistische romans. Daarin waren de figuren immers niet zelden overgeleverd aan de omstandigheden. Het gebrek aan moraal was niet het enige probleem van de moderne roman. Daarin ontbrak tevens het boeiende verhaal. Ook in dit opzicht konden autobiografieën dienst doen, zeker als het ging om autobiografieën die lezers de kans boden 'mee te leven' met de actuele en waargebeurde geschiedenis.

Omdat autobiografieën en andere egodocumenten volgens uitgevers 'zoo boeiend als eenige roman' waren, vervaagde na 1900 de grens tussen feit en fictie, tussen roman, geschiedenis, journalistieke berichtgeving en autobiografische werken vrijwel geheel. In de jaren 1910 was het actuele nieuws aanleiding voor een divers aanbod van romantisch-historische lectuur. Ten tijde van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) verschenen, behalve de inmiddels gebruikelijke gedenkboeken, diverse dagboeken van populaire schrijvers en journalisten. Die werden aangeprezen als werken waarin ooggetuigen op een 'smaakvol verzorgde, boeiend suggestieve wijze' hun indrukken van de actuele wereldgeschiedenis gaven.¹⁸⁷ In de *Nieuwe Rotterdamse Courant* verscheen naast de eigenlijke berichtgeving een later als boek gepubliceerd feuilleton over de (zognaamde) avonturen van een Rotterdamse padvinder 'die de verschrikkingen van dit ontzettend wereldgebeuren van zoo nabij heeft meege maakt'.¹⁸⁸ De oorlogsroman *De mannetjes-putters van het 9^e* (1915) was volgens uitgever S. L. van Looy zeer bijzonder, omdat 'het geen erin verteld wordt geen fantasie is, doch werkelijk gebeurd en dat het niettemin spannender is dan de boeiendste verbeelding'.¹⁸⁹

Het idee dat de werkelijkheid de fictie in spanning overtrof, was zeker niet nieuw; vanaf 1850 verkochten uitgevers autobiografieën als een *historisch* alternatief voor de roman. Na de opmars van de naturalistische roman benadrukten uitgevers echter het *romantische* aspect van autobiografieën. Die boeken verplaatsten lezers naar een setting die niets had te maken met hun eigen leven. Die setting kon historisch of eigentijds zijn, maar ze was altijd boeiend. Dat maakte de autobiografie tot een geschikt alternatief voor de moderne roman. Daar vond 'den naar ontspanning zoekende' in 'negen van de tien gevallen maar weinig bekorends', aldus uitgever P.M. Wink. In 1923 lanceerde hij daarom de serie 'Romantische geschiedenis', bestaande uit 'fragmenten geschiedenis, levensbeschrijvingen, gedenkschriften e.d.'.¹⁹⁰ De serie opende met *Het halssnoer-proces*, een vertaling van *L'affaire du collier, d'après de nouveaux documents recueillis en partie par A. Bégis* (1901). Schrijver Frantz Funck-Brentano had dit boek deels gebaseerd op de memoires van Jeanne de la Motte (1793), een Franse gravin die de val van Marie Antoinette tijdens de Franse Revolutie had ingeluid met een berucht schimmenspel rond een diamanten collier. Meer eigentijds was het tweede boek in de serie: *Yashka. Mijn leven als boerenmeisje, bannelinge en officier*. Het door de journalist Isaïc Don Levine geschreven boek informeerde de lezer op aangename wijze over 'de hel der Bolsjewiki' die Maria Botchkareva in het Rusland van 1918 had doorstaan. Met deze titels meende Wink te voorzien in de ontspanningsbehoeften van hardwerkende intellectuelen. Andere genres waren daartoe nauwelijks geschikt: de literaire roman had 'weinig bekorends', de lezer van historische romans ging zich 'onwillekeurig inspannen om geschiedenis en fictie uit elkaar te houden' en detectiveromans bevatten te veel onwaarschijnlijkheden. Autobiografische verhalen verrijkten daarentegen de geest, zonder de intellectueel te veel te vermoeien.

Hadden autobiografieën ooit gediend als een aangename vorm van historische lectuur, na de doorbraak van het naturalisme werden zij de ultieme vorm van ‘ontspanningslectuur’. Anders dan de moderne romans bevatten autobiografieën volgens uitgevers nog boeiende en romantische verhalen. In (sommige) autobiografieën was bovendien een opbouwende moraal te vinden. Terwijl moderne-romanschrijvers het deden voorkomen alsof de mens was overgeleverd aan krachten die buiten zijn bereik lagen, lieten autobiografen als Booker T. Washington en Helen Keller zien dat de mens geen passief slachtoffer hoefde te zijn. Met wilskracht en volharding bleek het wel degelijk mogelijk barre levensomstandigheden het hoofd te bieden. Keller en Washington werden dan ook gepresenteerd als voorbeeldige karakters, door wie lezers zich konden en moesten laten inspireren.

De autobiograaf

Uit het voorgaande blijkt dat uitgevers allerlei argumenten hanteerden om autobiografieën te verkopen. In de boekreclame is de persoon van de autobiograaf echter opvallend afwezig. In hoofdstuk 2 heb ik laten zien dat autobiografieën relatief vroeg en vaak met auteursportretten verschenen, maar in de reclamematerialen bleven autobiografen meestal onzichtbaar. Een van de weinige keren dat een autobiograaf wel in beeld kwam, betreft het een advertentie voor de volksuitgave *Al de werken van Jacob Cats* (Schiedam: H.A.M. Roelants 1870). Deze uitgave verscheen in tien maandelijks afleveringen van 15 cent en bevatte zowel een portret als de gerijmde autobiografie ‘Twee en tachtig-jarig leven’.¹⁹¹ De advertentie bestaat uit een titel, praktische informatie over de uitgave en een getekend portret van Jacob Cats.

De aanwezigheid van een portret in een boekhandelsadvertentie van 1870 is zeer opmerkelijk; volgens Lisa Kuitert verscheen de beeldtenis van schrijvers pas rond 1900 in boekreclames.¹⁹² Dit komt overeen met mijn eigen bevindingen. Zo voorzag H. D. Tjeenk Willink een advertentie voor de derde druk van *Willem de Clercq naar zijn dagboek* (1899, oorspr. 1888) van een auteursportret. Meer bijzonder is de aanprijzing voor dit boek. Via een fragment uit een in 1888 verschenen recensie liet de uitgever namelijk weten dat de lezer van dit boek ‘de ziel’ van de schrijver leerde kennen:

“*Die Bekenntnisse einer schönen Seele*” – de uitdrukking is vaak misbruikt, doch zij is volkomen van toepassing op het werk dat thans voor ons ligt. Van dag tot dag heeft de Clercq zijn eigen zieleven in dit boek neergeschreven, met eene oprechtheid en eene schier kinderlijke naïveteit, met grote uitvoerigheid, maar met groote soberheid tevens.¹⁹³

Het idee dat een autobiograaf zijn ziel blootlegt, is volgens de literatuur over het genre een belangrijk kenmerk van de moderne autobiografie. De Clercq schreef echter een dagboek, geen autobiografie. In reclames voor autobiografieën vond ik voor de periode 1850-1918 zelden tot nooit verwijzingen naar de autobiograaf als een individu met een al dan niet bijzonder zieleven. Qua zieleven komen de stichtelijke autobiografieën nog het meest in de buurt, maar in de reclame voor deze boekjes speelde de persoon van de autobiograaf geen rol. De titels vermeldden weliswaar zeer uitgebreide gegevens over de auteur, maar hij of zij diende vooral als een algemeen geldig voorbeeld ter leiding en versterking van het geloofsleven van lezers. In de reclame voor meer wereldse autobiografieën was de indivi-

duale persoonlijkheid van de autobiograaf vrijwel afwezig. Die afwezigheid heeft te maken met het feit dat autobiografieën niet werden verkocht als een intiem of persoonlijk genre, maar als een (romantisch-)historisch genre. Het was dus vooral van belang om de lezers te laten weten dat de autobiograaf op een of andere manier ooggetuige was geweest van een historische gebeurtenis, niet wie de autobiograaf als individueel persoon was.

Hoeveel belang er werd gehecht aan het feit dat de autobiograaf een getuige was, bleek hiervoor al uit de folder voor *In het belegerde Parijs* (1871). Deze opende met de vermelding dat Francisque Sarcey een 'OOGGETUIGE' was.¹⁹⁴ De uitgever schreef er bij dat Sarcey 'kroniekschrijver' van de Franse krant *Le Gaulois* was, maar zijn specifieke persoonlijkheid bleef verder onbenoemd. De waarde van autobiografieën werd dus 'aangetoond' door de positie of status van de autobiograaf en door hetgeen de autobiograaf had waargenomen, niet door de individuele persoonlijkheid van de autobiograaf. Verwijzingen naar de persoon van de autobiograaf bleven daarom beperkt tot zijn functie. Daar hoefden uitgevers meestal geen extra woorden aan te besteden, want de functie of positie van een autobiograaf bleek al uit de boektitels. Sommige uitgevers legden in folders wel extra nadruk op de positie van de autobiograaf. A. H. van Gorcum vermeldde bijvoorbeeld dat baron Strick van Linschoten 'in de hogere kringen verkeerde' en als zodanig bijzonderheden wist te melden over een groot aantal bekende tijdgenoten. De prospectus bevat maar liefst 23 regels namen van Stricks contacten, onder wie Gijsbert Karel van Hogendorp, Anton Falck en Lodewijk Bonaparte.¹⁹⁵ Wie Strick van Linschoten als individu was, kwam niet ter sprake. Hoe weinig de persoon van de autobiograaf ertoe deed, blijkt misschien nog het beste uit een reclame voor *Mijn ambtelijk leven (1858-1894). Autobiografie van O. M. de Munnick, oud-zee-officier en oud-Indisch ambtenaar* (1912). In 1912 verkocht Martinus Nijhoff dit boek met de mededeling dat De Munnick 'zichzelf niet op den voorgrond stelde'.¹⁹⁶

Afgaande op de reclames moet ik constateren dat de persoon van de autobiograaf geen verkoopargument was. Toch vond ik in sommige reclames wel verwijzingen naar de persoon van de autobiograaf. Deze uitzonderingen hebben alle betrekking op zeer beroemde autobiografen, zoals Jacob Cats. Sinds de zeventiende eeuw was hij een van de populairste Nederlandse schrijvers.¹⁹⁷ Met de expansie van de boekenmarkt nam het aantal meer eigentijdse beroemdheden snel toe: dankzij kranten en (geïllustreerde) tijdschriften verwierven publieke personen een mate van bekendheid die voorheen ongekend was.¹⁹⁸ De opkomst van de krantenjournalistiek loopt daarom parallel met een toenemende belangstelling voor autobiografische achtergronden van bekende tijdgenoten. Nijgh meende bijvoorbeeld dat 'iedereen' belangstelling had voor de *Gedenkschriften van Garibaldi* (1860). In hoofdstuk 2 heb ik ook laten zien dat het vertaalbeleid van Nederlandse uitgevers deels was gebaseerd op de beroemdheid van de autobiograaf. Binnen het vertaalde aanbod verschenen bovendien opvallend veel titels van beroemde vrouwen, zoals de schrijfsters Frederika Bremer (1870), Louisa May Alcott (1890), Selma Lagerlöf (1910) en Lily Braun (1910).

Een van de opmerkelijke aspecten in de reclame voor autobiografieën van vrouwen is de nadruk op hun faam. Terwijl de boeken van beroemde mannelijke autobiografen ook en vooral om andere redenen werden aangeprezen, lijken de reclames voor boeken van beroemde vrouwelijke autobiografen meer gepersonaliseerd. In een advertentie voor Lily Brauns *Herinneringen van eene socialiste* (1910) citeerde uitgever S. L. van Looy onder andere een recensie uit het feministische tijdschrift *Evolutie*: 'Een boek dat veel gelezen zal worden, omdat het de geschiedenis geeft van een wereldberoemde vrouw, van Lily Braun, de

generaalsdochter, gesproten uit een der oudste Thüringsche geslachten, die overgegaan is tot het socialisme'.¹⁹⁹ Het beste en tevens vroegste voorbeeld van een meer gepersonali-seerde reclame is een circulaire voor de autobiografie van een Nederlandse vrouw: *Mijn leven* (Dordrecht: J. P. Revers 1877) van Mina Krüseman.

Deze zangeres, actrice, schrijfster en feministe was in de jaren 1870 een beroemde en beruchte persoonlijkheid (zie hoofdstuk 5). Samen met de schrijfster Betsy Perk had Krüseman in 1873 een serie openbare voorlezingen gehouden waarin ze pleitte voor vrouwenemancipatie. De optredens van beide dames waren druk bezocht en veel besproken, maar de reacties in de pers waren overwegend negatief. Krüseman was weliswaar geprezen om haar uiterlijk en haar voordrachtskunst, maar ze werd tegelijkertijd afgeschilderd als een 'moderne Judith' die het op mannen gemunt had. In 1875 raakte ze bovendien verzeild in een ruzie met Multatuli, die deels in het openbaar werd uitgevochten. Het gevolg was volgens de uitgever dat er rondom de persoon van Mina Krüseman een '*Chronique Scandaleuse*' was ontstaan, waarvan 'gelijk van bijna alle kronieken der schandaal-lievende menschheid, geen woord waar was'. Niettemin bewees het schandaal volgens Revers

'dat men belangstelde in het inderdaad merkwaardige leven M. K. Welnu, die belangstelling zal thans bevredigd kunnen worden. MINA KRÜSEMAN geeft in het aangekondigde boek eene 'zelf-biografie', boeiend door waarheid, zonder eenige terughouding.'²⁰⁰

Deze aanprijzing is zeer bijzonder. In reclames voor autobiografieën vond ik nergens anders termen als 'zelf-biografie'. Tot de eeuwwisseling verwezen reclames voor oorspronkelijk Nederlandse autobiografieën ook zelden naar de bekendheid of de persoonlijkheid van de autobiograaf. Het enige voorbeeld dat ik vond, is de circulaire voor *Mijn leven* van Mina Krüseman.

Op basis van mijn onderzoek ontstaat de indruk dat de moderne of persoonlijke autobiografie in ieder geval deels is te danken aan de journalistiek. Die gaf een impuls aan de belangstelling voor autobiografische achtergronden van mensen die via de massamedia beroemd waren geworden, zoals Giuseppe Garibaldi en Mina Krüseman. Mogelijk had de nieuwsgierigheid van lezers naar de levensverhalen van beroemdheden rond 1900 zulke vormen aangenomen, dat uitgevers bereid waren veel geld te betalen voor de vertaalrechten. In ieder geval schreven de Gebroeders Cohen in een folder voor *Vijf jaren van mijn leven* (1901) van Alfred Dreyfus dat zij het 'uitgaafsrecht tot hoogen prijs van den Franschen uitgever aankochten'. Ze verwachtten die investering wel snel terug te kunnen verdienen; volgens de Cohens was er na Frankrijk nergens zo sterk meegeleefd met Dreyfus als in Nederland.²⁰¹ Het is opmerkelijk dat de Gebroeders Cohen deze titel in het Nederlands op de markt brachten. De Cohens waren namelijk gespecialiseerd in de ramsjhandel. Normaliter kochten zij dus fondsrestanten van andere uitgevers, om die vervolgens voor 'spotprijzen' aan de lezende massa te verkopen. Kennelijk zagen zij een dermate grote afzetmarkt voor Dreyfus' verhaal, dat zij bereid waren te investeren in de productie en distributie van dit nieuwe boek.

Soms moesten Nederlandse uitgevers met elkaar concurreren om de vertaalrechten voor autobiografieën van wereldberoemdheden. In april 1913 stuurde L. J. Veen een briefje naar de Engelse uitgever Eveleigh Nash, waarin hij vroeg hoeveel hij moest betalen om *My past* (1913) van Marie Larisch in het Nederlands te mogen vertalen. Waarschijnlijk had Veen

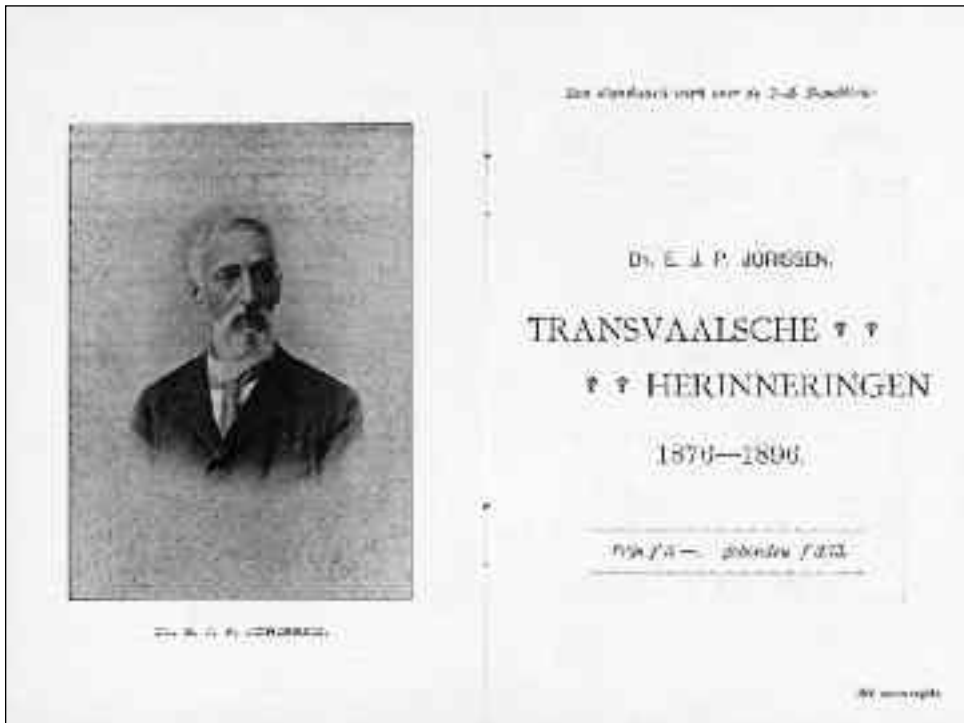
Glasbiljet voor *Mijn verleden*, door Gravin Marie Larisch (Rotterdam: D. Bolle 1913). Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, Collectie Prospectussen en Personalia 466-8.

zelfs ongezien interesse voor deze geschiedenis, want in een postscriptum vroeg hij een exemplaar van het boek 'to see the size etc.'²⁰² Uiteindelijk verscheen de vertaling niet bij Veen maar bij D. Bolle, evenals de Gebroeders Cohen een ramsjhandelaar. Bolle opende de prospectus voor het boek triomfantelijk met de mededeling: 'Het is ons gelukt, de hand te leggen op het recht van Uitgave voor Nederland van de *Gedenkschriften* van Gravin Marie Larisch (...)'.²⁰³ Hij had dan ook hoge verwachtingen van het boek. Larisch was namelijk een nicht en voormalig vertrouweling van keizerin Elisabeth (Sissie). Als zodanig wist de gravin bijzonderheden over het Habsburgse hof die nog onbekend waren en konden bijdragen aan een beter begrip van het drama van Mayerling, vernoemd naar het jachthuis waar kroonprins Rudolf en zijn minnares op 30 januari 1889 dood waren gevonden.²⁰⁴ Over deze mysterieuze (zelf)moord en de eventuele betrokkenheid van Larisch bij dit drama was veel gespeculeerd in kranten en tijdschriften. Volgens Lisa Kuitert had de dood van Rudolf ook geleid tot diverse 'colportageromans'.²⁰⁵ Anno 1913 beloofde Bolle in de prospectus voor Larisch' gedenkschriften nieuwe en sensationele informatie over het drama. Het boek bevatte bovendien '8 Portretten naar origineele Foto's'.²⁰⁶

Terwijl een enkele beroemde vrouw al eerder een rol speelde in de reclame voor haar autobiografie, trad rond 1900 ook de mannelijke autobiograaf naar voren. Dat heeft te maken met het verkoopargument dat autobiografen de bouwstoffen voor een nieuwe geschiedschrijving leverden. Wie historische bouwstoffen wilde leveren, moest immers een betrouwbare bron zijn. Opmerkelijk is wel dat uitgevers daarbij de 'mannelijkheid' van autobiografen benadrukten. Dat blijkt onder andere uit een reclame voor *Transvaalsche herinneringen, 1876-1896* (1898). Uitgever J.H. de Bussy liet in de prospectus weten dat E.J.P. Jorissen een 'scherpzinnig rechtsgeleerde' was die boven de partijen stond. Hij was dus de aangewezen figuur om de recente geschiedenis te schrijven. De Bussy koppelde de betrouwbaarheid van Jorissen vervolgens aan zijn 'mannelijkheid': 'Zijn boek is waar en oprecht; bovendien, het boezemt den lezer de hartverheffende zekerheid in, dat het geschreven is door een MAN'.²⁰⁷

Met de vermelding dat Jorissen een 'man' was, verwees De Bussy niet simpelweg naar de sekse van de autobiograaf.²⁰⁸ Voor tijdgenoten was het tegendeel van 'mannelijk' namelijk niet 'vrouwelijk', maar kinderlijk of onvolwassen.²⁰⁹ Tussen 1870 en 1914 golden termen als 'man' en 'mannelijk' ter aanduiding van volwassen mensen (in de regel wel mannen) met een evenwichtig en wilskrachtig karakter. In deze periode zijn de opvattingen over mannelijkheid dan ook nauw verbonden met het negentiende-eeuwse denken over karakter en karaktervorming. De echte 'man' was per definitie een 'karakter', dat wil zeggen een persoon die zijn driften wist te beheersen en zich kenmerkte door zelfbeheersing, standvastigheid en wilskracht. Hij was eigenlijk de ideale burger; het begrip 'karakter' stond daarom centraal in negentiende-eeuwse opvattingen over burgerschap. Die opvattingen waren gebaseerd op een moraal van productieve deugd: individuele burgers werden geacht het eigenbelang te overstijgen en hun leven in dienst van het algemene, nationale belang te stellen.²¹⁰

Het 'algemene belang' was lange tijd samengevallen met het belang van een elite van liberale mannen, maar die verloor in de jaren 1880 terrein aan confessionelen en radicalen. Door de identiteitspolitiek van deze nieuwe groepen raakte 'mannelijkheid' tegen het einde van de negentiende eeuw ook meer geassocieerd met strijdbaarheid, passie en emotie, maar de oude verbinding tussen mannelijkheid en karakter verdween niet. Zo wezen conservatieve of 'oudliberalen' op de noodzaak van karaktervorming, die de als liberaal begrepen nationale gemeenschap zou kunnen versterken. De karaktervorming had ener-

Prospectus voor *Transvaalsche herinneringen, 1876-1896* (Amsterdam: J. H. de Bussy 1897) van Eduard Johan Pieter Jorissen. Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, Collectie Prospectussen en Personalia 468-8.

zijds betrekking op het zelfstandig en redelijk denken, anderzijds op de ontwikkeling van stoere of ‘mannelijke’ eigenschappen als (militaire) discipline en wilskracht.²¹¹ De Zuid-Afrikaanse Boeren werden gezien als de belichaming van de zo gewenste ‘mannelijkheid’.²¹² Terwijl zij dapper vochten tegen de Engelse overheersing, werden zij in Nederland allengs beschouwd als de feitelijke erfgenamen van de Hollandse geuzen.²¹³ Het idee dat de Boeren ‘stamverwanten’ waren die beter dan eigentijdse landgenoten de oude traditie van daadkracht en heldendom voortzetten, vond ten slotte een climax in een groot-Nederlands nationalisme dat zich ten tijde van de Tweede Boerenoorlog van vrijwel de hele bevolking meester maakte.²¹⁴

Toen De Bussy de typering ‘man’ gebruikte in zijn reclame voor *Transvaalsche herinneringen, 1876-1896*, was dit geen neutrale mededeling. Met deze terminologie refereerde hij aan sentimenten die in het *fin de siècle* de samenleving beheersten. In die samenleving was grote belangstelling voor de Boerenoorlog, een geschiedenis die tijdgenoten beschouwden als een mannelijke heldenstrijd. Jorissen bood echter meer dan een geschiedenis van de heldenstrijd; volgens de uitgever was Jorissen zelf ook een ‘man’. Daardoor verscheen hij als een redelijke en betrouwbare figuur die inderdaad bouwstoffen voor een Boerengeschiedenis kon leveren.

Met de opkomst van het argument dat autobiografen een bijdrage aan de nieuwe en verbeterde geschiedschrijving leverden, begonnen meer ‘mannen van karakter’ hun herinneringen te publiceren. Zij hadden dit eerder niet gedaan. Een ‘man van karakter’ kenmerkte zich namelijk door bescheidenheid: hij deed zijn plicht en stelde zichzelf niet op de voorgrond. Herinneringen van negentiende-eeuwse regenten, politici en andere belangrijke mannen verschenen daarom meestal postuum.²¹⁵ Na 1900 vond de ‘man van karakter’ in zijn actieve bijdrage aan de geschiedenis juist de legitimatie voor een bij leven gepubliceerde autobiografie. Deze redenering is goed zichtbaar in een reclamefolder voor *Vijf-en-twintig jaar in de Kamer* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink 1903), een bundel redevoeringen en persoonlijke beschouwingen van Samuel van Houten. Deze semi-autobiografische bijdrage aan de recente parlementaire geschiedenis werd in de folder beoordeeld als het werk van ‘een man’, ofwel:

‘Iemand op wien Multatuli’s definitie van nederigheid = valsche hoogmoed, wel allerminst past. Want de heer Van Houten is niet nederig; hij is zich bewust van zijn waarde – wellicht zullen er zijn die meenen, dat hij deze overschat – hij durft eigen persoonlijkheid op den voorgrond te stellen en den nadruk te leggen op hetgeen door hem is gedacht, gesproken, geschreven, gehandeld, zonder zich te bekreunen om daardoor uit te lokken opmerkingen.’²¹⁶

Blijkens deze folder was Samuel van Houten een ‘man’ die vanwege zijn daden het recht of zelfs de plicht had naar voren te treden en een soort autobiografie te publiceren. Het boek werd vervolgens aangeprezen als een bijdrage aan de recente politieke geschiedenis. Tegelijkertijd dienden autobiografieën het project van de karaktervorming. Deze dubbele redenering is onder andere te vinden in een reclamefolder voor de *Gedenkschriften van Anton Reinh. Falck* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1913). Dit dertiende deel van de kleine serie der Rijks Geschiedkundige Publicatiën verscheen in 1913, het jaar waarin het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid werd herdacht. De uitgever wees dus op het belang van Falcks memoires voor de geschiedenis van 1813. Volgens Nijhoff was Falck echter méér dan een leverancier van historische bouwstoffen; hij was namelijk een voorbeeldige ‘man van karakter’:

'Falck is, evenmin als Hogendorp de man alleen van 1813; ook vóór dat jaar, maar vooral daarna, heeft hij een loopbaan van groote waarde en invloed doorlopen. Een zeldzaam kritisch talent, maar met een stevigen, zedelijken ondergrond. In een tijd van beginselen en van bankroet van beginselen was Falck bovendien een man van karakter. Een man der werkelijkheid in een periode van al te veel theorie, veel minder strak dan Hogendorp, maar daarom niet minder een man van stevige geestelijke structuur.'²¹⁷

Volgens (oudliberale) tijdgenoten waren 'mannen' van 'stevige geestelijke structuur' aan het begin van de twintigste eeuw zeldzaam geworden; in de moderne literatuur waren ze zeker niet meer te vinden. In de moderne of naturalistische roman wemelde het immers van gedegenereerde figuren die niet in staat waren te ontsnappen aan hun door erfelijkheid en milieu gedetermineerde lot. Een figuur kon dus nog zulke goede bedoelingen hebben, uiteindelijk werd zijn of haar leven bepaald door krachten die buiten de menselijke macht lagen. Autobiografen als Helen Keller en Booker T. Washington boden echter tegenwicht. Zij toonden volgens uitgevers dat het wel degelijk mogelijk was de omstandigheden het hoofd te bieden en het leven in eigen hand te nemen. Ofschoon de gehandicapte vrouw en de zwarte ex-slaaf niet bepaald pasten in het traditionele beeld van de 'man van karakter', presenteerden uitgevers hun levensverhalen desondanks als hulpmiddelen voor de rond 1900 zo gewenste karaktervorming.

De prospectussen voor de autobiografieën van Jorissen, Washington en Keller bevatten weliswaar portretten, maar uiteindelijk was de autobiograaf in de reclame voor autobiografieën de hele periode 1850-1918 van ondergeschikte betekenis. Voorzover de persoon van de autobiograaf ertoe deed, gold dat zijn (of haar) voorbeeldige kwaliteiten. Voor het overige was de individuele autobiograaf van weinig belang. De autobiografie werd namelijk niet verkocht als een intiem of persoonlijk genre, maar als een stichtelijk of historisch genre. Uitgevers van stichtelijke autobiografieën benadrukten dan ook de exemplarische waarde van individuele bekeringsverhalen, terwijl uitgevers van meer wereldse autobiografieën beklemtoonden dat de autobiograaf een 'ooggetuige' van de geschiedenis was geweest. Verwijzingen naar de persoon van de autobiograaf bleven dus beperkt tot zijn functie of de positie van waaruit hij de geschiedenis had waargenomen. Reclames voor autobiografieën van vrouwen lijken daarentegen meer te zijn gepersonaliseerd. Kennelijk moesten vrouwen het eerder van hun beroemdheid (of beruchtheid) hebben. Met de opkomst van het verkoopargument dat autobiografen de bouwstoffen voor een nieuwe geschiedschrijving leverden, kwamen ook mannelijke autobiografen prominenter in beeld. Zij verschenen echter niet zozeer als unieke individuen, maar als betrouwbare leveranciers van historische bouwstoffen en voorbeeldige 'mannen van karakter'.

Conclusies

In de literatuur geldt de negentiende eeuw als de ontstaansperiode van de moderne autobiografie waarin de ontwikkelingsgeschiedenis van een individuele persoonlijkheid wordt beschreven. In de reclame voor autobiografieën speelde de persoon van de autobiograaf echter nauwelijks een rol. Als er in de periode 1850-1918 naar de persoon werd verwezen, ging het om een type of voorbeeld. Alleen in het geval van beroemde autobiografen lijkt de reclame meer gepersonaliseerd te zijn. Mijn indruk is daarom dat de moderne of persoonlijke auto-

biografie deels samenhangt met de zich ontwikkelende journalistiek, omdat die een impuls gaf aan de belangstelling voor (auto)biografische achtergronden van publieke personen.

Uit het gevonden reclamemateriaal blijkt dat uitgevers de verschillende typen autobiografieën met een breed scala argumenten verkochten. Blijvende waarde en lage prijzen vormden gedurende de hele periode de belangrijkste verkoopargumenten voor religieuze autobiografieën. De niet-religieuze autobiografie werd aanvankelijk aangeprezen als een historisch verantwoord alternatief voor de roman: minstens zo spannend als fictie, maar waar gebeurd en dus geschiedenis. Daarnaast verkochten uitgevers autobiografieën als historische bronnen, die tevens waren te lezen ter afwisseling van romans en het publiek informeerden over de contemporaine vaderlandse geschiedenis. Met deze argumentatie sloten uitgevers aan bij het negatieve imago van de roman. Tegelijkertijd legden zij een verbinding met het nationale belang dat werd toegekend aan geschiedenis. Dat bleek met name in de jaren 1860, toen uitgevers rondom de nationale herdenkingen van de restauratie van de Nederlandse onafhankelijkheid, de instelling van de monarchie en de Slag bij Waterloo autobiografische (bron)publicaties op de markt brachten.

Vanaf 1870 zochten uitgevers aansluiting bij het krantenlezende publiek, dat vanwege de afschaffing van het dagbladzegel en de uitbraak van de Frans-Duitse oorlog sterk groeide. Zij verkochten autobiografische verslagen van ooggetuigen als achtergronden bij het actuele wereldnieuws, die lezers tegelijkertijd in staat stelden 'mee te leven' met de contemporaine-historische ontwikkelingen die zich elders afspeelden. Rond 1900 begonnen uitgevers althans sommige autobiografieën ook te verkopen als de 'bouwstoffen' voor een nieuwe – thematisch en chronologisch uitgebreide – historiografie. In dit kader positioneerden uitgevers de autobiografische bouwstoffen nadrukkelijk tegenover de professionele geschiedschrijving, die als 'dor' werd omschreven. Autobiografieën van exemplarische figuren als Helen Keller en Booker T. Washington werden daarentegen verkocht als een gezond tegengewicht tegen de moderne of naturalistische roman. In deze autobiografieën waren volgens uitgevers namelijk nog boeiende verhalen en voorbeeldige karakters te vinden.

Het is lastig te bepalen wat 'de' doelgroep van autobiografieën was, omdat er zoveel verschillende soorten autobiografieën waren. De verschillende typen boden eigenlijk voor elk wat wils: eeuwige waarheden, sensationele verborgenheden uit de recente geschiedenis, achtergronden bij het actuele nieuws, historische bouwstoffen, spannende verhalen en nuttige levenslessen. Gezamenlijk waren de verschillende autobiografieën dus geschikt voor een potentieel breed publiek, bestaande uit de traditioneel grote groepen liefhebbers van stichtelijke lectuur en geschiedenisboeken en aangevuld met de groeiende groep roman- en krantenlezers. Ofschoon eigenlijk 'iedereen' de doelgroep van autobiografieën kon zijn, hadden waarschijnlijk niet alle lezers evenveel belangstelling voor de verschillende typen autobiografieën. Degenen die graag bekeringsgeschiedenissen lazen, hadden wellicht minder interesse voor autobiografische bronpublicaties. Andersom hadden de liefhebbers van historische bronnen en ooggetuigenverslagen misschien geen belangstelling voor bekeringsverhalen. Andermaal blijkt het voor de periode 1850-1918 moeilijk om de autobiografie als één genre of categorie boeken te beschouwen.

Op basis van de meer technische uitgeversstrategieën lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de verschillende soorten autobiografieën voor een tamelijk 'algemeen' publiek waren bestemd. De stichtelijke autobiografen waren in de regel zeer goedkoop of verschenen in series of afleveringen, zodat ze binnen het budget van een grote groep lezers-kopers pasten. De prijs van wereldse autobiografieën was niet hoger dan die van geschiedenisboeken

en romans, soms wel lager. Bovendien verschenen met name de autobiografieën die als historische bouwstoffen werden gepresenteerd, in afleveringen. Er zijn tevens indicaties dat de oplages van deze titels buitengewoon hoog waren. De veronderstelling van een grote afzetmarkt blijkt voorts uit het feit dat sommige uitgevers bereid waren ‘hoge bedragen’ te betalen voor de vertaalrechten over buitenlandse autobiografieën van beroemdheden als Alfred Dreyfus en Marie Larisch.

De reclame voor autobiografieën diende uiteraard een commercieel belang: boekverkopers wilden zoveel mogelijk boeken slijten. Boekreclame onthult dus weinig over de eigentijdse *waardering* van het autobiografische aanbod. In het volgende hoofdstuk onderzoek ik daarom de receptie van autobiografieën.

NOTEN

- 1 Koninklijke Vereniging van het Boekenvak (KVB), Collectie Prospectussen en Personalialia (PPA) 478-4; Prospectus voor *Hollandsche reclame*, 1905.
- 2 Van der Meiden, *Hoor mij... volg mij* 7,14; Scheurs, *Geschiedenis van de reclame* 9; Kuitert, *Het ene boek in vele delen* 90-96; Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie* 19.
- 3 Douglas, ‘Blurbing’ biographical’.
- 4 Demoor, *Marketing the author* 1-18; Kuitert, ‘De foto maakt de schrijver’; Kuitert, ‘The author’s image’.
- 5 Kruseman, *Bouwstoffen I*, xix-xx.
- 6 Baggerman, *Een lot uit de loterij 175-177*; Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie* 12-16.
- 7 Dongelmans, *Johannes Immerzeel junior* 152-163, 155.
- 8 Van Heusden, *Een eeuw adverteerkunde* 20-22; Turner, *Boeren, burgers en buitenlui!* 57; Van der Meiden, *Hoor mij... volg mij* 50; Scheurs, *Geschiedenis van de reclame* 22; Fauconnier en Van der Meiden, *Reclame* 34.
- 9 Schneider en Hemels, *De Nederlandse krant* 39; Van Selm, ‘Het komt altemaal aen op het distribueeren’ 91; Van Goinga, *Alom te bekomen* 47; Baggerman, *Een lot uit de loterij* 161.
- 10 Van Goinga, *Alom te bekomen* 31, 47-48.
- 11 Van Heusden, *Een eeuw adverteerkunde* 20-22.
- 12 Schneider en Hemels, *De Nederlandse krant* 78
- 13 Van Goinga, *Alom te bekomen*, hoofdstuk 1: ‘Hier ligt het goud voor het oprapen: boekverkopersadvertenties in kranten’.
- 14 Idem 39; Baggerman, *Een lot uit de loterij* 161-163.
- 15 Schreurs, *De geschiedenis van de reclame* 16-19.
- 16 Schneider en Hemels, *De Nederlandse krant*, hoofdstuk 11: ‘Fiscus en pers’; Maartje Janse, *De afschaffers*, hoofdstuk 5: ‘Ongeduldige jonge mannen. Het Anti-dagbladzegel-verbond 1867-1869’.
- 17 Scheurs, *De geschiedenis van de reclame* 41; Schneider en Hemels, *De Nederlandse krant* 190; Wijffjes, *Journalistiek in Nederland* 18-20.
- 18 De administratie van Johannes Immerzeel over de periode 1804-1839 vertoont geen opmerkelijke veranderingen in de uitgaven voor advertenties, afgezien van het feit dat zijn jaarlijkse investeringen in krantenadvertenties sowieso sterk wisselden. Dongelmans, *Johannes Immerzeel junior* 146.
- 19 Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie* 87.
- 20 KVB, PPA 506-4: Circulaire 15 juli 1848. Ook de Gebroeders Belinfante, sinds 1 januari 1864 uitgevers van de *Haagsche Courant*, gaven collega’s korting. Zij stelden de prijs voor boekhandelsannonces op 10 cent per regel (exclusief zegelbelasting), terwijl andere adverteerders voor een bericht van 1-7 regels f 1,- moesten betalen. PPA 552-2 : Circulaire 14 januari 1864.
- 21 KVB, PPA 490-10: Circulaire december 1865.
- 22 Schreurs, *De geschiedenis van de reclame* 81-83. Vgl. Kruseman, *Bouwstoffen I*, 88. Hij schreef hier over reclame als ‘snorkerij om debietswille’.

- 23 Schreurs, *De geschiedenis van de reclame* 15-16.
- 24 Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie* 346.
- 25 Idem, hoofdstuk VI: De hulpmiddelen tot bevordering van het debiet.
- 26 Idem 343.
- 27 Kruseman, *Bouwstoffen I*, 87.
- 28 Kruseman, *Bouwstoffen I*, 472.
- 29 Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie* 345
- 30 Idem 345-346.
- 31 Idem 348.
- 32 Kuitert, *Het ene boek in vele delen* 93-94; Van Delft en De Wolf, *Bibliopolis* 191.
- 33 Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie* 345.
- 34 Baggerman, 'Het boek dat andere boeken overbodig zou maken' 145.
- 35 Kruseman, *Bouwstoffen I*, 427-429.
- 36 Hagers, *Het doel der Vereeniging is vereniging* 28. Over de geschiedenis van de bibliotheek: Kruseman, *Bouwstoffen I*, 260-263; Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels* 43-44, 88-89; Keyser, 'Frederik Muller als eerste bibliothecaris van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels (1845-1877)'.
- 37 Van Goinga, *Alom te bekomen*; Baggerman, *Een lot uit de loterij* 161-180; Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie*; Hoogeland, 'Advertenties en de commercialisering van het boekbedrijf in de negentiende eeuw'.
- 38 Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie* 129-130.
- 39 Idem 117-120.
- 40 Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie* 346. Hoogeland meent dat het *Nieuws van den dag* vanaf 1870 een belangrijke nieuwe vindplaats voor boekadvertenties werd. Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie* 34.
- 41 Van Vree, 'De macht van het gedrukte woord' 297.
- 42 Volgens Schneider en Hemels was het *Nieuws van den dag* goedkoop. Schneider en Hemels, *De Nederlandse krant* 203. In maart 1870 kostte een kwartaalabonnement in Amsterdam f 1,60. Lezers in het stedelijke gebied tussen Rotterdam, Alkmaar en Utrecht betaalden f 1,80 en voor mensen in 'overige plaatsen des Rijks' kostte de krant f 2,- per drie maanden. In maart 1910 kostte een los nummer 5 cent, een kwartaalabonnement kostte binnen Amsterdam f 2,20 en buiten Amsterdam f 2,50. *Nieuws van den dag*, no 1: 15 maart 1870; *Nieuws van den dag*, no 12332: 1 maart 1910.
- 43 *Catalogus der Nationale tentoonstelling van het boek* 34-35; Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* 39.
- 44 Van Lente, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek' 261; Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* 38.
- 45 De daling in het aandeel boekadvertenties zette al eerder in. Hoogeland constateerde dat boekverkopers in de loop van de periode 1840-1870 advertentieterrein verloren. In 1840 plaatsten boekverkopers nog meer advertenties dan andere handelaren en behoorden hun advertenties qua vormgeving tot de meest opvallende. Na 1840 liep het aandeel boekadvertenties terug, terwijl het totale aantal advertenties toenam en andere handelaren meer dan boekverkopers experimenteerden met nieuwe elementen in de vormgeving (plaatjes). Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie* 87, 92, 151.
- 46 *Nieuws van den dag*, 15 maart 1870; *Nieuws van den dag*, 1 maart 1910; *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 5 oktober 1870.
- 47 *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 8 januari 1870. Elke regel meer kostte 15 cent. Boekverkopers die geen abonnee waren, betaalden 15 cent per regel, een annonce van 7 regels kostte hen dus f 1,05.
- 48 *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 14 januari 1910. Niet-abonnees betaalden 75 cent voor een advertentie van maximaal 5 regels. Elke regel meer kostte voor leden 7,5 en voor niet-leden 15 cent.
- 49 Kuitert, 'De second-hand handel'.
- 50 *Nieuws van den dag*, 4 januari, 18 januari, 12 december 1910.
- 51 *Nieuws van den dag*, 4 januari, 18 januari, 12 december 1910.
- 52 *Nieuws van den dag*, 23 maart 1870, 1 september 1870; *Nieuws van den dag*, 12 mei 1870, 14 juni 1870.
- 53 Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie* 129-130.
- 54 Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg* 51, 59-60, 62; Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie* 76-77.
- 55 Kruseman, *Bouwstoffen I*, 72.
- 56 Kruseman, *Bouwstoffen II*, 64-65. Vgl. Hoekstra, 'De kracht van het gesproken woord'.

- 57 De Kruijff, 'Het nut van de kennis der prijzen van oude boeken' 136, 140.
- 58 KVB, PPA 478-2: Prospectus voor *Het leven van Ch. Spurgeon door hemzelve*, 1900.
- 59 Exalto, *Gereformeerde heiligen* 61. Vgl. Alblas, *Johannes Boekholt (1656-1693)*. John Bunyan, *Genade in overvloed* (Utrecht: De Banier 2003).
- 60 KVB, PPA 469-4: Aankondiging van de 12^e jaargang van de Ver. Christelijke Bibliotheek, 1908-1909. De aankondiging bevat *Genade overvloeiende voor den voornaamste der zondaren in een getrouw verhaal van het leven en den dood van John Bunyan en een beknopt verhaal van de uitnemende genade van God in Christus voor hem, namelijk door hem te nemen uit den mesthoop en hem te bekeeren tot het geloof van zijn gezegende Zoon Jezus Christus uit te nemen... en hoe God hem door deze heen gebracht heeft* (Nijkerk: Callenbach 1908). Met 15 illustraties van Harold Copping.
- 61 KVB, PPA 462-3: Prospectus voor *John Newton's praktikale werken*, z.j.
- 62 Vree, 'Den Ouden en Van Benthem' 181-183.
- 63 KVB, PPA 466-11: Prospectus en intekenlijst op *Cardiphonia, John Newton's verhaal van dood en leven, opnieuw vertolkt door A.J. Hogenbirk*, 1907. Er verschijnen nog steeds uitgaves van dit werk; in 2006 verscheen een nieuwe editie: John Newton, *De stem van het hart* (Barneveld: Gebr. Koster 2006). Zie voor een recensie: P. de Vries, 'Pastoraal en bewegen. Brieven van John Newton geven inzicht in geloofsleer en geloofsbeleving', *Reformatorisch dagblad. Internet-editie*, 13 december 2006.
- 64 Over de bekeringsgeschiedenis in Nederland: Van Lieburg, *Levens van vromen*; Groenendijk, 'De spirituele (auto)biografie als bron voor onze kennis van de religieuze opvoeding en ontwikkeling van Nederlandse piëtisten'; Van Lieburg (red.), *De stille luyden*; Van Lieburg, 'De verbale traditie van een piëtistische geloofservaring'; Exalto, *Wandelende bijbels*.
- 65 Van Lieburg, *Levens van vromen* 165.
- 66 Psalm 78:4 ('Wij zullen het niet verbergen voor hunne kinderen, voor het navolgende geslacht, vertellende de loffelijkheden des Heeren, en Zijne sterkheid, en Zijne wonderen die Hij gedaan heeft') verscheen als motto in: *Levensgeschiedenis of Gods wonderlijke leiding met Zijn volk hier op aarde door Abraham Verheij, gereformeerd predikant geboren 25 sept. 1821 overleden 1913. Beschreven uit eigen ervaring, beginnende van mijn geboorte en den weg dien de Heere mijnen God met mij heeft gehouden, zoowel in den weg der natuur, als in dien der genade* (Ter Aa: Den Hertog 1887) en A. Storm, *Uit het dagboek van een Christen* (Vlaardingen: C. Verboom, 1908). Vergelijkbare verzen uit de psalmen 66, 77, 103 in: *Gods vrijmachtige genade verheerlijkt aan Maartje Beket, geboren te Sommelsdijk (Flakkee) 11 Maart 1820, overleden te Rotterdam 24 November 1900, door haarzelve beschreven* (Rotterdam: Huge 1900) en *De weg welke de Heere gehouden heeft met de persoon van Marinus Ruben, in leven leraar en bedienaar des Goddelijken Woords in de verstrooide gemeente Jezu Christi, in de provinciën Zeeland, Zuid-Holland en Gelderland, in vereniging afgezonderd tot de standaard der waarheid, vervat in Gods onfeilbaar getuigenis en de belijdenisschriften der Nederduits Gereformeerde Kerk, vastgesteld in de Synode Nationaal gehouden te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619. Deze beschrijving is tot zijn veertigste jaar* (Terneuzen: Littooy 1913).
- 67 1 Timotheüs 1: 15-17: 'Dit is een getrouw woord en alle aanneming waard, dat Christus Jezus in de wereld gekomen is om zondaren te behouden, onder welke ik een eerste plaats inneem. Maar hiertoe is mij ontferming bewezen, dat Jezus Christus in de eerste plaats in mij zijn ganse lankmoedigheid zou bewijzen tot een voorbeeld voor hen, die later op Hem zouden vertrouwen ten eeuwigen leven. De Koning der eeuwen, de onvergankelijke, de onzienlijke, de enige God, zij eer en heerlijkheid in alle eeuwigheid! Amen'.
- 68 *Gods vrijmagtige genade verheerlijkt aan G.M. Schilt, genaamd Willem Schilt, laatst gewoonde hebbende te Ouderkerk aan den IJssel, overleden den 2den november 1873. Die als een arm verloren zondaar is getrokken uit de magt der duisternis en overgebracht tot Gods wonderbaar licht. Door hem zelve beschreven en tot een gedachtenis nagelaten voor zijn familie en betrekkingen* (Rotterdam: D. Weggeman Azn 1876). Het boek was eerder verschenen in 1874, bij de Rotterdamse uitgever Huge.
- 69 'Een woord vooraf van den Uitgever' in: *Het zalig afsterven en heengaan naar haar Heere en Heiland en naar haar lieve kinderen die bij haar Heere en Heiland zijn. Uitgesproken door Grietje de Ruiter, huisvrouw van Dirk Suiker. Wonende te Dordrecht en overleden den 3 Mei 1899, Camerlingstraat No. 54. Prijs 10 cent* (Dordrecht: P. Prins 1899).
- 70 Kruseman, *Bouwstoffen* II, 64-65.
- 71 Hipponax, 'Intieme brieven III', *Stemmen voor Waarheid en Vrede* (1866-1) 166-172, 167.
- 72 *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 24 juni 1890.
- 73 *Uit mijn levensboek. Voor mijne vrienden door J.J. van Oosterzee. In leven hoogleeraar te Utrecht* (Utrecht: Kemink en Zoon 1882), voorwoord.

- 74 Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* 197, 215.
- 75 S.H. Buytendijk, *Bladen uit mijn levensboek* (Nijkerk: G. F. Callenbach 1908) 8. Vgl. P.H. Hugenholtz, *Indrukken en herinneringen* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1904). Deze voorganger van de Vrije Gemeente in Amsterdam publiceerde zijn herinneringen om aan het 'jongere geslacht' te verhalen over de 'tijd van ontzaglijken ommekeer en hevige crisis op allerlei, vooral op godsdienstig en kerkelijk gebied'.
- 76 KVB, PPA 469-4: Brochure Zondagschooluitgaven voor het Paaschfeest, z.j. Over de zondagschooluitgaven van Callenbach: Dane, "De machtigste uitgeefster".
- 77 KVB, PPA 469-4: Bestelbiljet, z.j.
- 78 Zie hoofdstuk 2 en Bijlage II.
- 79 KVB, PPA 590-2: Aanbieding tegen aanmerkelijke prijsvermindering van onderstaande werken, te bekomen bij C. van der Post Jr, ca. 1856. Cellini's autobiografie (met portret) was afgeprijsd van f 7,50 naar f 2,50.
- 80 Pascal, *Design and truth in autobiography* 27; Chorus, *Vormen van zelfkennis in de autobiografie* 184; Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* 51-62; Weintraub, 'De ontwikkeling van de autobiografie als vorm van zelfbewustwording' 22; Von der Dunk, *In het huis van de herinnering* 83.
- 81 Mathijssen, 'Geschreven met het vergrootglas'.
- 82 Van den Berg, 'Laveren tussen Huet en Heidegger'.
- 83 Leemans, *Het woord is aan de onderkant* 68 e.v.
- 84 Van der Wiel, *Geschiedenis in balkostuum*; Grever, 'Gender en genre van de historische roman'.
- 85 Van der Wiel, *Geschiedenis in balkostuum* 120.
- 86 Idem 140, 159.
- 87 Met name bij professionele historici stuitte de historische roman op bezwaren, zie: Grever, *Strijd tegen de stilte* 100-101.
- 88 Van der Wiel, *Geschiedenis in balkostuum* 461. Vgl. Huygens, *De Nederlandse auteur en zijn publiek* 114-115.
- 89 Van der Wiel, *Geschiedenis in balkostuum* 450-451, 454-455. Vgl. Morris, *Realism*.
- 90 Schenkeveld, 'Vormen van realisme' 228.
- 91 Geciteerd in Korevaart, *Ziften en zemelknoopen* 167.
- 92 Praamstra, *Gezond verstand en goede smaak* 193-202. Vgl. Praamstra, *Busken Huet*.
- 93 Anbeek en Kloek, 'Van idealisme naar naturalisme'. Vgl. Anbeek en Kloek, *Literatuur in verandering*; Anbeek, *De naturalistische roman in Nederland*; Schenkeveld, 'Vormen van realisme'; Van den Berg, 'Realisme in de Europese letterkunde'; Mathijssen, 'Realisme in de Nederlandse letterkunde (1840-1880)'.
- 94 Streng, 'Realisme' in *de kunst- en literatuurbeschuwing in Nederland tot 1875*.
- 95 Over het aanschafbeleid van leesgezelschappen en (volks)bibliotheken: Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg* 61-63; Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie* 280; Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 92-93, 97; Paul, 'Leescultuur op Goeree-Overflakkee'; De Vries, 'De roman Lidewijde en de burgerlijke leescultuur'.
- 96 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 213-216.
- 97 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 214. Dat oordeel gold ook *De verborgenheden van Amsterdam* (1843), een realistische roman waarin de journalist Jan de Vries in navolging van Sue onder andere over prostitutie in de hoofdstad schreef. Dit boek was eveneens succesvol: in 1866 verscheen een tweede druk en nog in de jaren 1890 werd het herdrukt. Luger, '1844: Johan de Vries publiceert onder het pseudoniem L. van Eikenhorst 'De verborgenheden van Amsterdam'. Sue-realisme in Nederland'.
- 98 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 216.
- 99 KVB, PPA 495-2: Circulaire voor *Zes jaren te Tripoli in Barbarije*, 1875.
- 100 KVB, PPA 611-14: Prospectus voor *Gedenkschriften van een Siberië-bewoner*, 1863. Het is niet duidelijk of dit een pseudo-autobiografie is. Vanwege de 'eenvoudige woorden' meende een criticus van *Vaderlandsche Letteroefeningen* evenwel dat het verhaal van Pitrowski een ware geschiedenis was. Recensie in *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1864) 270-272.
- 101 KVB, PPA 495-2: Circulaire voor *Zes jaren te Tripoli in Barbarije*, 1875.
- 102 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 68, 201-202, 450; II, 25, 61, 406.
- 103 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 411.
- 104 KVB, PPA 562-2: Circulaire voor de tweede, vermeerderde uitgave van *Brieven van A.R. Falck, 1794-1843*, oktober 1861. In 1878 publiceerde W.P. van Stockum tevens *Ambts-brieven van A.R. Falck, 1802-1842*. Vgl. Kruseman, *Bouwstoffen* I, 411.

- 105 Kruseman, *Bouwstoffen I*, 411.
- 106 De Schryver, *Historiografie* 236-253, 287-303; Tollebeek, 'Thorbecke in kavels'; Dorsman en Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis* 5-21; Dorsman, 'De nieuwe eruditie'; Leerssen, *De bronnen van het vaderland*.
- 107 Leerssen, *De bronnen van het vaderland* 14; Leerssen, 'So abundant, in such short supply: the past as gold rush'. Ongepubliceerde lezing op de conferentie *Free access to the past. The past in the public sphere*, Amsterdam, 17-19 januari 2008.
- 108 Tollebeek, *De toga van Fruin*, hoofdstuk 1: 'De liberaal-positivistische onpartijdigheidsleer van Fruin' en hoofdstuk 2: 'Blok en de discussies omstreeks de eeuwwisseling'; Grever, *Strijd tegen de stilte*, hoofdstuk 3: "Het vrouwelijk verstand is van nature partijdig". Sekse, feminisme en de professionalisering van de Nederlandse geschiedbeoefening'; Smith, *The gender of history*, hoofdstuk 4: 'The practices of scientific history'.
- 109 Dorsman en Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis*.
- 110 Koselleck, *Vergangene Zukunft*; Lowenthal, *The past is a foreign country*; Blaas, *Anachronisme en historisch besef*; Dorsman, Jonker en Ribbens, *Het zoet en het zuur*; Grever en Jansen, *De ongrijpbare tijd*; Fritzsche, *Stranded in the present*.
- 111 Tollebeek noemde de romantische geschiedschrijving een 'collage van ooggetuigen'. Met behulp van ooggetuigenverslagen, anekdotes en historische details streefden romantici naar een 'expressief realisme' dat een 'diepere en ongrijpbare zielswerkelijkheid' moest uitdrukken. Tollebeek, 'Horror vacui' 76. Zie ook: Tollebeek, Ankersmit en Krul, *Romantiek & historische cultuur*; Blaas, 'Het romantische verhaal'.
- 112 Rigney, 'De stiltes van de geschiedenis'.
- 113 Blaas, 'Het romantische verhaal' 143.
- 114 Krul, 'De kleur van het verleden'; Blaas, 'De verjongende barbaren'; Tollebeek, 'Het tweede oog'; Tollebeek, 'Horror vacui'.
- 115 Geciteerd in Tollebeek, *De toga van Fruin* 45.
- 116 Volgens Blaas was er ook in het buitenland geen sprake van een romantisch-historische school binnen de geschiedwetenschap. Blaas, *Anachronisme en historisch besef* 54.
- 117 Tollebeek, *De toga van Fruin* 45, 75.
- 118 Kruseman, *Bouwstoffen II*, 26.
- 119 Van Eijck, 'G.D.J. Schotel (1807-1892)'.
- 120 Het kastelenboek van Van Lennep en Hofdijk was volgens Kruseman populair, evenals de *Geschiedenis van Engeland sedert de troonsbestijging van Jakobus II (1851-1857)* van de Engelse romantische historicus Thomas Macaulay. Kruseman, *Bouwstoffen I*, 450.
- 121 Voor 10 cent extra kreeg men bij elke aflevering een 'plaat'. KVB, PPA 531-5: Prospectus voor *Ons voorgeslacht, in huiselyk en openbaar leven*, 1858.
- 122 Kruseman, *Bouwstoffen I*, 411-412. De goedkope editie van 1873 verscheen bij de Leidse uitgever P. van Santen.
- 123 Dorsman, 'De nieuwe eruditie' 163.
- 124 Over de (voor)geschiedenis van de RPG-serie, zie: Dorsman en Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis* 35-39.
- 125 KVB, PPA 562-2: Circulaire voor de tweede, vermeerderde uitgave *Brieven van A.R. Falck, 1794-1843*, oktober 1861.
- 126 De vertaling van *Notice et souvenirs biographiques du comte Van der Duyn de Maasdamp et du baron De Capellen* (Saint-Germain-en-Laye: Picault 1852).
- 127 KVB, PPA 588-13: Circulaire voor *Herinneringen van den baron St... van L...*, december 1854.
- 128 Idem.
- 129 Frederiks en Van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. De Duitse versie was al in 1818 gepubliceerd als: *Vertraute Briefe während eines Durchflugs durch einen Theil der nördlichen Provinzen des Königreichs der Niederlande im Sommer des Jahrs 1817 in topographischer, historischer, politischer, literarischer und religiöser Hinsicht an einen Freund geschrieben* (Mannheim 1818).
- 130 KVB, PPA 588-13: Circulaire voor *Herinneringen van den baron St... van L...*, december 1854.
- 131 Maas, 'Satirische tijdschriften in Nederland'.
- 132 Jacques Giele, 'De oppositie der "volksmannen" (1850-1869)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 2 (1975) 171-218, 184. Geciteerd bij Maas, 'Satirische tijdschriften in Nederland'. Er zijn geen oplagecijfers bekend. In *Asmodée* werd in 1870 een oplage van 12.350 gemeld; een bericht van 1881

- meldt een oplage die vergelijkbaar was met het *Nieuws van den dag*, toen 25.000. Een inventarisatie uit 1882 vermeldt echter een oplage van 4000. Blijkens een illustratie in het artikel van Maas kostte een kwartaalabonnement f 1,50 in Amsterdam en f 1,65 daarbuiten.
- 133 Van der Wiel, *Geschiedenis in balkostuum* 55, 306-308.
- 134 KVB, PPA 495-2: Circulaire voor *Zes jaren te Tripoli in Barbarije*, 1875.
- 135 Luykx, 'De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20^e eeuw' 10.
- 136 G.W. Kernkamp werd in 1913 de eerste hoogleraar contemporaine geschiedenis. Hij werd benoemd aan de Handelshogeschool in Rotterdam. Luykx, 'De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20^e eeuw' 20-21; Tollebeek, *De toga van Fruin*, hoofdstuk 3: De vernieuwingsdrang der 'epigonen'; Dorsman, G.W. *Kernkamp*.
- 137 Van der Wiel, *Geschiedenis in balkostuum* 263.
- 138 Fritzsche, *Stranded in the present* 9, 13, 54. Vgl. Fritzsche, 'Specters of history'; Fritzsche, 'The case of modern memory'.
- 139 Fritzsche, *Stranded in the present* 169, 82-83. Vgl. Smith, *The gender of history*. Ook het NWO-project *Controlling time and shaping the self* legt een verband tussen autobiografisch schrijven en het ontstaan van een modern historisch besef. Baggerman en Dekker, "De gevaarlijkste aller bronnen"; Baggerman, 'Het einde van de autobiografie'; Baggerman, 'Tijd en identiteit. De opkomst van de autobiografie in de lange negentiende eeuw'.
- 140 Anderson, *Imagined communities*; Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland* 66-74; Schwartz, *Spectacular realitie* 27, 34-40.
- 141 Schneider en Hemels, *De Nederlandse krant* 181, 190. Na de afschaffing van de belasting op dagbladen steeg het aantal van 14 in 1869 tot 54 in 1890 en 62 in 1894.
- 142 Rond 1900 had alleen het *Nieuws van den dag* al 40.000 abonnees. De oplages van *De Nieuwe Rotterdamse Courant*, *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad* waren in 1896 respectievelijk 9000, 9000 en 6000. Schneider en Hemels, *De Nederlandse krant* 190, 268.
- 143 Ponce de Leon, *Self-exposure*.
- 144 KVB, PPA 506-2: Circulaire voor *De onafhankelijkheids-oorlog in Zuid-Italië onder redactie van A. Ising en Gedenkschriften van Garibaldi*, z.j.
- 145 KVB, PPA 531-5: Prospectus voor *Mannen van beteekenis in onze dagen*, 1870; PPA 531-2: Circulaire over *Mannen van beteekenis in onze dagen*, oktober 1871; PPA 531-5: Prospectus voor *Mannen van beteekenis in onze dagen*, maart 1875.
- 146 Brief Funke aan zijn vrouw, 22 juni 1870. Geciteerd in Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* 39.
- 147 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 450; Kruseman, *Bouwstoffen* II, 405-406.
- 148 KVB, PPA 523-5: Aanbiedingsbrief voor *Gedenkboek van den oorlog van 1870 en 1871*, 11 mei 1871. In 1872 lanceerde D.A. Thieme, uitgever van de *Arnhemse Courant*, een vergelijkbaar gedenkboek: *Het belegerde Parijs*. PPA 337-4: Prospectus voor *Het belegerde Parijs*, 1872.
- 149 KVB, PPA 508-6: Prospectus voor Francisque Sarcey, *In het belegerde Parijs*, maart 1871.
- 150 Idem.
- 151 Idem. De ongedateerde recensie is afkomstig uit *Het Volksblad*.
- 152 Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* 61-62.
- 153 Bossenbroek, *Holland op z'n breedst*, hoofdstuk 10: 'Media'.
- 154 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef*, hoofdstuk 2: 'Liberalen, Transvaal en een nationalisme met nieuwe accenten 1880-1884' en hoofdstuk 6: 'Climax van nationalisme: liberale reacties op de Boerenoorlog 1899-1902'; Jonckheere, 'Nederland, Vlaanderen en de Boerenoorlog'.
- 155 H. Jongmsma, 'Louwrens Penning (1854-1927)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/penning.
- 156 KVB, PPA 478-5: Circulaire voor *De oorlog in Zuid-Afrika*, 1899; PPA 478-2: Prospectus voor *De oorlog in Zuid-Afrika*, 1902; PPA 478-3: Prospectus voor *Bibliotheek voor hoofd en hart*, z.j.
- 157 KVB, PPA 468-8: Prospectus voor Twee uitnemende boekgeschenken voor vrienden van en belangstellenden in Zuid-Afrika, 1898. De aanbieding betrof: C.N. J. du Plessis, *Uit de geschiedenis van de Zuid-Afrikaansche Republiek en van de Afrikaanders* en E.J.P. Jorissen, *Transvaalsche herinneringen, 1876-1896*.
- 158 KVB, PPA 533-2: Prospectus voor *Twee jaren in den Boerenoorlog*, 1903; PPA 533-3: Prospectus voor *De aarde en haar volken*, met advertentie voor *Twee jaren in den Boerenoorlog*, 1903.
- 159 Tollebeek, *De toga van Fruin*, hoofdstuk 1-3; Luykx, 'De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20^e eeuw'; Dorsman, G.W. *Kernkamp*.

- 160 Smith, *The gender of history*. Voor Nederland: Grever, *Strijd tegen de stilte*, hoofdstuk 3.
- 161 KVB, PPA 531-5: Prospectus voor *Ons voorgeslacht, in huiselyk en openbaar leven*, 1858.
- 162 Kruseman, *Bouwstoffen I*, 411, 450; Kruseman, *Bouwstoffen II*, 25
- 163 KVB, PPA 524-1: Nieuwe exploitatie van het gunstig bekende geïllustreerde werk: *Algemeene Geschiedenis*, 1912.
- 164 Luykx, ‘De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20e eeuw’ 24-25.
- 165 KVB, PPA 524-6: Prospectus voor *De negentiende eeuw in woord en beeld*, 1899-1901.
- 166 Uitgever J.G. Broese beklemtoonde dat *De veldtocht in Rusland. Gedenkschriften van den generaal graaf de Ségur, adjudant van Napoleon* (1912) geen ‘krijgskundig of militair-historisch werk’ was. De graaf had de overtocht over de Bérésina namelijk ‘met zo gruwelijk en schelle kleuren’ opgetekend, dat er een ‘treffend’ beeld ontstond van het boeiende ‘avontuur’ dat in 1812 had plaatsgevonden. KVB, PPA 471-2: Prospectus voor *De veldtocht in Rusland*, 1912.
- 167 KVB, PPA 468-8: Prospectus voor E.J.P. Jorissen, *Transvaalsche herinneringen, 1876-1896*, 1898; PPA 540-18: Prospectus voor *Mijne herinneringen uit den Anglo-Boeren-Oorlog door Ben Viljoen*, 1902.
- 168 KVB, PPA 584-18: Prospectus *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften van F. Domela Nieuwenhuis*, 1910
- 169 KVB, PPA 524-6: Prospectus voor *Tooneel-herinneringen*, z.j.; PPA 490-5: Prospectus voor diverse uitgaven, ca. 1913.
- 170 KVB, PPA 562-14: Prospectus *Mijn ambtelijk verleden (1858-1894). Autobiografie van O.M. de Munnick, oud-zeeofficier en oud-Indisch ambtenaar*; PPA 534-1: Prospectus voor *De Economische toekomst van Nederland en Oorlogstijd* van Mr. W.M.F. Treub, 1917.
- 171 ‘De Gedenkschriften van Paul Kruger’, *Nieuws van den dag*, 18 november 1902. Het premieboek was vanaf 17 november 1902 te koop. Het kon zowel bij het Bureau van de krant als bij ‘agenten en boekhandelaren’ worden afgehaald. Voor f 1,65 werd het boek via de post aan abonnees bezorgd. *Nieuws van den dag*, 17 november 1902. Voorpublicaties en andere redactionele berichten over Paul Krugers gedenkschriften verschenen vanaf 13 september 1902 in het *Nieuws van den dag*.
- 172 KVB, PPA 462-9: Circulaire en prospectus voor *De strijd tusschen Boer en Brit*, september 1902.
- 173 Advertenties in *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 25 november en 9 december 1910.
- 174 KVB, PPA 535-1: Prospectus voor *Oorlogstijd*, 1916; PPA 534-2: Prospectus voor *Oorlogstijd*, 1917.
- 175 Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie* 240.
- 176 KVB, PPA 462-8: *Maandblad over boeken en schrijvers*, september 1905.
- 177 Advertenties van D. Bolle, *Nieuws van den dag*, 25 juli 1910, 19 september 1910, 4 oktober 1910, 17 oktober 1910.
- 178 *Nieuws van den dag*, 17 november 1902.
- 179 KVB, PPA 507-8: Prijsvraag voor letterkundigen, maart 1909.
- 180 KVB, PPA 585-13: Prospectus over Peter Rosegger, z.j.
- 181 KVB, PPA 579-3: Voorjaarsaanbieding Van Dishoeck, 1907. Vgl. Huygens, *De Nederlandse auteur en zijn publiek* 160-161.
- 182 Anbeek, *De naturalistische roman in Nederland*; Kemperink, ‘Wat wil het naturalisme?’; Luger en Lodders, ‘Naturalisme’; Kemperink, ‘Sensitivistische romans en verhalen rond de eeuwwisseling’; Kemperink en Schönau, ‘De Nederlandse literatuur en de psychologie’; Ruiten en Smulders, *Literatuur en moderniteit*; Kemperink, *Het verloren paradijs*.
- 183 Jongstra, ‘Een andere smaak onder koks en gasten?’; Maas m.m.v. Egering, *De Nederlandsche Spectator* 278-282. Vgl. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*.
- 184 KVB, PPA 545-12: Circulaire voor *Uit slavernij in vrijheid*, 1902.
- 185 KVB, PPA 471-2: Prospectus Helen Keller, *Mijne levensgeschiedenis*, z.j.
- 186 KVB, PPA 471-2: Prospectussen voor Helen Keller, *Mijne Levensgeschiedenis* 2e druk met ‘Oordeel der Pers’, z.j.
- 187 KVB, PPA 466-3: Prospectus voor Leo Faust, *Faubourg en boulevard in oorlogstijd. Dagboek van een Hollandschen journalist te Parijs, 3 augustus 1914-14 juli 1915*, z.j.; PPA 582-9: Intekenlijst voor *In oorlogstijd, 1 augustus – 1 oktober 1914. Uit het dagboek van Stijn Streuvels*, 1914; Prospectus voor *De dood van Yper. Het dagboek van Caesar Gezelle*, 1916.
- 188 KVB, PPA 507-10: Circulaire over *De avonturen van een Rotterdamschen padvinder op het oorlogspad. Hemzelf naverteld door A.T. Norton* (Rotterdam: H. Nijgh 1916), z.j.
- 189 KVB, PPA 466-1: Prospectus voor Arnould Galopin, *De mannetjes-putters van het 9^e*, 1915.
- 190 KVB, PPA 422-18: Prospectus voor de serie *Romantische geschiedenis*, najaar 1923.
- 191 De advertentie verscheen in de *Opregte Haarlemsche Courant*, 30 maart 1870. Zie de illustraties bij

- Hoogeland, 'Advertenties en de commercialisering van het negentiende-eeuwse boekbedrijf'.
Over deze autobiografie: Bostoën, 'De autobiografie van Jacob Cats'.
- 192 Kuitert, 'De foto maakt de schrijver' 512. Vgl. Huisman, 'The written portrait'.
- 193 Recensie *Algemeen Handelsblad*, 22 oktober 1888. Geciteerd in KVB, PPA 532-3: Fondscatalogus
Nieuwe uitgaven H. D. Tjeenk Willink, z.j.
- 194 KVB, PPA 508-6: Circulaire voor *In het belegerde Parijs*, maart 1871.
- 195 KVB, PPA 588-13: Prospectus voor *Herinneringen van baron St... van L...*, december 1854.
- 196 KVB, PPA 562-14: Prospectus voor *Mijn ambtelijk leven (1858-1894)*. *Autobiografie van O. M. de Munnick, oud-zeeofficier en oud-Indisch ambtenaar*, 1912.
- 197 Bostoën, 'De autobiografie van Jacob Cats'.
- 198 Ponce de Leon, *Self-exposure*, hoofdstuk 1: 'Becoming visible. Fame and celebrity in the modern age'.
- 199 Advertentie S. L. van Looy, *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 23 september 1910.
- 200 KVB, PPA 508-6: Circulaire voor Mina Krüseman, *Mijn leven* (1877).
- 201 KVB, PPA 467-7: Prospectus voor Alfred Dreyfus, *Vijf jaren van mijn leven*, 1901.
- 202 Brief L. J. Veen aan Eveleigh Nash, 21 april 1913. Letterkundig Museum: LJV 33: 583.
- 203 KVB, PPA 466-8: Prospectus voor *Mijn verleden door gravin Marie Larisch*, z.j.
- 204 Omdat keizerin Sissie haar nicht schuldig aan de dood van haar enige zoon achtte, werd Larisch verbannen uit het keizerrijk. Binion, 'From Mayerling to Sarajevo'.
- 205 Kuitert, 'Grote boeken voor de kleine man' 101.
- 206 KVB, PPA 466-8: Prospectus voor *Mijn verleden door gravin Marie Larisch*, z.j.
- 207 KVB, PPA 468-8: Prospectus voor Twee uitnemende boekgeschenken voor vrienden en belangstellenden in Zuid-Afrika, z.j.
- 208 Vgl. Grever, *Strijd tegen de stilte* 115-119; Bosch, *Het geslacht van de wetenschap* 66-67.
- 209 Te Velde, 'Viriliteit en opoffering'.
- 210 Stuurman, 'Het einde van de produktieve deugd'; Stuurman, *Wacht op onze daden*; Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef*; Dudink, *Deugdzaam liberalisme*.
- 211 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef*, hoofdstuk IV: 'Liberalisme, karakter en nationale opvoeding in de jaren 1880', m.n. 101-102, 105.
- 212 Jonckheere, 'Nederland, Vlaanderen en de Boerenoorlog'.
- 213 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef* 76-78.
- 214 Idem, hoofdstuk VI: 'Climax van nationalisme. Liberale reacties op de Boerenoorlog 1899-1902', m.n. 164.
- 215 Te Velde, 'Egodocumenten en politieke cultuur' 20.
- 216 KVB, PPA 533-2: Nieuwste uitgaven van Tjeenk Willink en Zoon, 1903.
- 217 KVB, PPA 576-10: Prospectus voor *Gedenkschriften van Anton Reinh. Falck, uitgegeven en met een appendix voorzien door Dr. H. T. Colenbrander*, 1913.

Receptie van autobiografieën

Inleiding

‘Over zich-zelfen te schrijven, met het doel om door anderen gelezen en beoordeeld te worden, is moeilijk,’ schreef een anonieme criticus in 1853.¹ Meer critici veronderstelden dat de publicerende autobiograaf zichzelf een lastige opdracht gaf. Niettemin, in de negentiende eeuw besloten honderden Nederlandse autobiografen hun levensgeschiedenis in druk te laten verschijnen. En zij vonden uitgevers bereid die verhalen te publiceren. Op grond van het internationale aanbod hebben sommige onderzoekers geconcludeerd dat er veel belangstelling was voor de autobiografie.² Die conclusie wordt deels bevestigd door mijn onderzoek naar de autobiografische titelproductie en de marketing van deze werken. Het aanbod bleek echter te bestaan uit een breed scala autobiografieën, variërend van historische memoires en autobiografische romans tot bekeringsgeschiedenissen. Het voorgaande hoofdstuk maakte bovendien duidelijk dat uitgevers de autobiografieën niet bepaald verkochten als de ontwikkelingsgeschiedenis van unieke of individuele persoonlijkheden. Deze bevinding suggereert dat tijdgenoten het autobiografische genre anders definieerden dan hedendaagse onderzoekers. Om meer inzicht te krijgen in de negentiende-eeuwse opvattingen over de autobiografie, presenteer ik in dit hoofdstuk de resultaten van een receptiehistorisch onderzoek.

Zoals gesteld in hoofdstuk 1 is er tot nog toe weinig onderzoek gedaan naar de receptie van autobiografieën, hoewel verschillende onderzoekers menen dat receptiehistorisch onderzoek meer licht zou kunnen werpen op de ontwikkeling van het genre.³ Autobiografen werken immers niet in een sociaal en cultureel vacuüm. Bewust of onbewust richten autobiografen zich naar beschikbare modellen en impliciet of expliciet houden zij rekening met een publiek. Het publiek en de sociaal-culturele context waarin de autobiograaf verkeert, bepalen dus mede wat de autobiograaf zich herinnert, wat hij wel of niet vertelt, en hoe hij zijn leven vertelt.⁴ Dat geldt voor autobiografen die enkel voor hun kinderen of vrienden schrijven, maar waarschijnlijk nog sterker voor autobiografen die van plan zijn hun levensverhaal te publiceren. Juist zij zullen rekening moeten houden met de verwachtingen van het potentiële leespubliek. De literaire kritiek biedt een ingang om een beeld te krijgen van de heersende opvattingen over het autobiografische genre.

Op basis van recensies uit zes Nederlandse tijdschriften zal ik in dit hoofdstuk uiteenzetten hoe recensenten het aanbod van autobiografische titels waardeerden, om aldus te bepalen met welke verwachtingen autobiografen in de periode 1850-1918 te maken hadden. Dat betekent in de eerste plaats dat ik het eigentijdse denken over de autobiografie voor het voetlicht breng. Uit dat denken destilleer ik vervolgens de contouren van de ideale autobiograaf: welke mensen waren volgens recenserende tijdgenoten geschikt of juist ongeschikt om een autobiografie te publiceren? Daarbij besteed ik nadrukkelijk aandacht aan de sekse van de autobiograaf, omdat ik wil weten in hoeverre er op de Nederlandse boekenmarkt ruimte was voor vrouwelijke autobiografen. Voordat ik de eigentijdse opvat-

aan het hoofdureau van DE TOEKOMST, Pajelstraat 25 & 39 te 's Hage; voor de redactie, Pajelstraat 32. [1869]

UTRECHTSCH PROVINCIAAL EN STEDELIJK
D A G B L A D.

Aan Heeren Uitgevers wordt herinnerd dat bovengenoemd Dagblad 17 malen per week verschijnt, dat het ruimer debiet, doordien er geen gemeente in de provincie bestaat waar dit blad niet gelezen wordt, terwijl het algemeen is verspreid, den waarborg geeft dat advertentien wegens uitgegeven boeken daarin geplaatst, onder de oogen komen van duizenden, en dat de prijs per regel uiterst goedkoop gesteld, bij 3/8 malen plaatsing slechts 0¹/₂ cent bedraagt. Daar het dagblad ongetwijfeld door 20,000 menschen gelezen wordt, lijdt het geen twijfel, of elke annonce brengt zijn voordeel dubbel aan.

Bij de advertentie eener uitgave kan een exempl. van het aangekondigde boek worden gevoegd, waarvan in het blad dan geregeld een aanbevelende aankondiging plaats heeft.

L. B. BOSCH EN ZONN. [1870]

O N Z E T O L K.

De onderzettekende vestigt bij vernieuwing de aandacht op de bovenstaande uitgave. — De advertentien worden tot den 1den en 16den van elke maand ingewacht, terwijl van nieuwe uitgaven, bij spoedige toezending van een present-Ey geregeld in de Leestaal of bij afzonderlijke boekbeschooving, melding gemaakt wordt.

De prijs der advertentien is 7¹/₂ Ct. per regel, en bij abonnement van 100 regels 5 cent. Grootere letters worden berekend naar de ruimte die zij innemen.

Deventer.

C. ZWAARDENAKKE. [1871]

N. B. De Feest-Catalogus van Onze Tolk gaat dit jaar bepaald door, en zal vóór 15 October aan alle abonnees (2200) gratis worden toegezonden.

In het Nieuwsblad voor den Boekhandel van 19 juli 1870 werven de uitgevers van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* en het tijdschrift *Onze tolk: centraalblad voor kunst- en letternieuws* advertenties van boekverkoopers. Ze bieden tegelijkertijd aan present-exemplaren van nieuwe uitgaven te bespreken. Koninklijke Bibliotheek: LHO AW.A o6b NIE.

tingen over de autobiograaf en de autobiografie behandel, verken ik eerst de functie van de literaire kritiek in het boekbedrijf en de waarde van recensies als bron.

Recensies en het boekbedrijf

De kritiek en de levensloop van boeken

In de negentiende eeuw publiceerden recensenten talloze boekbesprekingen in tijdschriften en kranten, maar zij bespraken uiteraard niet alle boeken. Critici kozen uit het aanbod de titels die zij om de een of andere reden de moeite van een bespreking waard vonden. Vanwege de selecterende en evaluerende functie had (en heeft) de kritiek invloed op de 'symbolische productie' of canonisering van literatuur. Uit receptiehistorisch en literatuursociologisch onderzoek blijkt namelijk dat essayisten en literatuurwetenschappers voortbouwen op de primaire kritiek in kranten en tijdschriften.⁵ Op de kortere termijn heeft de kritiek eveneens invloed op de levensloop van boeken. Recensenten informeren lezers immers over het bestaan van een boek, en een veelbesproken boek trekt meer lezers dan een boek dat niet wordt besproken. Een succesvol boek komt eerder in aanmerking voor een herdruk en schrijvers zullen proberen populaire werken te imiteren. De kritiek heeft dus gevolgen voor de productie, distributie en consumptie van boeken.⁶

Vanwege de attenderende functie verschilt de recensie vanuit het perspectief van boekverkopers weinig van reclame. In zijn *Bouwstoffen* typeerde A.C. Kruseman de recensie dan ook als een van de middelen om de afzet van boeken te vergroten, vergelijkbaar met de prospectus en het aanbevelende voorwoord.⁷ Rimmer van der Meulen behandelde recensies in zijn boekverkopershandboek eveneens in het kader van de 'hulpmiddelen tot bevordering van het debiet'. Hij adviseerde boekverkopers daarom recensie-exemplaren van nieuwe uitgaven naar kranten en tijdschriften te sturen.⁸ Berry Dongelmans berekende dat de Haarlemse boekverkoper Johannes Immerzeel rond 1819 circa twintig exemplaren van een titel reserveerde voor promotiedoelen. Soms stuurde hij de recensie-exemplaren rechtstreeks naar critici als C.P.E. Robidé van der Aa, soms naar tijdschriftredacties.⁹ In Nederland kreeg een recenserend tijdschrift als *Vaderlandsche Letteroefeningen* recensie-exemplaren van een groot aantal nieuwe uitgaven toegestuurd.¹⁰

De letterkundige kritiek is niet los te zien van het commerciële boekbedrijf.¹¹ Verschillende onderzoekers hebben aangetoond dat boekverkopers in de achttiende eeuw zelf het initiatief namen tot recenserende tijdschriften als *Vaderlandsche Letteroefeningen* en vergelijkbare buitenlandse bladen. Op die manier hoopten zij een publiek voor hun aanbod van drukwerk te creëren.¹² De verwevenheid tussen reclame en recensies blijkt tevens uit het feit dat Nederlandse boekverkopers vanaf circa 1760 fragmenten van boekbesprekingen uit tijdschriften gebruikten in krantenadvertenties en andere vormen van reclame.¹³ Er is geen reden om aan te nemen dat de nauwe relatie tussen kritiek en commercie na 1800 veranderde. Uit het onderzoek van Korrie Korevaart naar de Nederlandse dagbladkritiek in de eerste helft van de negentiende eeuw blijkt dat uitgevers hun werkterrein wel verbreedden: zij waren soms verantwoordelijk voor de oprichting van boekbesprekende rubrieken in kranten.¹⁴

Mijn eigen onderzoek in de reclamearchieven maakt duidelijk dat uitgevers van kranten en tijdschriften in het midden van de negentiende eeuw meer dan bereid waren recensies van andermans uitgaven te verzorgen. Zo schreef W.A. Beschoor in een ongedateerde

circulaire dat alle toegezonden recensie-exemplaren een bespreking zouden krijgen in de rubriek 'Boekbeoordeelingen' van het christelijk-gereformeerde weekblad *De Bazuin* (opgericht in 1853).¹⁵ In 1864 meldden de Gebroeders Belinfante in een rondzendbrief dat de *Haagsche Courant* een 'verslag of beoordeeling' zal geven van alle 'Boekwerken en Tijdschriften alsmede andere uitgaven, waarvan te dien einde een exemplaar wordt toegezonden'.¹⁶ In dezelfde circulaire beloofden de Gebroeders Belinfante hun collega's korting op advertentieruimte in de *Haagsche Courant*. Evenals de goedkope advertentietarieven diende het aanbod om recensies te verzorgen kennelijk het gezamenlijke belang van boekverkopers: het verkopen van zoveel mogelijk drukwerk.

Met de expansie van de boekenmarkt en de toename van het aantal nieuwe titels in het midden van de negentiende eeuw steeg vermoedelijk de commerciële waarde van recensies. Dat blijkt onder andere uit het feit dat het *Nieuwsblad voor den boekhandel* vanaf 1852 een lijst bevat waarin werd vermeld welke boeken in welke media waren besproken. Het *Algemeen adresboek voor den Nederlandschen boekhandel* gaf vanaf de oprichting in 1855 informatie over de aanwezigheid van boekbeoordelende rubrieken in kranten en tijdschriften, zodat boekverkopers gemakkelijk konden bepalen naar welke media zij recensie-exemplaren zouden zenden.¹⁷ Terwijl boekverkopers dus meer waarde gingen hechten aan de recensie, werd het door de expansie van het titelaanbod voor redacties van kranten en tijdschriften steeds moeilijker alle toegezonden uitgaven te bespreken. In 1866 verstuurde H. Nijgh een circulaire waarin hij schreef dat de *Nieuwe Rotterdamse Courant* zoveel recensie-exemplaren kreeg dat het niet langer mogelijk was al deze boeken te behandelen. Voortaan zou de redactie slechts die titels bespreken 'die zij belangrijk genoeg daarvoor acht'. Omdat Nijgh zich realiseerde dat dit een domper voor het boekbedrijf was, bood hij zijn collega's de mogelijkheid tot 'Réclames Midden in de Courant onder het Binnenland'. Concreet betekende dit aanbod dat collega-uitgevers tegen een tarief van 10 cent per regel (plus advertentiebelasting) zelf een wervende boekbesprekingen konden leveren, mits ze tevens een advertentie à 10 cent per regel (plus belasting) plaatsten.¹⁸

Het is onbekend of Nijgh de uitvinder van de betaalde recensie was; het is evenmin bekend of veel uitgevers hun toevlucht tot de betaalde recensie namen. In 1883 stelde Van der Meulen in zijn handboek wel dat er 'veelvuldig misbruik' werd gemaakt van recensies in kranten en tijdschriften, zonder de precieze aard van dat misbruik verder toe te lichten.¹⁹ De Nederlandse journalistenkring was in 1885 van mening dat sommige bladen zich bij de selectie van te bespreken boeken lieten leiden door het corpus boeken waarop lezers ook via de advertentiepagina's werden geattendeerd.²⁰ In een ongedateerde prospectus over advertentiemogelijkheden in *De Amsterdammer* suggereerde Justus van Maurik dat uitgevers in de jaren tachtig zodanig bezeten waren door de drang reclame te maken, dat ze betaalden voor boekbesprekingen en de massa in de waan lieten een onafhankelijke boekbeoordeling te lezen.²¹ In 1886 betoogde Willem Kloos in *De Nieuwe Gids* zelfs dat de heersende generatie recensenten niets anders deed dan 'het beschermen van uitgeversspeculatiën'.²² Datzelfde jaar publiceerde hij met Albert Verwey de brochure *De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek* (1886). In dit schotschrift stelden de schrijvers niet expliciet dat recensenten zich in dienst stelden van commerciële uitgeversbelangen, maar hun woordgebruik duidt daar wel op. Kloos en Verwey hebben het namelijk over de 'marktplaats der letteren'. Ze vergeleken de onbevoegde recensenten bovendien met makelaars en wisselaars, de handelslieden die met hun marktkraampjes door Jezus uit de tempel werden geveegd omdat zij Gods huis bezoedelden (Matteüs 21:12-17):

‘Gij, wisselaars in den tempel onzer kunst, gij die de plaats ontheiligde met de tafeltjes van uw ambacht en het gedruisch uwer oneerlijkheid; – wij hebben u naar buiten gegeeseld en uw tafeltjes omgekeerd op den vloer des tempels, om de schande te doen verdwijnen, die gij heenwierpt over de kunst; – gij, makelaars in verkoopbare beroemdheid, gevloekte negotianten in de titels der poëten; gij, die grootheid te koop boodt in een krant en vriendschap verkwanselde voor lof; – wij hebben uw patent in reepen gescheurd, en de bladen van uw los in flarden, en uw naamteekeningen verbrand.’²³

Kloos, Verwey en hun geestverwanten bepleitten midden jaren 1880 een literaire kritiek die los van het boekbedrijf zou opereren. Het ideaal van de onafhankelijke kritiek was niet nieuw; al in 1837 streefden de oprichters van *De Gids* naar een autonome kritiek.²⁴ *De Nieuwe Gids* zette deze lijn voort, maar Kloos en Verwey bepleitten tevens een esthetische kritiek: de beoordeling van boeken moest zich richten op de literaire waarde van een werk, dus niet op de morele of didactische waarde.

Het ideaal van de onafhankelijke en esthetisch oordelende criticus is sinds het einde van de negentiende eeuw dominant geworden in het denken over literaire kritiek. Volgens hedendaagse maatstaven is een goede recensent autonoom, laat hij zich niet gebruiken door de PR-afdeling van uitgeverijen en baseert hij zijn oordeel op de literaire waarde van een boek.²⁵ Literatuursociologen hebben echter laten zien dat er bij de selectie en evaluatie bepaald meer factoren een rol spelen dan de ‘literaire waarde’ van een boek. Voor de (late) twintigste eeuw hebben onderzoekers als Hugo Verdaasdonk, Kees van Rees, Susanne Janssen en Nel van Dijk aangetoond dat critici van kranten en tijdschriften zich bij de keuze uit het aanbod laten leiden door zaken als de reputatie van de uitgeverij, het optreden van de auteur en het oordeel van collega-critici.²⁶ Hoezeer ideologische opvattingen ook een rol spelen in de waardering van literatuur, blijkt uit genderhistorisch onderzoek. Zo toonde Erica van Boven in haar studie over de ontvangst van ‘vrouwenromans’ aan, dat Nederlandse recensenten tussen 1898 en 1930 een ‘dubbele kritische moraal’ hanteerden. Enerzijds beoordeelden zij het proza-aanbod met een stelsel van algemene literaire normen, anderzijds brachten zij ten aanzien van door vrouwen geschreven romans ideologische opvattingen over vrouwen en vrouwelijkheid in stelling.²⁷

Vanwege de selecterende functie is de recensie een lastige bron voor receptiehistorisch onderzoek. De boeken die om de een of andere reden geen aandacht krijgen, blijven immers buiten beeld.²⁸ Toch geldt de recensie als een zeer belangrijke bron voor receptieonderzoek. Anders dan de opvattingen van ‘gewone’ lezers zijn de sporen van beroepslezers namelijk gemakkelijk te vinden.²⁹ Recensies zijn bovendien overvloedig aanwezig: negentiende-eeuwse tijdschriften en kranten bevatten massa’s boekbesprekingen. Omdat deze recensies lezers door het actuele boekenaanbod leidden en critici de openbare meningsvorming stuurden, zijn recensies volgens de letterkundige Jacqueline Bel zelfs de beste bron van informatie over de normen die in een bepaalde tijd en plaats ten aanzien van literatuur gelden.³⁰ Gezien de commerciële functie van de recensie is het wel de vraag wiens normen daarin verwoord zijn. Toch maakt de verwevenheid tussen commercie en kritiek de recensie niet meteen tot een ongeschikte bron voor receptiehistorisch onderzoek, in dit geval naar de autobiografie. Juist vanwege de commerciële dimensie van hun werk zullen critici in hun selectie en oordeel aansluiting hebben gezocht bij de opvattingen van het leespubliek. Er waren echter ook recensenten die trachtten trendbepalend te

zijn, zoals hierna aan de orde zal komen. Deze critici stelden zich onafhankelijker van het boekbedrijf op en maakten eigenzinnige keuzes uit het *buitenlandse* aanbod. Het is daarom van belang nader in te gaan op het profiel van de media waarin ik naar recensies van autobiografieën heb gezocht.³¹ Om duidelijk te maken welke boeken buiten het blikveld van de kritiek bleven, vergelijk ik de gevonden recensies ook met het aanbod autobiografieën in de jaren 1850, 1870, 1890 en 1910.

Selectie van de tijdschriften

Negentiende-eeuwse boekbesprekingen zijn te vinden in tijdschriften en kranten. In 1814 was de *Zierikzeesche Courant* vermoedelijk de eerste Nederlandse krant die ruimte maakte voor boekrecensies.³² Er volgden met name in de jaren 1830 meer kranten, maar Korrie Korevaart concludeerde in haar studie naar dagbladkritiek tussen 1814 en 1848 dat er in bijna de helft van de 134 onderzochte nieuwsbladen geen recensies voorkwamen.³³ Als er boeken werden besproken, presenteerden kranten de verschijning van het boek als een nieuwsfeit. Besprekingen bevatten daarom in de regel niet meer dan een titelbeschrijving en een opsomming van de inhoud. Een meer evaluerende kritiek werd door dagbladen gezien als het domein van tijdschriften.³⁴ Na de afschaffing van het dagbladzegel was er weliswaar meer ruimte voor literaire kritiek in dagbladen, maar tot de twintigste eeuw bleef de kunstkritiek in tijdschriften omvangrijker en toonaangevender.³⁵ Wie receptiehistorisch onderzoek wil doen, kan dus het beste te rade gaan bij tijdschriften.

Tussen 1800 en 1879 verschenen er maar liefst 1372 verschillende tijdschriften met recensies en/of literaire bijdragen.³⁶ Sommige bladen hadden een langere levensduur dan andere en niet alle tijdschriften maakten evenveel ruimte voor boekbesprekingen. Een analyse van José de Kruijff over het jaar 1853 toont aan, dat algemeen-culturele tijdschriften de meeste recensies bevatten.³⁷ Om de kans op het vinden van recensies van autobiografieën zo groot mogelijk te maken, leek het me verstandig een aantal algemeen-culturele tijdschriften te selecteren. Te meer, omdat uit hoofdstuk 2 bleek dat autobiografische werken in veel verschillende categorieën van Brinkmans jaaroverzichten waren te vinden. Ik zocht dus tijdschriften waarin veel en breed werd besproken. Omdat ik tevens een beeld wilde krijgen van de eventuele veranderingen in het denken over het autobiografisch genre, heb ik gekozen voor tijdschriften met een lange levensduur. Op basis van deze argumenten – veel en breed recenseren, een lange levensduur – heb ik voor het receptiehistorisch onderzoek in eerste instantie drie tijdschriften geselecteerd: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, *De Gids* en *De Tijdspiegel*.

In 1850 was *Vaderlandsche Letteroefeningen* reeds een oud tijdschrift; het was in 1760 opgericht door de doopsgezinde predikanten Cornelis en Petrus Loosjes en bevatte zowel informatie en opinie als amusement in de vorm van mengelwerk en boekbesprekingen.³⁸ Anders dan oudere en internationaal georiënteerde geleerdentijdschriften richtte *Vaderlandsche Letteroefeningen* zich op de evaluatie van de Nederlandse boekproductie voor een nationaal publiek van ontwikkelde lezers. Van 1813 tot diens overlijden in 1858 stond het blad onder redactie van de uitgever J.W. Yntema, die zich richtte naar de smaak van het grote publiek.³⁹ Dat had onder andere tot gevolg dat het tijdschrift tamelijk kleurloos was en geen richting of visie had. De meestal anoniem gepubliceerde recensies bestonden grotendeels uit een uittreksel van het besproken boek. Ze dienden ook geen ander doel dan de lezer te informeren over het actuele aanbod van boeken.⁴⁰ Dat deed het tijdschrift wel

goed, want *Vaderlandsche Letteroefeningen* bevatte anno 1853 meer boekbesprekingen dan enig ander tijdschrift.⁴¹ De neutrale koers trok bovendien lezers. Midden jaren 1830 was *Vaderlandsche Letteroefeningen* het meest gelezen letterkundig tijdschrift. Rond 1850 had het tijdschrift een voor Nederlandse begrippen nog vrij hoge oplage van duizend exemplaren.⁴² Na het overlijden van Yntema raakte het tijdschrift in de versukkeling en in 1876 verscheen het laatste nummer.

Binnen *Vaderlandsche Letteroefeningen* had de kritiek vooral een informerende en het boekbedrijf dienende functie. De redactie van *De Gids* daarentegen zag de kritiek als een instrument om het peil van de Nederlandse letterkunde te verhogen.⁴³ *De Gids* was in 1837 opgericht door uitgever G.J.A. Beijerinck, werd in 1841 overgenomen door P.N. van Kampen en bestaat nog steeds. De eerste redactie profileerde zich tegenover de kleurloze *Vaderlandsche Letteroefeningen* en werd gedomineerd door R.C. Bakhuizen van den Brink en E.J. Potgieter. Zoals vele tijdgenoten waren zij van mening dat de letterkunde het geestelijke, maatschappelijke en zedelijke niveau van een volk of natie weerspiegelde. Op al deze gebieden zagen de redacteuren achteruitgang of stilstand en het was de bedoeling Nederland weer op te stuwen tot het niveau van de Gouden Eeuw. Het doel de Nederlandse letterkunde via de kritiek een impuls te geven was dus deel van een veelomvattend streven naar een nieuw nationaal elan. Aanvankelijk was de precieze inhoud nog onbepaald, maar vanaf de jaren 1840 viel het streven naar vernieuwing samen met een Thorbeckiaans liberalisme waarin actief burgerschap centraal stond. Dat burgerschap bleef in *De Gids* voorbehouden aan een elite van mannen. Terwijl sociaal-liberalen het algemeen kiesrecht propageerden in het nieuwe tijdschrift *Vragen des Tijds* (1874), ontwikkelde *De Gids* zich tot een platform voor het conservatief of oudliberalisme waarin ‘karaktervorming’ centraal kwam te staan. Begonnen als een vernieuwend tijdschrift, veranderde *De Gids* volgens Remieg Aerts vanaf midden jaren zestig in de stem en de opinieleider van het grootburgerlijk establishment dat de bestaande orde wilde handhaven. Het abonneetal steeg evenwel van 220 in 1837 naar 940 in 1865 en circa 1600 in de jaren 1890. In het laatste kwart van de negentiende eeuw was *De Gids* het grootste letterkundig georiënteerde maandblad; het had, mede vanwege zijn voorname kring van redacteuren en medewerkers, veel gezag op politiek, levensbeschouwelijk en literair gebied.

Met de kleur van *De Gids* veranderde de rol van de literaire kritiek. Tot 1865 fungeerde de kritiek als een didactisch instrument om het niveau van de Nederlandse letterkunde te verhogen. Deze invulling van de kritiek had tot gevolg dat recensenten zich minder op lezers dan op uitgevers en auteurs richtten. De laatsten werden aangesproken als degenen die verantwoordelijk waren voor de ontwikkeling van de letterkunde, en dus van de samenleving. Vanuit de opvatting dat de kritiek richting of leiding moest geven, bleven recensies in *De Gids* niet beperkt tot besprekingen van het actuele Nederlandse aanbod van boeken. Critici kregen de opdracht op basis van oude of buitenlandse voorbeelden genreisen te formuleren en aan te geven in welke richting de Nederlandse letterkunde zich diende te ontwikkelen. Evenals Potgieter nam Conrad Busken Huet, die tussen 1862 en 1865 maandelijks kritieken verzorgde, deze taak zeer serieus. Hij besprak hoogstaande literaire werken uit het Engelse, Franse en Duitse taalgebied, opdat Nederlandse schrijvers daaraan een voorbeeld konden nemen en tegelijkertijd de smaak van het publiek en het algemene beschavingspeil bevorderd werd.⁴⁴ Nadat Busken Huet in 1865 de redactie van *De Gids* had verlaten, verschoof het perspectief naar de lezer. De kritiek werd minder programmatisch en meer informierend. Critici als Charles Boissevain en J.N. van Hall

besproken boeken die aansloten bij het oudiberale wereldbeeld van het grootburgerlijke publiek, waarbij het oordeel meestal was gebaseerd op het morele gehalte van de karakters. Het gevolg was dat het moderne realisme of naturalisme van bijvoorbeeld Emile Zola in *De Gids* tot het begin van de twintigste eeuw genegeerd of negatief besproken werd.

Evenals *De Gids* was *De Tijdspiegel* een liberaal tijdschrift, maar het was minder programatisch. Het doel van het tijdschrift was simpelweg 'Den Tijd, met deszelfs letterkundige verschijnselen, getrouwelijk af te spiegelen, en alzoo met den tijd mede te gaan, zonder aanzien van personen of belangen'.⁴⁵ Het blad verscheen vanaf 1844 bij K. Fuhri onder redactie van de predikant-schrijver B.Th. Lublink Weddik. Onder zijn leiding ontwikkelde het blad zich tot een gematigd liberaal en vrijzinnig protestants tijdschrift, dat eind jaren veertig meer abonnees had dan de circa vierhonderd die *De Gids* toen telde.⁴⁶ Evenals de concurrent bestond *De Tijdspiegel* uit een mix van mengelwerk, recensies en beschouwingen over letterkunde, godsdienst, wijsbegeerte, staatkunde en geschiedenis, economie, natuurkunde, opvoeding en onderwijs. De recensies in dit tijdschrift hadden vooral een informerende of attenderende functie, en meer dan in *De Gids* werd de keuze van te bespreken boeken bepaald door het Nederlandse aanbod. Anno 1853 recenseerde *De Tijdspiegel* tamelijk veel boeken; in de door José de Kruif samengestelde top-10 van recenserende tijdschriften bezet het blad de vijfde plaats terwijl *De Gids* op de achtste plaats stond.⁴⁷ Interessant is bovendien dat *De Tijdspiegel* rond 1880 voor een korte tijd min of meer systematisch aandacht aan autobiografieën en andere egodocumenten besteedde. In de door Allard Pierson verzorgde rubriek 'Korte mededeelingen uit het gebied der nieuwe letterkunde' bestond namelijk een afdeling 'Gedenkschriften en historiën, brieven, monographieën'. Na 1882 is er slechts nog sprake van een rubriek 'Nieuwe uitgaven en vertalingen'. In deze periode veranderde ook de signatuur van het tijdschrift.

Lublink Weddik was na zijn overlijden opgevolgd door de vrijzinnige predikant-schrijver J.P. de Keyser. Na De Keyser's dood kwam het blad in 1878 in handen van T.C. van der Kulk, een voormalige predikant die zijn werk als journalist bij de liberale krant *Het Vaderland* combineerde met de redactie van *De Tijdspiegel*. Onder Van der Kulk's leiding ging ook *De Tijdspiegel* een oudliberale koers varen; de redacteur was tegen allerlei moderne ontwikkelingen, zoals het streven naar algemeen kiesrecht. Hij verwachtte sowieso weinig van de parlementaire democratie; zijn hoop was gevestigd op de 'karaktervorming' van het volk.⁴⁸ Nog behoudender of conservatiever dan Van der Kulk was zijn opvolger J.H. Valckenier Kips, die van 1909 tot 1919 de redactie voerde. Deze hoogleraar staats-, handels- en administratief recht te Delft was lid van de conservatieve Bond van Vrije Liberalen. Evenals zijn voorganger was Van der Kulk sterk gekant tegen de uitbreiding van het kiesrecht. Hij zag weinig heil in een massademocratie en pleitte voor de onderschikking van het individu aan een sterke of autoritaire staat.⁴⁹ De conservatieve lijn werd na het afscheid van Valckenier Kips voortgezet, maar de daling van het aantal abonnees en de stijging van de exploitatiekosten leidden in 1921 tot het einde van *De Tijdspiegel*.⁵⁰

Vaderlandsche Letteroefeningen, *De Gids* en *De Tijdspiegel* recenseerden veel en breed, en waren in hun tijd populair en invloedrijk. De keuze voor deze drie tijdschriften beperkt de visie op het autobiografisch genre wel tot het perspectief van (conservatief) liberale en gematigd of vrijzinnig protestantse critici. Om ook de opvattingen van inhoudelijk anders georiënteerde tijdgenoten te achterhalen, selecteerde ik nog drie andere tijdschriften. Uit hoofdstuk 2 bleek dat een groot deel van de autobiografische titels zich in de protestantse afdeling van de categorie stichtelijke lectuur bevond, maar met name in *De Gids* en *De*

Tijdspiegel bestond weinig belangstelling voor deze boeken. Aanvullend koos ik daarom het orthodox-protestantse tijdschrift *Stemmen voor Waarheid en Vrede*. Daarnaast doorzocht ik *De Nieuwe Gids*, het tijdschrift van de in politiek en literair opzicht vernieuwende Beweging van Tachtig. Omdat ik ook een beeld wilde krijgen van de mogelijkheden van vrouwen binnen het autobiografisch genre, heb ik ten slotte het binnen mijn onderzoeksperiode langstlopende vrouwentijdschrift geselecteerd: *De Huisvrouw*.

Stemmen voor Waarheid en Vrede. *Evangelisch tijdschrift voor de protestantsche kerken* verscheen van 1864 tot 1925. Het was een vervolg op de *Boekzaal der geleerde wereld*, een in 1692 opgericht blad dat midden negentiende eeuw nauwelijks nog abonnees of aanzien had. De protestants-christelijke uitgever W.H. Kirberger verwierf rond 1863 het eigendomsrecht van dit tijdschrift, dat hij met het *Tijdschrift voor de Protestantsche Kerken in het Koninkrijk der Nederlanden* fuseerde tot *Stemmen voor Waarheid en Vrede*. Met het nieuwe tijdschrift poogde hij een orthodox tegenwicht te bieden aan liberale en vrijzinnig protestantse periodieken als *De Tijdspiegel* en *De Gids*. Het doel was een tijdschrift te maken dat het ‘moderne bewustzijn’ en het ‘oude Evangelie’ met elkaar zou verzoenen.⁵¹ Het eerste nummer bestond uit kerknieuws, beschouwende artikelen over theologische en sociaal-culturele onderwerpen als onderwijs en letterkunde, boekaankondigingen en boekbesprekingen. De verantwoordelijke redacteur was de hervormde predikant Lambertus Tinholt. Hij nam pas in 1874 officieel afscheid van het blad, maar sinds 1868 was de redactie feitelijk in handen van Andries Willem Bronsveld.⁵² Deze hervormde predikant keerde zich tegen de moderne theologie en hield vast aan de geloofsregels zoals die waren vastgelegd in de Synode van Dordrecht (1618-1619). Bronsveld vond echter ook dat de formulering van de oude geloofsbelijdenis aan de eigen tijd moest worden aangepast, en in die zin was hij modern.⁵³

Met zijn modern-orthodoxe koers ging Bronsveld een eigen weg die hem onderscheidde van zowel de piëtistische of bevindelijke gelovigen als de moderne theologen die aan bijbelkritisch onderzoek deden, het historisch bestaan van Jezus ontkenden en een soort praktisch christendom predikten. In politiek opzicht sympathiseerde Bronsveld met de liberalen, maar hij vond wel dat het liberale gedachtegoed gecombineerd moest worden met christelijk-historische beginselen.⁵⁴ Dominee Bronsveld zette de toon in *Stemmen voor Waarheid en Vrede*. Hij schreef artikelen, vulde het ‘Bibliographisch Album’ met recensies van een keur aan boeken uit binnen- en buitenland, en leverde elke maand een ‘Kroniek’ waarin hij actuele kwesties op het terrein van politiek en kerk besprak. Fragmenten uit de kroniek werden overgenomen in verschillende dagbladen, waardoor Bronsvelds invloed zich uitstrekte tot ver buiten de lezerskring van *Stemmen voor Waarheid en Vrede*.⁵⁵ Het is onbekend wat de oplage van het tijdschrift was, maar volgens de predikant P.D. Chantepie de la Saussaye was *Stemmen voor Waarheid en Vrede* een ‘zeer invloedrijk orgaan’.⁵⁶ Na de Eerste Wereldoorlog liep het aantal abonnees terug; in 1920 meldde Bronsveld dat het blad wegens een te gering aantal intekenaars in financiële problemen geraakte. Na het overlijden van Bronsveld in november 1924 was er zelfs sprake van een ‘algeheel gebrek aan belangstelling’ en in 1925 werd de uitgave van *Stemmen voor Waarheid en Vrede* gestopt.⁵⁷

Evenals *Stemmen voor Waarheid en Vrede* was *De Nieuwe Gids* bedoeld als een alternatief voor *De Gids*. Midden jaren 1880 meenden Frederik van Eeden, Frank van der Goes, Willem Kloos, Willem Paap en Albert Verwey dat het ooit vernieuwende tijdschrift zijn beste tijd had gehad. Zij begonnen daarom *De Nieuwe Gids*, een tweemaandelijks tijdschrift over literatuur, politiek en wetenschap dat vanaf oktober 1885 verscheen bij uitgever W. Versluys.⁵⁸ De oprichters deelden een afkeer van de oudliberale gemeenschapsmoraal en de bijbeho-

rende sociaal-culturele conventies. Zij predikten allen de persoonlijke authenticiteit, maar de redacteurs hadden inhoudelijk gezien zeer verschillende oriëntaties. De politieke tak vertegenwoordigde een radicaal of sociaal-liberalisme, wat zich onder andere vertaalde in aandacht voor de sociale kwestie, de arbeidersbeweging en pleidooien voor algemeen kiesrecht. De literaire tak streefde voor alles naar een onafhankelijke en esthetisch oordelende kritiek. Daarnaast maakte ze korte metten met de morele of didactische invulling van de letterkunde. Volgens de nieuwe kunstopvatting moest literatuur persoonlijk en individueel zijn. Over de vraag welke richting de moderne literatuur precies moest nemen, verschilden de meningen. Een deel van de literaire tak propageerde het op de sociale werkelijkheid betrokken naturalisme, maar Kloos vertolkte juist een anti-sociaal individualisme. Dichters en schrijvers moesten zich losmaken van de dagelijkse werkelijkheid en een eigen, persoonlijk en authentiek geluid laten horen.

Rond 1890 groeide binnen de redactie van *De Nieuwe Gids* de spanning tussen het dichtertelijke individualisme en sociaal engagement. Na een intensief in het blad uitgevochten discussie over socialisme en individualisme, kunst, religie en maatschappij kwam het tot een breuk. Voormalig redacteurs als Albert Verwey en Lodewijk van Deyssel, Frank van der Goes en P.L. Tak richtten eigen tijdschriften op.⁵⁹ Vanaf 1893 zette Willem Kloos *De Nieuwe Gids* alleen voort. Het aantal abonnees lag rond 1890 nog rond de vijfhonderd, maar daalde dramatisch en Versluys stootte het tijdschrift af. In 1895 begon het tijdschrift als maandblad aan een tweede serie bij S.L. van Looy. In 1901 liet ook deze uitgever het tijdschrift gaan, maar het blad zou nog tot 1943 blijven bestaan.⁶⁰ Hoewel de bloeitijd van *De Nieuwe Gids* slechts een korte periode besloeg, is het tijdschrift zeer invloedrijk geweest. Vanaf het midden van de jaren 1890 verspreidde de nieuwe literatuuropvatting zich als een olievlek via de nieuwe tijdschriften van Tak, Verwey en Van Deyssel en later ook *De Gids*. De Beweging van Tachtig forceerde aldus een omslag in de literaire smaak, die dominant is geworden in de literatuurgeschiedschrijving. Tot het einde van de twintigste eeuw is de literatuurgeschiedenis vanuit hun perspectief beschouwd.⁶¹

De Huisvrouw. Weekblad tot voorlichting, nut en ontwikkeling van het huisgezin verscheen tussen 1872 en 1909 bij Nijgh en Van Ditmar. Het blad stond aanvankelijk onder redactie van ene Mevrouw Henriette van S. en bestond de eerste jaren uit een feuilleton en bijdragen op het gebied van 'warenkunde voor de huishouding', recepten en huishoudelijke tips. In 1875 veranderde de ondertitel in 'Weekblad voor dames' en in april 1876 nam Cornélie van Amstel, eveneens een onopgehelderd pseudoniem, de redactie op zich.⁶² In september 1878 fuseerde *De Huisvrouw* met *Ons Streven. Weekblad gewijd aan de ontwikkeling der vrouw* (1870-1878), sinds 1872 het orgaan van de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereniging Tesselschade.⁶³ Deze organisatie bepleitte meer mogelijkheden tot zelfstandige inkomensverwerving door vrouwen uit hogere standen. In politiek opzicht was *De Huisvrouw* liberaal. Bij de fusie met *Ons Streven* kregen abonnees het boekje *Aanhalingen uit John Stuart Mill's De Slavernij der Vrouw* (Rotterdam: H. Nijgh 1878) cadeau en Van Amstel zag de Engelse filosoof-econoom en politicus als de 'vader' van de Europese vrouwenbeweging.⁶⁴

Tot de jaren 1890 was *De Huisvrouw* het enige Nederlandse tijdschrift dat systematisch aandacht had voor het vrouwenvraagstuk.⁶⁵ Dat was vooral te danken aan Van Amstel, die voorstander was van beter onderwijs voor meisjes en arbeidsmogelijkheden voor vrouwen. Na haar aantreden verdwenen weliswaar de recepten, huishoudelijke tips en wetenswaardigheden niet, maar in vele opiniërende artikelen probeerde Van Amstel tevens draagvlak te creëren voor haar gematigd feminisme. Om de lezers te informeren over ini-

6000
Exemplaren.

Belangrijke Vergrooiting

6000
Exemplaren.

DE HUISVROUW,

WEEKBLAD VOOR DAMES.

➤ *Eene doeltreffende gelegenheid tot adverteeren.* ➤

Van den *Vijfden Jaargang* van dit zeer gesochte
Dames Weekblad, dat hinnen kort in

veel vergroot formaat

zal verschijnen, zullen van de eerste Nummers ter verspreiding
niet minder dan

6000 = Zes Duizend Exemplaren

worden gedrukt. Mocht U genigd zijn uwe **Boekaankondiging**
in een of meer nummers van genoemd blad tot de navolgende
conditie te doen opnemen, dan verzoeken wij U vriendelijk ons
achterstaand Intschrijffjet ingevuld, zoo spoedig mogelijk te
willen retourneren.

Bij lineaal plaatsing 12 Cts. per regel.			
6 . . .	10 . . .	. . .	. . .
12 . . .	8 . . .	. . .	. . .
24 . . .	6 . . .	. . .	. . .
32 . . .	5 . . .	. . .	. . .

➤ Het zal wel overbodig zijn te zeggen, dat voor Advertentieën,
die men meer bepaald onder de aandacht van de **DAMES**
wil brengen, geen betere gelegenheid is dan dit blad.

➤ *Zie voor verdere opgaven keerzijde dezes.*

Folder waarin H. Nijgh collega-boekverkopers attendeert op de advertentiemogelijkheden in het tijdschrift *De Huisvrouw*, 1876. Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, Collectie Prospectussen en Personalía 506-10.

tiatieven van binnen- en vooral buitenlandse vrouwenorganisaties introduceerde Van Amstel de rubriek 'Berichten uit de vrouwen-wereld in binnen- en buitenland'. Daarnaast verschenen er in *De Huisvrouw* vele biografische portretten van binnen- en buitenlandse vrouwen die op het gebied van kunst en literatuur, wetenschap, liefdadigheid of anderszins een belangrijke prestatie hadden geleverd. Deze portretten vormden het 'bewijs' dat vrouwen buiten de sfeer van het huis een bijdrage aan de samenleving konden en moesten leveren. In het tijdschrift was geen vaste rubriek voor boekbesprekingen, maar er verschenen wel recensies of aankondigingen van nieuwe boeken, variërend van romans en kinderboeken tot almanakken, scheurkalenders en praktische boeken over gezondheid of opvoeding. Bovendien werden de biografische portretten en de gemengde berichten over bijzondere vrouwen vaak geschreven naar aanleiding van een recente (buitenlandse) publicatie.

De gemengde inhoud van *De Huisvrouw* trok al snel een grote groep lezers. Bij elke jaarwisseling bedankte de redactie de 'duizenden' abonnees; de vijfde jaargang (1876) verscheen reeds in een oplage van zesduizend exemplaren.⁶⁶ In 1896 kreeg het blad een nieuwe vormgeving, bedoeld om de kring van lezeressen 'in alle oorden van het land' nog uit te breiden.⁶⁷ Het is de vraag of dit lukte, want *De Huisvrouw* had in die tijd te maken met concurrentie van nieuwe feministische tijdschriften als *Evolutie* (1893), *Belang en recht* (1896) en *Maandblaadje van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* (1897).⁶⁸ Langzamerhand raakte *De Huisvrouw* in het defensief. Jonge feministen als Wilhelmina Drucker verweten het tijdschrift burgerlijk en ouderwets te zijn omdat het slechts de belangen van vrouwen uit hogere kringen zou behartigen, in politiek opzicht 'neutraal' – i.c. anti-socialistisch – wilde blijven en geen voorstander was van vrouwenkiesrecht. In 1909 viel ten slotte het doek voor *De Huisvrouw*.

De zes gekozen tijdschriften vertegenwoordigen op verschillende manieren de dominante mainstream van liberalen en protestanten, maar *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, *De Nieuwe Gids* en *De Huisvrouw* legden daarbij ook eigen – respectievelijk orthodox-protestantse, sociaal-liberale en feministische – accenten. Als zodanig gaven deze tijdschriften mede vorm aan de veranderende openbaarheid die zich tegen het einde van de negentiende eeuw voltrok. De recensiepraktijk van de verschillende bladen was deels gerelateerd aan de ideologische opvattingen, deels aan de opvattingen over de functie van de letterkundige kritiek. Critici van *Vaderlandsche Letteroefeningen* en *De Tijdspiegel* richtten zich vooral op de informatieverstrekking en lieten zich het meest leiden door het actuele aanbod Nederlandstalige boeken. Ze bespraken vrij veel; anno 1853 bezetten ze respectievelijk de eerste en vijfde plaats in José de Kruifs top-10 van recenserende tijdschriften. *De Gids* stond dat jaar op de achtste plaats. Dat heeft te maken met de onafhankelijke en eigenzinnige koers van de kritiek, die was bedoeld om het niveau van de Nederlandse letterkunde en samenleving te verhogen. Critici van dit tijdschrift besteedden daarom relatief veel aandacht aan onvertaalde buitenlandse boeken. Na 1865 verdween de didactische functie van de kritiek in dit blad, maar die werd vanaf 1885 overgenomen door *De Nieuwe Gids*. De tijdschriften *Stemmen voor Waarheid en Vrede* en *De Huisvrouw* streefden niet zozeer naar een onafhankelijke of didactische kritiek, maar kozen uit het binnen- en buitenlandse aanbod boeken die pasten bij hun orthodox-protestantse respectievelijk feministische oriëntatie.

Recensies van autobiografieën

In de zes tijdschriften vond ik 395 recensies van autobiografieën, variërend van korte aankondigingen tot zeer uitgebreide beschouwingen of artikelen. Bij de selectie van recensies heb ik me zoveel mogelijk laten leiden door eigentijdse opvattingen over de autobiografie. Recensies van boeken die qua titel enigszins de indruk wekten een autobiografie te zijn, heb ik gelezen en eventueel opgenomen in het bestand recensies van autobiografieën. Volgens mijn richtlijn hebben de 395 gevonden recensies betrekking op boeken die door de auteur onder eigen naam werden gepubliceerd en waarin de auteur tevens verteller en hoofdfiguur was. Deze titels werden in kritieken meestal aangeduid met termen als ‘auto(-)biographie’, ‘confessies’, ‘mémoires’, ‘gedenkschriften’ of ‘levensbeschrijving’. Ook bestudeerde ik recensies van biografieën, brievenbundels en andere egodocumentaire boeken, om een beeld te krijgen van de eigentijdse ideeën over de verschillen tussen deze soorten boeken. De recensies van biografieën, dagboeken en brievenbundels heb ik niet meegeteld in het overzicht (tabel 4.1).

De meeste besprekingen voor autobiografieën vond ik in de twee tijdschriften die de hele onderzoeksperiode bestonden: *De Gids* (29,1 procent) en *De Tijdspiegel* (22,5 procent). In de jaren 1850 en 1860 was *Vaderlandsche Letteroefeningen* koploper. Hoewel dit blad slechts tot 1876 bestond, is het tijdschrift goed voor 19,8 procent van de gevonden recensies. Dat is iets meer dan *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, waarin ik 18,2 procent van de besprekingen vond. Het aandeel van *De Huisvrouw* en *De Nieuwe Gids* ligt beduidend lager, met respectievelijk 7,4 en 3 procent van de recensies.

Tabel 4.1: Aantal recensies van autobiografieën in de zes onderzochte tijdschriften, 1850-1918

	<i>Vaderlandsche Letteroefeningen</i> (1850-1876)	<i>De Gids</i> (1850-1918)	<i>De Tijdspiegel</i> (1850-1918)	<i>Stemmen voor Waarheid en Vrede</i> (1885-1918)	<i>De Huisvrouw</i> (1872-1909)	<i>De Nieuwe Gids</i> (1864-1918)	Totaal
1850-1859	42	9	15	-	-	-	66
1860-1869	24	6	10	7	-	-	47
1870-1879	12	21	11	8	2	-	54
1880-1889	-	29	17	22	9	0	77
1890-1899	-	24	11	11	14	1	61
1900-1909	-	15	17	14	4	3	53
1910-1918	-	11	8	10	-	8	37
Totaal	78 (19,8 %)	115 (29,1 %)	89 (22,5 %)	72 (18,2 %)	29 (7,4 %)	12 (3,0 %)	395

Gemiddeld verschenen er bijna zes recensies van autobiografieën per jaar en ruim 56 per decennium. In de jaren 1910 ligt het aantal lager, maar dat heeft vermoedelijk te maken met het feit dat ik de bladen slechts tot en met 1918 heb doorzocht. In drie decennia vond ik bovengemiddeld veel recensies: de jaren vijftig, tachtig en negentig. Voor de periode 1880-1900 is dat te verklaren doordat vijf van de zes onderzochte tijdschriften actief waren. Of de autobiografie een veel besproken of zelfs populair genre was, is op grond van deze cijfers dus moeilijk te zeggen. Het is daarom zinvol het aantal recensies van autobiografieën te vergelijken met het aanbod van autobiografieën.

Via de steekproef over de jaren 1850, 1870, 1890 en 1910 vond ik 93 autobiografieën (hoofdstuk 2). Daarvan kregen er slechts achttien een bespreking in een of meer van de geselecteerde tijdschriften, in het jaar van publicatie of later. Dit betekent dat gemiddeld negentien procent van het aanbod een bespreking kreeg. Het overgrote deel van de autobiografieën werd in de onderzochte tijdschriften dus niet gerecenseerd. In de loop der tijd steeg het aandeel besproken autobiografieën wel, van 9 procent in 1850 tot 18 procent in 1870, 20 procent in 1890 en 23 procent in 1910.

Een vergelijking tussen de recensiepraktijk en het autobiografische aanbod in de vier onderzochte jaren maakt duidelijk, dat de besproken titels de hele periode tot het duurdere segment hoorden. Dit correspondeert met de bevindingen van De Kruijff, die aantoonde dat recensenten in het midden van de negentiende eeuw een voorkeur hadden voor duurdere titels.⁶⁹ Gemiddeld was de prijs van een gerecenseerde autobiografie f 2,55. In 1850 en 1890 lag de gemiddelde prijs van besproken autobiografieën met respectievelijk f 1,20 en f 1,58 lager, maar in 1870 en 1910 waren besproken autobiografieën vrij duur: f 3,35 respectievelijk f 3,22.

De relatief hoge prijs van de besproken titels heeft te maken met het feit dat critici hun keuze maakten uit het autobiografische aanbod in de duurdere categorieën van Brinkmans bibliografische indeling. Van de achttien besproken autobiografieën waren er acht te vinden in de categorie romans/belletrie, vier in de categorie geschiedenis en een in de categorie aardrijkskunde. Slechts twee van de achttien besproken autobiografieën behoorden tot de goedkope categorie stichtelijke lectuur voor protestanten. Beide titels – *John Bunyan, uit zijn leven en naar zijne geschriften beschouwd* (Nijmegen: P.J. Milborn 1890) en *Uit mijn levensboek* (Rotterdam: J.M. Bredée 1890) van Otto Funcke – werden besproken in *Stemmen voor Waarheid en Vrede*.

Het is moeilijk op grond van bovengenoemde cijfers algemene conclusies te trekken. Het is wel duidelijk dat mijn corpus recensies betrekking heeft op een gering deel van het aanbod autobiografieën. Dat geldt in ieder geval voor de jaren 1850, 1870, 1890 en 1910, maar vermoedelijk ook voor de overige jaren van de onderzoeksperiode. De autobiografieën die in de onderzochte tijdschriften werden besproken, waren duur en hoorden meestal niet tot de categorie stichtelijke lectuur. Daarnaast valt op dat acht van de achttien besproken titels niet oorspronkelijk Nederlands waren.

Uit een vergelijking tussen het autobiografische aanbod in de vier jaren van de steekproef en de voor deze titels gevonden recensies blijkt, dat gemiddeld 44 procent van de besprekingen een vertaalde autobiografie betrof. In 1850 en 1870 lag het aandeel van de vertaalde autobiografie in de kritische praktijk veel hoger. In 1850 was de enige recensie gewijd aan de uit het Amerikaans vertaalde *Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown, afgevaardigde bij het Vredescongres te Parijs, 1849, door hem zelve beschreven* (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1850). In 1870 waren drie van de vier besproken titels vertaald. In 1890 lag de verhouding omgekeerd, toen waren twee van de zes besproken autobiografieën vertaald. In 1910 was de verhouding twee vertalingen op zeven oorspronkelijke titels.

Het grote aandeel van buitenlandse autobiografieën in de recensies blijkt nog sterker uit het totaaloverzicht (tabel 4.2). In de 395 gevonden kritieken werden 310 verschillende autobiografieën besproken. Daarvan waren er 132 oorspronkelijk Nederlands. Meer dan de helft van de besproken titels was dus afkomstig uit het buitenland (178). Van deze 178 autobiografieën waren er 85 vertaald uit het Engels (29), Duits (22), Frans (11) of een andere taal (23). Gemiddeld was ruim 27 procent van de besproken boeken een vertaling.

Het overzicht van buitenlandse titels was echter groter dan het aandeel vertalingen suggereert. Critici van de doorgenomen tijdschriften besteedden namelijk opvallend veel aandacht aan onvertaalde titels. Ik vond recensies van 93 onvertaalde autobiografieën uit Duitsland (34), Frankrijk (30) en Engeland (29). Dit betekent dat dertig procent van de besproken titels een oorspronkelijk buitenlandse autobiografie was. In de jaren 1880 en 1890 lag het aandeel van de oorspronkelijk buitenlandse autobiografie zelfs rond de vijftig procent.

Tabel 4.2: Besproken autobiografieën in de 395 gevonden recensies, 1850-1918

	Oorspronkelijk Nederlandse autobiografieën		Vertaalde autobiografieën		Onvertaalde autobiografieën		Totaal
		%		%		%	
1850-1859	19	38	26	52	5	10	50
1860-1869	18	46,2	11	28,2	10	25,6	39
1870-1879	20	50	14	35	6	15	40
1880-1889	22	35,5	6	9,7	34	54,8	62
1890-1899	19	35,9	8	15,1	26	49,1	53
1900-1909	19	44,2	15	34,9	9	20,9	43
1910-1918	15	65,2	5	21,7	3	13,0	23
Totaal	132	42,6	85	27,4	93	30	310

Niet alle tijdschriften hadden evenveel belangstelling voor oorspronkelijk buitenlandse autobiografieën. Besprekingen van deze titels zijn vooral te vinden in *De Gids* (41), *Stemmen voor Waarheid en Vrede* (23) en *De Huisvrouw* (16). In de twee laatstgenoemde tijdschriften werden verder geen woorden gewijd aan het waarom van deze recensies, maar in de volgende paragraaf zal blijken dat beide bladen in het buitenland autobiografieën vonden die bij hun specifieke boodschap pasten. Datzelfde geldt voor *De Gids*. Critici van dit tijdschrift klaagden bovendien over het gebrek aan autobiografieën, memoires en andere egodocumenten, zoals dagboeken en correspondenties, in de Nederlandse letterkunde. Recensenten van *Vaderlandsche Letteroefeningen* en *De Tijdspiegel* signaleerden eveneens een gebrek aan Nederlandse egodocumenten. Dat gebrek viel hen vooral op in vergelijking met Frankrijk, waar memoires de ‘drukkers hebben doen zweeten’.⁷⁰ In 1869 stelde een criticus zelfs dat vrijwel elke Fransman die ‘eenig deel heeft genomen aan staats- en krijgsszaken, aan handelingen van het openbare leven’ gedenkschriften publiceerde.⁷¹ Eind jaren tachtig signaleerde een andere criticus ook veel autobiografische werken in Engeland, maar in Nederland was het armoe troef.⁷² Duitsland werd niet genoemd als een land waar veel autobiografieën verschenen, maar blijkens de herkomst van besproken titels vonden critici wel veel materiaal bij de oosterburen.

Het is onbekend of er in het buitenland relatief meer autobiografieën en andere egodocumenten werden gepubliceerd. Natuurlijk is het zo dat landen als Frankrijk, Engeland en Duitsland meer inwoners hadden en dus over een groter potentieel aan autobiografen beschikten. Critici van *De Gids* en *De Tijdspiegel* zochten de oorzaak van het gebrek aan

Nederlandse egodocumenten echter niet in de geringe omvang van de bevolking, maar in het nationale ‘volkskarakter’. Dat zou zich kenmerken door geslotenheid, weerszin tegen uiterlijk vertoon en een afkeer van alles wat opzien baarde.⁷³ Een andere oorzaak vonden critici in het feit dat de Nederlandse samenleving een ‘kleine kring’ was waarin iedereen elkaar kende – zo niet persoonlijk, dan toch van naam. Dat maakte het in de Nederlandse context moeilijk openhartig over zaken en mensen uit de eigen omgeving te zijn; autobiografen of hun nabestaanden vreesden volgens critici de reputaties van anderen te schaden, en daardoor ook zichzelf in een lastig parket te brengen.⁷⁴ Het gevolg was volgens een anonieme criticus dat Nederlandse ‘mannen van betekenis’ zwegden en hun vrienden zich evenmin durfden uit te spreken. Anno 1894 zouden Nederlanders en hun nabestaanden herinneringen, dagboeken en brieven liever vernietigen dan ze via de drukpers te openbaren.⁷⁵

Hoewel de klachten over het gebrek aan gepubliceerde autobiografieën en andere egodocumenten vrij algemeen gedeeld werden, was de publicatie van egodocumenten niet voor iedereen even vanzelfsprekend. Willem Kloos en dominee Bronsveld vertegenwoordigen de uitersten. Kloos hekelde in 1890 de ‘oude-dames-schroom’ die er in Nederland ten aanzien van de publicatie van egodocumenten heerste en bepleitte de openbaring van meer schrijversbrieven.⁷⁶ Brieven boden zicht op de ‘mensch’ achter of in de kunstenaar en juist die mens was een cruciaal onderdeel van zijn kunstbeschouwing. In *De Nieuwe Gids* betoogde hij namelijk dat ware of goede kunst zich kenmerkte door een eenheid van vorm en inhoud.⁷⁷ Die eenheid gold zowel het literaire kunstwerk als de verhouding tussen de auteur en zijn werk. Vanuit de gedachte dat ware kunst individuele kunst was, bestond er voor Kloos dus geen scheiding tussen het private en publieke zelf van de kunstenaar; werk en persoon waren één. Zo bezien waren schrijversbrieven geen geheime of intieme, maar publieke documenten. Dominee Bronsveld hield daarentegen vast aan een scheiding tussen het private en publieke. Vanaf de jaren 1870 verzette hij zich tegen de ‘aan onbescheidenheid grenzende weetgierigheid van ons geslacht, dat alle cassettes zoo wel als alle archieven zou willen openen, en dat een portefeuille met brieven van belangwekkende personen koopen zou willen, zelfs tot den prijs der kieschheid en piëteit’.⁷⁸ Tot in de jaren 1910 vergeleek Bronsveld het publiceren van niet voor andermans ogen bestemde privédocumenten, zoals dagboeken en brieven, met het openen van graven en het stiekem afluisteren van gesprekken.⁷⁹ In 1890 constateerde hij echter dat memoires en briefwisselingen tot de populairste vormen van lectuur hoorden.⁸⁰

Of memoires en andere autobiografische teksten inderdaad populair waren, is op grond van het aantal gevonden recensies moeilijk te zeggen. Het overgrote deel van het Nederlandstalige aanbod in de jaren 1850, 1870, 1890 en 1910 werd niet besproken, althans niet in de zes onderzochte tijdschriften. Hoe dat voor andere genres ligt, is door het ontbreken van onderzoek onbekend. Uit de analyse van José de Kruif over 1853 blijkt wel dat critici een voorkeur hadden voor duurdere boeken. Tussen 1850 en 1918 concentreerden ook recensenten van autobiografieën zich op de duurdere titels. Daardoor blijven goedkope en bij lezers populaire autobiografieën, zoals de bekeringsgeschiedenissen, in dit hoofdstuk buiten beeld. Tegelijkertijd valt op dat critici van de verschillende tijdschriften moeite deden onvertaalde buitenlandse autobiografieën onder de aandacht van het Nederlandse publiek te brengen. De klachten over het gebrek aan Nederlandse egodocumenten wekken bovendien de indruk dat recensenten een zekere waarde hechtten aan autobiografieën en andere egodocumenten. De waardering van autobiografieën komt in het vervolg van dit hoofdstuk aan bod.

Receptie van autobiografieën

Voorbeeldige levens

Tot het einde van de negentiende eeuw maakten critici van de onderzochte tijdschriften geen onderscheid tussen een biografie en een autobiografie. Dat blijkt onder andere uit de termen ‘zelf-biographie’ en ‘auto-biographie’ die tot circa 1880 in zwang bleven. De autobiografie werd dus begrepen als een door het object zelf geschreven biografie. Meer in het algemeen gebruikten critici de hele onderzoeksperiode de term ‘levensbeschrijving’ als aanduiding voor boeken over het leven van een persoon, of dat nu een biografie, een autobiografie of een op basis van egodocumenten (brieven, dagboeken) samengesteld werk was. Het maakte recensenten weinig uit wie het leven precies schreef, als de inhoud maar van belang was. Dat was in de eerste plaats het geval als de levensbeschrijving exemplarische waarde had. En sinds Plutarchus in de eerste eeuw na Christus zijn *Bioi paralleloï* schreef, had de biografie of levensbeschrijving een exemplarische functie. Lezers werden geacht een voorbeeld te nemen aan het leven van heldhaftige of deugdzaame personen.⁸¹ Een zelfde functie verbonden recensenten aan de autobiografie. Wat critici voorbeeldig vonden, verschilde per tijdschrift.

Het tamelijk kleurloze tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* zag het voorbeeldige in termen van zeer algemene deugden. Zo kon de lezer in 1861 een voorbeeld nemen aan de goochelaar Robert Houdini, omdat hij in zijn autobiografie liet zien ‘wat welbegrepen en werkelijk gevoelde roeping, bij volharding en ernst vermag’.⁸² De lezer kon zich ook laten inspireren door het ‘streven naar het goede’ van Theodore Parker, een Amerikaanse predikant die betrokken was bij de anti-slavernijbeweging, de anti-alcoholbeweging en de beweging voor gevangenis hervorming.⁸³ Meer specifiek was het tijdschrift *Stemmen voor Waarheid en Vrede*. Hier zocht men het exemplaar in de sfeer van ouderwetse vroomheid, maar de piëtistische levensstijl was zeker geen ideaal en de gewone bekeringsgeschiedenis bleef in de regel onbesproken.⁸⁴ Bronsveld c.s. zochten namelijk naar exempels die hun innerlijke vroomheid tot uitdrukking brachten in de wereld, zoals de Duitse schilder Ludwig Richter. De dominee presenteerde *Lebenserinnerungen eines deutschen Malers. Selbstbiographie nebst Tagebuchniederschriften und Briefen von Ludwig Richter* (1888) als een ‘ernstig degelijk boek’ omdat het ‘ons het leven [leert] kennen van een door- en door godvruchtig man en kunstenaar, uit wiens hart en leven, met Gods hulp, het lage en onreine is geweerd geworden’.⁸⁵ Een voorbeeldige autobiograaf van Nederlandse bodem was de bevindelijke predikant en filantroop Ottho Heldring, wiens *Leven en arbeid* in 1881 postuum bij de Leidse uitgever E. J. Brill verscheen. Deze autobiografie toonde aan ‘tot welke groote dingen God een mensch soms roept en hoeveel door een mens gedaan kan worden in dat korte leven (...). ’t Heeft iets beschamends, maar ook veel dat opwekt’.⁸⁶

Volgens *De Tijdspiegel* was Heldring bepaald geen voorbeeld. In dit tijdschrift werd hij op basis van zijn autobiografie afgeserveerd als een man met een ‘ziekelijken gemoedstoestand’. De moderne ex-predikant T.C. van der Kulk erkende dat Heldring als filantroop veel goed werk had verricht, maar volgens hem was dat het gevolg van overmatige ijver. Die werd veroorzaakt doordat Heldring was blijven vasthouden aan de ‘oude overlevering’ van het christendom en dus gebukt ging onder een ‘besef van zonde en schuld’. Een dergelijke gemoedstoestand werd volgens Van der Kulk ‘in andere kringen’ wel aangeduid met termen als ‘Spleen, Weltschmerz en hysterie’.⁸⁷ Evenmin als *De Tijdspiegel* waardeerde *De Gids* religieuze exempels. Critici van beide liberale tijdschriften zochten het voorbeeldige

Titelpagina van *Leven en arbeid* (Leiden: E.J. Brill 1881), de postuum verschenen autobiografie van de filantroop Otho Gerhard Heldring. Koninklijke Bibliotheek: 122 K 19.

in eerste instantie bij mannen van de wereld, variërend van militairen en politici tot wetenschappers en ondernemers. Deze figuren onderscheidden zich van gewone stervelingen door hun moed, burgerdeugd, vaderlandsliefde, plichtsbef, zucht naar kennis en werklust, zelfvertrouwen en ondernemingsgeest.⁸⁸

Eigenschappen als plichtsbef en werklust vormden de grondslag van de ‘productieve deugd’ waarop liberalen uit de kring van *De Gids* en *De Tijdspiegel* hun wereldbeeld baseerden.⁸⁹ Binnen die visie werd de individuele burger geacht het eigen leven in dienst van het algemene, nationale belang te stellen. Het burgerschap vereiste dus een bepaalde dienstbaarheid aan de publieke zaak. Volgens critici van beide tijdschriften konden exemplarische voorbeelden het individu tot de gewenste dienstbaarheid stimuleren. Het probleem was wel dat Nederlanders zo terughoudend waren met het publiceren van ‘brieven, aantekeningen en dagboeken’, aldus ene V.R. in *De Tijdspiegel* van 1860. Voorlopig moest de Nederlandse lezer zich dus laten opwekken door buitenlandse voorbeelden, zoals de moedige en vaderlandslievende majoor Hodson uit Engeland.⁹⁰ Een paar jaar eerder verwees de koopman-criticus P.N. Muller lezers van *De Gids* voor lessen in ‘ondernemingsgeest’ naar het Amerikaanse zelfhulpboek *How to get money* van Edwin T. Freedley, de autobiografie van de Amerikaanse circusdirecteur P.T. Barnum en een biografie van de Engelse koopman Samuel Budgett. Als het Nederlandse volk de lessen uit de levens van Barnum en Budgett ter harte nam en combineerde met de praktische tips van Freedley, zou het weer zo krachtig en ondernemend kunnen worden als ‘de voorvaderen van 1600’.⁹¹

Mullers idealisering van de zeventiende-eeuwse ondernemersgeest was typisch voor *De Gids*. In dit tijdschrift heerste een gevoel van malaise over het verval van de oud-Hollandse glorie en men streefde naar een nationale opwekking in de geest van de Gouden Eeuw.⁹² Dat vereiste voor alles een mentaliteitsverandering. Zonder de actieve inzet van individuele burgers voor het algemeen belang kon er geen sprake zijn van nationale vooruitgang. De negentiende-eeuwse burger werd daarom op verschillende manieren de moed, kracht en levenslust van buitenlandse helden en zeventiende-eeuwse Nederlandse helden voorgedragen. Zij moesten de lezer inspireren tot de mentaliteit die nodig was voor de nationale vooruitgang. In zowel *De Gids* als *De Tijdspiegel* werden de nationale vooruitgang en de nationale gemeenschap in liberale termen begrepen. Vanaf de jaren 1880 verloren de liberalen echter terrein aan nieuwe politieke groeperingen, met name de confessionelen en later de socialisten. Om het tij te keren en de nationale gemeenschap te versterken, wezen oudliberalen als Muller en Van der Kulk op de noodzaak van karaktervorming.

Binnen het denken over karaktervorming was een belangrijke rol weggelegd voor inspirerende voorbeelden.⁹³ De ondernemer Jacques van Marken verspreidde in 1870 bijvoorbeeld de Nederlandse vertaling van Samuel Smiles’ *Self-help* (1859) onder het personeel van zijn Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek.⁹⁴ Dat boek bevat biografieën van succesvolle mannen die zich met vlijt en discipline hadden ontworsteld aan hun eenvoudige afkomst, zoals de uitvinder George Stephenson. De moraal van het verhaal was dat iedereen succesvol kon worden, als hij maar wilde. Een vergelijkbare boodschap vonden liberale critici in de autobiografie van de fabrikant en senator C.T. Stork: *De Twentsche katoennijverheid – hare vestiging en uitbreiding. Herinneringen en wenken* (Enschede: Van der Loeff 1888).⁹⁵ Het boek werd nog hetzelfde jaar herdrukt en kreeg lovende besprekingen. In *De Tijdspiegel* noemde de hygiënist Samuel Senior Coronel het ‘levensbeeld’ van Stork tot dusver ‘eenig op dit gebied in ons land’; in *De Gids* stelde Muller zelfs dat Stork de ideale autobiografie had geschreven.⁹⁶ Voor beide critici representeerde Stork dan ook op ideale wijze de ‘man van

karakter', de actieve burger die zijn leven in dienst stelde van de gemeenschap en als zodanig zijn steentje bijdroeg aan de verspreiding van welvaart en welzijn.

Vanwege de nadruk op stoere of 'mannelijke' eigenschappen als discipline en wilskracht ging het project van de karaktervorming volgens Te Velde gepaard met een zeker anti-intellectualisme.⁹⁷ Dat verklaart waarom Muller en Coronel zo uitgebreid stilstonden bij het feit dat Stork de school reeds op 13-jarige leeftijd had verlaten. Dat bewees immers dat zijn succes niet was te danken aan de door oudliberalen zo verfoeide boekenwijsheid, maar aan de *wil* een succesvol ondernemer te worden. Stork was bovendien bescheiden gebleven; volgens Muller was de fabrikant zijn eigen persoonlijkheid 'vergeten' bij het schrijven van de autobiografie. Voor de critici spraken zijn daden des te meer tot de verbeelding. Uit de levensgeschiedenis destilleerden Muller en Coronel dat de fabrikant een toonbeeld van vlijt, energie en volharding was. Deze eigenschappen waren in principe algemeen en Storks verhaal bewees dat iedereen financieel en maatschappelijk succesvol kon worden, mits men beschikte over deze karaktereigenschappen. Dat was een kwestie van oefening en vorming, maar deugden als vlijt en volharding waren niet op school te leren. Omdat deze deugden kennelijk wel waren te leren door te lezen over een succesvolle ondernemer als Stork, was diens levensgeschiedenis 'goud waard'. Volgens Muller zou zijn geschiedenis iedereen stimuleren om het eigen leven zelfstandig en daadkrachtig ter hand te nemen:

'Wat ik in Stork hoogacht, en waarom ik hem als voorbeeld stel voor den landgenoot, is dat hij zich geheel zelfstandig ontwikkeld heeft. (...) Niet de omstandigheden hebben hem geholpen, zich zelf heeft hij gered. Wat hij deed kan dus telken dage nog een ieder doen, als hij dat maar wil. Bemoedigend voorbeeld in dezen tijd van moedeloosheid en geweeklaag, juist in de wereld der bedrijvigen.'⁹⁸

Voor Muller was Stork een toonbeeld van daadkracht, waaraan heel het (mannelijke) volk een voorbeeld moest nemen. Of dat voorbeeld de vorm van een autobiografie of een biografie kreeg, maakte hem weinig uit. Het ging erom dat de levensgeschiedenis lezers zou opwekken tot bepaalde daden en eigenschappen. Ook andere critici zagen geen fundamenteel onderscheid tussen de genres. Het ging om de lessen die uit de levens van belangrijke mannen waren te trekken, of die nu te vinden waren in de zelfhulpboeken van Samuel Smiles of in de autobiografie van de Nederlandse scheikundige en arts G. J. Mulder (1881): 'Houd een jongen exempels voor, daar komt het op aan (...)'.⁹⁹

De voorbeeldige levens die lezers van *Vaderlandsche Letteroefeningen*, *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, *De Gids* en *De Tijdspiegel* kregen voorgeschoteld, hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat de exempels hun leven in dienst van een ideaal stelden. Dat kon variëren van een algemeen-christelijk streven naar het goede tot de van nationaal belang geachte ondernemersgeest, maar alle voorbeeldfiguren stegen op de een of andere manier boven zichzelf uit. Het waren bovendien figuren die in het publieke domein iets wezenlijks tot stand hadden gebracht. De koppeling tussen het exemplaar en het publieke domein leidde ertoe dat het voorbeeldige zelden tot nooit werd gevonden in de levens van vrouwelijke autobiografen. Een enkele christin werd weliswaar geprezen om haar geloof of naastenliefde, maar voor critici van de genoemde tijdschriften lag de taak van de vrouw voor alles in de sfeer van huishouden en moederschap. Dat was in *De Huisvrouw* niet anders, maar in dit tijdschrift werden ook pogingen gedaan in het publieke domein ruimte voor vrouwen

te creëren. Daarbij werd veelvuldig verwezen naar de levens van voorbeeldige vrouwen. Uit biografieën, autobiografieën en andere egodocumenten destilleerde de redactie dat sommige vrouwen ook karakters waren, die als zodanig het recht en de plicht hadden om deel te nemen aan het maatschappelijk leven. Deze vrouwen werden vervolgens ten voorbeeld gesteld aan de lezeressen die werden opgeroepen zich eveneens buiten het huis dienstbaar te maken.

In het streven van *De Huisvrouw* speelde ‘karakter’ een zeer belangrijke rol, en in die zin sloot dit tijdschrift aan bij het algemene discours over burgerschap. In dit blad ging het echter specifiek over het ‘karakter’ van de vrouw. De gedachte was namelijk dat de vrouw eerst een karakter moest worden, voordat zij haar eigen bijdrage aan gezin en samenleving kon leveren. Rond 1880 werd haar daarom aangeraden zich rekenschap te geven van ‘de plicht’, ofwel ‘het cement, dat het zedelijk gebouw der menschelijke maatschappij te zamen houdt en zonder hetwelk het spoedig uit elkander zou vallen’. Dat vereiste zelfbeschouwing en bewustwording van de ‘innerlijke noodzakelijkheid om zedelijk te handelen en den mensch waardig te zijn’.¹⁰⁰ In dezelfde tijd publiceerde de feministe en maatschappelijk werkster Hélène Mercier verschillende artikelen over de karaktervorming van vrouwen.¹⁰¹ Daarin stelde zij dat het worden van een karakter zelfkennis vereiste en dat het zelfonderzoek daarvoor een geschikt hulpmiddel was. Voorafgaand aan hun beroepskeuze moesten mannen noodzakelijkerwijs bij zichzelf te rade gaan, maar volgens Mercier bestond er in het leven van vrouwen uit de hogere klassen niet zo’n specifiek moment voor het zelfonderzoek. Om de zelfreflectie bij vrouwen toch op gang te brengen, adviseerde Mercier hen boeken te lezen.¹⁰² Ze wees onder andere op het werk van Plato, maar noemde in andere artikelen ook meer eigentijdse literatuur: het door haar zelf vertaalde autobiografische gedicht *Aurora Leigh* (1856) van de Engelse schrijfster Elizabeth Barrett Browning en *Histoire de ma vie* (1854-1855) van de Franse schrijfster George Sand. Beide werken gingen volgens Mercier over de wordingsgeschiedenis van een vrouwelijk karakter dat zich via de liefde een eigen individualiteit verwierf en zich vervolgens samen met de man in dienst van de gemeenschap stelde.¹⁰³

Mercier publiceerde niet in *De Huisvrouw*, maar de Nederlandse vertaling van *Aurora Leigh* (1885) kreeg in dit tijdschrift een warm onthaal als een van ‘de weinige boeken, die niet een vluchtigen en voorbijgaanden, maar een diepen indruk achterlaten’.¹⁰⁴ In *De Huisvrouw* verschenen bovendien regelmatig portretten van George Sand.¹⁰⁵ Samen met de Duitse schrijfster Fanny Lewald werd zij tot de belangrijkste schrijfsters van de negentiende eeuw gerekend. Beiden hadden ervoor gezorgd ‘dat het vrouwelijk talent algemeen erkend werd’. In 1900 werd Sand zelfs uitgeroepen tot grondlegster van de Europese vrouwenbeweging, samen met de Zweedse schrijfster Frederika Bremer en John Stuart Mill.¹⁰⁶ Terwijl Mill ‘de aandacht van denkers en staatslieden op het onhoudbare van den oeconomischen toestand der vrouw’ vestigde, hadden Sand en Bremer via hun romans ‘de geesten bewerkt in eene richting, die op de vrijmaking der vrouw moest uitloopen’.¹⁰⁷ Hoewel Sand in *De Huisvrouw* werd bewonderd, was er in de verschillende portretten opvallend weinig aandacht voor haar autobiografie. Getuige een vermelding uit 1897 vond de redactie het een vreemd boek:

‘Het laatste werk, dat zij [George Sand] uitgaf, was de reeds in 1854 begonnen autobiographie *Histoire de ma vie*. Ondanks hare uitvoerigheid bevredigde deze levensbeschrijving noch die van lezers, die gedacht hadden daarin slechts de geschiedenis der

hartstochten en der schandalen te zullen vinden, noch de beoefenaars der literatuur-historie, die in de geschiedenis der geschilderde persoonlijkheid tegelijk de afspiegeling geschiedenis van den tijd verwacht hadden. Beiden moet men met moeite opdiepen uit de filosofische en psychologische beschouwingen, waaraan het boek overrijk is.¹⁰⁸

De waardering voor de autobiografische werken van Barrett Browning en Sand was weliswaar nietszeggend of negatief, maar *De Huisvrouw* had wel degelijk belangstelling voor de karaktervormende waarde van levensbeschrijvingen. In 1899 constateerde het internationaal georiënteerde tijdschrift dat er 'tegenwoordig (...) vele vrouwen [zijn] te bewonderen om hun vastheid van karakter'.¹⁰⁹ Deze karakters waren opvallend vaak onder Amerikaanse vrouwen te vinden. Dat geldt ook voor de vrouwelijke autobiografen die in dit tijdschrift exemplarische waarde kregen.

Het tijdschrift was zeer positief over *My happy half century* (1894), de autobiografie van Frances Willard. Deze Amerikaanse had haar leven in dienst gesteld van de strijd tegen misbruik van alcohol en was sinds 1891 presidente van de World's Christian Temperance Union. Volgens *De Huisvrouw* raakte het matigheidsstreven 'elk ander belang der vrouw'. Het sprak daarom vanzelf dat 'deze levensbeschrijving van mej. Willard voor ieder, die belang stelt in de vrouw en in al wat tot hare verheffing op elk gebied kan dienen, van groot belang is'.¹¹⁰ Het tijdschrift was even lovend over de *Levensschets van Miss Frances E. Willard, zooals de reviewer van de Christian Commonwealth, die (...) uit haar mond mocht opteekenen* (1894). Deze door de Nederlandse anti-alcoholstrijder C. S. Adama van Scheltema vertaalde biografie toonde eveneens aan dat Frances Willard een bijzondere vrouw was, 'merkwaardig om hare groote eigenschappen van geest en karakter, om hare liefdevolle toewijding aan eene even moeitevolle als grootsche levenstaak, en bovenal om hare zeldzame gave van organiseren, waardoor de drankbestrijding, van de Amerikaansche vrouwen uitgegaan, in weinige jaren eene beweging van zoo verbazenden omvang geworden is.' Het leven van Willard was daarom een voorbeeld 'ten gunste van de nieuwe denkbeelden omtrent de maatschappelijke roeping der vrouw'.¹¹¹

Critici waardeerden de autobiografie als een specifieke vorm van de biografie. Dit genre had vanouds een exemplarische functie: lezers konden of moesten een voorbeeld nemen aan het leven van heldhaftige of deugdzame personen. Welke levens als voorbeeldig golden, verschilde per tijdschrift. *Stemmen voor Waarheid en Vrede* zocht het exemplarische meer in de religieuze sfeer, terwijl *De Huisvrouw* aandacht had voor vrouwelijke exempels. Voor het overige verschilde de invulling van het exemplarische in deze bladen weinig van de andere tijdschriften. Het exemplarische stelde het eigen leven in dienst van een hoger doel dat kan worden samengevat als het 'streven naar het goede' en het dienen van de gemeenschap. Of dat voorbeeld de vorm van een biografie of een autobiografie had, was voor critici niet relevant. Wat telde, was de voorbeeldige waarde van het beschreven leven.

De exemplarische autobiograaf

De exemplarische functie van de autobiografie vereiste uiteraard een voorbeeldige autobiograaf, oftewel een man (of vrouw) van karakter. Waarschijnlijk hoorde Jean-Jacques Rousseau niet tot deze categorie. *Les confessions* was tussen 1782 en 1789 in delen verschenen, dus ruim voordat mijn onderzoeksperiode begint. Volgens hedendaagse onderzoe-

kers werd deze autobiografie een model waarop andere autobiografen in de daarop volgende periode voortbouwden (zie hoofdstuk 1). Ik had daarom verwacht dat ik Rousseau als referentiepunt zou tegenkomen. In de gevonden recensies wordt zijn naam echter zelden genoemd, en als er aan Rousseau wordt gerefereerd is dat negatief. Dat heeft te maken met het feit dat critici in autobiografieën voor alles zochten naar het algemeen-voorbeeldige. Ze verwachtten geen unieke persoonlijkheid, maar een leidsman die boven zichzelf uitsteeg en juist daarom als model of voorbeeld kon dienen. Rousseau presenteerde zich niet als model, hij benadrukte veeleer hoe uniek hij was. Al op de eerste bladzijde van *Les confessions* was te lezen: ‘Je ne suis fait comme aucun de ceux que j’ai vus; j’ose croire n’être fait comme aucun de ceux qui existent. Si je ne vau pas mieux, au moins je suis autre’.¹¹²

In de enkele gevallen dat Rousseau in de recensies wordt genoemd, verschijnt hij als het tegenovergestelde van de ideale autobiograaf. Dat blijkt in 1853, als een recensent van *Vaderlandsche Letteroefeningen* de ‘confessies van een Rousseau’ contrasteert met de ‘auto-biographie’ van de Duitse predikant en theoloog Claus Harms.¹¹³ Volgens deze criticus was de filosoof verزند in het onnodig openbaren van ‘verborgenheden’. Hij kwalificeerde *Les confessions* daarom als een ‘openlijke biecht van verborgen daden, beter aan den Heer vertrouwd dan prijs gegeven aan het lezend publiek, waarin zoo vaak ook met zelfbeschuldiging een ijdele zelfverheffing zich mengt.’ Harms was volgens de recensent niet in staat tot zelfverheffing, omdat hij een ‘open’ en ‘naïef’ man was. Hij had zich daarom ook niet laten verleiden tot een ‘opzettelijke openbaring van zijn hart’. Harms had zich beperkt tot een schets van zijn ‘uitwendig leven’ en dat was volgens de recensent interessant voor de vele predikanten die wilden weten hoe de grondlegger van de *Pastoral-Theologie* tot zijn ideeën was gekomen. Op basis van de autobiografie konden lezers bovendien zelf hun oordeel over Harms bepalen, want anders dan Rousseau dwong de predikant de lezer niet ‘uit zijne oogten te zien’.

Eigenschappen als ijdelheid waren op geen enkele manier in harmonie te brengen met de productieve deugd waarop critici van de onderzochte tijdschriften hun visie op burgerschap en maatschappij baseerden. Daarin paste geen zelfverheffing; de individuele persoon werd geacht zich ondergeschikt te maken aan een ideaal of zaak van algemeen belang. Ijdelheid en eenzijdigheid waren volgens tijdgenoten echter onlosmakelijk verbonden met de autobiografie. Vrijwel de hele periode 1850-1918 was het voor recensenten daarom de vraag of een autobiograaf niet te vol was van zichzelf. Was dat het geval, dan volgde er een negatief oordeel. Zo vond een criticus van *Vaderlandsche Letteroefeningen* een hinderlijke en zelfs stuitende ‘zelf-bewondering’ in de *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven (1799-1858) van Mr. H. G. Baron Nahuys van Burgst* (1858). Hij erkende dat Nahuys veel voor het vaderland had gedaan, maar diens levensgeschiedenis stond hem in het geheel niet aan. De baron werd gedreven door ‘eierzucht’ en de autobiografie reflecteerde die slechte eigenschap.¹¹⁴ Naar aanleiding van de *Souvenirs d’enfance et de jeunesse* (1883) roemde een recensent van *De Gids* de openhartigheid van de Franse schrijver-filosoof Ernest Renan, maar tegelijkertijd vroeg hij zich af of er ‘onder een dergelijk biechten in ’t openbaar niet een zekere dosis ijdelheid schuilt’.¹¹⁵

In 1894 vatte een anonieme criticus van *De Gids* de bezwaren tegen autobiografen als Rousseau en dagboekschrijvers als Henri-Frederic Amiel, Marie Bashkirtseff en de gebroeders Edmond en Jules de Goncourt samen. Het eerste bezwaar was dat deze auteurs geen oog hadden voor ‘belangrijker zaken, groote vraagstukken’ buiten zichzelf. Rousseau en zijn navolgers werd dan ook verweten dat ze ‘op de wereld niets en niemand interessanter

vonden dan zich zelve, de stellige overtuiging hebben dat de wereld op hare beurt nu ook in niets zooveel belang zal stellen als in húnne lotgevallen en húnne gedachten'. In de tweede plaats bestonden er twijfels over de oprechtheid van autobiografen, want 'men bekent in den regel alleen die gebreken waarvoor men zonder schaamte kan uitkomen, waarop men zelfs, tot op zekere hoogte, zich kan laten voorstaan, – maar wie heeft in zijn Gedenkschriften ooit zich durven beschuldigen van ondeugden als laaghartigheid, huichelarij, vuige hebzucht?'¹¹⁶

De dagboeken van Amiel, Bashkirtseff en de gebroeders De Goncourt worden wel aangeduid als 'journals intimes', omdat deze dagboekschrijvers zichzelf psychologisch probeerden te doorgronden. Dit type dagboek ontstond volgens Rudolf Dekker in de achttiende eeuw en onderscheidt zich van de meer zakelijke en religieuze dagboeken, die al langer werden bijgehouden. In de negentiende eeuw trachtten steeds meer schrijvers in hun dagboeken 'persoonlijke, diepere gevoelens' te verwoorden.¹¹⁷ Deze introspectieve tendens is volgens de Engelse historicus Carolyn Steedman deels te verklaren door de ontwikkeling van de natuurwetenschappen, met name de introductie van de celtheorie. Daardoor ontstond het idee dat organismen – ook mensen – een 'binnenste kern' hebben. Tegelijkertijd leidden evolutionaire theorieën tot de gedachte dat de natuur veranderlijk en dus historisch is. Beide ontwikkelingen kwamen volgens Steedman samen in de conceptie van de 'kindertijd' als een onderscheiden fase in de menselijke ontwikkeling. Die fase was weliswaar van voorbijgaande aard, maar ging volgens tijdgenoten toch niet verloren: ze bleef als 'kern' behouden in de persoonlijke geschiedenis van de volwassen persoon. Sigmund Freud theoretiseerde dat verloren verleden, de kindertijd, ten slotte als 'het onbewuste': de binnenste kern van een individuele psychische identiteit.¹¹⁸

De opkomst en publicatie van introspectieve dagboeken hangt samen met de psychologisering van het mensbeeld. Sporen van deze ontwikkeling zijn in negentiende-eeuwse autobiografieën echter zeldzaam. Het lijkt daarom niet toevallig dat de anonieme criticus anno 1894 juist onder dagboekschrijvers de navolgers van Rousseau vond. Dat heeft volgens mij te maken met het feit dat de autobiografie voor tijdgenoten niet de vorm was om zichzelf te openbaren en psychologisch te verklaren. De publicerende autobiograaf werd namelijk geacht een evenwicht te bewaren tussen het persoonlijke en het publieke aspect van zijn leven. Verschillende critici meenden dan ook dat het schrijven van een voor publicatie bestemde autobiografie een moeilijke onderneming was.

In 1853 betoogde een criticus van *Vaderlandsche Letteroefeningen* dat de voor het publiek schrijvende autobiograaf in de eerste plaats werd geconfronteerd met het probleem van de openhartigheid, 'want men zegt niet gaarne alles zonder eenige terughouding: hoe veel loffelijks als berispelijks gaat er niet om in het binnenste van den mensch, dat aldaar bewaard en verborgen dient te blijven'. Een tweede probleem was de eenzijdigheid: 'Drijft men den ootmoed te ver, dan plaatst men zijne persoon te veel in de schaduw; wordt men door eigenliefde gedreven, dan vleit men de beeldtenis, en, als dan toevallige omstandigheden de bedrijven gunstig doen afloopen, dan misleidt men zich-zelven en anderen, door aan beginselen te doen gelooven, die ons oorspronkelijk vreemd waren.'¹¹⁹ Naar het idee van deze criticus was het schrijven van een goede autobiografie weliswaar moeilijk, maar niet onmogelijk. Hij was in ieder geval positief over *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1853) van Charlotte Elisabeth. Deze Engelse schrijfster had de 'kiesheid' gehad te zwijgen over haar mislukte eerste huwelijk en was volgens hem niet ijdel of eenzijdig.

Er waren dus voorbeelden van geslaagde autobiografieën, maar in 1863 stelde de Deventer hoogleraar rechtswetenschap C. Duymaer van Twist dat men de schets van het eigen leven ‘in het algemeen’ beter aan iemand anders kon overlaten. Wiens leven werkelijk van belang was geweest, zou vanzelf een biograaf vinden.¹²⁰ In 1888 meende de koopman-criticus P.N. Muller echter dat het in Nederland ontbrak aan een biografische traditie. Hij was daarom blij met de autobiografie van C.T. Stork, ‘den veelzijdigen man van nijverheid, die in Engeland al voor lang een Smiles als biograaf zou gevonden hebben’. Hij juichte het bovendien toe dat de succesvolle fabrikant ‘zijn eigene persoonlijkheid’ was ‘vergeten’ bij het schrijven van *De Twentsche katoennijverheid*. Muller vond namelijk dat ‘een schrijver, die het leven van zich zelven of een ander geeft, vooral dan een werk van betekenis levert, als hij zijn beeld plaatst in de lijst van zijn tijd. (...) In de lijst van hun tijd! Dan alleen kon men van den persoon een juiste opvatting verkrijgen, en ook dan eerst won die teekening eenig belang.’¹²¹

Voor tijdgenoten was de voor publicatie bestemde autobiografie kennelijk niet de vorm om de eigen persoon op de voorgrond te stellen; dat zou snel kunnen leiden tot eenzijdigheid of zelfverheffing. Toch was er wel degelijk belangstelling voor de individuele persoon achter het exemplaar. Die belangstelling richtte zich echter niet op de autobiografie, maar op dagboeken en vooral brieven. Tijdens het receptiehistorisch onderzoek vond ik recensies van circa honderd gepubliceerde correspondenties, waaronder de driedelige uitgave *The letters of Charles Dickens* (1880). Allard Pierson was lyrisch over dit boek:

‘Brieven, brieven, altijd meer brieven! Het is het verlangen van elk, die in letterkunde en geschiedenis werkelijkheid zoekt. Zij kunnen ons misleiden omtrent hetgeen zij opzettelijk berichten: in hetgeen zij onwillekeurig melden, liegen zij niet. Zij mogen gekunsteld zijn, toch blijven zij een spiegel van den schrijver, of worden dat ten slotte. (...) Dien man van nabij te leeren kennen, in zijne particuliere brieven, door de uitstorting van zijn gemoed: in lang werd geen literarische schotel opgedischt, die ons zoo deed watertanden.’¹²²

Volgens Bronsveld hoorden briefwisselingen tegen het einde van de eeuw tot de populairste genres.¹²³ In 1891 vond T.C. van der Kulk die voorliefde wel verklaarbaar, want:

‘Gewoonlijk spreekt de mensch daarin zijn geheime gedachten uit – geheim in zoverre, dat hij daarin meer openhartig zegt, wat hij van menschen en zaken denkt. Met boeken of openbare geschriften is dat lang niet altijd het geval. ’t Is daarmee als in de maatschappelijke samenleving; men is of acht zich gebonden door zekere vormen, waarbij de wellevendheid niet altijd op goeden voet staat met de waarheid, althans de geheele waarheid.’¹²⁴

Vanuit de gedachte dat men iemand pas ‘echt’ leerde kennen als men wist door te dringen tot de privé-sfeer, was er vanaf het begin van mijn onderzoeksperiode belangstelling voor brieven en andere persoonlijke documenten. Die teksten vormden voor tijdgenoten het antwoord op de vraag of een persoon werkelijk deugd had dan wel in het openbare leven de schijn ophield.¹²⁵ Soms pakte dat goed uit. Zo bewezen de brieven van Wilhelm Humboldt aan een vriendin dat hij niet alleen een groot geleerde en staatsman was, maar ook nog een ‘edel hart’ had.¹²⁶ Brieven konden het imago van publieke personen ook schaden. *Mr. W.*

DE TWENTSCHE KATOENNIJVERHEID.

HARE VESTIGING EN UITBREIDING.

HERINNERINGEN

EN

WENKEN

DOOR

C. T. STORK,

Verzickant en lid van de 1re Kamer der Staten-Generaal.

TWEDE DRUK.

ENSCHEDÉ.

M. J. VAN DER LOEFF.

1888.

Titelpagina van C. T. Stork, *De Twentsche katoennijverheid – hare vestiging en uitbreiding. Herinneringen en wenken* (Enschede: M. J. van der Loeff 1888). De eerste druk verscheen ook in 1888. Universiteitsbibliotheek Utrecht: MAG: 155 G 60.

Bilderdijk's eerste huwelijk 1784-1807: naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter, meedegeedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriess (Leiden: E.J. Brill 1873) maakte volgens een criticus pijnlijk duidelijk dat Willem Bilderdijk in zedelijk opzicht niet zo hoog stond als hij het had doen voorkomen. Omdat uit deze publicatie bleek dat hij zijn eerste vrouw had verlaten, concludeerde de recensent dat Bilderdijk niet had geleefd naar zijn christelijke opvattingen over het huwelijk. Dat was jammer voor alle liefhebbers van de geleerde dichter, maar het was nu eenmaal de waarheid. Als mens kon Bilderdijk dus niet meer bewonderd worden: 'De mensch Bilderdijk trede dan, nu het zoo zijn moet, voortaan op den achtergrond; van den Christen, die eene bijzondere heiligheid stelde in den Echt en de daartoe voerende liefde (...) verneme van nu af niemand meer; de Geleerde, de Kunstenaar, het Genie, de Dichter vooral blijve, ja kome meer en meer, voorop!'¹²⁷

Juist omdat privé-documenten iemands 'ware aard' konden onthullen, kenmerkt de receptie van brieven zich door tweeslachtigheid. Aan de ene kant waren critici zeer nieuwsgierig naar brieven van bekende mensen, aan de andere kant waren er twijfels over de vraag of het wel 'kies' was om niet voor het publiek bestemde documenten te lezen. Naar aanleiding van *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de Hoogleeraaren en Mrs. M. en H.W. Tydeman, gedurende de jaren 1807 tot 1831* (Sneek: Van Druuten en Bleeker 1866) schreef de Lutherse predikant J.C. Kindermann dat 'elk kiesch mensch' zich afzijdig hield als hij 'onwillekeurig getuige wordt van meer vertrouwelijk discours'. Hij stelde bovendien vraagtekens bij de publicatie als zodanig: 'Men vertoont zich niet aan het publiek in kamerjapon of huisjas, al mag men zelfs daarin gezien worden, en al ontvangt men daarin zijne vrienden.' Ondanks de bezwaren keurde Kindermann de publicatie uiteindelijk toch goed, want: 'Bilderdijk en Tydeman zijn te tellen onder die menschen, die ja in de eerste plaats aan de hunnen, maar ook aan het publiek behooren.'¹²⁸ Volgens Kindermann en andere critici had het leespubliek dus het recht door te dringen tot de privé-sfeer van publieke personen, omdat men alleen daar iemands karakter goed kon beoordelen. Het ware 'karakter' kenmerkte zich bovendien door eenheid van innerlijk en uiterlijk. Een juiste beoordeling van het karakter vereiste dus openheid van zaken. Die openheid werd echter niet verwacht van de autobiograaf; hem werd juist geadviseerd niet al te openhartig te worden en zich aan de conventies van het maatschappelijk verkeer te houden. Dat ging volgens Allard Pierson noodzakelijkerwijs gepaard met huichelarij; veinzen was de prijs die mannen betaalden voor de 'maatschappelijke voordelen' die zij genoten. Omdat vrouwen waren uitgesloten van die voordelen, vond hij hen in 1878 de aangewezen autobiografen.¹²⁹

Hiervoor heb ik laten zien dat er buiten *De Huisvrouw* vrijwel geen exemplarische waarde werd toegekend aan vrouwenlevens. Het is echter opvallend hoe vaak besproken herinneringen van vrouwen betrekking hebben op een mannelijk familielid.¹³⁰ Levens van vrouwen dienden kennelijk vooral om het karakter van de hen omringende mannen beter te leren kennen. Omdat het leven van vrouwen zich idealiter in de privé-sfeer afspeelde, hadden zij natuurlijk als geen ander kijk op de persoon achter hun met publieke functies en status beklede vaders, broers, neven en echtgenoten. De politicus en criticus W.H. de Beaufort was daarom zeer enthousiast over *Monsieur Guizot dans sa famille et avec ses amis (1787-1874)*. Deze biografie was in 1880 gepubliceerd door een dochter van de Franse staatsman en historicus. De criticus zag het boek als een aanvulling op de door François Guizot zelf geschreven memoires. Die betroffen de staatkundige loopbaan van Guizot en leerden 'ons den persoon van den schrijver niet anders beschouwen, dan wij dien uit zijne daden

kenden'. Om te laten zien hoe Guizot tot zijn daden kwam en wat zijn levensprincipes waren, tekende Henriette de Witt-Guizot het leven van haar vader binnenshuis op. Het resultaat was volgens De Beaufort van groot belang:

'Het zijn voor de geschiedenis van Frankrijk onverschillige zaken; de staatsstukken en redevoeringen van den minister zullen er ons meer over leeren dan zijne vertrouwelijke ontboezemingen over huiselijke en persoonlijke belangen. Maar wie wil niet gaarne een blik werpen in het gemoed van mannen, die getoond hebben zoo oneindig veel meer te kunnen en durven doen dan hunne tijdgenooten? Het huiselijk leven vult het staatkundige aan, de mensch verklaart den staatsman.'¹³¹

De mens verklaarde misschien de politicus, de schrijver en andere mannen van betekenis, maar het was volgens critici niet direct de bedoeling dat een autobiograaf zijn eigen privé-persoon ging openbaren. Wie voor het publiek schreef, kreeg het advies – zoals Van der Kulk het in 1891 schreef – 'zekere vormen' in acht te nemen. Naar aanleiding van de jeugd- en toneelherinneringen van Theo Mann-Bouwmeester schreef Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe daarom nog in 1917 dat men 'uit den aard der zaak' slechts de 'uiterlijke levenslijnen' van de gevierde actrice leerde kennen.¹³²

De verwachting dat autobiografen zich tot een schets van hun 'uitwendig leven' dienden te beperken, verklaart de zeer geringe belangstelling voor autobiografieën in *De Nieuwe Gids*. Pas vijf jaar na de oprichting, in 1890, verscheen in dit tijdschrift een recensie van een autobiografie: *Gedenkschriften van een gewoon mensch* (Rotterdam: Nijgh en Van Ditmar 1890). In zijn bespreking stelde Lodewijk van Deyssel dat een oprecht verhaal van een onbeduidend mens altijd nog prettiger leesvoer was dan een conventionele en dus slechte roman.¹³³ Toch was de autobiografie van de neo-malthusiaanse arts H. Kleesing geen literatuur zoals de Tachtigers die voor ogen stond. Zij verwachtten geen opsomming van een leven, maar een authentieke verwoording van emoties, gedachten, gevoelens en ervaringen. 'Kunst is: de belichaming van ons gevoelsleven,' was in 1886 in *De Nieuwe Gids* te lezen.¹³⁴ De autobiografie bood echter weinig tot geen ruimte aan het particuliere gevoelsleven. Brieven en dagboeken onthulden daarentegen wel de innerlijke persoon en het is geen wonder dat juist voor zulke documenten belangstelling bestond in dit tijdschrift.

Van Deyssel schreef lyrisch over de dagboekschrijvende gebroeders De Goncourt en Kloos vond een 'werkelijke vleeschwording ... van het menschelijk ziele-zijn' in de brieven van Busken Huet.¹³⁵ In 1902 meende Kloos zelfs dat 'de wereld' dankbaar moest zijn voor de door Gideon Huet bezorgde brieven van Potgieter aan zijn vader. Daaruit bleek namelijk dat Potgieter een 'waarachtig mensch' was geweest. Kloos had dat wel vermoed, maar 'bij gebrek aan documenten' stond het 'niet wetenschappelijk-zeker'. Bovendien leerde men Potgieter uit zijn kunst niet goed kennen; volgens Kloos leefde Potgieter in een tijd dat auteurs zich bij het schrijven nog 'in plecht-gewaad' hulden.¹³⁶ Kloos was daarom zeer blij met de drie delen *Brieven aan Conrad Busken Huet* (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink 1901-1902). Die boden dan eindelijk informatie over 'Potgieter-zelf, den levenden mensch', de 'eenvoudigsten Potgieter, zooals hij 's avonds met zichzelf in zijn studeervertrek gezeten, diep-in dacht en voelde en meende, Potgieter kortom, den binnensten mensch'.¹³⁷ Hij hoopte dat ook Potgieters zuster haar 'oude-dames-schroom' liet varen en de brieven van Busken Huet aan Potgieter zou openbaren.¹³⁸

In *De Nieuwe Gids* zochten Kloos c.s. naar de mens die los van conventies zijn eigen indi-

vidualiteit ontwikkelde en toonde. De autobiografie was echter niet de aangewezen plek om zichzelf volledig te openbaren. De ideale autobiograaf was namelijk een exemplaar. Dat vereiste dat hij of zij niet te openhartig was en de eigen persoon niet te veel op de voorgrond stelde. Dat zou volgens tijdgenoten leiden tot eenzijdigheid en belemmerde het objectieve oordeel over de 'zelf-biografie'. Een nadruk op de eigen persoon was bovendien een teken van eerbij of ijdelheid. Deze eigenschap stond haaks op het idee dat de goede burger (m/v) zijn karakter toonde door de eigen persoon ondergeschikt te maken aan een ideaal of streven van algemeen belang.

Historische levens

De ideale autobiograaf was een exemplaar, maar niet elke autobiograaf voldeed als zodanig. Dat was voor critici geen probleem; autobiografen die als mens geen bijzondere waarde hadden, beschikten soms wel over waardevolle ervaringen. Zij hadden dan dingen gezien, gehoord of meegemaakt die van algemeen belang waren. Dat algemene belang was voor critici van de zes onderzochte tijdschriften een historisch belang. 'Levensbeschrijvingen' dienden, zo schreef een criticus in 1854, om 'de geschiedenis van landen en volken op te luisteren, maar ook en vooral om die geschiedenis op te helderen, niet zelden in het ware licht te stellen.'¹³⁹ Hij stelde dit naar aanleiding van een biografie van de Duitse boekverkoopster Friedrich Perthes, maar dezelfde historische functie werd toegekend aan 'gedenkschriften'. Dat deze autobiografische teksten waren geschreven door ooggetuigen van de geschiedenis, werd zeer positief gewaardeerd. 'Het is de gloed van den ooggetuige, die in alles doorstraalt, – het is de eenvoudigheid van de man, die wat hij verhaalt zelf gezien en ondervonden heeft', schreef een criticus naar aanleiding van W.P. d'Auzon de Boisminarts *Herinneringen van een oud-officier uit het tijdvak van 1793 tot en met 1815* (Amsterdam: P.M. van der Made 1863).¹⁴⁰ Een jaar later typeerde de krijgshistoricus W.J. Knoop gedenkschriften of memoires zelfs als 'die onwaardeerbare pasmunt van de geschiedenis'.¹⁴¹

Uit hoofdstuk 3 bleek dat uitgeverij de autobiografie in de eerste plaats verkochten als een goed alternatief voor de roman. Zij presenteerden de autobiografie weliswaar als een vorm van geschiedenis, maar pas rond de eeuwwisseling stelden uitgeverij in hun reclames nadrukkelijk dat autobiografieën de bouwstoffen voor een nieuwe geschiedschrijving waren. Daarmee volgden zij een spoor dat al eerder was ingezet door recensenten. Vanaf het begin van mijn onderzoeksperiode vonden critici in autobiografieën de bronnen voor een thematisch ruim georiënteerde geschiedschrijving. Sommige recensenten contrasteerden autobiografieën ook expliciet met de bestaande historiografie. Zo prees een criticus van *De Gids* de autobiografie van de Duitse theoloog Karl Hase – *Idealen en afdwalingen. Herinneringen uit mijne jeugd* (1873) – als een 'kleine, maar niet onbelangrijke bijdrage tot de duitsche geschiedenis,' althans 'voor ieder die de geschiedenis niet uitsluitend op de slagvelden en in de kabinetten meent te moeten zoeken'.¹⁴² De nieuwe, niet-politieke en niet-militaire geschiedschrijving was ook voor critici nadrukkelijk een contemporaine geschiedschrijving. Om die geschiedenis te kunnen schrijven, waren historische bronnen nodig. De klacht over het gebrek aan Nederlandse 'gedenkschriften' en andere egodocumenten heeft daarom vooral te maken met het nationaal-historisch belang dat critici aan deze teksten hechtten. Zonder voldoende bronnenmateriaal was het onmogelijk een beeld te krijgen van de eigentijdse vaderlandse geschiedenis in al haar facetten. Critici riepen Nederlanders daarom op hun publicatievrees te overwinnen en autobiografieën, gedenk-

schriften of memoires, dagboeken en brieven openbaar te maken.¹⁴³ Zelfs dominee Bronsveld billijkte in het kader van een historisch belang de publicatie van egodocumenten. Geschiedschrijving moest immers gaan om het leren kennen van historische mensen, 'of wilt gij: den mensch'.¹⁴⁴

In de verschillende tijdschriften was de conceptie van 'geschiedenis' opvallend ruim; men was geïnteresseerd in alle mogelijke aspecten van het recente verleden. De specifieke belangstelling verschilde wel per tijdschrift. Uiteraard was *De Huisvrouw* vooral geïnteresseerd in de levens van vrouwen. Zo vond het tijdschrift een 'aanschouwelijk beeld van het opvoedingsstelsel, waaraan de dochters van den hoogen adel in Frankrijk in de laatste twintig of dertig jaren voor de revolutie onderworpen waren' in de memoires van prinses Hélène de Ligny-Massalska.¹⁴⁵ De meeste belangstelling had *De Huisvrouw* voor autobiografieën die aantoonde dat vrouwen een maatschappelijke taak konden vervullen, zoals die van Frances Willard en Elizabeth Blackwell, een Engelse die als eerste vrouw ter wereld het artsexamen aflegde en haar autobiografie publiceerde onder de titel *Pioneer work in opening the medical profession to women* (1895).¹⁴⁶ Daarnaast had het tijdschrift een voorkeur voor autobiografieën van internationaal befaamde feministen. Het tijdschrift schreef bijvoorbeeld lovend over de (auto)biografie van Susan B. Anthony, wier levensgeschiedenis volgens *De Huisvrouw* samenviel met de geschiedenis van de Amerikaanse vrouwenbeweging.¹⁴⁷ De geschiedenis van de Nederlandse vrouwenbeweging was te vinden in *Na tien jaren* (Groningen: G. Römelingh 1908), een gedenkboek waarin de historica Johanna Naber op basis van haar eigen ervaringen terugblikte op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid die in 1898 was gehouden.¹⁴⁸

De belangstelling voor vrouwengeschiedenis was typisch voor *De Huisvrouw*. Voor critici van de andere tijdschriften hoorden vrouwen en vrouwenbeweging niet tot het domein van de nieuwe geschiedschrijving.¹⁴⁹ Na lezing van *Herinneringen* (1910), de autobiografie van de Nederlandse schrijfster en feministe Anna de Savornin Lohman, stelde Bronsveld dat zij niets had geschreven dat 'voor de nakomelingschap interessant kan zijn of worden'.¹⁵⁰ Dat oordeel was niet verwonderlijk, want in *Stemmen voor Waarheid en Vrede* was de historische belangstelling primair gericht op het godsdienstig en kerkelijk leven. Bronsveld pleitte herhaaldelijk voor een – eventueel door hem zelf te schrijven – geschiedenis van kerk en godsdienst tussen 1815 en de opkomst van de moderne theologie in het midden van de eeuw. Voor zo'n geschiedenis was het volgens de dominee van belang kennis te hebben van het 'vertrouwelijk verkeer' tussen de mannen en vrouwen van het Réveil. Die kennis kon verkregen worden via de dagboeken van Willem de Clercq en de gepubliceerde brieven van Isaäk da Costa en Groen van Prinsterer.¹⁵¹ Ook de autobiografie van de predikant-filantroop Ottho Heldring vormde 'een zeer gewaardeerde, onmisbare bijdrage tot de rechte kennis van sommige toestanden in ons land en van een gedeelte van de geschiedenis – niet de staatkundige – van ons land zelf.'¹⁵²

Het belang dat Bronsveld c.s. aan de geschiedenis van kerk en godsdienst hechtten, heeft enerzijds te maken met de algemene onvrede over de academische geschiedschrijving die zich beperkte tot politieke en militaire onderwerpen. Anderzijds heeft ze te maken met de opmars van de moderne theologie.¹⁵³ Het orthodox-protestantse geloofsleven dat *Stemmen voor Waarheid en Vrede* vertegenwoordigde, werd in de tweede helft van de negentiende eeuw in feite geschiedenis. Dat verklaart ook het nostalgische karakter van de receptie. Wat volgens Bronsveld en de zijnen nog restte van het ooit zo bloeiende geloofsleven, waren de nagelaten geschriften van 'koningen' als Groen van Prinsterer en Heldring.¹⁵⁴

Om te behouden wat verloren dreigde te gaan, vroeg Bronsveld aan de voormalige hoofdredacteur Tinholt zijn herinneringen aan Isaïc da Costa te schrijven. Volgens Tinholt deed hij dat met de volgende woorden:

‘Zij die de groote mannen van een vorig geslacht van nabij gekend hebben, of met hen in een of ander opzicht in betrekking gestaan hebben, beginnen thans zelve weg te sterven; gij leeft nu nog – deel mede wat gij weet, groote mannen worden ook aan geringe bijzonderheden gekend; dus alles wat gij van mannen als Da Costa en dergelijken weet te vertellen, heeft waarde.’¹⁵⁵

Naarmate het einde van de negentiende eeuw vorderde, verschenen er steeds meer autobiografische herinneringen in *Stemmen voor Waarheid en Vrede*.¹⁵⁶ Voorts veranderde de toon in de besprekingen van autobiografieën. Bronsveld signaleerde minder de historische waarde en benadrukte dat deze teksten een mogelijkheid boden contact te houden met de ‘echt christelijke geest’ uit het verleden. In zijn recensie van Ernst Luthardts *Erinnerungen aus vergangenen Tagen* (1889-1891) citeerde Bronsveld een hele passage over de vrome oma van deze Lutherse theoloog, want: ‘dit grootmoederlijk beeld [is] zoo fraai geteekend, zulk een echte type van een geslacht, dat betrekkelijkerwijs zoo kort van ons afstaat en toch zoo geheel anders was dan wij’.¹⁵⁷

De weemoed over de teloorgang van de christelijke geest is vooral te vinden in *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, maar ook critici van de drie algemeen-culturele tijdschriften hadden veel belangstelling voor autobiografieën die informatie bevatten over de recente geschiedenis van kerk en geloof. De historische interesse van deze tijdschriften was wel breder. Critici van *Vaderlandsche Letteroefeningen* hadden geen speciale belangstelling; zij vonden historische waarde in autobiografische teksten van predikanten, militairen, kooplieden et cetera. Uiteraard betrof het hier autobiografieën van mannen. Zeer opmerkelijk is dan ook de positieve ontvangst van een door een vrouw geschreven autobiografie: *Mary Seacole's avonturen in de West en in de Krim, of het belangwekkend leven eener heldin der barmhartigheid door haar zelve verhaald* (1857):

‘Genoeg anderen hebben het hoofdbeloop van den oorlog, de wapenfeiten der aanvoerders, de wereldkundige gebeurtenissen met meer of minder sierlijkheid te boek gesteld. Zij bemoeit zich volstrekt niet met die officiële of openbare zijde der gebeurtenissen; zij geeft eenvoudig weder wat zij zelf heeft gezien, maar het zijn juist van die détails, die men nergens anders vinden kan. Geen Thucydides, geen Livius, of Robertson, Gervinus, Thiers, Wagenaar of Van Meteren geven u een zoo juist begrip van wat de oorlog eigenlijk is, als deze vrouw met haar onbevangen hart en helder oordeel.’¹⁵⁸

Het belang dat deze Jamaicaans-Schotse verpleegster en hotelhoudster als geschiedschrijver kreeg, was vrij uniek. Voor de recensent van *De Tijdspiegel* was Mary Seacole slechts een vrouwelijk voorbeeld van christelijke naastenliefde.¹⁵⁹ Enkele andere vrouwen werden in dit tijdschrift wel als historieschrijvers gewaardeerd. In *Zes jaren te Tripoli in Barbarije* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1876), de gedenkschriften van de diplomatenvrouw Wilhelmina Clifford Kocq van Breugel, vond een criticus ‘interessante bijzonderheden aangaande de zeden en de gewoonten en de geschiedenis van Tripoli’.¹⁶⁰ Allard Pierson zag enige histo-

Omslag van *Mary Seacole's avonturen in de West en in de Krim, of het belangwekkend leven eener heldin der barmhartigheid door haar zelve verhaald* (Rotterdam: P.C. Hoog 1857). Keizerlijke Openbare Bibliotheek van St. Petersburg. Foto: Jeroen Staring.

rische waarde in *Mémoires de Madame de Rémusat* (1880). Als gezelschapsdame van Joséphine Bonaparte bood zij immers informatie over de mens achter Napoleon.¹⁶¹

Seacole, Clifford Kocq van Breugel en De Rémusat hadden vanwege hun beroep of positie zicht op zaken die voor *De Tijdspiegel* tot het domein van de geschiedenis behoorden: de Krimoorlog, de situatie in Tripoli en Napoleon. ‘Gewone’ vrouwen schreven nooit geschiedenis. Dit geldt ook voor ‘gewone’ mannen als J. Bouwman, schrijver van *Grootvaders memorieboek. Schetsen uit den tijd der Fransche overheersching in Noord-Holland* (Purmerend: Schuitemaker 1863). Dit boekje verscheen in het herdenkingsjaar 1863, toen er talloze autobiografische titels over het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid op de markt kwamen. Sommige waren volgens een criticus belangrijk omdat ze relevante bijzonderheden over de Franse tijd bevatten. Zo vond hij in de *Historische herinnering naar aanleiding van het gedenkfeest van Nederlands bevrijding* (Rotterdam: Verbruggen en Van Dym 1863) van G. van Reyn een interessante passage over het anti-Franse verzet van een groep Rotterdamse weesjongens in 1809. Volgens de criticus had Bouwman daarentegen niets van belang te melden:

‘Het [boek] belooft ons schetsen uit den tijd der Fransche overheersching in Noord-Holland, en geeft niets dan een eentoonig verhaal van het eentoonige leven van de Beemster boeren van dien tijd. Het komt eigenlijk daarop neer, dat men in den Beemster weinig of niets afweet van hetgeen buiten den Beemster voorvalt. Men trouwt, verwekt kinderen, maakt kaas, koopt en verkoopt koeijen en laat Gods water over Gods akker lopen. (...) Het Memorieboek gaat tot 20 Januarij 1805 en eindigt met een verjaarsfeest, even deftig en statig beschreven, als de vrijagie, de boeren-bruifloft, de bevalling en het eerste verjaarsfeest. Natuurlijk vinden we hier niets van het voor geheel Nederland zoo gewigtige jaar 1813. Het Memorieboek moge goed zijn als leesboek voor de Beemster jeugd; winste voor eene betere of juistere waardering der Fransche overheersching geeft het niet.’¹⁶²

Een autobiografisch verhaal over het dagelijks leven in een bijzondere tijd had volgens deze criticus geen historische waarde. In de visie van *De Tijdspiegel* ging geschiedenis namelijk over oorlog en politiek. Ook dit tijdschrift was echter zeer geïnteresseerd in de contemporaine geschiedenis. Autobiografen die *De Tijdspiegel* in staat achtte tot het schrijven van geschiedenis, waren mensen die zelf een actieve rol in het recente verleden hadden gespeeld. Daarbij maakte het in principe niet uit of de autobiograaf een soldaat of een politicus was, maar in de regel hadden critici van dit tijdschrift vooral belangstelling voor gedenkschriften van hooggeplaatste mannen als François Guizot en Alexis de Tocqueville, beiden zowel politicus als historicus, en James Harris Howard Malmesbury, Engels diplomaat en staatsman.¹⁶³ Gewaardeerde Nederlandse autobiografen zijn eveneens tot de categorie ‘mannen van betekenis’ te rekenen: G.K. van Hogendorp, de politicus van 1813, de Utrechtse hoogleraar staats- en volkenrecht George Willem Vreede die zich had verzet tegen de grondwetwijziging van 1848, Theod. M. Tromp, particulier secretaris van de president van de Zuid-Afrikaansche Republiek T.F. Burgers, en later de socialistische leider Ferdinand Domela Nieuwenhuis.¹⁶⁴

In *De Gids* had men niet minder belangstelling voor de gedenkschriften van ‘mannen van betekenis’; sowieso had dit tijdschrift veel aandacht voor historische bronnenpublicaties.¹⁶⁵ Belangrijke redacteuren als de historicus Fruin waren zelf actief bezig met de ont-

sluiting van historische bronnen, waaronder het dagboek van de hopman Splinter Helmich (1545-1589) en de gerijmde autobiografie van de militair Coenraet Droste (1642-1743).¹⁶⁶ Meer eigentijdse dagboeken, brieven en autobiografieën of memoires werden ook benaderd als historische bronnen. Fruin was lyrisch over het eerste deel *Brieven en gedenkschriften van G.K. van Hogendorp* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1866). Hierin vond hij allerlei ‘bijzonderheden, waardoor de geschiedenis van een belangrijk tijdvak wordt opgehelderd’. De details hadden onder meer betrekking op Van Hogendorps opinie over Amerikanen, die hem tijdens een reis als ‘douce, indolante et paisible’ waren voorgekomen. Het leed voor Fruin geen twijfel dat Van Hogendorp het karakter van ‘de Yankee’ verkeerd had beoordeeld, maar juist daarom waren zijn observaties van belang: ‘Ik acht het voor de geschiedenis van groot belang te weten, dat de tijdgenooten van Washington zich aan een man als Van Hogendorp zoo geheel anders hebben voorgedaan, dan zij weldra getoond hebben inderdaad te wezen’.¹⁶⁷

De krijgshistoricus W.J. Knoop vond in de herinneringen (1868) van H.N.C. baron van Tuyll van Serooskerken de geschiedenis van een regiment dat had deelgenomen aan de Tiendaagse Veldtocht en de Slag bij Waterloo. Zo’n regimentsgeschiedenis was volgens Knoop van grote waarde voor de krijgsgeschiedenis:

‘Zij [regiments-geschiedenissen] leeren niet de krijgsgeschiedenis in haar geheel kennen, maar zij kunnen soms licht werpen op een klein gedeelte daarvan, en zij kunnen wetenswaardige bijzonderheden bevatten, te uitvoerig voor het geheel der geschiedenis van een oorlog, en toch zeer dienstig om juister te oordeelen over de ware toedracht van zaken bij dien oorlog. Eene regimentsgeschiedenis is niets anders dan in het groot de geschiedenis van eene familie; – een regiment is een groote familie; – en even als de geschiedenis van een geslacht kan bijdragen tot vermeerdering van de kennis der geschiedenis van een geheel volk (...), evenzoo kan de geschiedenis van een regiment daartoe dienen om beter begrip te verkrijgen van de krijgsverrigtingen, waaraan dat regiment heeft deel genomen.’¹⁶⁸

Fruin en Knoop waren beiden beroepshistorici en waardeerden autobiografische bronnen vooral als bijdragen aan de politieke en militaire geschiedenis. In *De Gids* van 1874 betoogde een anonieme criticus echter dat de geschiedenis niet ‘uitsluitend op de slagvelden en in de kabinetten’ was te vinden. Hij was daarom geïnteresseerd in de autobiografie van de theoloog Karl Hase, die in zijn herinneringen verhaalde over de Duitse studentenbeweging in de jaren 1820.¹⁶⁹ Een paar jaar later vond Allard Pierson in de *Autobiography* (1877) van de Engelse schrijfster Harriet Martineau een belangrijke bijdrage aan de sociale geschiedenis van Engeland in de eerste helft van de negentiende eeuw.¹⁷⁰

In zijn recensie van Martineau’s autobiografie suggereerde Pierson dat vrouwen bij uitstek geschikt waren om de eigentijdse geschiedenis te documenteren, omdat zij niet actief waren betrokken bij de actuele geschiedenis en dus meer objectief en betrouwbaar waren dan mannen.¹⁷¹ Toch werden er in *De Gids* weinig autobiografieën van vrouwen besproken. Dat heeft ook hier te maken met de conceptie van geschiedenis: die omvatte weliswaar meer dan politieke en militaire zaken, maar had voor alles betrekking op het openbare leven. Daartoe rekende *De Gids* wel meer dan *De Tijdspiegel*. Zo had men in dit tijdschrift ook belangstelling voor de geschiedenis van handel en nijverheid, wetenschap en literatuur, en vooral de geschiedenis van opera en toneel.¹⁷² Redacteur J.N. van Hall, die in 1869

het initiatief had genomen tot Het Nederlandsch Tooneelverbond, was zeer positief over *Tooneel-herinneringen* (1900) van Maurits Benjamin Mendes da Costa:

‘Al geeft de schrijver in deze aantekeningen geen ook maar eenigszins volledig overzicht van een nog zoo klein tijdperk onzer tooneelgeschiedenis, de bouwstoffen die hij aanbrengt in woord en prent kunnen voor wie later de geschiedenis van het Nederlandsch tooneel en van de Nederlandsche tooneelspeelkunst der 19^e eeuw te boek zal stellen van groote waarde zijn.’¹⁷³

In *De Nieuwe Gids* werden slechts weinig autobiografieën besproken, maar ook hier valt op dat deze titels een historische waarde werd toegedicht. ‘Wie een juisten kijk wil hebben op de toestanden en oorlogen van het eerste Keizerrijk, leze deze belangrijke gedenkschriften van een echt soldaat,’ schreef de prozaschrijver Frans Erens naar aanleiding van de *Mémoires se rapportant à son service militaire au 6me régiment de chasseurs à cheval française de février 1803 à août 1816* (1910) van J. L. Henckens.¹⁷⁴ In 1913 startte de naturalistische schrijver en medicus Arnold Aletrino een tien afleveringen tellende beschouwing over Napoleon, waarvoor hij zich grotendeels baseerde op gepubliceerde memoires en dagboeken. Die maakten het mogelijk

‘zich een goed en zooveel mogelijk zuiver oordeel te vormen over Hem, wiens wedergade ter nauwernood bij een twee- of drietal voorbeelden in de wereld-geschiedenis kan gevonden worden, een oordeel niet slechts over zijn eigenschappen als veldheer of politicus, maar ook – wat voor ons gewone menschen van meer belang is – over zijn psychische persoonlijkheid, over den mensch die hoog boven zijn medemenschen heeft uitgeblonken en wiens naam zal blijven doorklinken tot in het einde der eeuwen.’¹⁷⁵

Weliswaar achtte Aletrino het nodig de autobiografische bronnen van voor- en tegenstanders met elkaar te vergelijken, maar hij vond desondanks dat autobiografische teksten een historisch belang hadden.

Hoe verschillend de interesse ook was, critici van de zes onderzochte tijdschriften beschouwden autobiografische werken als historische bronnen. Deze bronnen vormden volgens hen de bouwstoffen voor een nieuwe geschiedschrijving. De nieuwe historiografie was thematisch zeer ruim georiënteerd. In tegenstelling tot *De Huisvrouw* waren de andere tijdschriften niet geïnteresseerd in vrouwengeschiedenis, maar voor het overige in bijna alle aspecten van het openbare leven: van politieke en militaire thema’s als de Napoleonische oorlogen en het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid tot godsdienstige en kerkelijke ontwikkelingen, zeden en gewoonten in binnen- en buitenland, de geschiedenis van handel en nijverheid, wetenschap, toneel en letterkunde. Al deze onderwerpen hadden betrekking op het recente verleden. De nieuwe geschiedschrijving was voor critici dan ook nadrukkelijk contemporaine geschiedschrijving. Om deze nieuwe geschiedschrijving mogelijk te maken, waren bronnen nodig. Sommige recensenten stimuleerden het Nederlandse volk daarom tot de publicatie van memoires en autobiografieën, dagboeken en brieven.

De betrouwbare autobiograaf

De historische functie van autobiografieën en andere documenten vereiste voor alles dat de autobiograaf betrouwbaar was. Soms hadden critici daarom een voorkeur voor vrouwen, maar voor de meeste critici was de ideale autobiograaf een man. Dit heeft te maken met de conceptie van geschiedenis. Critici vonden unaniem dat de geschiedenis betrekking had op het openbare of maatschappelijke leven. Er was wel verschil van mening over de vraag welke aspecten van het openbare leven historische relevantie hadden. Zo waardeerde *De Huisvrouw* autobiografieën van vrouwen wier levensgeschiedenis samenviel met de geschiedenis van de vrouwenbeweging, terwijl geen van de andere tijdschriften de vrouwenbeweging van historisch belang vond. Het werk van vrouwelijke autobiografen kreeg voor hen pas historisch gewicht als zij hun levensgeschiedenis wisten te verbinden met datgene wat zij van ‘algemeen belang’ achtten. Dat kon variëren van de kerk, het leger en de politiek tot de literatuur, de wetenschap en het toneel, maar uit de aard der zaak waren er meer geschikte mannelijke autobiografen dan vrouwelijke.

De ideale autobiograaf was weliswaar een man, maar niet elke man was geschikt. In de eerste plaats moest de autobiograaf hebben deelgenomen aan zaken van algemeen belang, of op zijn minst ooggetuige daarvan zijn geweest. In de tweede plaats moest hij deskundig en onpartijdig – en dus betrouwbaar – zijn. Dat vereiste enige distantie. Iemand die te zeer betrokken was bij de door hem beschreven geschiedenis, was dus ongeschikt als geschiedschrijver. Dat was bijvoorbeeld het geval met de door het Réveil beïnvloede predikant Chantepie de la Saussaye, die *La crise religieuse en Hollande. Souvenirs et impressions* (Leiden: De Breuk en Smits 1860) publiceerde. Het deels autobiografische boek werd besproken in *Vaderlandsche Letteroefeningen* en *De Tijdspiegel*. Beide critici begrepen de beschouwing annex memoires als bijdrage aan een geschiedenis van de eigentijdse theologie. Dat het hier ging om een subjectief verslag, maakte volgens *De Tijdspiegel* in principe niet uit:

‘Dit [subjectief perspectief, mh] vloeit onvermijdelijk voort uit den aard van iedere geschiedbeschrijving. Niemand kan gebeurtenissen, toestanden en rigtingen op maatschappelijk, kerkelijk of wetenschappelijk gebied anders beschrijven dan overeenkomstig de voorstelling, die hij er zich van maakt. Het is om het even of die voorstelling in verstand en fantasie ontstaat ten gevolge van de nadenkende lectuur van geschreven geschiedbronnen, of van mondelinge mededeelingen, of van eigen aanschouwing.’¹⁷⁶

Ofschoon de criticus het geen probleem vond dat Chantepie de la Saussaye zijn geschiedenis op basis van zijn geheugen en eigen impressies had geschreven, vond hij wel dat geschiedschrijving zo objectief mogelijk moest zijn. Dat vereiste voldoende kennis van zaken en daar ontbrak het Chantepie niet aan. Een tweede eis was ‘genoegzame onpartijdigheid’: ‘*volstrecte* onpartijdigheid zal niemand eischen, maar zij moet in die mate aanwezig zijn, dat men voor de deugden der tegenpartij en voor eigen feilen een geopend oog en eene openhartige pen heeft.’ Hier lag wel een probleem, want Chantepie was een hoofdpersoon in de door hem beschreven en beoordeelde theologische debatten. ‘Men moet wel zeer lichtgeloovig zijn en zeer weinig menschenkennis bezitten, om te meenen, dat de beschrijving van een strijd, die door een van de hoofdpersonen en persoonlijk geïnteresseerden gegeven wordt, zou kunnen blijven buiten den invloed van eigen subjectiviteit, van eigen, natuurlijk eenzijdigen, gezigtsskring en van persoonlijke sympathiën en antipa-

thiën,' schreef *De Tijdspiegel*. Ook de recensent van *Vaderlandsche Letteroefeningen* raadde lezers af 'den heer Chantepie als historieschrijver te raadplegen'.¹⁷⁷

Chantepie was te zeer betrokken bij de door hem beschreven geschiedenis om tot een objectieve en betrouwbare beoordeling van het recente verleden te komen. Zijn betrokkenheid maakte hem 'eenzijdig'. Naar het idee van tijdgenoten werd de autobiografie sowieso bedreigd door het gevaar van eenzijdigheid. Hiervoor heb ik laten zien dat autobiografen daarom werd geadviseerd de eigen persoon zoveel mogelijk buiten beeld te houden. Juist omdat C.T. Stork in zijn 'autobiographie' de eigen persoon op de achtergrond had gehouden, was *De Twentsche katoennijverheid* (1888) volgens Muller een uitstekende geschiedenis van de Nederlandse nijverheid in de negentiende eeuw.¹⁷⁸ Het advies aan autobiografen de eigen persoon niet op de voorgrond te stellen, stond echter op gespannen voet met de eis dat autobiografen zich bekend moesten maken. Om de historische waarde van herinneringen te kunnen bepalen, wilden critici namelijk weten uit wiens pen die afkomstig waren: 'Voor den rechterstoel der geschiedenis moet bij elken nieuwen getuige de eerste vraag luiden: wie zijt gij?'¹⁷⁹

De vraag 'wie zijt gij' kon naar de eigentijdse opvattingen niet beantwoord worden in de autobiografie zelf. De ideale autobiograaf hield zijn eigen persoon immers buiten beeld. Om de waarde van de autobiografische herinneringen te kunnen peilen, eisten critici dat autobiografen hun achternaam onthulden. Een anonieme autobiografie was onmogelijk. Critici stonden daarom zeer ambivalent tegenover het anoniem verschenen boek *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte over de tweede helft der achttiende en het begin der negentiende eeuw, medegedeeld door Mr. H. van A.* (1882). Enerzijds juichte W.H. de Beaufort deze gedenkschriften toe, omdat die een bijdrage leverden aan de vaderlandse geschiedenis en omdat Nederlandse memoires volgens hem zelden werden gepubliceerd. Het probleem was echter dat uit het boek niet bleek wie de 'voornaam beambte' was en in welke kringen hij had verkeerd. Omdat de bron van de verhaalde herinneringen onduidelijk was, daalde de waarde van deze gedenkschriften voor de *Gids*-criticus tot het niveau van onderhoudende lectuur. De twijfels over de authenticiteit bleken overigens terecht. Vrij snel na de publicatie van Mr. H. van A.'s eigen *Herinneringen van vroeger en later leeftijd, en aan gedenkwaardige land- en tijdgenooten* (1884) bleek dat beide publicaties waren verzonden door Adriaan Walraven Engelen, een gepensioneerd kantonrechter en schrijver van populair-historische verhalen en historische fictie (zie hoofdstuk 2).¹⁸⁰

De fictieve gedenkschriften van Walraven Engelen verschenen bij H.C.A. Campagne, tevens uitgever van de zeer succesvolle pseudo-autobiografie *Maria Monk, de zwarte non* (1852). Uit hoofdstuk 2 bleek dat er diverse ficties onder het mom van gedenkschriften verschenen. Dat maakte de vraag 'wie zijt gij' des te klemmender. De historische waarde van autobiografieën maakte het noodzakelijk dat de lezer zicht had op de schrijver. Daarbij verwachtte men uitdrukkelijk geen introspectieve bespiegelingen; critici bepaalden het gewicht van de autobiografie naar status en karakter van de autobiograaf. Ze eisten dus een familienaam, want voor tijdgenoten was iemands reputatie grotendeels te herleiden tot de naam van de familie. Autobiografen voldeden massaal aan de eis; autobiografen publiceerden zelden anoniem. De meesten vermeldden bovendien meer dan hun naam: in de titels van hun boeken verwerkten ze complete functiebeschrijvingen en relatief veel autobiografieën bevatten portretten en handtekeningen van de auteurs. Al deze paratekstuele elementen dienden twee doelen. Ze maakten het de autobiograaf mogelijk zijn via de drukpers geanonimiseerde manuscript weer te personaliseren, maar vanuit het perspec-

tief van lezers waren deze elementen niet minder belangrijk. Namen, functiebeschrijvingen in titels, portretten en handtekeningen leverden de informatie die lezers nodig hadden om de historische betrouwbaarheid van de autobiografie te bepalen.

Wie het titelblad zag van een autobiografie als *Vijftig jaren terug. Herinneringen uit mijn militaire leven voor, bij en na Nederlands herstelling in 1813, door J.Th. Büser, oud-officier van het Nederlandsche leger, oud-griffier bij het kantongerecht te Zwolle* (Deventer: A. ter Gunne 1863), wist direct in welke sociale kring hij de autobiograaf moest plaatsen. Op basis van een handtekening kon de geofende lezer zien hoe en waar iemand had leren schrijven, en dus wat zijn sociale positie was.¹⁸¹ De handtekening kon tevens iemands al dan niet betrouwbare karakter onthullen, maar vooral het (foto)portret bood lezers de mogelijkheid de autobiograaf karakterologisch te ontleden. Anno 1858 meende een criticus dan ook dat een goede biografie niet compleet was zonder een afbeelding, want: ‘een beetje gelaatkundig zijn we immers allen van nature, al zijn we geen Lavaters.’¹⁸² Wat de autobiografie betreft ben ik nergens een vergelijkbare uitlating tegengekomen, maar uit hoofdstuk 2 bleek dat autobiografieën opvallend vaak auteursportretten bevatten. Recensenten besteedden in hun kritieken doorgaans ook aandacht aan de vraag of het portret wel of niet goed leek. In sommige gevallen baseerden ze hun oordeel over de autobiografie mede op een analyse van het portret. Zo typeerde T.C. van der Kulk de predikant en filantroop Heldring op basis van zijn portret als een ‘ernstig man, wiens gemoedsstemming grenst aan het sombere’. Die indruk zag deze psychologisch geïnteresseerde redacteur van *De Tijdspiegel* bevestigd in de autobiografie van Heldring.¹⁸³

Omdat autobiografieën volgens critici bouwstoffen voor een nieuwe historiografie konden en moesten zijn, stelden zij hoge eisen aan de autobiograaf. In de eerste plaats moest de autobiograaf kunnen schrijven over zaken van historisch belang. Omdat het historisch belang voor critici was verbonden met het openbare of maatschappelijke leven, waren vrouwen vrijwel uitgesloten van het genre. De ideale autobiograaf was een maatschappelijk actieve burger, i.c. een man van karakter. Van de autobiograaf werd tevens verwacht dat hij zijn eigen persoon buiten de geschiedenis kon houden. Tegelijkertijd wilden critici wel weten van wie de historische bouwstoffen afkomstig waren, om aldus de waarde van de bron te kunnen bepalen. Zij verwachtten daarom dat de autobiograaf zich bekend maakte via zijn familienaam en eventueel een portret.

Ware levens

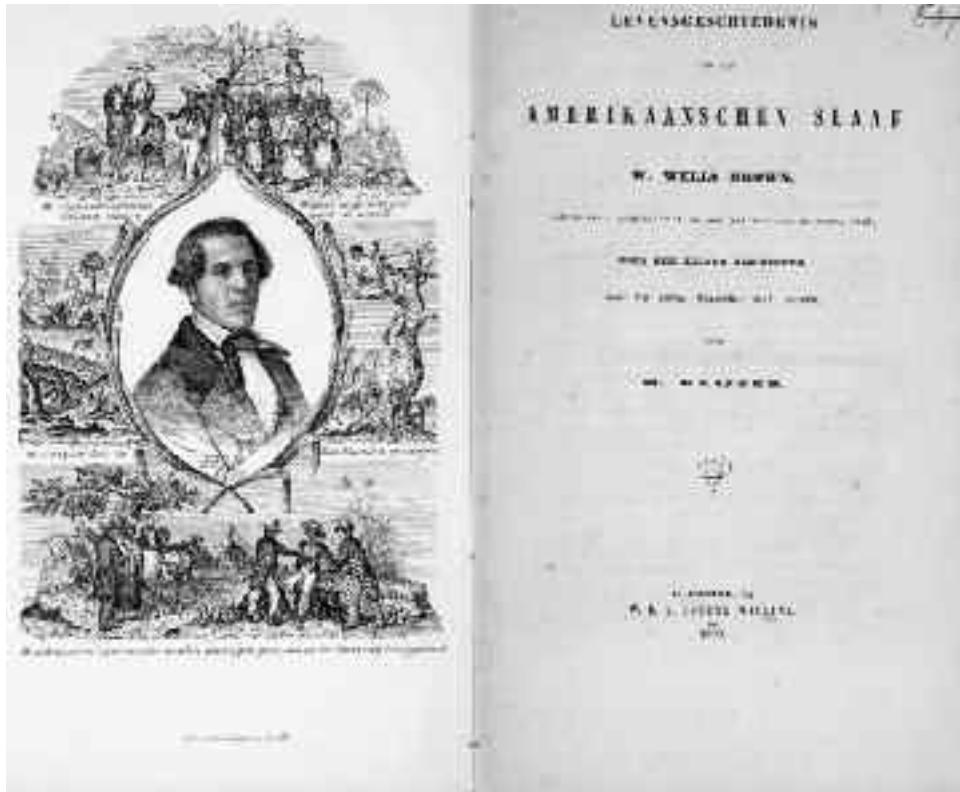
Vanuit de gedachte dat de autobiografie een historisch document en dus geen fictie was, verkochten uitgevers autobiografieën als een geschikt alternatief voor de roman (zie hoofdstuk 3). Critici deelden deze visie op de autobiografie. Ook zij plaatsten de autobiografie tegenover de roman, als feit tegenover fictie. Maar anders dan uitgevers contrasteerden critici autobiografieën tevens met preken en abstracte beschouwingen. Zij zagen de autobiografie namelijk als een informatieve bijdrage aan discussies over actuele vraagstukken. Romans en preken of beschouwingen speelden in die discussies eveneens een rol, maar het bijzondere van de autobiografie was dat autobiografen zich niet baseerden op de fantasie (roman) of de theorie (preken, beschouwingen), maar op hun eigen ervaring. Volgens critici waren autobiografen ‘echte’ mensen die in het ‘echte’ leven dingen hadden gezien, gehoord, meegemaakt, kortom: ervaren. In een tijdvak waarin de zintuiglijke ervaring werd gezien als een bron van ware kennis, was dat belangrijk: ervaringskennis was de

weg naar waarheid.¹⁸⁴ Autobiografieën konden daarom bijdragen aan discussies over actuele vraagstukken.

De positionering van autobiografieën ten opzichte van romans en preken of beschouwingen is duidelijk te zien aan de receptie van diverse slavenlevens, die rond 1850 verschenen. In dezelfde tijd verscheen *Uncle Tom's cabin* (1852) van Harriet Beecher Stowe, en de Nederlandse vertaling: *De negerhut* (Haarlem: A.C. Kruseman 1853). De Amerikaanse schrijfster had zich weliswaar gebaseerd op een autobiografie, *The life of Josiah Henson* (1849), maar zij verpakte haar abolitionistische boodschap in een roman.¹⁸⁵ Zoals bekend werd het boek wereldwijd een succes, ook in Nederland.¹⁸⁶ Sommige Nederlandse critici hadden echter moeite met de 'verdichting'. J.C. Kindermann en J.H.S. (waarschijnlijk de Lutherse predikant J.H. Sonstral) verwezen lezers daarom naar de autobiografie van Frederick Douglass (1845), die in het Nederlands verscheen onder de geanonimiseerde titel *Een slavenleven, of korte levensbeschrijving van eenen Amerikaanschen slaaf, door hem zelve mededeeld. Toegift op Harriet Beecher Stowe, Uncle Tom's cabin* (Leiden: J.H. Zitman 1853).¹⁸⁷ Deze 'toegift' bevatte volgens J.H.S. 'geene verdichting, maar de lotgevallen van eenen ontvlugten slaaf, door hem-zelven hoogst eenvoudig beschreven'. Het verhaal was gruwelijk, en dat bewees volgens de recensent dat 'de verbeelding (...) geen roman [behoefde] te verzinnen om het lijden te doen kennen, dat zoo vele redelijke schepselen door beschaafdere natuurgenoeten ondergaan'.¹⁸⁸ Om ook eens een ander perspectief op 'het discours van den dag' te krijgen, verwees een andere criticus de lezer naar *Twintig jaren uit het leven van een slavenhandelaar* (Den Haag: H.C. Susan 1856).¹⁸⁹ Een recensent van *De Gids* bepleitte zelfs een volksuitgave van deze f 6,- kostende levensgeschiedenis. Degenen die het werk van Eugène Sue en de Engelse *crime fiction*-schrijver William Harrison Ainsworth verslonden, zouden dan ook eens een nuttig werk lezen: 'Hier kunnen zij zich (...) op gruwelen onthalen, die feiten zijn! Welk een dubbel genot voor den lezer! 't Zal de agitatie tegen de slavernij tevens uitmuntend bevorderen'.¹⁹⁰

Rond 1850 was de Nederlandse 'agitatie tegen de slavernij' nog beperkt tot de kring van de in 1843 opgerichte Vereeniging tot uitgaaf van het tijdschrift *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven*.¹⁹¹ De geringe omvang van de anti-slavernijbeweging in Nederland had volgens critici te maken met de vormen waarvan de abolitionisten zich bedienden: algemene redes en abstracte beschouwingen trokken geen groot publiek. Critici hadden daarom hoge verwachtingen van de *Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown, afgevaardigde bij het Vredescongres te Parijs, 1849. Door hem zelve beschreven* (1850). In zijn recensie voor *De Gids* prees de Utrechtse advocaat C.L. Schüller tot Peursum de 'kunstelozen stijl' van Wells Brown, want juist daardoor kon het boek veel 'goeds' doen: 'Het draagt den stempel der waarheid en maakt met zijn eenvoudig verhaal van eigen leed meer indruk dan vele welsprekende redevoeringen, waarin men het leed van anderen schildert'.¹⁹² Kindermann vond in deze levensgeschiedenis eveneens 'waarheid'. Hij presenteerde het boek in 1853 aan lezers van *De Tijdspiegel* als een van de 'processtukken in het pleit dat dezer dagen met vernieuwden aandrang voor de regtbank der menschheid wordt gevoerd'.¹⁹³ Al deze critici verwachtten dat de autobiografie van Wells Brown een groot publiek kon trekken en dus de strijd voor afschaffing van de slavernij kon bevorderen.¹⁹⁴

Of de levensgeschiedenis van Wells Brown in Nederland goed verkocht en inderdaad een impuls aan de anti-slavernijbeweging gaf, is onbekend.¹⁹⁵ Hier is vooral van belang om te constateren dat autobiografieën van Wells Brown en andere voormalige slaven zich

Titelpagina van *Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown ...* (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1850). Koninklijke Bibliotheek: 3172 C 31.

volgens critici in positieve zin onderscheidde van romans en algemene beschouwingen over het actuele vraagstuk van de slavernij. Autobiografen beschreven immers hun ervaringen, en volgens critici kon de ervaringskennis van autobiografen lezers helpen bij hun standpuntbepaling in actuele discussies. Dat gold niet alleen voor slavenautobiografieën, maar voor alle autobiografieën. Zo lang de autobiograaf iets had te melden dat van ‘algemeen belang’ was, vonden critici nuttige ervaringskennis in autobiografische werken. Ene Z. las richtlijnen voor het toekomstige marinebeleid in *Het bestuur der marine* (1851), de autobiografie van de voormalige minister en ‘wakkere vlootvoogd’ J.C. Rijk.¹⁹⁶ Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie vond een criticus van *Vaderlandsche Letteroefeningen* overtuigend bewijs voor het ‘roomse fanatisme’ en de kloosterlijke misstanden in *Gedenkschriften van een voormalige kapucijner monnik, of schetsen van het tegenwoordig kloosterleven* (1855).¹⁹⁷ Midden jaren zestig bleek uit *Drie jaren in het leger van den paus, of waarachtig verhaal van de lotgevallen van een pauselijk soldaat in den rang van onder-officier, gedurende de merkwaardige jaren van 1859-1862* (1866) ‘den allertreurigsten toestand, waarin de zoogenaamde sterke hand van het hoofd der katholieke Kerk zich bevindt’. Over die toestand was ook te lezen in kranten, maar nieuwsberichten waren volgens de Leidse archivaris W.N. du Rieu partijdig. Theunissen, de schrijver van *Drie jaren in het leger*, was daarentegen een betrouwbare ‘getuige’. Hij had immers zelf deelgenomen aan het pauselijk leger.¹⁹⁸

Hoezeer de ervaringskennis van autobiografen diende om lezers te helpen bij de standpuntbepaling over actuele kwesties blijkt nog het beste uit de receptie van *De Twentsche katoenijverheid* (1888), de al vaker genoemde autobiografie van C.T. Stork. De fabrikant was een voorbeeld van ondernemingsgeest en had tevens een uitmuntende geschiedenis van handel en nijverheid geschreven. Volgens Muller en Coronel was zijn levensgeschiedenis ook van belang voor mensen die hun positie in de actuele discussie over de handelsvrijheid wilden bepalen. Over deze kwestie verschenen vele brochures, en volgens Muller – zelf voorstander van vrije concurrentie – had Stork zijn levensgeschiedenis bedoeld als bijdrage aan deze brochurestrijd over de voors en tegens van handelsvrijheid. Muller waardeerde het bovendien dat Stork zijn bijdrage in de vorm van een levensgeschiedenis had gegeven:

‘Want de goede gevolgen daarvan [handelsvrijheid, mh] worden niet betoogd in de zoo herhaaldelijk gewraakte hoog wetenschappelijke orakelspreuken, maar bewezen, door het uitnemend succes van een man, die alleen door die onbelemmerde vrijheid zoo hoog is geklommen. En juist daarom verdient dit werkje in deze dagen de aandacht van allen, die in den doolhof der lijnrecht tegenstrijdige meningen en verzekeringen van toch aan weerszijden bekwame mannen, hun weg niet kunnen vinden naar de waarheid. Want feiten bewijzen, terwijl woorden slechts beweren.’¹⁹⁹

Ook Coronel beklemtoonde dat Storks ervaringen meerwaarde hadden voor de discussie over handelsvrijheid. De ervaringen van de fabrikant boden ‘meer levenswijsheid, meer praktische wenken, dan de beste handelsscholen, de beste handleidingen kunnen geven’. Hij noemde de levensgeschiedenis van Stork dan ook een voorbeeld van ‘prêcher par l’exemple’.²⁰⁰

Aan deze receptie valt op dat critici destijds blind vertrouwden op de waarheid van de beschreven ervaringen. Critici zagen autobiografieën als teksten die direct uit het leven voortkwamen en zonder meer waarheid bevatten. Juist daardoor onderscheidde auto-

biografieën zich volgens hen in positieve zin van romans. Dat heeft in de eerste plaats te maken met de tegenstelling tussen feit en fictie. In de tweede plaats onderscheidden autobiografieën zich van romans door hun realisme. Vanwege de idealistische conceptie van de roman verwachtten critici tot in de jaren 1880 van romanschrijvers dat zij de chaos van de alledaagse werkelijkheid transformeerden tot een harmonieus geheel. De idealisering van de werkelijkheid had tot gevolg dat romans geen praktische relevantie voor het eigentijdse leven hadden. Datzelfde bezwaar gold voor preken en beschouwingen, die volgens critici te abstract of te theoretisch waren. In het midden van de negentiende eeuw meenden critici echter met een ‘realistische tijdgeest’ te maken te hebben. Uit het proefschrift van Toos Streng blijkt dat critici na 1848 dachten te verkeren in een ‘overgangstijd’, waarin behoefte was aan eigentijdse ervaringsverhalen die sturing konden bieden.²⁰¹ Terwijl de roman moeilijk kon voorzien in de vraag naar eigentijdse ervaringsverhalen, was de autobiografie in dit opzicht van veel meer belang. Autobiografen kregen immers alle gelegenheid om de eigentijdse werkelijkheid te documenteren, dat was zelfs de bedoeling. Zij beschikten bovendien over de ervaringskennis die zoekende lezers kon helpen hun koers te bepalen. Dat maakte de autobiografie ook tot een ideaal alternatief voor algemene beschouwingen over actuele kwesties.

In de loop van de jaren 1880 kwam de informatieve waarde van autobiografieën onder druk te staan. Steeds meer critici twijfelden aan de betrouwbaarheid van deze teksten. Eén zo’n twijfelaar was Allard Pierson. In *De Tijdspiegel* vroeg hij zich af hoeveel gewicht moest worden toegekend aan de informatie over Napoleon in de *Mémoires de Madame de Rémusat* (1880), want:

‘deze Mémoires leeren ons eigenlijk niets nieuws dan juist dit eene, dat de mensch in Napoleon zoo laag stond. Stond hij werkelijk zóó laag? Dat zouden wij willen weten, en, formeel, is die vraag één met deze: zijn de Mémoires in elk opzicht afkomstig van een ooggetuige?’²⁰²

Opdat de lezer zeker was een authentiek ooggetuigenverslag in handen te hebben, bepleitte Pierson dat gedenkschriften ‘met afdoende waarborgen van echtheid in het licht werden gegeven’. Naar aanleiding van een nieuw deel *Mémoires de Madame de Rémusat* (1882) meldde Pierson echter dat er, vanwege de partijdigheid van menig autobiograaf en dagboekschrijver, ‘uit zuiver historisch oogpunt wel eenig bezwaar tegen boeken van deze soort’ was.²⁰³ Na lezing van de *Mémoires du Prince de Talleyrand* (1891) trok W.H. de Beaufort in 1891 ten slotte de conclusie dat herinneringen niet zozeer dienden als ‘bron voor de geschiedenis’, maar als ‘ingang tot den persoon des schrijvers’.²⁰⁴ In 1896 maakte een anoniemus bovendien onderscheid tussen de biografie en de autobiografie. Naar aanleiding van *Jan Willem’s Levensboek. Losse bladen verzameld door H.J. Schimmel* (1896) stelde deze criticus dat het in een autobiografie ging om een ander soort waarheid dan de historische waarheid die ‘voor een biographie vereist wordt’. Tegelijkertijd plaatste hij de autobiografie van de toneelschrijver Schimmel tegenover ‘litteratuur’. Niet omdat een autobiografie geen verbeelding zou kennen, maar juist vanwege de ‘kracht van waarheid’ die met literaire middelen werd bewerkstelligd:

‘In het *Levensboek* (...) is zeker ook de dichter en verdichter aan het werk geweest, waar het gold de voorvallen der eerste twintig jaren van zijn leven te illustreren, ze te dra-

matiseeren voor zoover dat nog noodig was, en er dien levendigen vorm aan te geven, waardoor zij kans hadden den lezer te boeien; maar de grond van het boek, de loop der gebeurtenissen van het jonge leven dat het voor ons openlegt, de schildering van den tijd waarover het handelt, de teekening der karakters van de personen die er in optreden, is geen verbeelding maar waarheid.²⁰⁵

Deze omslag in het denken over autobiografieën – van objectieve waarheid naar subjectieve getuigenis – sluit aan bij de toenemende twijfels aan de betrouwbaarheid van zintuiglijke waarnemingen. In het *fin de siècle* stelde men binnen en buiten de wetenschap vraagtekens bij het positivisme: was de waarneming niet altijd gekleurd door de waarnemer en zijn bewustzijn? Dergelijke vragen maakten het moeilijk nog een precieze grens tussen feit en fictie te trekken.²⁰⁶ Tegelijkertijd ontwikkelde zich een streven naar een nieuw soort kennis, volgens Mary Kemperink ‘een levenswijsheid die zich richt op de geest, op de ziel’.²⁰⁷ Dit streven werd door de Beweging van Tachtig vertaald in een nieuwe kunstopvatting. In *De Nieuwe Gids* verkondigde een groep jonge literatoren dat de nieuwe kunst realistisch en psychologisch moest zijn. Moderne schrijvers moesten conventionele beelden vermijden en een eigen, authentiek geluid laten horen.

De ontwikkeling van de geschiedwetenschap kan de hierboven genoemde veranderingen illustreren. Nadat Fruin de basis had gelegd voor een afstandelijke en op positivistische leest geschoeide discipline, begon een jongere generatie zich allengs meer op de eigentijdse samenleving te oriënteren. Historici als Kernkamp en H.Th. Colenbrander waren namelijk van mening dat de academische geschiedschrijving na 1870 was losgezongen van ‘de werkelijkheid’ en ‘het leven’. Colenbrander pleitte er daarom voor geschiedenis te schrijven ‘in opdracht van de tijd’ en de persoonlijkheid van de historicus in het geschiedwerk in te zetten. Kernkamp beijverde zich voor een geëngageerde geschiedschrijving die was verbonden met actuele vraagstukken. Tegelijkertijd keerden deze jonge historici zich af van het klein-positivisme en zochten zij toenadering tot de literatuur. Om het verleden weer tot leven te wekken, meende Johan Huizinga bijvoorbeeld dat de kritische bronnenstudie kon en moest worden aangevuld met de verbeeldingskracht van de historicus.²⁰⁸

De genoemde historici waren allen beïnvloed door de Tachtigers, maar het grote publiek had in het algemeen weinig belangstelling voor de authentieke geluiden van de Tachtigers. Uitgevers schoven daarom sommige autobiografieën naar voren. In deze vorm van lectuur waren volgens hen nog boeiende verhalen en voorbeeldige karakters te vinden. Datzelfde deden critici. Afgezien van *De Nieuwe Gids* behoorden de door mij onderzochte tijdschriften niet bepaald tot de literaire voorhoede. Critici van deze tijdschriften hadden zelfs een actieve afkeer van het moderne proza. Met name in *Stemmen voor Waarheid en Vrede* heerste een hevige aversie tegen de Tachtigers. De naturalistische nadruk op de ‘stoffelijke omgeving’ ging ten koste van de morele boodschap, zo betoogde W.G. Brill in 1891.²⁰⁹ Na lezing van Israël Querido’s roman *Menschenwee* (1903), over het plattelandsproletariaat in de bollenstreek, liet Bronsveld de moderne literatuur voor wat die was. Hij zocht naar ‘iets, dat verheft en bekoort’ en greep daarom terug naar de oudere romans van Dickens, Bosboom-Toussaint en Van Lennepe.²¹⁰ Hij las tevens de *Confessiones* van Augustinus, omdat de oude kerkvader een tegenwicht bood tegen zowel de moderne goddeloosheid als de moderne letterkunde. In deze autobiografische bekeringsgeschiedenis was weliswaar te lezen over een zielzoeker, maar anders dan in het moderne proza was hier

geen sprake van ‘kunstige zielsontleding’. Augustinus’ zelfontleding was bovendien geen doel op zich. Ze leidde namelijk tot een bestemming – het geloof:

‘Denkers en dichters willen gedachten en harten ontleden om te zien en te beschouwen wat zich daar beweegt, maar willen niet weten van een leiden en besturen dier bewegingen naar het rustpunt heen. Men wil hongeren en dorsten, men gevoelt zich groot omdat men honger en dorst heeft, men wil die beschrijven, doen gevoelen, maar – men wijst het brood af dat den honger stillen, en het water dat den dorst lesschen kan. En toch – niemand leeft van honger en dorst (...) In de Confessiones uit zich een dorstende ziel. Hier is niet een kunstige zielsontleding, maar de taal der waarheid van de ziel, die naar God schreit. Is het niet begeerlijk om met die ziel mede te leven en, gelijk zij, tot rust te komen?’²¹¹

Bronsveld stond niet alleen in zijn kritiek op de moderne literatuur en ook niet-confessionele critici presenteerden de autobiografie als een alternatief voor de moderne roman. In *De Gids* kwalificeerde H. P. G. Quack de autobiografie van Mark Twain (1907) als tegenwicht tegen de ‘troosteloosheid onzer moderne romans’: enerzijds vanwege de verheffende voorstelling van de figuren, anderzijds vanwege het ‘mannelijke’ karakter van Twain zelf:

‘Hij is zoo mannelijk, zoo weinig tobberig, zit – zelfs waar hij een autobiografie schrijft, – zoo min mogelijk aan zichzelf te denken, hij geeft niet toe aan verwijfde psychologische bespiegelingen, en is zoo geheel en al vrij van sentimentaliteit. Hij gebruikt altijd zijn ooren en oogen. Hij is een type van durf. Hij is zoo opgewekt mogelijk. En toch loopt dwars door het verhaal een diep aandoenlijke toon.’²¹²

Het is kenmerkend dat Quack autobiografisch schrijven verbond met dreigende verwijfheid. Dat had niet zozeer met vrouwen of vrouwelijkheid te maken, maar met sentimentaliteit of slapte. Terwijl de Tachtigers met hun voorkeur voor romantische gevoelsbeschrijvingen aansloten bij de nieuwe betekenis van mannelijkheid als gepassioneerde strijdbaarheid, stond emotionaliteit in het oudliberale wereldbeeld van Quack haaks op het ideaal van de ‘man van karakter’.²¹³ Die man kenmerkte zich niet zozeer door emotie en gevoeligheid, maar door wilskracht, daadkracht en strijdbaarheid. Wie zich overgaf aan te veel zelfbespiegelingen, liep het gevaar te verslappen en tot stilstand te komen.²¹⁴ Dat bedreigde zowel het individu als de gemeenschap, omdat die afhankelijk was van de inzet van afzonderlijke individuen of karakters. Deze zienswijze was niet typisch voor Quack. Sinds 1870 was karakter een centraal begrip in het politieke debat, dat werd gebruikt door zowel oud- en sociaal-liberalen als confessionelen, socialisten en feministen. Welke concrete politiek zij ook voorstonden, allen participeerden in een vertoog waarin burgerschap via een ethiek van dienstbaarheid en plichtsbefes aan de gemeenschap was verbonden.²¹⁵

Te veel nadruk op het eigen ego ondermijnde de gemeenschap, en in die zin kon het autobiografisch schrijven gevaarlijk zijn: er was een kans dat men wegzakte in particuliere zelfreflecties en niet meer tot handelen kwam. Volgens Quack, Bronsveld en andere behoudende critici boden *goede* autobiografieën tegelijkertijd een uitweg. Daar vonden zij wat volgens hen was verdwenen uit de moderne literatuur: voorbeeldige karakters, een positieve of opbouwende moraal, verpakt in een boeiend verhaal. Wat de spanning betreft kon dat verhaal doen denken aan een (ouderwetse) roman. Toch was de autobiografie van

een andere orde. Daarin was immers het verhaal van een reëel persoon te lezen. De autobiograaf had misschien fictionele elementen en technieken gebruikt, maar uiteindelijk lag de basis in de historische realiteit. Juist dat gaf meerwaarde aan de levensles die uit het werk van de beste autobiografen was te leren. Voor Bronsveld was de les doorgaans dat ook de moderne mens niet zonder God kon leven; voor niet-confessionele critici was de les meestal dat het met hard werken mogelijk was de omstandigheden het hoofd te bieden en zich tot een deugdzame persoon te ontwikkelen.

De exemplarische waarde van autobiografieën was niet bepaald nieuw, maar die kreeg in het *fin de siècle* meer gewicht. Dat heeft in de eerste plaats te maken met het feit dat critici vanaf de jaren 1880 waren gaan twijfelen aan de betrouwbaarheid van autobiografen. De historische waarde van autobiografieën kwam daardoor onder druk te staan. Tegelijkertijd won de oudliberale karaktervorming in deze periode aan belang. In deze context lijkt de autobiografie meer dan ooit het geloof in het individu en de maakbaarheid van de mens te hebben gesterkt. Dat blijkt onder andere uit een beschouwing van de bioloog en publicist C.J. Wijnaendts Francken over Benjamin Franklin, de *self made man* bij uitstek. In *De Tijdspiegel* van 1892 betoogde Wijnaendts Francken dat er ‘op de geheele wereld (...) zelden iemand [is] geboren, die als mensch zóó belangwekkend is als Benjamin Franklin’. Datzelfde gold voor zijn autobiografie:

‘Deze eigenhandige levensbeschrijving gaat niet als zoovele andere mank aan het euvel van een met begrijpelijke, maar betreurenswaardige zwakheid den persoon steeds in een gunstig daglicht te plaatsen en eigen fouten en onvolkomenheden te bedekken. Hier toch worden deze geenszins verzwegen en het geheel is in soberen, onopgesmukte stijl gesteld. Daarenboven vervalt zij niet in eene opsomming van allerhande zuiver persoonlijke wederwaardigheden en feiten, wier kennis voor anderen van weinig belang is en die slechts dient tot streeling van eigen ijdelheid.’²¹⁶

Op basis van Franklins autobiografie presenteerde Wijnaendts Francken vervolgens een levensschets van de Amerikaan die zich kenmerkte door zijn ‘kalme nuchterheid en gezond verstand’, een ‘systematische natuur’, een ‘positief gevoel voor humor’ en ‘onvermoeibare vlijt en arbeidskracht’. Die laatste eigenschappen verklaarde Wijnaendts Francken uit Franklins afkomst – een ‘echt levenskrachtigen stam’ – en het ‘eenvoudige, matige, hygienische leven dat hij steeds leidde’.

Naarmate de negentiende eeuw vorderde, groeide het oudliberale pessimisme over de eigentijdse samenleving. Exempels van deugdzame en actieve burgers waren meer dan ooit nodig, maar zulke figuren waren afwezig in de moderne literatuur. In de Nederlandse samenleving waren ze volgens tijdgenoten ook zeldzaam geworden, maar in Zuid-Afrika waren ze nog wel te vinden. Critici waren daarom lovend over de gedenkschriften van Boeren als Paul Kruger en Christiaan de Wet. Terwijl uitgevers deze boeken als historische bouwstoffen presenteerden, had de beoordeling van recensenten meer betrekking op het karakter van de autobiograaf dan op het historisch belang van deze autobiografieën. Volgens de journalist Frederik Rompel was de historische waarde van deze boeken zelfs gering; beide autobiografen hadden niet genoeg tijd genomen ‘den grooten rijkdom van herinneringen behoorlijk te verwerken’. Dat gold met name voor De Wet, die zijn herinneringen volgens Rompel een ‘eigen, persoonlijk karakter’ had gegeven. Daarmee vertegenwoordigde De Wet een nieuw type autobiograaf, aldus Rompel:

‘Hij zegt de dingen die hij te zeggen heeft, kort, plomp, raak, ruw soms. Hij schetst ze met al het levendige der gloedfrische herinnering. Hij neemt niets in de omlijsting der tijden en toestanden. Hij geeft van weinig rekenschap, tracht niets te verklaren, zooals hij bij ernstiger overwegen gedaan zou hebben. (...) Hij zegt de waarheid, hard en vierkant.’²¹⁷

Rompels ‘nieuwe generatie’ verschilt als dag en nacht van de ‘oude generatie’ autobiografen. Die schrijvers werden immers geacht hun persoonlijkheid zoveel mogelijk op de achtergrond te houden, zodat de historische context waarin zij leefden de volle aandacht kreeg. Toch werd de autobiografie van De Wet lovend besproken: de historische waarde was misschien beperkt, maar de exemplarische waarde van dit leven stond als een paal boven water. Niet voor niets typeerde Rompel generaal De Wet in mannelijke termen: ruw, hard en vierkant.

Andermaal blijkt dat de ideale autobiograaf een ‘mannelijk’ karakter had, maar dat betekende na 1900 niet meer noodzakelijkerwijs dat de ideale autobiograaf een man was. Het geloof in de kracht van het individu kon ook bevestigd worden door een vrouw. *Mijne levensgeschiedenis* (1904) van Helen Keller, de dove en blinde vrouw die toch had leren communiceren, bewees volgens critici dat de mens geen passief slachtoffer van de omstandigheden hoefde te zijn. Deze autobiografie werd daarom lovend besproken in *De Gids*, *De Tijdspiegel* en *Stemmen voor Waarheid en Vrede*.²¹⁸ In *De Huisvrouw* daarentegen was Keller afwezig. Op geen enkele manier besteedde dit tijdschrift aandacht aan Keller en haar autobiografie, zelfs niet in de nieuwsrubriek ‘Berichten uit de vrouwen-wereld’. Dat heeft vermoedelijk te maken met het feit dat Keller niets bijzonders tot stand had gebracht. Haar levensgeschiedenis zou uiteindelijk wel bijdragen aan verbeteringen in het onderwijs aan doven en blinden, maar anno 1904 was Keller vooral beroemd als monument van wilskracht en volharding. Voor *De Huisvrouw* was dat waarschijnlijk niet genoeg. Juist omdat het karakter van vrouwen nog niet vanzelf sprak, bleef het tijdschrift aandacht vragen voor vrouwen die hun leven in dienst van een ideaal hadden gesteld en daarmee bewezen dat de vrouw een taak in het maatschappelijk leven had te vervullen.²¹⁹

In de loop van de onderzoeksperiode transformeerde het empirisch ware leven tot het goede of voorbeeldige leven. Aanvankelijk positioneerden critici de autobiografie nog als een vorm van geschiedenis tegenover de roman. Die plaatsbepaling baseerden zij op de tegenstelling tussen feit en fictie. Recensenten zagen autobiografieën als teksten die direct uit het leven voortkwamen en zonder meer waarheid bevatten. Die waarheid was mede gefundeerd in de ervaring van de autobiograaf en dat maakte de autobiografie tevens tot een alternatief voor preken en abstracte beschouwingen over eigentijdse vraagstukken. Vanaf de jaren 1880 stelden steeds meer critici vraagtekens bij de betrouwbaarheid van autobiografieën, maar zij bleven de autobiografie tegenover de roman plaatsen. Die tegenstelling was niet langer gebaseerd op het onderscheid tussen feit en fictie, maar op het verschil tussen het ware en het goede of voorbeeldige. Met de opmars van het naturalisme beklemtoonden behoudende critici daarom (opnieuw) de exemplarische waarde van autobiografieën. Meer dan ooit dienden autobiografieën als bewijs voor de kracht van het individu.

De autobiograaf als 'mensch'

Tot nog toe blijken de eigentijdse verwachtingen ten aanzien van de autobiografie weinig raakvlakken te vertonen met de conceptie van de autobiografie als een introspectieve geschiedenis van een unieke persoonlijkheid. De ideale autobiograaf was een figuur met nuttige ervaringskennis, een leverancier van historische bouwstoffen, maar vooral een exemplaar. Voorzover er aandacht was voor de 'confessies' van Rousseau, werden die negatief beoordeeld als te persoonlijk en te eenzijdig. De Tachtigers hadden wel waardering voor meer persoonlijke en introspectieve werken, zoals dag- en brievenboeken. Zij propageerden immers een nieuwe literatuur die onlosmakelijk met de persoon van de schrijver was verbonden. 'Kunst is: de belichaming van ons gevoelsleven', stelde Kloos in 1886.²²⁰ Volgens de Tachtigers waren de beste romans dus autobiografische romans, terwijl eerdere critici juist met deze mengvorm grote problemen hadden. De informatieve functie van de autobiografie vereiste immers dat de autobiograaf zich aan de feiten hield en zijn eigen persoon zoveel mogelijk buiten beeld plaatste. Pas rond de eeuwwisseling ontstond er langzamerhand een conceptie van de autobiografie als de persoonlijk authentieke geschiedenis van een mens. De feitelijke waarheid van die geschiedenis deed niet langer terzake, en de autobiografie transformeerde tot een literair genre.

Hoeveel problemen critici in het midden van de eeuw hadden met de vermenging van feit en fictie, blijkt uit de receptie van *Een pastory in den vreemde. Schetsen en herinneringen* (1857). In dit boek beschreef Allard Pierson zijn ervaringen als Waals predikant in het katholieke Leuven. Uit het voorwoord bleek dat de inhoud van het boek samenviel met de ervaringen van Pierson zelf, maar de auteur had zijn hoofdpersoon een andere naam gegeven. Dat leidde tot verwarde reacties: waar lag precies de grens tussen waarheid en verbeelding?²²¹ Volgens een criticus van *Vaderlandsche Letteroefeningen* was Piersons onderwerp – 'Katholicisme en Protestantisme' – interessant genoeg, maar hij wenste dat de predikant zich had beperkt tot een beschrijving van 'hetgeen zijne oogen hebben gezien en zijne ooren gehoord, de roman zou er wellicht iets minder boeiend door zijn geworden, maar de auteur zou nader bij de waarheid zijn gebleven'.²²² Ondanks de kritiek was het boek drie jaar later uitverkocht. Voor de geplande herdruk besloot Pierson, op verzoek van zijn uitgever Kemink, zowel de titel als de inhoud te wijzigen.²²³ Hij vertelde het verhaal over zijn ervaringen in Leuven nu onder eigen naam en de herdruk verscheen als *Intimis. Mededeelingen door A. Pierson* (1861). In het voorwoord schreef Pierson dat hij zijn eigen persoon niet langer had willen verbergen, want

'De eerste uitgave heeft vooral geleden onder een soort van anonymiteit, die den lezer vaak belette, zich naar behooren in mijn verhalen te oriënteren. Het boekjen, dat ik thans mijn' vrienden aanbied, – en hoe meer zich onder dezen scharen hoe liever – tracht den misslag te herstellen, door die anonymiteit te verbreken. Vaarwel dus Sénévan! Als predikant van Wallain zijt gij het middenpunt geweest, waarom de meeste figuren, die ik schetste, zich op groteren of kleineren afstand bewogen; voortaan behoef ik uwe diensten niet meer. Ik treed in uw plaats en, niet uw werkzaamheid te Wallain, maar eigen wedervaren te Leuven wordt nu het onderwerp van mijn verhaal. Toch blijft mijn werk waarheid en verbeelding.'

Of de tweede druk van Piersons boek een verbetering was, valt te betwijfelen. Voor J.C. Kindermann bleef het onduidelijk waar de grens tussen feit en fictie lag en hij had 'zoo

gaarne enkel waarheid gehad, vooral wat de feiten betreft'. Desondanks was de *Tijdspiegel*-criticus onder de indruk van *Intimis*:

'En daarom is ons het boek lief, omdat het ons een mensch geeft, mag die mensch zich in kleinen en merkbaar te kleinen kring bewegen voor den inwendigen drang dien hij ontwaart en die zich bij hem verraadt, – een mensch, in een schoonen, rijken tijd zijns levens, met zijne illusiën en teleurstellingen, doch die hem ontwikkelen, zijne energie verhoogden, zijne vooroordeelen uit den weg ruimen, zijn blik op menschen en dingen verhelderen en verruimen.'²²⁴

De gedachte dat sommige boeken eigenlijk 'een mensch' waren, is ook te vinden in de receptie van Multatuli's *Max Havelaar* (Amsterdam: De Ruyter 1860).²²⁵ Dat boek werd direct herkend als 'eene eenigszins vermomde autobiographie'. De vermenging van feit en fictie was tegelijkertijd het probleem. In *De Gids* vroeg redacteur P.J. Veth zich af hoe Multatuli had kunnen denken dat zijn persoonlijke bekentenissen zouden bijdragen aan gerechtigheid voor de Javaan.²²⁶ Gezien het feit dat autobiografen werden geacht hun eigen persoon buiten beeld te houden, was dat inderdaad een vreemde gedachte. Wat dat betreft had Multatuli's voorbeeld, Harriet Beecher Stowe, het beter aangepakt. Zij gebruikte de ervaringen van een echte slaaf als basismateriaal voor een roman die daardoor meer waarheid en dus waarde kreeg. Multatuli schreef daarentegen een hybride geheel waarvan zijn *eigen* autobiografie een belangrijk onderdeel was. Dat kon snel worden geduid als ijdelheid, maar Veth was geneigd Multatuli zijn 'confessien' te vergeven.

H.A. des Amorie van der Hoeven was niet zo vergevingsgezind. Enerzijds oordeelde de redacteur van het *Bataviaasch Handelsblad* heel positief. *Max Havelaar* was volgens hem geen 'verhaal', maar 'een mensch'.²²⁷ Hij rekende het boek daarom tot de belangrijkste letterkundige werken, waarbij opvalt dat een deel van deze teksten in de twintigste eeuw tot de autobiografische canon zijn gaan behoren: *Les confessions* van Rousseau, *Confessiones* van Augustinus, *Pilgrim's progress* van Bunyan, *Pensées* van Pascal en *Childe Harold's pilgrimage* van Byron. Al deze boeken achtte Amorie van der Hoeven tijdloos, omdat ze de 'ware voorstelling van een mensch' bevatten. Dat wilde niet zeggen dat deze schrijvers een objectieve voorstelling van zaken gaven. Volgens Amorie van der Hoeven werd Multatuli zelfs beheerst 'door een tot *manie* gedreven hoogmoed (niet in den zin van *trots*, maar van *sentiment d'importance*) die in alles en allen vijandschap en verraad tegen zich zelven doet zien – een ziekelijke aandoening van het hersengestel waaraan, gelijk men weet, ook Jean Jacques Rousseau lijdende was'.²²⁸

Wat Amorie van der Hoeven het *sentiment d'importance* noemde, was het grootste gevaar dat de autobiografie bedreigde. Voor recensenten was het steeds de vraag of een autobiograaf niet te vol was van zichzelf. Eenzijdigheid deed immers afbreuk aan de historische en exemplarische waarde van de levensgeschiedenis. Autobiografen kregen daarom het advies zichzelf op de achtergrond en de feiten op de voorgrond te houden. Autobiografieën als die van Rousseau en autobiografische romans als *Intimis* en *Max Havelaar* konden uit letterkundig oogpunt heel goed of zelfs klassiek zijn, maar de meeste recensenten van autobiografieën hadden een voorkeur voor duidelijke grenzen tussen feit en fictie. In 1888 erkende krijgshistoricus Knoop de *Max Havelaar* weliswaar als 'een van de beste werken van het Hollandsche proza', maar als het om waarheid ging las hij toch liever de *Geschriften van L.J.H. Timmermans, gepensionneerd majoor der infanterie van het Nederlandsch*

Oost-Indisch leger (Batavia: Van Dorp en co 1888). Timmermans' 'kunsteloze' stijl bevatte 'slordigheden', maar de lezer kon ervan overtuigd zijn pure waarheid te lezen, want:

'Timmermans (...) was handelend persoon: alles, wat hij verhaalt, heeft hij gezien en gehoord; zijn eenvoudig verhaal draagt de onmiskenbare kenteekenen van diepe overtuiging, van natuur, van waarheid; daardoor boeit hij den lezer, sleept hij dien mede – veel meer, dan dat doet het prachtige proza van den Max Havelaar, waarbij men onwillekeurig zichzelf afvraagt: 'Is dat nu werkelijk zóó gebeurd; of is het verzonnen, of sterk opgemeld?'"²²⁹

Met deze tegenstelling tussen feit en fictie betoonde Knoop zich een representant van een klassiek perspectief op de roman. Tot het einde van de negentiende eeuw werd die beschouwd als een minderwaardig genre, want fictie was geen geschiedenis en dus onwaar.²³⁰ Waarheid was echter ook te vinden in (goede) romans, zo betoogden literatuur-beschouwers al rond 1850. De romancier moest dan schrijven over datgene wat hij zelf had gevoeld, gedacht en ervaren. Dat betekende niet dat hij kon blijven hangen in het kopiëren van de werkelijkheid; voor echte kunst was een ideaal nodig. Dat ideaal werd volgens Toos Streng gedefinieerd als 'oprechtheid' of authenticiteit.²³¹ Zelfkennis werd dus een onontbeerlijke eigenschap van een goede schrijver. Daarom stelde Charles Boissevain in 1875: 'Vele der beste romans zijn vermomde autobiographieën'.²³²

Boissevain deed zijn uitspraak in een betoog tegen het idee dat het lezen van romans tijdverspilling was en men beter 'een boek over geschiedenis of staathuishoudkunde' ter hand kon nemen. Volgens de liberale journalist en *Gids*-redacteur had het lezen van romans wel degelijk zin: 'Zij, die de goede gevolgen van romanlectuur miskennen, verliezen te veel den zeer practischen invloed uit het oog, dien een ontwikkelde verbeelding nooit nalaat op karakter en gedrag uit te oefenen'. Boissevain zag dus een relatie tussen de roman en de volgens hem zo noodzakelijke karaktervorming.²³³ Het probleem was alleen dat de roman een relatief jong genre was en dat allerlei soorten minderwaardige lectuur onder deze vlag voeren: zedekundige werkjes en tendensromans die niets meer dan aangeklede preken of beschouwingen waren, en min of meer realistische prozaverhalen die van onwaarschijnlijke toevalligheden aan elkaar hingen.

Dat romans nogal eens vergezeld gingen van een voorwoord waarin vermeld stond dat het verhaalde werkelijk zo gebeurd was, toonde in de ogen van Boissevain slechts de onmacht van de schrijver 'die de onzinnige daden, welke hij verhaalt, denkt begrijpelijk te maken door er: "dit is een feit" onder te zetten'. Of Walter Scott zich aan historische feiten had gehouden en of Adam Bede echt had bestaan, waren voor Boissevain vragen die niet terzake deden. De beste schrijvers baseerden zich namelijk op wat zij 'met eigen oogen' hadden gezien, maar 'kopieerden' de werkelijkheid niet. Volgens Boissevain transformeerden de beste schrijvers hun waarnemingen tot een nieuw geheel dat de verbeelding van lezers stimuleerde en hen wees 'op al het schoone en verhevene in der menschen karakter, in natuur en kunst'. De grote schrijvers hadden daarvoor geen onwaarschijnlijk kunst- en vliegwerk nodig, hun werk was het resultaat van opmerkingsgave, scheppingskracht en vooral: rijke levenservaring. Daardoor leerden zij de lezers te 'zien' en 'het gevolg hier van is, dat hun werk, evenals het leven zelf, onderwijst en ontwikkelt'.

Via de noties 'ervaring' en 'oprechtheid' lijkt er na 1850 sprake te zijn geweest van een grensvervaging tussen de roman en de autobiografie. Het autobiografische van romans

had echter vooral te maken met levenservaring en zelfkennis die feitelijk vooraf gingen aan (het schrijven van) de roman. Doordat een schrijver over levenservaring en zelfkennis beschikte, kreeg diens fictie een algemene waarde of waarheid die de lezer zou onderwijzen voor het eigen leven. Dat vereiste wel dat een schrijver zich niet te veel afzonderde van de buitenwereld, want dat leidde volgens een anonieme criticus in 1858 tot een ‘autobiograaf’, een type schrijver ‘die onvermogen buiten zich-zelfen te treden, en die onder elken vorm en iedere gedaante steeds zich-zelfen, en alleen zich-zelfen, en dan nog het meest van ééne zijde, zal schilderen.’²³⁴ De associaties van deze criticus met de ‘autobiograaf’ lijken betrekking te hebben op een bepaald type autobiograaf: het ijdele of zelfingenomen type-Rousseau. Dankzij de Tachtigers kreeg dit type echter de wind in de zeilen.

Volgens de Tachtigers waren zelfkennis en levenservaring integraal onderdeel van de nieuwe, psychologische literatuur. De beste romans waren niet langer het gevolg van zelfkennis en levenservaring, de beste romans *belichaamden* op particuliere wijze die kennis en ervaring. Deze kunstopvatting wekte belangstelling voor de boeken die eerder door Amorie van der Hoeven waren aangemerkt als letterkundige klassiekers. Multatuli werd in de kring van *De Nieuwe Gids* vereerd als een van de weinige relevante voorgangers binnen de Nederlandse letteren.²³⁵ Ook de oude kerkvader Augustinus werd juichend binnengehaald. Dat bleek bij de verschijning van *Augustinus' belijdenissen* (1904). Het boek was vertaald door Frans Erens, redacteur van *De Nieuwe Gids*, en verscheen bij S.L. van Looy, tot 1901 de uitgever van dit tijdschrift. Willem Kloos besprak het boek zeer lovend. Hij vond in dit ‘wonderbare boek uit de eerste tijden der christenheid’ de ‘weergave (...) van een buitengewoon gemoed-en-verstand’. Hij greep Augustinus’ belijdenissen vervolgens aan om het werk van de vele eigentijdse dichter-predikanten te kritiseren; hun werk was misschien nuttig voor gelovigen, maar het was geen kunst. Deze schrijvers conformeerden zich immers aan religieuze en kerkelijke conventies:

‘Neen, om het geloof te leeren kennen in zijn werkelijke beteekenis, moet men teruggaan tot een veel vroegeren tijd, toen het Christendom nog geen abstract lesje was geworden, ons ingeprent reeds in onze eerste jeugd, maar zelf werd doorleefd, doorvoeld, ondervonden, even echt, maar natuurlijk nog veel sterker en dieper, dan De Genestet ‘t zijn nieuwe Christendom bij machte was te doen.’²³⁶

De receptie van Kloos verschilt nogal van de ontvangst in *Stemmen voor Waarheid en Vrede*; Bronsveld was beduidend minder positief over de nieuwe vertaling van *Augustinus' belijdenissen*. Hij vond de stijl en spelling van Erens ‘bedroevend’, maar nog erger vond de dominee dat Erens naar toon en inhoud geen recht had gedaan aan het origineel. Bronsveld miste de bijbelteksten bij de passages waar Augustinus naar de ‘H.S.’ verwees. De teksten uit de Heilige Schrift hadden volgens Bronsveld in de kantlijn moeten staan.²³⁷ Bronsveld verwachtte kortom een uitgave waarin het religieuze aspect van deze bekeringsgeschiedenis op de voorgrond stond. Erens, uitgever Van Looy en Kloos benaderden het boek daarentegen als literatuur. In de prospectus verwees Van Looy op geen enkele manier naar de religieuze inhoud van het boek: hij presenteerde *Augustinus' belijdenissen* als een klassieker uit de wereldliteratuur, boeiend voor ‘iedereen die prijs stelt op een innerlijk zieleleven’.²³⁸

Behalve *De Nieuwe Gids* behoorden de door mij geselecteerde tijdschriften niet tot de literaire voorhoede, maar na 1900 kwam *De Gids* wel onder invloed van de nieuwe kunstopvatting waarin originaliteit en authenticiteit centraal stonden. Voor critici van deze twee tijd-

Bestelbon voor *Augustinus' blijdenissen* (Amsterdam: S.L. van Looy 1904). Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, Collectie Prospectussen en Personalia 465-8.

schriften vervaagde de grens tussen de autobiografie en de roman: de nieuwe roman was per definitie de autobiografische afspiegeling van een unieke persoonlijkheid. Daarmee veranderden ook de beoordelingscriteria. Waren autobiografieën eerder nog op basis van morele of historische gronden beoordeeld, vanaf de eeuwwisseling telden de literaire talenten van de autobiograaf ook mee. Dat had grote gevolgen voor vrouwen. In haar onderzoek naar de receptie van ‘vrouwenromans’ tussen 1898 en 1930 heeft Erica van Boven laten zien dat critici vrouwen slechts zelden in staat achtten te voldoen aan de nieuwe literaire normen. Populaire schrijfsters als Annie Salomons en Anna van Gogh-Kaulbach kregen het verwijt geen ‘echte’ en authentieke kunst te maken, maar slappe aftreksels van de realistische en naturalistische experimenten van avant-gardeschrijvers.²³⁹

Hoe moeilijk het voor vrouwen was een als literatuur begrepen autobiografie te schrijven, blijkt uit de receptie van *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* (Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur 1915). Deze autobiografische roman was geschreven door Annie Salomons, die het boek publiceerde onder haar pseudoniem Ada Gerlo. In vier verhalen behandelde Salomons de lotgevallen van Ada, een ‘savante’ die van de boom der kennis had gegeten en daardoor de weg naar het paradijs – het huwelijk – had afgesloten. Niet alleen omdat geen enkele man wilde trouwen met een vrouw die intellectueel ‘hoger’ stond, maar ook omdat de gestudeerde vrouw was losgedreven van de vrouwelijke, zelfopofferende natuur die de ware liefde tussen man en vrouw mogelijk maakte:

‘O, wij moderne, hóógstaande vrouwen! Wij eisen van de man dat hij de vrouw als ‘mens’ erkent, en als hij het doet, zien wij hem tóch niet voor vol aan. Er is iets in ons dat nog altijd de zweep verlangt, de tirannie... En ondertussen redeneren we over alles; we kunnen alles verklaren, alles betogen; maar we kunnen ons niet meer weggeven: we kunnen onszelf niet meer vergeten; we hebben de gave van het offer verloren.’²⁴⁰

Herinneringen van een onafhankelijke vrouw werd razend populair. In 1918 verscheen de achtste druk en rond die tijd waren er circa tienduizend exemplaren verkocht. Tijdgenoten zagen deze autobiografische roman als het vervolg op *Hilda van Suylenburg* (1897), de zeer succesvolle emancipatieroman van Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk.²⁴¹ Volgens de schrijfster Elise Soer, die Salomons’ roman in *De Tijdspiegel* besprak, vond ‘menige moderne vrouw iets van haar intiem gedachteleven (...) of iets van haar eigen ervaringen’ in het boek.²⁴² In *De Nieuwe Gids* stelde Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe zelfs dat hier sprake was van ‘de openbaring van het lijden, niet van een enkel meisje, maar van een heele klasse moderne vrouwen’. Zij was daarom zeer positief:

‘Hoe zuiver staat ons na de lezing van dit boek de figuur van Ada Gerlo voor oogen; hoe heeft zij zich zelve gebeeld in fijnen toets na toets, totdat zij volkomen voor ons staat, het meisje van den modernen tijd, dat pas een ‘persoonlijkheid’ is geworden en nog niet weet wat zij verwerpen en wat zij behouden moet ... waardoor er een dubbelslachtigheid komt in haar houding tegenover het maatschappelijk leven, zoowel als tegenover haar diep-innerlijk bestaan, – en waardoor zij nooit gelukkig kan zijn, niet mét de liefde ... en niet zónder de liefde. (...) Dit boek is zoo echt, zoo levenswaar, zoo warm uit de ziel der schrijfster geweld, dat men haast niet anders kan dan de personen als werkelijke wezens beschouwen, en de voorvallen en feiten als ‘waar gebeurd’.

En overall staan wonderfijne opmerkingen, aanduidingen, qualificaties, kleine zinswendingen, die van een even scherpe als subtiele intuïtie getuigen en van een rijp levensinzicht, door ondervinding en studie verkregen.²⁴³

Terwijl collega-schrijfsters als Soer en Jeanne Kloos veel waardering hadden voor de 'levensware' roman van Salomons, werd het boek door mannelijke critici gekraakt. Hein Boeken schreef in *De Nieuwe Gids* dat het intellectuele overwicht in Ada Gerlo's persoon haar had verhinderd 'in het leven eene gelukkige vrouw (...), in haar boek een zuivere kunstenares te zijn'.²⁴⁴ Ada Gerlo/Annie Salomons werd dus als schrijfster én als mens afgeserveerd. Een anonieme criticus van *De Gids* was niet minder negatief. Hij was er wel van overtuigd dat Ada Gerlo 'persoonlijke ondervindingen en gevoelens' had beschreven, maar desondanks deed het boek 'onecht' aan. Volgens de criticus had Gerlo/Salomons nog geen 'zuivere kijk' op zich zelf. Bovendien ontbrak het haar aan de 'gansch pretentioze lieve ironie' die de anonymus wel vond in de 'onsterfelijke' *Confessions* van Rousseau. Gemeten naar die standaard bleek de criticus dat Ada Gerlo geen 'waarlijk groot talent voor romanschrijfkunst' had.

Aan deze receptie valt in de eerste plaats op dat het oordeel over de *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* nogal verschilt. Wat voor de vrouwelijke critici een herkenbaar en actueel probleem was, het innerlijk conflict van de moderne vrouw tussen gevoel en verstand, vonden de mannelijke critici pretentius geneuzel. Opvallend is bovendien dat de *Gids*-criticus de autobiografische roman van Salomons vergeleek met Rousseau's autobiografie. Het meest opmerkelijk is wel dat *Les confessions* in deze bespreking verschijnt als een autobiografische standaard, waaraan het boek van Gerlo/Salomons niet kon tippen. Terwijl Rousseau in *De Gids* van 1894 nog was verweten pretentius en ijdel te zijn, kenmerkte zijn 'onsterfelijke' autobiografie zich anno 1915 door 'pretentioze lieve ironie'. In de periode rond de eeuwwisseling veranderde dus de waardering voor autobiografen als Rousseau. Kennelijk was de tijd midden jaren 1910 rijp voor Rousseaus introspectieve autobiografie. In 1916, dus circa honderddertig jaar na de oorspronkelijke publicatie, werd *Les confessions* ook (gedeeltelijk) vertaald in het Nederlands.²⁴⁵

Bekentenissen verscheen bij de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur/Wereldbibliotheek N.V.²⁴⁶ Deze uitgeverij was in 1905 opgericht door Leo Simons, die zich verantwoorde met het sociaal-liberale streven naar volksverheffing en maatschappelijke vernieuwing. Na enige tijd bij een Engelse uitgever te hebben gewerkt, ontstond bij Simons het plan voor een Nederlandse 'serie goedkoope boeken van een veelomvattende verscheidenheid'.²⁴⁷ In de Wereldbibliotheek verschenen proza- en jeugdboeken, boeken op het gebied van toneel, kunst en kunstgeschiedenis, land- en volkenkunde, geschiedenis en sociologie, zedenleer, godsdienst en opvoeding. In het beginselprogramma schreef Simons dat hij de selectie van boeken en manuscripten zou baseren op het 'eigene', 'grootheid', 'belangrijkheid' en 'echtheid'.²⁴⁸ Financiële overwegingen speelden echter ook een rol. Juist omdat de uitgeverij goedkope boeken voor het volk wilde produceren, moesten de productiekosten laag blijven. Dat kon onder andere door boeken te selecteren die niet onder het auteursrecht vielen: anno 1905 waren dat alle oorspronkelijke Nederlandse werken van auteurs die vijftig jaar dood waren en alle werken van buitenlandse auteurs. In 1912 sloot Nederland zich weliswaar aan bij de Berner Conventie, maar dat had geen gevolgen voor Rousseau. Hij was in 1778 overleden, zijn werk was dus rechtevrij.

Vanuit het perspectief van Simons was de autobiografie van Rousseau gratis, maar het is desondanks opmerkelijk dat hij voor zijn volksontwikkende fonds juist *Les confessions*

koos. Voorzover critici van de onderzochte tijdschriften belangstelling hadden gehad voor deze autobiografie, beoordeelden zij het werk van Rousseau tot het einde van de negentiende eeuw negatief. Kennelijk zag Simons in 1916 toch een markt voor dit boek, want de uitgaven van de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur / Wereldbibliotheek verschenen in hoge oplages van vier- à zeventuizend exemplaren.²⁴⁹ In 1930 werd *Bekentenissen* herdrukt en in 1996 verscheen een nieuwe, integrale vertaling in de reeks *Privé-domein* van de Arbeiderspers. De uitgeverij startte deze serie in 1966. Aanvankelijk had de reeks nog geen literaire pretenties, maar tegenwoordig promoot de uitgever de serie als een verzameling 'autobiografieën en egodocumenten van literaire auteurs van wereldformaat'. Die auteurs zijn onder anderen Rousseau, de gebroeders De Goncourt, Gustave Flaubert, August Strindberg, Thomas Mann, Vladimir Nabokov, Pablo Neruda en Nederlandse schrijvers als Maarten 't Hart.²⁵⁰ Anno 1966 werd de serie lovend ontvangen als een 'heerlijk en onvergetelijk monument van eeuwigheid' en ook nu geldt ze nog als een prestigieuze reeks.²⁵¹ Het prestige is echter omgekeerd evenredig met het commerciële succes: anno 2003 verkocht de uitgever van de leverbare titels gemiddeld vijftig exemplaren per jaar.²⁵²

Tegenwoordig geldt Rousseau als de aartsvader van de moderne autobiografie. Deze status is rechtstreeks te herleiden tot de literatuuropvatting van de Tachtigers. Zij propageerden eenheid tussen de persoon en het werk van de schrijver. Daardoor vervaagden de grenzen tussen de autobiografie en de roman, terwijl eerdere critici juist grote bezwaren tegen de vermenging van deze genres hadden. Sommige autobiografische romans werden weliswaar erkend als belangrijke letterkundige werken, maar in het algemeen prefereerden critici van de onderzochte tijdschriften een duidelijke scheiding tussen feit en fictie. Nadat deze scheiding tegen het einde van de negentiende eeuw onhoudbaar was bevonden, benadrukten conservatieve critici de exemplarische waarde van autobiografieën. Een kleine voorhoede zag in (sommige) autobiografieën daarentegen de voorlopers van de nieuwe literatuur. Op basis van Augustinus en Rousseau creëerde deze voorhoede een canon van door mannen geschreven autobiografieën die tot op heden het denken over het genre beïnvloedt.

Ofschoon Rousseau een prominente plaats heeft gekregen in de geschiedenis van de autobiografie, is het de vraag of hij werkelijk van grote betekenis is geweest voor autobiografen. Uit historisch onderzoek blijkt namelijk dat de autobiografische praktijk in negentiende-eeuws Frankrijk, Engeland en Nederland zich nauwelijks kenmerkte door een toenemende introspectie.²⁵³ Opdat meer inzicht werd verkregen in de betekenis van de autobiografie voor tijdgenoten, pleitte Philippe Lejeune daarom al in de jaren 1970 voor receptiehistorisch onderzoek naar het genre.²⁵⁴ Tot nog toe hebben weinigen zich met dergelijk onderzoek bezig gehouden. Een uitzondering is Laura Marcus, die de studie *Auto/biographical discourses. Theory, criticism, practice* (1994) publiceerde. Daarin traceerde zij tradities in het denken over de autobiografie in de negentiende en twintigste eeuw. Voor de negentiende eeuw baseerde ze zich op 'periodical literature, essays and critical texts' uit Engeland, zonder aan te geven op welke manier ze deze bronnen vond of selecteerde.²⁵⁵ Deels behandelt ze dezelfde bronnen als Keith Rinehart, die in 1954 het artikel 'The Victorian approach to autobiography' publiceerde en evenmin aangaf hoe hij zijn materiaal verzamelde.²⁵⁶

Hoewel het onduidelijk is welk gewicht Rineharts bronnenverzameling heeft, stelde hij dat de ontvangst van autobiografieën in negentiende-eeuws Engeland in het algemeen

positief was. Die positieve waardering had in eerste instantie te maken met het feit dat de autobiografie werd gezien als een vorm van lectuur die het aangename of ontspannende van de roman verenigde met het nuttige. Dat nuttige bestond vooral uit de moraal die uit een levensgeschiedenis was te trekken, waarbij onder anderen Thomas Carlyle geen verschil maakte tussen een biografie en een autobiografie. Sommige critici vonden in autobiografieën tevens een ‘wetenschappelijke’ waarde. Zo meende een anonieme criticus van de *North British Review* in 1870 dat autobiografen de mensheid representeerden, en dat autobiografieën daarom waren te lezen als ideeënhistorische bronnen. In 1881 stelde Leslie Stephen als eerste vragen bij de morele en historische waarde van autobiografieën. Hij problematiseerde de werking van het geheugen en betoogde dat de autobiograaf geen onbemiddelde toegang tot zijn eigen verleden had. Stephen maakte daarom een scheiding tussen de biografie en de autobiografie, en typeerde de autobiografie als een creatieve onderneming die niet op historische of morele maar op esthetische gronden moest worden beoordeeld.

Rinehart concludeert dat de negentiende-eeuwse Engelse kritiek de autobiografie waardeerde als een nuttige en aangename vorm van lectuur. Vanaf het einde van de eeuw kreeg het artistieke element meer overwicht in de kritiek, maar het ethische of morele oordeel verdween niet. Laura Marcus komt tot een vergelijkbare conclusie, maar zij besteedt meer aandacht aan het effect van het morele oordeel op de definitie van het genre.²⁵⁷ Zij laat zien hoe de ‘wetenschappelijke’ benadering van autobiografieën samenviel met een scheiding tussen goede en slechte autobiografieën, en tussen goede en slechte mensen. Vanuit de gedachte dat autobiografieën de ontwikkeling van de mensheid tonen, beperkten critici het autobiografische genre namelijk tot teksten die ‘representatief’ voor de menselijke soort werden geacht. Dit waren in de regel maatschappelijk succesvolle mannen. Een goede autobiografie werd dan ook begrepen als een chronologisch, langs de lijnen van een carrière gestructureerd verhaal. Juist vanwege de koppeling tussen het genre en de mensheid verzetten critici zich ook hevig tegen het werk van autobiografen die niet representatief waren. Naar het idee van critici waren de slechte autobiografen echter in opkomst; sinds de jaren 1820 zou de boekenmarkt overspoeld worden met memoires en autobiografieën van ‘low people’. Met ethische en literaire argumenten werd vervolgens geprobeerd deze autobiografen buiten het genre te houden. Zo werden ze verdacht van geldzucht en ijdelheid, zou het ze ontbreken aan ‘genie’ of aan creativiteit.

Het uitsluiten van bepaalde teksten is een constant element in het denken over de autobiografie. Het twintigste-eeuwse discours over de autobiografie staat zelfs grotendeels in het teken van (kritiek op) de afbakening van het genre. In het eerste hoofdstuk heb ik laten zien tot welke resultaten dat heeft geleid. De autobiografie verscheen in de loop van de twintigste eeuw als een literaire tekst die de opkomst van het moderne individu zou markeren. In het denken over het genre van de autobiografie werd Rousseau de standaard, maar uit mijn receptiehistorisch onderzoek naar de periode 1850-1918 blijkt dat critici in de autobiografie iets anders zochten.

Conclusies

Evenals uitgevers beschouwden critici van de door mij onderzochte tijdschriften de autobiografie in de periode 1850-1918 niet als de ontwikkelingsgeschiedenis van een unieke

persoonlijkheid. In autobiografieën zochten zij: *voorbeeldige levens*, ofwel levensverhalen van mensen die op de een of andere manier boven zichzelf uitstegen en de eigen persoon in dienst van een ideaal stelden; *historische levens*, ofwel bouwstoffen voor een thematisch ruim georiënteerde geschiedschrijving van de eigen tijd; *ware levens*, ofwel realistische verhalen over de levens en ervaringen van echte mensen.

In de evaluatie van autobiografische boeken speelden de drie bovengenoemde elementen gedurende de hele periode een rol, maar er was wel sprake van enige verschuiving. De historische conceptie van autobiografieën verdween niet, maar werd vanaf circa 1890 minder dominant. Met de toenemende kritiek op het positivisme daalde namelijk het geloof in de historische betrouwbaarheid van autobiografen. Tegen het einde van de negentiende eeuw kreeg de exemplarische conceptie van het genre daarom meer gewicht: het empirisch ware leven werd nadrukkelijker opgevat als het goede of voorbeeldige leven. De meeste critici bleven dan ook vasthouden aan een duidelijke scheiding tussen de autobiografie en de roman. Aanvankelijk was die scheiding nog gefundeerd in de tegenstelling tussen feit en fictie, maar rond 1900 vonden recensenten in de exemplarische autobiografie vooral een tegenwicht tegen de naturalistische roman. Terwijl de moderne prozaschrijvers het deden voorkomen alsof het lot van mensen werd bepaald door erfelijkheid en milieu, sterkten exemplarische autobiografen het geloof in de kracht van het individu en de maakbaarheid van de mens.

Mijn bevindingen komen deels overeen met die van Marcus en Rinehart over Engeland. In de Nederlandse receptie vond ik echter geen aanwijzingen voor de historisch-antropologische of ideeënhistorische waarde van de autobiografie. In Nederland waardeerden critici autobiografische teksten veel meer als historische bronnen voor een nieuwe geschiedschrijving. Via de omweg van de geschiedenis maakten ook de Nederlandse critici wel duidelijk welke mensen zij geschikt vonden om een autobiografie te publiceren. Dat waren merendeels dezelfde mensen die in Engeland als ‘representatief’ voor de mensheid werden beoordeeld: maatschappelijk succesvolle mannen.

Van deze mannen verwachtten Nederlandse recensenten zeker geen persoonlijke bijzonderheden. Dergelijke details zocht men in dagboeken en brieven. Van de publicerende autobiograaf werd juist geëist dat hij het particuliere oversteeg. In een enkel geval hadden critici uit letterkundig oogpunt wel enige waardering voor meer introspectieve autobiografieën, maar in het algemeen werd de ideale autobiograaf in de onderzochte tijdschriften begrepen als een ‘man van karakter’: iemand die zijn eigen persoon ondergeschikt wist te maken aan het algemeen belang en als zodanig een voorbeeld was. Vanuit historisch oogpunt was de ideale autobiograaf een betrouwbare figuur, iemand die op objectieve wijze het verleden kon beschrijven en zich niet liet meeslepen door de eigen betrokkenheid bij die geschiedenis. De nadruk van een autobiografie moest daarom niet liggen op de persoon van de autobiograaf, maar op datgene wat hij had gedaan, gezien en gehoord. De ideale autobiograaf leverde dan ook de ervaringskennis die lezers kon helpen hun positie te bepalen in actuele discussies over zaken van algemeen belang.

Wat gold als algemeen-waar, historisch relevant en voorbeeldig, bleek in hoge mate te corresponderen met deugden waarop protestants-liberale critici hun visie op burgerschap en maatschappij baseerden. Dat sloot vrouwen bijna per definitie uit. Het exemplaar was een man van karakter, en vrouwen hadden geen karakter. Het historisch relevante bevond zich in het publieke domein, terwijl vrouwen werden geacht zich in de privé-sfeer op te houden. Zij beschikten dus evenmin over de ervaringskennis die van nut kon zijn in de publie-

ke discussie over actuele vraagstukken. Vrouwelijke autobiografen die in *De Huisvrouw* werden geroemd als exempels en leveranciers van historische bouwstoffen, bleven in de overige tijdschriften meestal onvermeld. Behalve in de receptie van Rousseau en vergelijkbare 'ijdele' autobiografen ben ik geen actief of uitgewerkt verzet tegen vrouwelijke of andere niet-representatieve autobiografen tegengekomen. Zij werden gewoon genegeerd, net zoals het overgrote deel van de (goedkopere) autobiografieën die op de boekenmarkt verschenen.

In vergelijking met de Engelse critici maakten Nederlandse recensenten laat een onderscheid tussen de autobiografie en de biografie. Allard Pierson stelde in 1880 weliswaar vraagtekens bij het waarheidsgehalte van autobiografieën, maar pas in de jaren 1890 werd de autobiografie incidenteel beschouwd als een subjectief genre dat niet in historische termen kon worden gewaardeerd. Aanvankelijk hadden vooral critici van *De Nieuwe Gids* oog voor de literaire waarde van (sommige) autobiografieën; voor critici van de overige tijdschriften dienden autobiografieën als moreel tegenwicht tegen de moderne roman. In de jaren 1910 kreeg *De Gids* eveneens oog voor de literaire aspecten van de autobiografie. Vanwege de impliciete of expliciete veronderstelling dat alleen mannen 'echte' literatuur schreven, werd de positie van vrouwen binnen het autobiografische genre nog moeilijker dan die al was. Toch publiceerden vrouwen in het tijdvak 1850-1918 wel degelijk autobiografieën. In het volgende hoofdstuk onderzoek ik de manieren waarop zij toegang tot het genre wisten te krijgen.

NOTEN

- 1 Recensie van Charlotte Elisabeth, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1853), *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1853) 678-680. Hierna verkort ik de titel van dit tijdschrift tot VL.
- 2 Gay, *The naked heart* 103-104; Fritzsche, *Stranded in the present* 80-83, 169. Vgl. Blaak, 'Long term developments in autobiographical writing in the Netherlands 1750-1914'.
- 3 Lejeune, 'Autobiography and literary history' 158-159; Smith en Watson, *Reading autobiography* 79; Marcus, *Auto/biographical discourses* 242.
- 4 Smith en Watson, *Reading autobiography* 69-71, 79-81; Bruner, 'Life as narrative'; Freeman, 'From substance to story'.
- 5 Van Rees, 'How a literary work becomes a masterpiece'; Janssen, *In het licht van de kritiek* 10-12, 20-24; Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle* 266; Bel, 'Scheldkanon met een boodschap'.
- 6 Kuitert, *De waarde van woorden* 9.
- 7 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 87.
- 8 Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie* 347.
- 9 Dongelmans, *Johannes Immerzeel junior* 132, 160-162.
- 10 Johannes, *De barometer van de smaak* 131.
- 11 De commercialisering van de literaire kritiek wordt meestal als een hedendaags verschijnsel gezien. Vgl. Van Dijk en Janssen, 'De reuzen voorbij'.
- 12 Johannes, *De barometer van de smaak* 157; Butler, 'Culture's medium: the role of the review'; Haveman, 'Antebellum literary culture and the evolution of American magazines'.
- 13 Van Goinga, *Alom te bekomen* 52; Baggerman, *Een lot uit de loterij* 177-178.
- 14 Korevaart, *Ziften en zemelknoopen* 45-49, 97, 226. Uitgever Broese en Comp. was in 1829 verantwoordelijk voor de oprichting van de rubriek 'Letterkundige berigten' in de *Bredasche courant*. Anderzijds verklaarde de *Arnhemsche Courant* in 1840 dat de rubriek 'Letternieuws' stagneerde, omdat uitgevers de krant te weinig recensie-exemplaren van nieuwe uitgaven toestuurden.
- 15 KVB, PPA 31-14: Circulaire, z.j.
- 16 KVB, PPA 552-2: Circulaire 14 januari 1864.
- 17 KVB, PPA 524-2: Circulaire over *Sijthoff's Adresboek voor den Nederlandschen Boekhandel en aanverwante*

- vakken voor 1920. Het *Nieuwsblad voor den boekhandel* vermeldt tot 1902 de recensies van boeken.
- 18 KVB, PPA 506-2: Circulaire januari 1866. Vgl. PPA 506-2: Circulaire 1871. Na de afschaffing van het dagblad- en advertentiezegel verlaagde Nijgh de prijs van een boekreclame naar 25 cent. Inger Leemans en Viktoria Franke signaleerden dat uitgevers al rond 1750 samenvattingen maakten, die vervolgens in de *Boekzaal der geleerde wereld* verschenen als redactionele boek aankondigingen. Leemans en Franke, 'De Boekzaal der geleerde wereld: spin of vlieg in eigen netwerk' 111-114.
- 19 Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie* 347.
- 20 Kuitert, *Het ene boek in vele delen* 95.
- 21 KVB, PPA 584-18: Folder over advertentiemogelijkheden in *De Amsterdammer Weekblad voor Nederland onder redactie van J. de Koo en Justus van Maurik*, z.j. De Koo was tussen 1877 en 1894 hoofdredacteur van het weekblad.
- 22 Willem Kloos, 'Literaire kroniek', *De Nieuwe Gids* (1886-1) 145. Hierna kort ik dit tijdschrift af als DNG.
- 23 Kloos en Verwey, *De onbevoegdheid der Hollandsche kritiek* 39.
- 24 Mathijssen, 'Concurrentie voor *De Gids*'; Aerts, *De letterheren* 29-30, 82 e.v.; Mathijssen, 'Amsterdam: Leliegroen 25'.
- 25 Fens, 'De kritiek in het dagblad'; Fens, 'Een hand van de dichter – wie heeft de criticus nodig?'; Doorman, *De vrede graast zonder genade*; Ety, 'Eruditie en onafhankelijkheid zijn het kapitaal van de recensent' 104; Heumakers, 'Met hoofd, hart en ingewanden'; Goedkoop, 'Visie! Expliciteren! Nu! Literatuurkritiek in de vaart van de massamedia'; Ety, *Galopperend op jacht naar een idee*.
- 26 Verdaasdonk, 'Inleiding: de regels van de smaak'; Verdaasdonk, 'De verborgen willekeur van de recensent'; Van Rees, 'How a literary work becomes a masterpiece'; Van Rees, 'How reviewers reach consensus on the value of literary works'; Janssen, *In het licht van de kritiek*; Van Dijk, *De politiek van de literatuurkritiek*; Van Rees en Dorleijn, 'The eighteenth-century literary field in Western Europe'; Dorleijn en Van Rees, *De productie van literatuur*.
- 27 Van Boven, *Een hoofdstuk apart*. Vgl. Showalter, *A literature of their own*; Vogel, *Baard boven baard*; Vos, *Uitzondering op de regel*.
- 28 Meer in het algemeen stelde Joost Kloek dat de recensie weinig zicht op de eigentijdse waardering van bepaalde boeken of genres biedt. Naar zijn idee waren achttiende-eeuwse recensies meestal oppervlakkig en bevatten ze zelden duidelijke interpretaties of evaluatie. Kloek, *Over Werther geschreven* 208. Ondanks zijn scepsis heeft Kloek wel een impuls gegeven aan het op recensies gebaseerde receptiehistorische onderzoek in Nederland. Vgl. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*; Van der Wiel, *De geschiedenis in balkostuum*.
- 29 De receptie van boeken door individuele lezers kan wel op basis van egodocumenten worden achterhaald. Zie voor resultaten van deze benadering: Baggerman, 'Lezen tot de laatste snik'; Baggerman, 'The cultural universe of a Dutch child'; Rose, *The intellectual life of the British working classes*; Blaak, *Geletterde levens*.
- 30 Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle* 9.
- 31 Vgl. Vervliet, 'Literatuur en lezerspubliek 318-319.
- 32 Korevaart, *Ziften en zemelknopen* 46.
- 33 Idem 84.
- 34 Idem 226.
- 35 Van Dijk, 'Kritische ontwikkelingen'; Van Dijk, 'Het gezag van de criticus' 63; De Kruijff, "Kijk, er zijn veel te veel boeken" 74.
- 36 Mathijssen en Wiskerke, 'Bibliografie literaire tijdschriften, 1800-1879'. Vgl. Visser en Van Poortvliet, *Negentiende-eeuwse literair-culturele tijdschriften en de collectie van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam*; Bakker, *Literaire tijdschriften van 1885 tot heden*. Met name rond het midden van de negentiende eeuw steeg het aantal tijdschriften. Johannes, *De barometer van de smaak* 191-192; A. C. Kruseman meldt dat het aantal tijdschriften tussen 1851 en 1860 steeg van 154 naar 204. Kruseman, *Bouwstoffen* I, 74.
- 37 De Kruijff, "Kijk, er zijn veel te veel boeken" 80.
- 38 Johannes, *De barometer van de smaak* 120 e.v.; Ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* 545-546.
- 39 Relleke en Jacobi, 'Reacties van contemporaine tijdschriften op *De Gids*' 9.
- 40 Aerts, *De letterheren* 56-57.
- 41 De Kruijff, "Kijk, er zijn veel te veel boeken" 80.

- 42 Aerts, 'De Gids en zijn publiek' 111, 118; Muis-van der Leun, 'Debet en creditzijde van een cultureel tijdschrift'.
- 43 Het volgende is gebaseerd op: Aerts, *De letterheren*, met name 82-98, 491 e.v.; Aerts, 'De Gids en zijn publiek'.
- 44 Praamstra, *Gezond verstand en goede smaak*; Praamstra, *Busken Huet*.
- 45 Geciteerd bij Allart, 'De wetenschap heeft 't uitgemaakt' 26; J.G.S., 'Ter inleiding', *De Tijdspiegel* (1919-1) 1-5.
- 46 Aerts, *De letterheren* 172; Aerts, 'De Gids en zijn publiek' 111; Kruseman, *Bouwstoffen I*, 191-192.
- 47 De Kruiif, "Kijk, er zijn veel te veel boeken" 80.
- 48 D. van Blom, 'Levensbericht van Tonius Cornelius van der Kulk, 1835-1911' in: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1911-1912* (Leiden 1912) 128-135. T.C. van der Kulk, 'Karaktervorming', *De Tijdspiegel* (1901-III) 138-167. Vgl. Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef* 59.
- 49 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef* 184, 190-191.
- 50 J.G.S. 'Ter inleiding', *De Tijdspiegel* (1919-I) 1-5.
- 51 A.W. Bronsveld, 'Souvenirs', *Stemmen voor Waarheid en Vrede* (1910) 43-56, 49. Hierna kort ik de naam van het tijdschrift af als swv.
- 52 L. Tinholt, 'Een woord van afscheid', swv (1874) 1413-1415.
- 53 Suttorp, *Dr. A.W. Bronsveld* 22-23.
- 54 Idem 49. In 1896 richtte Bronsveld met de predikant J.Th. de Visser de Christelijk-Historische Kiezersbond op, die in 1903 met de Vrije Anti-Revolutionairen fuseerde tot de Christelijk-Historische Unie.
- 55 Idem 108.
- 56 P.D. Chantepie de la Saussaye, 'Een halve eeuw, 1848-1898', *Geestelijke stroomingen* (1898) 1-35, 29. Geciteerd in Allart, 'De wetenschap heeft 't uitgemaakt' 307.
- 57 Suttorp, *Dr. A.W. Bronsveld* 110. Sinds 1884 werd swv uitgegeven door Kemink te Utrecht.
- 58 Over *De Nieuwe Gids*: Ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*; Stuiveling, *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt*; Luger en Prick, *De beweging van 80*; Winkels e.a., *Ten tijde van de Tachtigers* 11-18; Maas, 'Nevel en wind'; Bakker, *Literaire tijdschriften van 1885 tot heden* 44-52; De Ruiter en Smulders, *Literatuur en moderniteit*, hoofdstuk V: '1890: Jong Nederland en fin de siècle' en hoofdstuk VI: '1900: de moderne tijd in de steigers'.
- 59 P.L. Tak begon *De Kroniek* (1895-1907), Albert Verwey en Lodewijk van Deyszel startten het *Tweemaandelijks tijdschrift voor letteren, kunst, wetenschap en politiek* (1894-1908), en Frank van der Goes begon het met de SDAP verbonden tijdschrift *De Nieuwe Tijd* (1896-1909).
- 60 In 1909 fuseerde *De Nieuwe Gids* met *De XXe eeuw* (1902-1908), een voortzetting van het door Albert Verwey en Lodewijk Van Deyszel opgerichte *Tweemaandelijksch tijdschrift voor letteren, kunst, wetenschap en politiek* (1894-1901).
- 61 Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle* 257-259; Oosterholt, *De bril van Tachtig*; Dorleijn en Van den Akker, 'Literaturopvattingen als denkstijl'.
- 62 Willems-Bierlaagh, *Nederlandse vrouwentijdschriften* 82-83; Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt' 193.
- 63 'Bericht van den uitgever', *De Huisvrouw*, 28 september 1878. Over *Ons Streven*, zie Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt', hoofdstuk 5: 'Internationale ambities en nationale conflicten. *Ons Streven* (1870-1878) en *Onze Roeping* (1870-1873) en hun redactrices'; Van de Loo, *Toekomst door traditie*.
- 64 *De Huisvrouw*, 2 november 1878. Vgl. Corn. van Amstel, 'Roeping en Streven', *De Huisvrouw*, 5 oktober 1878; 'De scheidende eeuw', *De Huisvrouw*, 13 januari 1900.
- 65 Jansz, *Denken over sekse* 40.
- 66 KVB, PPA 506-10: Circulaire over goedkope advertentietarieven voor boekverkopers, z.j.
- 67 'Aan onze lezeressen', *De Huisvrouw*, 18 juli 1896.
- 68 Jansz, *Denken over sekse* 78-81. Voor een overzicht van Nederlandse vrouwentijdschriften: Willems Bierlaagh, *Nederlandse vrouwentijdschriften*.
- 69 De Kruiif, "Kijk, er zijn veel te veel boeken" 76.
- 70 Recensie Vincent Nolte, *Vijftig jaren in de beide halfronden. Herinneringen uit het leven van een voormaligen koopman* (Middelburg: Gebr. Abrahams 1855), vl (1856-1) 479-483.
- 71 W.J. Knoop, 'De huzaren van Boreel', *De Gids* 1869-2, 1-26. Over: *De lichtblauwe hussaren van Willem*

- Boreel ter herinnering aan het Regiment Hussaren no 6, door een oud hussaren-officier (H. N. C. Baron van Tuyll van Serooskerken, gep. kolonel, militie-kommissaris in Zuid-Holland). *Quatre-Bras, Waterloo, Brussel en de Tiendaagsche Veldtocht* (Den Haag: Erven Doorman 1868). Vgl. Recensie S. A. Naber, *Vier tijdgenooten. Indrukken en beschouwingen* (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink 1894), *De Gids* (1894-2) 530-540; K. E. W. Strootman, Recensie Alexis de Tocqueville, *Mijne herinneringen aan de omwenteling van 1848* (Amsterdam: Schreuders 1906), *De Tijdspiegel* (1907-1) 517-519.
- 72 P. N. Muller, 'C. T. Stork', *De Gids* (1888-1) 409-424. Vgl. 'Uit de gedenkschriften eener vrouw', *De Tijdspiegel* (1877-1) 284-286.
- 73 W. H. de Beaufort, Recensie van *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte over de tweede helft der achttiende en het begin der negentiende eeuw, medegedeeld door Mr. H. van A.* (Tiel: H. C. A. Campagne 1882), *De Gids* (1882-2) 360-363; Recensie Naber, *Vier tijdgenooten, De Gids* (1894-2).
- 74 De Beaufort, Recensie van Mr. H. van A., *De Gids* (1882-2); Recensie van *Levensschets van G. W. Vreede. Naar zijn eigen handschrift uitgegeven, met portret* (Leiden: E. J. Brill 1883) en Mr. H. van A., *Herinneringen van vroeger en later leeftijd, en aan gedenkwaardige land- en tijdgenooten* (Tiel: H. C. A. Campagne en Zn 1884), *De Tijdspiegel* (1884-1) 517-519; Recensie van Naber, *De Gids* (1894-2) 530-540.
- 75 Recensie van Naber, *De Gids* (1894-2).
- 76 Willem Kloos, 'Literaire kroniek', *DNG* (1890) 432-436. Over: *Brieven van Cd. Busken Huet, uitgegeven door zijne vrouw en zijn zoon* (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink 1890). Vgl. Willem Kloos, 'Literaire kroniek', *DNG* (1902) 186-190. Over: *Brieven aan Conrad Busken Huet, uitgegeven door G. Busken Huet. Eerste deel 1861-1868* (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink 1901).
- 77 Willem Kloos, 'Literaire Kroniek', *DNG* (1904) 679-686. Over: *Correspondence de George Sand et d'Alfred de Musset, publiée intégralement et pour la première fois d'après les documents originaux par Félix Décori. Avec dessins d'Alfred de Musset et fac-similés d'autographes* (Brussel: E. Deman 1904).
- 78 A. W. Bronsveld, 'Mr. Is. da Costa en Mr. Groen van Prinsterer', *swv* (1872) 128-151. Over: *Brieven van Mr. Isaac da Costa, medegedeeld door Mr. Groen van Prinsterer* (Amsterdam: H. Höveker 1872-1876). Vgl. A. W. Bronsveld, 'Een patriëciër in den patriottentijd', *swv* (1879-2) 30-44. Over: *Mr. Hendrik van Stralen. Aantekeningen uit zijne nagelaten Geschriften* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1878).
- 79 A. W. Bronsveld, 'Onbevredigend', *swv* (1891) 276-288. Over: *Brieven van Cd. Busken Huet, uitgegeven door zijn vrouw en zoon* (1890). Zie ook A. W. Bronsveld, 'Kroniek', *swv* (1902) 272-275 over E. J. Potgieter, *Brieven aan Conrad Busken Huet* (Haarlem 1901); A. W. Bronsveld, 'Kroniek', *swv* (1908) over Albert Verwey, *Het testament van Potgieter: 'gedroomd paardrijden'* (Amsterdam: Maas en Van Suchtelen 1908). Hier pleit Bronsveld voor matiging in het publiceren van brieven: 'Daar ligt toch iets onbescheidens in; iets als het openen van graven; het beluisteren van persoonlijke gesprekken. Ik vrees dat de lust om iets piquants te geven velen parten speelt. Maar wie stuit den springvloed?' Over brievenpublicaties in het algemeen: A. W. Bronsveld, 'Kroniek', *swv* (1914).
- 80 Bronsveld, 'Onbevredigend', *swv* (1891) 276-288.
- 81 Fontijn, *De schrijversbiografie*, hoofdstuk 1: 'Geschiedenis van de biografie'. Vgl. Romein, *De biografie*; Dresden, *Over de biografie*.
- 82 Recensie van Robert Houdini, *Bekentenissen van een Googchelaar en kunstenaar* (Zutphen: A. E. C. van Someren 1861), *VL* (1861-1/3) 372-377.
- 83 Recensie van *Theodore Parker, of ervaringen van een Amerikaanschen predikant, door hem zelven geschreven* (Arnhem: I. A. Nijhoff 1852), *VL* (1863-1/4) 205-207.
- 84 De uitzondering is: L. Tinholt, Recensie van J. van den Hoorn, *Eene kalme ziel in een gefolterd lichaam. Beknopte mededeeling van de laatste levensdagen eener vrouw te Zutphen, die door haar hondje gebeten, door de watervrees aangetast werd en zalig gestorven is* (Zwolle: J. P. van Dijk 1866), *swv* (1866) 545-548.
- 85 A. W. Bronsveld, 'Ludwig Richter', *swv* (1888) 50-65, 862-874, 1072-1083.
- 86 J. van der Have, 'Otto Gerhard Heldring', *swv* (1881) 382-403, 603-648.
- 87 T. C. van der Kulk, 'Twee Philanthropen', *De Tijdspiegel* (1881) 357-389.
- 88 P. N. Muller, 'Moderne alchymie. Eene handelsstudie', *De Gids* (1856-1) 70-129; Recensies van *Het twaalfjarig soldatenleven van den Majoor Hodson, in Britsch-Indië* (Arnhem: D. A. Thieme 1860), *De Gids* (1860-2) 581-588; *VL* (1861-1/3) 581-588; *De Tijdspiegel* (1860-2) 451-461; Dr. J. de Jong, 'G. J. Mulder's autobiographie', *De Gids* (1881-3) 130-146. Over: *Levensschets van G. J. Mulder door hem zelven geschreven en door drie zijner vrienden uitgegeven* (Rotterdam: Kramers 1881); Recensie van *Brieven en gedenkschriften van G. K. van Hogendorp, deel 4* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1888), *De Tijdspiegel* (1888-1) 326-328; P. N. Muller, 'C. T. Stork', *De Gids* (1888).
- 89 Stuurman, 'Het einde van de produktieve deugd'; Stuurman, *Wacht op onze daden*; Te Velde,

- Gemeenschapszin en plichtsbef*; Dudink, *Deugdzaam liberalisme*.
- 90 Recensie van *Het twaalfjarig soldatenleven van den Majoor Hodson, in Britsch-Indië, De Tijdspiegel* (1860-2) 451-461.
- 91 Muller, 'Moderne alchemie', *De Gids*.
- 92 Aerts, *De letterheren*, hoofdstuk 7: 'Geschiedenis als ideologie'; Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef*.
- 93 Aerts, *De letterheren* 409-412.
- 94 Wennekes, *De aartsvaders* 149-150.
- 95 Over Stork, zie: Idem 199-220. Zie ook: Huisman, 'Het leven en de letteren'.
- 96 S.Sr. Coronel, 'Uit den Achterhoek. Twee pleidooien voor den vrijen handel en tegen eene wettelijke regeling van den arbeid', *De Tijdspiegel* (1888-2) 252-275; P.N. Muller, 'C.T. Stork', *De Gids* (1881-1) 409-424. Over Coronel en Muller: Ger Harmsen, 'Samuel Senior Coronel', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 7(1998) 33-38; Dyserinck, P.N. Muller (Amsterdam 1909); Aerts, *De letterheren* 214-215.
- 97 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef* 101-102, 105.
- 98 Muller, 'C.T. Stork' 423-424.
- 99 De Jong, 'G.J. Mulder's autobiographie'. Over: *Levensschets van G.J. Mulder door hem zelve geschreven en door drie zijner vrienden uitgegeven* (Rotterdam: Kramers 1881).
- 100 'De plicht', *De Huisvrouw*, 29 juni 1878; Arina, 'Zelfvergoding', *De Huisvrouw*, 16 september 1882.
- 101 H el ene Mercier, 'Karaktervorming der vrouw', *Vragen des tijds* (1883-I) 1-48. Opgenomen in: Mercier, *Verbonden schakels* 36-92. Over Mercier en haar opvattingen over karakter en burgerschap, zie: Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, hoofdstuk 7: 'De triomf van de passie: H el ene Mercier en de problemen van het vrouwelijk burgerschap'. Vgl. Bervoets, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid*; Waaldijk, *Het Amerika der vrouw* 105-117.
- 102 Mercier, 'Karaktervorming der vrouw' 69-70.
- 103 Mercier, 'Aurora Leigh', *Verbonden schakels* 105-158.
- 104 Recensie van Elisabeth Barrett Browning, *Aurora Leigh* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1885), *De Huisvrouw*, 5 december 1885. Vgl. *De Huisvrouw*, 8 december 1894.
- 105 'George Sand', *De Huisvrouw*, 17 juni 1876; 'Victor Hugo over George Sand', *De Huisvrouw*, 8 juli 1876; 'Allerlei', *De Huisvrouw*, 28 oktober 1882; 'Fanny Lewald', *De Huisvrouw*, 12 mei 1883; 'Eene brief van George Sand', *De Huisvrouw*, 16 juni 1883; 'George Sand', *De Huisvrouw*, 10 juli, 17 juli, 24 juli en 31 juli 1897; 'George Sand', *De Huisvrouw*, 4 juni 1904. Over de invloed van George Sand op de autobiografie van Keetje Hooijer-Bruins (1875): Van Dijk, 'Drie Nederlandse vrouwen die het voorbeeld volgden', *Website Virtuele Vrouwennetwerken*, <http://www.womenwriters.nl>.
- 106 'De scheidende eeuw', *De Huisvrouw*, 13 januari 1900.
- 107 'Bij het einde der eeuw', *De Huisvrouw*, 29 december 1900.
- 108 'George Sand', *De Huisvrouw*, 24 juli 1897.
- 109 'Ida Pfeiffer', *De Huisvrouw*, 8 april 1899.
- 110 'Frances Willard's leven', *De Huisvrouw*, 2 maart 1895.
- 111 'Allerlei', *De Huisvrouw*, 26 mei 1894.
- 112 Jean-Jacques Rousseau, *Les confessions* (Parijs 1889). Nederlandse vertaling door Leo van Maris: 'Ik ben niet gemaakt als enig ander mens die ik heb ontmoet. Ik durf zelfs te geloven dat ik niet gemaakt ben als enig ander mens ter wereld. Ook al zou ik niet beter zijn, ik ben op zijn minst anders'. Rousseau, *Bekentenissen* 13.
- 113 J.H.S., Recensie van *Levensbeschrijving van Dr. Claus Harms. Door hem zelve meedeeld, met welgelijkt portret* (Alkmaar: Joh. Roem 1852), *VL* (1853-1) 535-539.
- 114 Recensie van *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven (1799-1858) van Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst, generaal-majoor, oud-raad van Neêrlandsch Indië, kommandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw enz* (Den Bosch: Gebr. Muller 1858), *VL* (1859-1) 76-77.
- 115 Recensie van Ernest Renan, *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* (Parijs: Calman Lévy 1883), *De Gids* (1883-2) 551-556.
- 116 Recensie van S.A. Naber, *Vier tijdgenooten. Indrukken en beschouwingen* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink 1894), *De Gids* (1894-2) 530-540.
- 117 Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht* 99, 26-28. Voor een overzicht van bewaard gebleven Nederlandse dagboeken: Lindeman, Scherf en Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw*.

- 118 Steedman, *Strange dislocations*.
- 119 Recensie van Charlotte Elisabeth, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1853), VL (1853) 678-680.
- 120 C. Duymaer van Twist, Recensie van J. Lion, *Mijn staatkundig leven. Bijdrage tot de kennis der dagbladers in Nederland* (Den Haag: H.C. Susan 1863), VL (1866) 420-430.
- 121 Muller, 'C.T. Stork'.
- 122 Allard Pierson, 'Korte mededeelingen uit het gebied der nieuwere letterkunde', *De Tijdspiegel* (1880-1) 495-502.
- 123 Bronsveld, 'Onbevredigend', swv.
- 124 T.C. van der Kulk, 'Cd. Busken Huet en zijn brieven', *De Tijdspiegel* (1891-3) 73-100.
- 125 Vgl. Huisman, 'The written portrait'. Het is overigens de vraag of brieven wel als persoonlijke documenten kunnen worden aangemerkt. Willemijn Ruberg toonde in haar proefschrift aan hoezeer het schrijven van brieven door sociale conventies werd gestuurd. Ruberg, *Conventionele correspondentie*.
- 126 'Wilhelm von Humboldt', *De Tijdspiegel* (1857-2) 277-280. Recensie van *Lichtstralen uit zijne brieven aan ene vriendin, aan Vrouwe von Wolzogen. Met eene schets van Von Humboldt's leven door Eliza Meijer* (Groningen: J.B. Wolters 1856). Vgl. VL (1856-1) 726-729.
- 127 Dr. A. de Jager, 'De menschen Bilderdijk en Da Costa', *De Tijdspiegel* (1873-2) 375-396.
- 128 Ch. (J.C. Kindermann), 'Grooten in huisgewaad', *De Tijdspiegel* (1867-1) 444-447.
- 129 Allard Pierson, 'Harriet Martineau', *De Gids* (1878-3) 1-38.
- 130 Zie Recensie van *Herinneringen uit het intieme leven van Heinrich Heine, door zijne nicht Maria Embden Heine* (Den Haag: M.J. Parson 1881), *De Tijdspiegel* (1881-3) 316-317, *De Huisvrouw*, 19 november 1881; Recensie van *Heinrich Heine's Memoiren und neugesammelte Gedichte, Prosa und Briefe* (Hamburg 1884), *De Gids* (1884-3) 168-173; Recensie van Adèle Colin Martellet, *Alfred de Musset intime. Souvenirs de sa Gouvernante* (Parijs 1906), *De Gids* (1906-3) 558-559; Recensie van Mme Alphonse Daudet, *Souvenirs d'autour d'un groupe littéraire* (Parijs 1910), *De Gids* (1910-1) 160-163.
- 131 W.H. de Beaufort, Recensie van Henriette de Witt-Guizot, *Monsieur Guizot dans sa famille et avec ses amis, 1787-1874* (Parijs: Hachette et co 1880), *De Gids* (1881-1) 617-622.
- 132 Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, Recensie van *Mijn jeugd- en tooneelherinneringen door Theo Mann-Bouwmeester* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1916), DNG (1917-1) 359-360.
- 133 'Boekbeoordelingen', DNG (1890-2) 380.
- 134 'Literaire Kroniek', DNG (1886-1) 316. Vgl. 'Literaire Kroniek', DNG (1887-1) 326.
- 135 Lodewijk van Deyssel, 'De Goncourt', DNG (1888-2) 205-228; Willem Kloos, 'Literaire Kroniek', DNG (1890-2) 432-436.
- 136 Willem Kloos, 'Literaire kroniek', DNG (1902) 186-190.
- 137 Willem Kloos, 'Literaire kroniek', DNG (1904) 158-176.
- 138 Kloos, 'Literaire kroniek', DNG (1902) 186-190.
- 139 H., 'De levensbeschrijving van een boekverkoper', VL (1854-II) 176-188, (1857-I) 441-444.
- 140 Recensie van J.Th. Büser, *Vijftig jaren terug. Herinneringen uit mijn militaire leven vóór, bij en na Nederlands herstelling in 1813* (Deventer: A. ter Gunne 1863) en W.P. d'Auzon de Boisminart, *Herinneringen van een oud-officier uit het tijdvak van 1793 tot en met 1815. In verband met de viering van het halve eeuwgetijde der herstelling van Neerlands onafhankelijkheid* (Amsterdam: P.M. van der Made 1863), VL (1864:1-4) 23-27.
- 141 W.J. Knoop, 'De huzaren van Boreel', *De Gids* (1869-2) 1-26. Bespreking van *De lichtblauwe hussaren van Willem Boreel ter herinnering aan het Regiment Hussaren no 6, door een oud hussaren-officier (H.N.C. Baron van Tuyll van Serooskerken, gep. kolonel, militie-kommissaris in Zuid-Holland). Quatre-Bras, Waterloo, Brussel en de Tiendaagsche Veldtocht* (Den Haag: Erven Doorman 1868). Over de relatie tussen autobiografieën en eigentijdse geschiedschrijving, zie: Huisman, 'Beter dan Thucydides en Wagenaar...'; Huisman, 'Uitbating van het levensverhaal'; Huisman, 'Living history'.
- 142 W.F., Recensie van Karl Hase, *Idealen en afdwalingen. Herinneringen uit mijne jeugd* (Groningen: Erven B. van den Kamp 1873), *De Gids* (1874-1) 560-566.
- 143 Vgl. 'Uit de gedenkschriften eener vrouw', *De Tijdspiegel* (1877-1) 284-286; Recensie van Naber, *Vier tijdgenooten*, *De Gids* (1894-2) 530-540.
- 144 A.W. Bronsveld, 'Een patriociër in den patriottentijd', swv (1879-2) 30-44. Over: Mr. Hendrik van Stralen, *Aantekeningen uit zijne nagelaten Geschriften* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1878).
- 145 'De geschiedenis van eene voornaam dame uit de 18e eeuw', *De Huisvrouw*, 26 november 1887. Over:

- Histoire d'une Grande Dame au XVIIIe Siècle: La Princesse Hélène de Ligne. Par Lucien Perey* (Parijs 1887).
- 146 'De geschiedenis van eene vrouwelijke geneeskundige', *De Huisvrouw*, 7 december 1895; 'Elisabeth Blackwell', *De Huisvrouw*, 14 november 1896; 'Elisabeth Blackwell, de oudste vrouwelijke dokter', *De Huisvrouw*, 5 mei 1900; 'Eene voorgangster', *De Huisvrouw*, 12 juli 1902. Over de invloed van Elisabeth Blackwell in Nederland, zie: Bosch, *Het geslacht van de wetenschap* 25, 45, 187.
- 147 'Frances Willard's leven', *De Huisvrouw*, 2 maart 1895; 'De geschiedenis van eene vrouwelijke geneeskundige', *De Huisvrouw*, 7 december 1895; 'Eene oude strijdster voor vrouwenrechten', *De Huisvrouw*, 18 november 1899; 'Susan Anthony', *De Huisvrouw*, 24 maart 1906.
- 148 'Na tien jaren', *De Huisvrouw*, 4 april 1908. Vgl. Grever, *Strijd tegen de stilte* 179-186.
- 149 Vgl. Grever, *Strijd tegen de stilte*.
- 150 A.W. Bronsveld, Recensie van Anna de Savornin Lohman, *Herinneringen* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1910), swv (1910) 87-89.
- 151 Vgl. Bronsveld, 'Mr. Is. da Costa en Mr. Groen van Prinsterer', swv (1872) 128-151; A.W. Bronsveld, 'Vóór veertig jaren', swv (1871) 5-23. Over *Willem de Clercq naar zijn dagboek* (Haarlem: Gebr. Van Asperen van der Velde 1871-1873 [niet in de handel]) en R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studieën en Schetsen over Nederlandsche geschiedenis en letteren* (Den Haag 1870).
- 152 J. van der Have, 'Otto Gerhard Heldring', swv (1881) 382-403, 603-648. Ook in *De Gids* werd uitvoerig stilgestaan bij de levensgeschiedenis van Heldring. Pierson nam de autobiografie als uitgangspunt voor de serie 'Oudere Tijdgenooten', waarin hij op basis van eigen herinneringen de geschiedenis van het Réveíl schetste. A. Pierson, 'Oudere tijdgenooten', *De Gids* (1882-1886). De serie verscheen later als boek: A. Pierson, *Oudere tijdgenooten* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1888).
- 153 Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang*.
- 154 J. van der Have, 'Otto Gerhard Heldring', swv (1881) 382-403, 603-648.
- 155 L. Tinholt, 'Les bij Da Costa (herinneringen)', swv (1884) 334-354.
- 156 Vanaf 1887 publiceerde Bronsveld als Fidelio een serie herinneringen. Deze werden in boekvorm gepubliceerd onder de titel *Herinneringen meegedeeld door Fidelio* (Rotterdam: J.M. Bredée, 1902). Onder eigen naam schreef de dominee autobiografische stukken als 'Voor 50 jaren student' (1904) en 'Een broksken autobiografie' (1911). In 1910 begon Bronsveld de serie 'Souvenirs' en in 1916 vroeg hij de gepensioneerde Utrechtse predikant L.C. Schuller tot Peursum zijn herinneringen te schrijven. Onder de titel 'Weggevlotene jaren' zou Schuller dat tot zijn dood in 1918 blijven doen. Beide series werden ook in boekvorm gepubliceerd: L.C. Schuller tot Peursum, *Weggevlotene jaren. 1. Van kind tot predikant. 2. Dorps- en stadspredikant* (Amsterdam: W. ten Have, 1917-1918); *Souvenirs meegedeeld door A.W. Bronsveld* (Amsterdam: W. ten Have, 1918).
- 157 A.W. Bronsveld, 'Een onderhoudend boek', swv (1892) 240-252, 312-325. Vgl. A.W. Bronsveld, 'Iets over de moderne theologie in ons vaderland', swv (1905) 165-177 over P.H. Hugenholtz, *Indrukken en herinneringen* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1904); A.W. Bronsveld, 'Een en ander over Ds. A. Brummelkamp', swv (1911) 30-4. Over: *Levensbeschrijving van wijlen Prof. A. Brummelkamp, hoogleeraar aan de Theologische School te Kampen, door zijn jongsten zoon A. Brummelkamp* (Kampen: Kok 1910).
- 158 Recensie van *Mary Seacole's avonturen in de West en in de Krim, of het belangwekkend leven eener heldin der barmhartigheid door haar zelve verhaald* (Rotterdam: P.C. Hoog 1857), vl (1858-1) 777-781.
- 159 V.V., 'Eenheid in verscheidenheid', *De Tijdspiegel* (1859-1) 8-14.
- 160 'Uit de gedenkschriften eener vrouw', *De Tijdspiegel* (1877-1) 284-286
- 161 A. Pierson, Recensies van *Mémoires de Madame de Rémusat* (Parijs 1880-1882), *De Tijdspiegel* (1880-1) 108-122, (1880-1) 337-334, (1880-2) 169-170, (1882-1) 263-264.
- 162 W., 'Nederland en Oranje', *De Tijdspiegel* (1864-1) 368-377.
- 163 A. Pierson, 'Guizot naar zijne gedenkschriften', *De Tijdspiegel* (1874-3) 248-265; J.B. Breukelman, 'De gedenkschriften van een minister van Buitenlandse zaken', *De Tijdspiegel* (1887-1) 1-21, 235-266; K.E.W. Strootman, Recensie van Alexis de Tocqueville, *Mijne herinneringen aan de Omwenteling van 1848* (Amsterdam: Schreuders 1906), *De Tijdspiegel* (1907-1) 517-519.
- 164 Recensie van *Brieven en Gedenkschriften van G.K. van Hogendorp, deel 4* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1888), *De Tijdspiegel* (1888-1) 326-328; Recensie van *Levensschets van G.W. Vreede. Naar zijn eigen handschrift uitgegeven, met portret* (Leiden: E.J. Brill 1883), *De Tijdspiegel* (1884-1) 517-519; Recensie van Theod. M. Tromp, *Herinneringen uit Zuid-Afrika ten tijde der annexatie van de Transvaal* (Leiden: E.J. Brill 1879), *De Tijdspiegel* (1880-1) 126-129; Recensie van F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1910), *De Tijdspiegel* (1911-3) 105-108.

- 165 Aerts, *De letterheren* 105, 122, 264.
- 166 R. Fruin, 'Journaal van Splinter Helmich', *Kroniek van het Historisch Genootschap XXXI* (1876) 159-281; R. Fruin, *Overblijfsels van geheughenis der bisondere voorvallen in het leeven van den heer Coenraad Droste* (Leiden: E.J. Brill 1879). Vgl. Lindeman, Scherf, Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw*.
- 167 Robert Fruin, 'De jongelingsjaren van Gijsbert Karel van Hogendorp', *De Gids* (1867-1) 439-481; idem, 'Gijsbert Karel van Hogendorp en de omwenteling van 1787', *De Gids* (1867-2) 40-100.
- 168 W.J. Knoop, 'De huzaren van Boreel', *De Gids* (1869-2) 1-26. Over: *De lichtblauwe hussaren van Willem Boreel ter herinnering aan het Regiment Hussaren no 6, door een oud hussaren-officier* (H.N.C. Baron van Tuyll van Serooskerken, gep. kolonel, militie-kommissaris in Zuid-Holland). *Quatre-Bras, Waterloo, Brussel en de Tiendaagsche Veldtocht* (Den Haag: Erven Doorman 1868).
- 169 W.F., Recensie van Karl Hase, *Idealen en afdwalingen. Herinneringen uit mijne jeugd* (Groningen: Erven B. van den Kamp 1873), *De Gids* (1874-1) 560-566.
- 170 A. Pierson, 'Harriet Martineau', *De Gids* (1878-3) 1-38.
- 171 Idem.
- 172 Zie voor handel en nijverheid: P.N. Muller, 'C.T. Stork', *De Gids* (1888-1) 409-424. Voor literatuur, zie: Recensie van Hendrik Conscience, *Geschiedenis mijner jeugd* (Brussel/Leiden: Lebègue et Co / A.W. Sijthoff 1888), *De Gids* (1888-2) 635-640; Recensie van Alphonse Daudet, *Trente ans de Paris. A travers ma vie et mes livres* (Parijs: C. Marpon en E. Flammarion 1888), *De Gids* (1888-2) 628-635. Over wetenschap, zie: A.A.W. Hubrecht, 'Darwin's brieven', *De Gids* (1888-2) 382-415, 546-563. Over toneel en opera: P. Conradi, Recensie van Karoline Bauer, *Tweëntwintig jaar op de planken* (Sneek: G. Brouwer jr. 1876), *De Gids* (1876-2) 396-401; H. Viotta, 'Richard Wagner's nalatenschap', *De Gids* (1886-2) 158-168; H. Viotta, 'Wagneriana', *De Gids* (1888-2) 592-609; H. Viotta, Recensie van *Richard Wagner an Mathilde Wesendonck. Tagebuchblätter und Briefe, 1853-1871* (Berlijn: Alexander Duncker 1904), *De Gids* (1904-3) 539-558, (1904-4) 347-365.
- 173 J.N. van Hall, Recensie van M.B. Mendes da Costa, *Tooneel-herinneringen* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1900), *De Gids* (1900-4) 557-564.
- 174 F. Erens, 'De memoires van een oud-Limburger', *DNG* (1911-1) 537-547.
- 175 A. Aletrino, 'Rondom Napoleon', *DNG* (1913-1) 138-157, 410-436, 797-819, 954-981, (1913-2) 393-416, 661-680, 858-885, (1914-1) 607-622, 793-821, 917-937. In deze beschouwing behandelde hij: *Rings um Napoleon*, von Alexander L. Kielland (Leipzig 1912); *La campagne de Russie, mémoires du Général Cte. de Ségur (Aide de camp de Napoleon)* (Paris z.j.); 1812. *La Guerre de Russie. Notes et documents*, par Arthur Chuquet (Paris 1912); *Memoires de Constant, premier valet de chambre de Napoléon 1er* (Paris z.j.); *Souvenirs de Roustam, Mamelouck de Napoleon 1, préface de Frédéric Masson* (Paris z.j.); *Napoléon et la Reine Hortense, d'après le Journal de la lectrice de la Reine* (Paris z.j.); *Marie-Louise intime, par Edouard Gachot* (Paris z.j.); *Mémorial de Sainte-Hélène, par le Comte de Las Cases* (Paris: Société des Publications Littéraires Illustrées, 3 delen z.j.); *Souvenirs de Napoléon 1er, Extraits du Mémorial de St. Hélène* (Paris z.j.); *Sainte-Hélène, par Général Baron Gourgaud* (Paris z.j.); *Waterloo et Sainte-Hélène, par le Lieutenant-Colonel Basil Jackson* (Paris 1912); *Les derniers jours de l'Empereur, par Paul Frémeaux* (Paris z.j.).
- 176 X., 'Pleitredenen bij de theologische jury van Europa', *De Tijdspiegel* (1861-2) 361-366.
- 177 Recensie P.D. Chantepie de la Saussaye, *La crise religieuse en Hollande. Souvenirs et impressions* (Leiden: De Breuk en Smits 1860), *VL* (1861:1-3) 289-393. Vgl. W.C. van Manen, Recensie van J.H. Holwerda, *Herinneringen van een Predikant na één en veertigjarige dienst, tevens afscheidwoord aan de Hervormde Gemeente van Gorinchem* (Gorinchem: C. Schook 1872), *VL* (1873) 210-215.
- 178 P.N. Muller, 'C.T. Stork', *De Gids* (1881-1) 409-424.
- 179 W.H. de Beaufort, Recensie van *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte over de tweede helft der achttiende en het begin der negentiende eeuw. Medegedeeld door Mr. H. van A.* (Tiel: H.C.A. Campagne 1882), *De Gids* (1882-2) 360-363. Vgl. *De Tijdspiegel* (1882-2) 105-106.
- 180 Dekker, 'Wie schreef de *Gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte?*' Ik vond slechts één recensie van *Herinneringen van vroeger en later leeftijd, en aan gedenkwaardige land- en tijdgenooten* (1884), in *De Tijdspiegel* (1884-1) 517-519. De anonieme criticus vond het boek 'oppervlakkig' en dacht dat dit met de anonimiteit van de schrijver had te maken. Nu zijn naam toch bekend was geworden, adviseerde hij Walraven Engelen meer uit te weiden over zijn leven als lid van de Tweede Kamer ten tijde van het eerste kabinet Thorbecke, 'om ten nutte van het tegenwoordig geslacht de oorzaken van den toenmaligen bloei van het parlementair stelsel te doen kennen'.
- 181 Wajda, 'Inscribing the self'.

- 182 V.P., Recensie van W. Herbst, *Matthias Claudius, den Wandsbecker Bode* (Utrecht: Kemink en Zoon 1858), *VL* (1858-1) 584-591.
- 183 T.C. van der Kulk, 'Twee philanthropen', *De Tijdspiegel* (1881) 357-389.
- 184 Kemperink, *Het verloren paradijs* 210. Vgl. de invloedrijke filosoof Cornelis Opzoomer, die betoogde dat kennis slechts via de empirische weg van de ervaring kan worden bereikt. Anders dan bijvoorbeeld Auguste Comte en John Stuart Mill zag Opzoomer echter ook ruimte voor de 'innerlijke waarneming' of het 'gevoel' van de waarnemer. Wim van Dooren, 'Inleiding' in: Cornelis Opzoomer, *Het wezen der kennis* (Baarn 1990, oorspr. 1863) 11-36.
- 185 Dudley, 'African American life writing'.
- 186 In Nederland beleefde *De Negerhut* tussen 1853 en 1856 maar liefst vijf herdrukken in verschillende edities. Tot 1856 verkocht A.C. Kruseman minstens 18.000 exemplaren van het boek; hij schatte zijn winst op f 9000,-. Kruseman, *Bouwstoffen* II, 438. Hij vermeldt een eerste druk van elfhonderd exemplaren, twee herdrukken van samen 2100 exemplaren, drie volksedities van samen elfduizend exemplaren. Hiervan werden 1667 exemplaren geveild in 1856. De vierde druk kende een oplage van zesduizend exemplaren, waarna een vijfde oplage volgde. Het is onbekend hoeveel exemplaren deze besloeg.
- 187 De oorspronkelijke titel luidt: *Narrative of the life of Frederick Douglass, an American slave* (1845).
- 188 J.H.S., Recensie van *Een slavenleven, of korte levensbeschrijving van eenen Amerikaanschen slaaf, door hem zelve medegedeeld. Toegift op Harriet Beecher Stowe, Uncle Tom's cabin* (Leiden: J.H. Zitman 1853), *VL* (1853-1) 526-527.
- 189 Recensie van Brantz Mayer, *Twintig jaren uit het leven van een slavenhandelaar* (Den Haag: H.C. Susan 1856), *VL* (1856-1) 402-403.
- 190 M., Recensie van Brantz Mayer, *Twintig jaren uit het leven van een slavenhandelaar* (Den Haag 1856), *De Gids* (1856-2) 415-416. Over Ainsworth en andere *crime fiction*-schrijvers, zie: Kathrin Lang, *Fictional representations of crime in early nineteenth-century England: a study in the socio-pragmatics of make-believe*. Te verschijnen proefschrift, Vrije Universiteit te Amsterdam.
- 191 Over de antislavernijbeweging in Nederland: Janse, *De afschaffers*, hoofdstuk 1: 'Naar buitenlands voorbeeld. Het ontstaan van drankbestrijdings- en antislavernijbewegingen in Nederland rond 1840' en hoofdstuk 2: 'Een voorzichtig experiment. De Nederlandse antislavernijbeweging 1844-1863'.
- 192 Recensie van *Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown, afgevaardigde bij het Vredescongres te Parijs, 1849. Door hem zelve beschreven* (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1850) door Schüller in *De Gids* (1851-1) 135-136.
- 193 Chonia (J.C. Kindermann), 'Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown', *De Tijdspiegel* (1853-2) 211-213.
- 194 Die verwachting was mede gebaseerd op het feit dat de Engelse uitgave al vijf keer was herdrukt toen M. Keyzer het plan kreeg middels een vertaling in Nederland 'eene algemeene belangstelling te wekken voor de ongelukkige slaven, en te doen uitkomen al wat er voor de menschheid vernederend is in de voortdurende der gruwelen en wreedheden, waarmede deze onze natuurgenootten behandeld worden'. Recensie van *Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown, afgevaardigde bij het Vredescongres te Parijs, 1849. Door hem zelve beschreven* (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1850), *VL* (1850-1) 321.
- 195 Er verscheen geen herdruk van de Nederlandse vertaling.
- 196 Z., Recensie van *Het bestuur der marine, onder den schout-bij-nacht, later vice-admiraal J.C. Rijk, gedurende het tijdvak van 3 juni 1842 tot 15 september 1849; toegelicht door J.C. Rijk* (Amsterdam: Wed. C. van Hulst van Keulen 1851), *VL* (1851) 581-592.
- 197 C.W.P., Recensie van Girolamo Volpe, *Gedenkschriften van een voormalig kapucijnner monnik. Of schetsen van het tegenwoordig kloosterleven* (Amsterdam: Joh. van der Hey en zoon 1855), *VL* (1855-1) 453-456.
- 198 W.N. du Rieu, 'Een Nederlandsch vrijwilliger te Rome', *De Tijdspiegel* (1867-1) 35-39. Vgl. W.N. du Rieu, Recensie van *De struikrooverij in den kerkelijken staat. Gedenkschriften van Antonio Gasbaroni, vermaard rooverhoofdman in de provincie Frosinone, te boek gesteld door Pietro Masi, zijn metgezel in het gebergte en in den kerker, naar het oorspronkelijke handschrift bewerkt door een stafofficier bij de Fransche bezetting te Rome* (Amsterdam: J. Leendertz 1868), *De Tijdspiegel* (1869-2) 233-245.
- 199 Muller, 'C.T. Stork'.
- 200 S.Sr. Coronel, 'Uit de Achterhoek. Twee pleidooien voor den vrijen handel en tegen eene wettelijke regeling van den arbeid', *De Tijdspiegel* (1888-2) 252-175.

- 201 Streng, 'Realisme' in de kunst- en literatuurbeschouwing 215-216. Vgl. Streng, 'Het belang van het oog-enblik'; Streng, 'Opvattingen over individualiteit en algemeenheid'.
- 202 A. Pierson, Recensie van *Mémoires de Mme de Rémusat*, *De Tijdspiegel* (1880-1) 337-343.
- 203 A. Pierson, Recensie van *Mémoires de Mme de Rémusat*, *De Tijdspiegel* (1882-1) 263-264.
- 204 W.H. de Beaufort, 'Talleyrand's gedenkschriften', *De Gids* (1891-2) 330-343.
- 205 Recensie van *Jan Willem's Levensboek*. *Losse bladen verzameld door H.J. Schimmel* (Schiedam: H.A.M. Roelants 1896), *De Gids* (1896-2) 533-537.
- 206 Hughes, *Consciousness and society*, hoofdstuk 1: 'The decade of the 1890's: the revolt against positivism'; Kemperink, *Het verloren paradijs*, hoofdstuk 6: 'Een koningin met een ijzeren kroon: de wetenschap'.
- 207 Kemperink, *Het verloren paradijs* 217; Kemperink, 'Sensitivistische romans en verhalen rond de eeuwwisseling'; Kemperink en Schönau, 'De Nederlandse literatuur en de psychologie'; Ruiter en Smulders, *Literatuur en moderniteit*.
- 208 Tollebeek, *De toga van Fruin*, hoofdstuk 3: 'De vernieuwingsdrang der 'epigonen'', hoofdstuk 4: 'Huizinga: vernieuwer binnen een cultuurtraditie'.
- 209 W.G. Brill, 'Het oordeel van den apostel Paulus over de nieuwste letterkunde', *swv* (1891) 954-965.
- 210 A.W. Bronsveld, 'Kroniek', *swv* (1906).
- 211 A.W. Bronsveld, 'De kern van Augustinus' Confessiones', *swv* (1896) 877-895. Over de door Prof. Adolf Harnack bezorgde uitgave *Augustinus Confessionen* (Giessen: J. Ricker 1895).
- 212 H.P.G. Quack, Recensie van *Uit het leven van Mark Twain. Autobiografie* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink 1907), *De Gids* (1907-4) 610-611.
- 213 Te Velde, 'Viriliteit en opoffering'; Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef* 107, noot 59; Streng, "Die in hun jeugd gedroomd hebben...'. Mannelijkheid en dichterschap in de negentiende eeuw'.
- 214 Tollebeek en Bombet, 'De publieke en persoonlijke geschiedenis'.
- 215 Dudink, *Deugdzaam liberalisme* 79; Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef* 110, 116.
- 216 C.J. Wijnaendts Francken, 'Benjamin Franklin', *De Tijdspiegel* (1892-3) 379-407.
- 217 Frederik Rompel, 'De Wet en Kruger over den onafhankelijkheidsstrijd', *De Gids* (1903-2) 500-522.
- 218 Recensies van Helen Keller, *Mijne levensgeschiedenis* (Utrecht: J.G. Broese 1904), *De Gids* (1905-1) 162-163; *De Tijdspiegel* (1905-1) 356; *swv* (1905-1) 496-497.
- 219 De vrouwen die in de jaargang 1904 wel werden geportretteerd, waren Frederika Bremer, George Sand, Harriet Martineau, Harriet Beecher Stowe en Elisabeth Dorothea Schiller-Kodweiss, de moeder van de honderd jaar eerder overleden dichter Friedrich Schiller. Vgl. de lovende bespreking van Aletta Jacobs, *Uit het leven van merkwaardige vrouwen* (Amsterdam: F. van Rossen 1905), *De Huisvrouw*, 25 november 1905.
- 220 Willem Kloos, 'Literaire kroniek', *DNG* (1886-1) 316.
- 221 Recensie van A. Pierson, *Een pastory in den vreemde. Schetsen en herinneringen* (Utrecht: Kemink en Zoon 1857), *De Tijdspiegel* (1857-2) 443-447.
- 222 Recensie van *Een pastory in den vreemde*, *vl* (1859-1) 112-115.
- 223 Brief Allard Pierson aan A.C. Kruseman, 18 februari 1861. Universiteitsbibliotheek Leiden, LTK 1461.
- 224 Chonia (J.C. Kindermann), 'Een boek dat geeft naar mate men heeft', *De Tijdspiegel* (1862-1) 285-288.
- 225 Over de receptie van *Max Havelaar*: Maas, "Dat boek is meer dan een boek – het is een mensch"; Van der Meulen, *Multatuli*, hoofdstuk 16: 'De meest besproken man in Holland: het jaar van de Havelaar'. Met dank aan Saskia Pieterse.
- 226 P.J. Veth, 'Multatuli versus Droogstoppel, Slijmering en Co', *De Gids* (1860-2) 58-82, 233-269.
- 227 H. des Amorie van der Hoeven, 'Multatuli's grieven', *Bataviaasch Handelsblad*, 24, 27 en 31 oktober 1860.
- 228 Amorie van der Hoeven, 'Multatuli's Grieven', *Bataviaasch Handelsblad*, 24 oktober 1860.
- 229 W.J. Knoop, 'Een officier van ons Indisch leger', *De Tijdspiegel* (1888-2) 276-312.
- 230 Van den Berg, 'Laveren tussen Huet en Heidegger'.
- 231 Streng, "Waar waarachtige poëzij mij aangrijpt".
- 232 Charles Boissevain, 'Iets over het lezen van romans', *De Gids* (1875-1) 178-216.
- 233 Over Boissevain en de karaktervorming: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef* 153-161.
- 234 J.M., 'Iets over de poëzij in de negentiende eeuw', *vl* 1858. Geciteerd in Streng, 'Realisme' in de kunst- en literatuurbeschouwing 107.

- 235 Van der Meulen, *Multatuli* 738-739.
- 236 Willem Kloos, 'Literaire kroniek', *DNG* (1904) 607-622.
- 237 A.W. Bronsveld, 'Bibliographisch Album', *swv* (1904) 359-366.
- 238 KVB, PPA 465-8: Prospectus voor *Augustinus' belijdenissen*, 1903; Najaarsaanbieding met aankondiging van de tweede herziene uitgave van *Augustinus' belijdenissen*, z.j.; PPA 466-3: Prospectus voor *Augustinus' belijdenissen*, 1907.
- 239 Van Boven, *Een hoofdstuk apart*; Van Boven, 'Schrijven als beroep'.
- 240 Annie Salomons, *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* (Amsterdam 1986 [oorspr. 1915]) 227. Vgl. Etty, "Ik kan goed luisteren, dat vinden mannen heerlijk".
- 241 Reclamefolder voor werken van Annie Salomons / Ada Gerlo bij de Wereldbibliotheek, z.j. [ca. 1930]. IAV, Biografische knipselmap Annie Salomons (no 1022). Over het succes en de impact van Hilda van Suylenburg; Dieteren, 'Strijd om Hilda'; Bosch, 'Honderd jaar Hilda van Suylenburg'; Grever en Waaldijk, *Feministische openbaarheid* 204-211; Braun, 'Vrouwenleven'.
- 242 Elise Soer, 'Onze leestafel', *De Tijdspiegel* (1915-2) 283-285.
- 243 Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, Recensie van Ada Gerlo, *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* (Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur 1915), *DNG* (1915-2), 753-757
- 244 Hein Boeken, 'Aanteekeningen over kunst en letteren', *DNG* (1915-2) 257-259.
- 245 De vertaling werd verzorgd door rabbi J. Lopez Cardozo en de joodse prozaschrijver Samuel Goudsmit.
- 246 De Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek* 65 e.v.
- 247 Idem 75.
- 248 Idem 76 e.v.
- 249 Idem; Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 21.
- 250 Website Arbeiderspers, <http://privé-domeinreeks.nl>, 27 februari 2008; Peter Nijssen, Lezing over de Privé-domeinreeks tijdens het door de Jan Campert Stichting georganiseerde congres 'Schaamte en schandaal. De grenzen van het schrijverschap', Den Haag, 31 oktober 2003.
- 251 Sontrop en Ros, *Privé-domein* 9.
- 252 Nijssen, Lezing over de Privé-domeinreeks, 31 oktober 2003.
- 253 Grosskurth, 'Where was Rousseau?'; Gray, 'Self-made men, self-narrated lives'; Lejeune, 'Autobiography and social history in the nineteenth century'; Baggerman, 'Autobiography and family memory in the nineteenth century'; Baggerman, 'Het einde van de autobiografie'; Baggerman, 'Tijd en identiteit. De opkomst van de autobiografie in de lange negentiende eeuw'.
- 254 Lejeune, 'Autobiography and literary history' 158-159.
- 255 Marcus, *Auto/biographical discourses* 9.
- 256 Rinehart, 'The Victorian approach to autobiography'. Rinehart is tevens auteur van het ongepubliceerde proefschrift *Studies in Victorian Autobiography* (University of Wisconsin 1951).
- 257 Marcus, *Auto/biographical discourses*, hoofdstuk 1: 'Identity into form: nineteenth-century auto/biographical discourse'.

HOOFDSTUK 5 Strijd om schrijverschap.

Publicatiestrategieën van vrouwelijke autobiografen

Inleiding

‘De mensch is, als ’t ware, een boek,’ schreef een criticus in 1889: ‘Er zijn folio boekdeelen en er zijn 16mo’s; het eene boek is fraai gebonden, het andere in eenvoudigen band; het eene is op zwaar, het andere op dun papier; het eene heeft vroomheid en deugd tot onderwerp, het andere (en zoo zijn er maar al te veel) is een pamflet, vol zedeloosheid en dwaasheid (...).’¹ Elk mens was misschien een boek, maar eigentijdse critici vonden niet alle mensen even geschikt om een boek over zichzelf te publiceren. Zij verwachtten van de autobiograaf een verhaal van algemeen belang. Uit het voorgaande hoofdstuk bleek dat de opvattingen over een ‘goede’ autobiografie consequenties hadden voor de toegang van vrouwelijke autobiografen tot het genre.

In het onderzoek naar de verhouding tussen vrouwen en de autobiografie geldt de spanning tussen het auteurschap en het vrouwelijk ideaal als een verklaring voor het geringe aantal autobiografieën van schrijfsters.² In een tijd dat vrouwen werden geacht hun bestemming in huishouden en moederschap te vinden, was het zelfs voor succesvolle vrouwelijke auteurs moeilijk om zelfbewust over hun eigen carrière te schrijven.³ Dat betekent niet dat negentiende-eeuwse vrouwen geen autobiografieën publiceerden. De Amerikaanse letterkundige Linda H. Peterson stelt zelfs dat de levensverhalen van Engelse vrouwen vanaf het begin van de negentiende eeuw deel waren van de ‘algemene’ autobiografische tradities. Zo publiceerden historische gezelschappen familiememoires die in de zeventiende en achttiende eeuw door vrouwen waren geschreven. In de serie *Autobiography. A collection of the most instructive and amusing lives ever published, written by the parties themselves* (1826-1833) verschenen autobiografische teksten van beide seksen, en quakers publiceerden in de *Friend’s library* (1837-1850) oude bekeringsgeschiedenissen van zowel mannen als vrouwen.⁴

Vooralsnog is het aandeel van negentiende-eeuwse vrouwen binnen het genre onduidelijk, omdat de meeste studies zich beperken tot de (inhouds)analyse van een klein aantal autobiografieën. Mijn aanpak is anders. In deze studie staat namelijk de Nederlandse markt voor autobiografieën centraal. In dit hoofdstuk onderzoek ik de positie van vrouwelijke autobiografen op de boekenmarkt. Eerst bespreek ik het marktaandeel van vrouwelijke autobiografen in kwantitatieve zin. Vervolgens zal ik op basis van het vertaalbeleid uiteen zetten voor welk type vrouwenlevens er plaats was op de Nederlandse boekenmarkt. Daarbij besteed ik ook aandacht aan het oorspronkelijke Nederlandse aanbod. Ten slotte behandel ik de publicatiestrategieën van Nederlandse autobiografes: op welke wijzen wisten zij zich via de publicatie van een boek als de auteurs van hun eigen leven te presenteren en het autobiografisch schrijverschap te claimen?

Vrouwelijke autobiografen op de Nederlandse boekenmarkt

Het marktaandeel van vrouwelijke autobiografen

Mijn selectie uit het *Repertorium van gedrukte egodocumenten* telt 783 titels van autobiografieën die in de periode 1850-1918 werden gepubliceerd. Daarvan hebben er 51 betrekking op het leven van een vrouw. Dat betekent dat vrouwen in de oorspronkelijk Nederlandse productie van autobiografieën een aandeel van 6,5 procent hadden. Op de Nederlandse boekenmarkt verschenen echter ook vertalingen. Om de marktpositie van vrouwelijke autobiografen te bepalen, is het dus nuttig andermaal te kijken naar het aanbod in 1850, 1870, 1890 en 1910. Via de steekproef vond ik voor de vier onderzochte jaren 93 autobiografieën. Daarvan zijn er zestien geschreven door een vrouw. Dat brengt het aandeel van vrouwelijke autobiografen binnen het totale aanbod op gemiddeld zeventien procent. In 1850 en 1890 lag dat aandeel ruim lager, maar in 1870 en 1910 was het aandeel groter, respectievelijk 23 en 27 procent (tabel 5.1).

Het tamelijk hoge aantal autobiografieën van vrouwen in het Nederlandse aanbod is voor een belangrijk deel te danken aan vertalingen, zoals blijkt uit tabel 5.2. Van de zestien titels waren er tien vertaald uit het Engels (6), Zweeds (2) en Duits (2). Het corpus autobiografieën van vrouwen bestaat dus voor bijna tweederde uit vertaalde werken. Dat is veel hoger dan het algemene beeld dat ik in hoofdstuk 2 schetste: uit de steekproef bleek dat gemiddeld slechts 28 procent van de autobiografieën uit het buitenland afkomstig was.

Tabel 5.1: Autobiografieën van vrouwen op de Nederlandse boekenmarkt, 1850, 1870, 1890, 1910

	<i>Aantal autobiografieën</i>	<i>Autobiografieën van vrouwen</i>	<i>%</i>
1850	11	0	0 %
1870	22	5	23 %
1890	30	3	10 %
1910	30	8	27 %
Totaal	93	16	17 %

Tabel 5.2: Verhouding vertaalde en onvertaalde autobiografieën van vrouwen, 1850, 1870, 1890, 1910

	<i>Autobiografieën van vrouwen</i>	<i>Oorspronkelijk Nederlands</i>	<i>Vertaald</i>
1850	0	-	-
1870	5	1	4
1890	3	2	1
1910	8	3	5
Totaal	16	6	10

Uit de tellingen blijkt dat autobiografieën van vrouwelijke auteurs vanaf 1870 circa eenvijfde van het aanbod vertegenwoordigden. Die bevinding wordt bevestigd in de lijsten met buitenlandse boeken die in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* verschenen. Via de steekproef vond ik 79 autobiografieën, waarvan er veertien door vrouwen waren geschreven. Vrouwen vertegenwoordigden gemiddeld dus achttien procent van het buitenlandse aanbod autobiografieën dat in Nederland onder de aandacht van boekverkopers werd

gebracht. Uit het receptieonderzoek ontstaat een soortgelijk beeld. Van de 310 boeken die in de onderzochte tijdschriften werden besproken, waren er 66 geschreven door vrouwen (21 procent). Het merendeel van deze boeken werd besproken in het 'vrouwentijdschrift' *De Huisvrouw*.

Omdat vrouwen in de onderzoeksperiode niet vanzelfsprekend toegang hadden tot het publieke domein, is het de moeite waard nader te onderzoeken aan welke vrouwelijke autobiografen de boekenmarkt ruimte bood. Op die manier probeer ik voor deze groep meer zicht te krijgen op de interactie tussen publicerende autobiografen en actoren op de boekenmarkt. Voor dit doel maakte ik een lijst met alle titels van autobiografieën van vrouwen die ik vond in de onderzochte bronnen. Deze lijst (Bijlage V) bevat zowel oorspronkelijke als vertaalde en onvertaalde titels, en biedt aanknopingspunten voor een inhoudelijke marktverkenning. Daarbij vormen de vertaalde titels het vertrekpunt. Uitgevers steken hun tijd, geld en moeite immers in de vertaling van boeken die zij voor de Nederlandse boekenmarkt kansrijk achten. Aanvullend schets ik ook een beeld van het oorspronkelijk Nederlandse aanbod.

Bekeerlingen

In hoofdstuk 2 bleek dat uitgevers relatief veel bekeringsgeschiedenissen uit het Engels en Duits lieten vertalen. Er verschenen echter weinig bekeringsverhalen van buitenlandse vrouwen op de Nederlandse boekenmarkt. Daarentegen bestond een groot deel van de oorspronkelijk Nederlandse autobiografieën van vrouwen uit bekeringsgeschiedenissen. Twaalf van de 51 vrouwelijke autobiografen uit het *Repertorium* beschreven hun bekering. Bijna een kwart van de Nederlandse autobiografes was dus actief in het bekeringsgenre. Op zich is dit niet verrassend. De oudste sporen van vrouwelijk schrijven zijn te vinden in de religieuze sfeer van het klooster.⁵ Daar werden op bevel van biechtvaders ook spirituele autobiografieën geschreven. Bekend is het *Libro de la vida* van de Spaanse Teresa de Avila. Voor de Nederlanden kan gedacht worden aan het autobiografische werk van semi-religieuzen als Joanna van Randenraedt en Elisabeth Strouven, en de autobiografieën van Antoinette Bourignon die zich in de zeventiende eeuw vanuit de marge van de katholieke kerk tot spiritueel leidsvrouw ontwikkelde.⁶

Hoewel de Nederlandse katholieken zich na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 begonnen te emanciperen, publiceerden zij in de onderzoeksperiode weinig bekeringsgeschiedenissen. Deze autobiografieën verschenen wel in vertaling. Zo presenteerde de katholieke uitgever P.H. Robijns in 1870 de eerste aflevering van *Galerij van beroemde bekeerlingen der negentiende eeuw* (1870-1878), een vertaling van *Convertiten-Bilder aus dem 19en Jahrhundert* (1865-1870). De auteur, David August Rosenthal, beoogde met deze vijfdelige bundel een internationaal biografisch monument van het katholicisme. Dat was enerzijds bedoeld als middel om de katholieke kerk te verdedigen tegen 'de hatelijkste logens en lasteringen', anderzijds als tegenwicht tegen de veelal door protestanten samengestelde biografische woordenboeken en encyclopedieën.⁷ Volgens vertaler S.P. Markaf was de aanleiding voor de Nederlandse uitgave het enorme succes van *Mrs. Fanny Maria Pittar. Eene protestante door den bijbel bekeerd tot het katholicismus. Door haar zelve beschreven* (Amsterdam: P.H. Robijns 1870).⁸ Deze oorspronkelijk Engelse autobiografie kreeg in Nederland een 'buitengewone bijval' en het boek was 'in weinige weken zoo goed als uitverkocht', aldus Markaf.⁹ Voordat Pittars bekeringsgeschiedenis in 1875 werd herdrukt,

verscheen haar levensverhaal in de *Galerij van beroemde bekeerlingen der negentiende eeuw*. De Nederlandse editie bevat tevens auto/biografieën van drie Nederlandse katholieke mannen.¹⁰ De enige Nederlandse vrouw die in de onderzoeksperiode een katholieke bekeringsgeschiedenis publiceerde, was de voormalige anarchiste Henriëtte Hoogeveen. In 1916 verscheen haar kerkelijk goedgekeurde autobiografie onder de titel *Van anarchist tot katholiek* (Amsterdam: De Tijd 1916).¹¹

Hoewel er voorbeelden zijn van door katholieken geschreven bekeringsgeschiedenissen, bleef dit genre in de periode 1850-1918 grotendeels in handen van bevindelijk gereformeerden. Binnen de piëtistische subcultuur van de conventikels werd relatief weinig verschil gemaakt tussen mannen en vrouwen: als vanzelfsprekend vertelden vrouwen in de vrome gezelschappen over hun bekering en ook hun levensverhalen verschenen in druk.¹² De achttiende-eeuwse bekeringsgeschiedenis van Eva van de Groe was in dit genre zelfs een van de populairste titels, die vanaf de eerste uitgave in 1838 steeds opnieuw werd herdrukt.¹³ Het bekeringsverhaal van Christina van den Brink moet eveneens populair zijn geweest. Voor het eerst gedrukt rond 1840, verscheen in 1890 de negende druk van *De weg welke God gehouden heeft met Christina van den Brink, geboren te Vaassen, den 5 januarij 1747, en overleden te Apeldoorn, den 12 juli 1817. Door haar zelve opgeteekend* (Zutphen: W.C. Wansleven).¹⁴

Van den Brinks bekeringsverhaal werd een klassieker in het genre; het verscheen in *De christelijke adversaria of verzameling van levens- en bekeeringsgeschiedenissen. Uit den ouden en nieuwen tijd* (Doesburg: J.C. van Schenk Brill 1870).¹⁵ Deze bundel bevat zestien levens- en sterfverhalen van binnen- en buitenlandse geloofshelden, variërend van Maarten Luther, Johannes Calvijn en Johannes Knox tot Bernhardus Smytegelt, Jodocus van Lodenstein en Hermanus Hermsen. Vier van de zestien verhalen handelen over een vrouw.¹⁶ De aanwezigheid van vrouwen lijkt niets bijzonder te zijn geweest. In het voorwoord van de bundel schreef de predikant Peter Deetman zelfs expliciet dat er geen verschil was tussen de diverse bekeringsverhalen:

‘Gij zult bij het lezen der hier volgende Christelijke Adversaria in hoofdzaak telkens hetzelfde terugvinden. Verschillend zijn de leidingen Gods met zijn volk. Sommige steenen worden met geweld en kracht door den Heere uit de steenrots Adam, andere langzamerhand losgemaakt en bereid door den hamer van zijn woord. In hoofdzaak echter is de bekeering van alle kinderen Gods een. Allen leeren immers, hoe verschillend ook de wijze waarop en de mate hoeveel, een hartelijk leedwezen kennen van wege hunne zonden, deze hoe langer hoe meer haten en vlieden, en voorts eene hartelijke vreugde in God smaken door Christus en eene lust en liefde om naar den wil van God in alle goede werken te leven.’¹⁷

Als vanzelfsprekend vonden vrouwen een plaats in de galerij van geloofshelden die lezers via *De christelijke adversaria* kregen voorgeschoteld. Ook meer eigentijdse vrouwen wisten zich in dit genre als autobiograaf te profileren. De hele onderzoeksperiode verschenen er protestantse bekeringsverhalen van vrouwen als de bewaarschoolleidster Christjane Coeland (1876), de vissersvrouw Maartje Beket (1900) en de naaister Grietje de Vries (1915). Afgezien van de katholieke titels werden er binnen het genre van de bekeringsgeschiedenis geen titels van buitenlandse vrouwen vertaald.

Omslag van *Eenvoudig verhaal bevattende de weg, welke de Heere gehouden heeft in de bewerking tot zaligheid met Grietje de Vries, geboren 24 oktober 1842 en overleden te Amsterdam 22 januari 1915* (Nieuwer Ter Aa: Gebr. Den Hertog ca. 1915). Collectie Marijke Huisman.

Christelijke heldinnen

Een type vrouwelijke autobiograaf dat de hele onderzoeksperiode op een vertaling kon rekenen, was de christelijke heldin: de vrouw die zich vanuit haar (protestantse) geloofs-overtuiging inzette voor zieken en zwakkeren in de samenleving. Lang voordat het recht op vrouwenarbeid binnen de georganiseerde vrouwenbeweging een thema werd, vonden middenklassevrouwen aldus een arbeidskring in allerlei vormen van sociaal-christelijk liefdadigheidswerk.¹⁸ Sociaal actieve vrouwen als de gevangenisvormster Elisabeth Fry en de verpleegster Florence Nightingale werden zelfs internationaal beroemd. Die roem dankten zij grotendeels aan de media. Hun levensverhalen verschenen in kranten, tijdschriften en biografische reeksen.¹⁹ Ze golden voor tijdgenoten als toonbeelden van christelijke naastenliefde die bewezen dat er op het vlak van het 'liefdewerk' een taak voor vrouwen lag. Vanuit de gedachte dat zij een speciale taak of roeping hadden, wisten sommige vrouwen zich tevens als autobiograaf te profileren. Zulke autobiografieën werden kennelijk geschikt bevonden voor de Nederlandse markt, want deze titels verschenen in vertaling.

Een voorbeeld van een christelijke heldin is Amalia Sieveking. Nadat zij in 1832 in Hamburg de Weiblicher Verein für Armen- und Krankenpflege had opgericht, nam de Groninger theoloog Petrus Hofstede de Groot in 1838 het initiatief tot een vergelijkbare vrouwenvereniging.²⁰ Opdat Sievekings voorbeeld na haar dood bleef doorwerken, verscheen *Ter nagedachtenis aan mijne jonge vriendinnen, in de eerste plaats aan diegenen, welke mij van aangezicht kennen. Door Amalia Wilhelmina Sieveking* (Groningen: Erven C.M. van Bolhuis Hoitsema 1863).²¹ Daarin beschreef de ongetrouwde Sieveking hoe God haar een levensbestemming in het 'liefdewerk' had gegeven. Dat bewees dat het huwelijk niet de enige bestemming voor vrouwen was, en ze hoopte dat het jongere geslacht haar voorbeeld zou volgen. Datzelfde hoopte de anonieme schrijver van het voorwoord: 'Die uitgave werke mede, dat menig lief en goed meisje reeds vroeg eenen arbeid der liefde zoeke, welke meer waar genot schenkt, dan de wereld in alle vermaken haar ooit kan geven!'²²

Hoe dominant het model van de christelijke heldin voor vrouwelijke autobiografen was, blijkt uit de vertaling van *Wonderful adventures of Mrs. Seacole in many lands* (London: James Blackwood 1857), die al in hoofdstuk 4 ter sprake kwam. In deze autobiografie verhaalde de Jamaicaans-Schotse weduwe Mary Seacole over haar leven, dat zich deels afspeelde in de Krim. Tijdens de Krimoorlog (1853-1856) dreef ze in de buurt van Balaclava een hotel annex winkel, waar ze ook gewonde Britse soldaten verzorgde. Door de berichtgeving van de *Times*-correspondent W.H. Russell werd 'Mother Seacole' een bekende persoonlijkheid: in december 1856, tien maanden na het einde van de oorlog, verscheen in *Punch* een gedicht over Seacole, ze was hoofdfiguur in de opera 'The Mother of the Regiment' en in juli 1857 organiseerden militairen een festival ter ere van hun verpleegster.²³ Hoewel Mary Seacole in Engeland een beroemdheid was, zat ze na afloop van de Krimoorlog zonder geld. Kort voor het einde van de strijd had ze nog nieuwe goederen ingeslagen, maar die waren ineens onverkoopbaar en haar bedrijf ging failliet. Ze had echter nog haar naam, en zeer waarschijnlijk publiceerde ze haar autobiografie om financiële redenen.²⁴ De autobiografie werd een succes; nog hetzelfde jaar verscheen een tweede druk en volgens Lorraine Mercer verdiende Seacole met haar boek genoeg om 'goed te kunnen leven'.²⁵

In het Nederlands verscheen de autobiografie als *Mary Seacole's avonturen in de West en in de Krim, of het belangwekkende leven eener heldinne der barmhartigheid* (Rotterdam: P.C. Hoog 1857).²⁶ De toevoeging van de ondertitel heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de

schrijfster niet helemaal was in te passen in het beeld van de christelijke heldin. In de eerste plaats was Mary Seacole zwart. Ten tweede schreef ze niet over haar geloof, er was ook geen sprake van een roeping. Toch probeerde de vertaler, de predikant Jacob Jongeneel, haar via het voorwoord in het beeld van de christelijke heldin te voegen. Hij vergeleek Seacole met Florence Nightingale, omdat beiden hun 'vrouwenmoed en vrouwenliefde' hadden ingezet voor de slachtoffers van de Krimoorlog. Hij kon echter niet ontkennen dat er naar 'stand en inborst' een verschil was tussen 'de beschaafde zuster van liefdadigheid' en 'de burgervrouw, de kosthuishoudster en zoetelaarster (...), de gulle, bruinkleurige weduw'. Hij vond tevens dat Seacole wel wat zelfingenomen was en vermeldde dat zij haar autobiografie voor geld had geschreven, maar hij adviseerde de lezers zich niet te storen aan haar zwakheden en de schrijfster te waarderen om haar 'waarachtige, moedige menschenmin':

'Mary Seacole's leven vinde ook in Nederland – waar de barmhartigheid als eene zuster te huis is, waar vrouwenmoed ook mannen tot bewondering en geestdrift vermag te wekken, waar doortastendheid en menschlievend handelen zooveel hooger wordt geschat, dan mooi en temend praten – een gunstig onthaal; en de vreemdelinge, die onder vreemden heeft gearbeid, worde er ontvangen als zielsverwante van ieder regtgeaard menschenvriend en iedere liefdevolle vrouw.'²⁷

Via allerlei vormen van sociaal-christelijk werk veroverden vrouwen in de tweede helft van de negentiende eeuw een plaats in het publieke domein. Feministen uit de kring van *De Huisvrouw* betoogden dan ook dat vrouwen recht op onderwijs en arbeid hadden, juist omdat ze als vrouwen een eigen missie in de wereld hadden. Als bewijs voor die missie publiceerde het tijdschrift talloze biografieën van maatschappelijk actieve vrouwen. Vooral in de jaren 1890 verwees de redactie ook naar autobiografieën van bijvoorbeeld de doktore Elizabeth Blackwell en Frances Willard, voorzitter van de internationale vrouwenmatigheidsvereniging. Deze boeken werden niet in het Nederlands vertaald, maar in 1909 verscheen wel een vertaling van *Souvenirs et pensées* (1907), de autobiografie van Josephine E. Butler. Zij was een Engelse quaker die na het overlijden van een dochtertje naar eigen zeggen door God was geroepen een kruistocht te beginnen tegen de georganiseerde zonde: prostitutie. Nadat zij door middel van een Europese toernee medestanders had verzameld, werd in 1875 de Fédération Abolitioniste Internationale opgericht. De predikant Hendrik Pierson nam in 1878 het initiatief tot de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie; zes jaar later, in 1884, begonnen de door het Réveil beïnvloede zussen Marianne Klerck-van Hogendorp en Anna van Hogendorp de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn. Dit is de eerste Nederlandse vrouwenorganisatie met een politiek doel.²⁸

Josephine Butler was een fenomeen; in een tijd dat vrouwen niet werden geacht in het openbaar te spreken, profileerde zij zich vanuit een religieuze bevlogenheid als een alom erkende leidsvrouw. Haar persoon was onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de Fédération Abolitioniste Internationale, zo stelde voorzitter James Stuart in een 'In Memoriam'.²⁹ Direct na haar dood werd daarom besloten een 'levensbeschrijving' van Butler te maken, maar zij bleek zelf te hebben bepaald dat er 'geen biografie of particuliere correspondentie het licht zou zien'.³⁰ Als gevolg daarvan werd *Souvenirs et pensées* een compilatie van fragmenten uit Butlers eerder gepubliceerde biografieën over haar vader en echtgenoot, haar *Personal reminiscences of a great crusade* (1896) en diverse brochures.

Anna van Hogendorp verzorgde de Nederlandse vertaling van Butlers autobiografie, die in het Nederlands verscheen als *Herinneringen* (Utrecht: Kemink en Zoon 1909). De vertaalster had de *Pensées* buiten beschouwing gelaten.³¹ Ze voegde wel een ‘Naschrift’ toe. Daarin schreef Van Hogendorp teleurgesteld te zijn geweest over *Souvenirs et pensées*. Weliswaar ‘bespieden wij de schrijfster zelve, de overwegingen van haar eigen gemoed, de diepste roerselen van haar eigen ziel’, maar in de compilatie van (auto)biografische fragmenten lag volgens Anna van Hogendorp te veel nadruk op de periode voordat de Fédération Abolitioniste Internationale werd opgericht. In het ‘Naschrift’ schetste ze daarom zelf een geschiedenis van de organisatie, toegespitst op het aandeel van Josephine Butler, de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie en haar eigen Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn. Daarin claimde ze de strijd tegen prostitutie bovendien als een vrouwenzaak:

‘Goddank, de stem in de woestijn heeft nog niet uitgeklonken. En dat is noodig ook. Want onder de rijken van het vasteland is er nog niet één, dat eerlijk en voorgoed de slavernij der vrouw heeft opgeheven. Vrouwen voelen het overal en vereenigen zich met den man ten heiligen strijd. Zij waardeeren der mannen hulp en steun. Zonder dien zouden zij haar doel niet bereiken. Doch de zaak is de hare, het beslissend woord is aan haar, omdat zij alleen het woord der bevrijding kent. Ook in Nederland zijn er door het woord van Mevrouw Butler, vrouwen verwekt, die de geestelijke wapenen niet schromen te hanteren. De vruchten van haar werk worden reeds gezien. Moge ook door dit geschrift haar aantal vermeerderen, haar moed worden aangevuurd!’³²

Anna van Hogendorp beschreef het leven van Butler in het kader van de geschiedenis van de internationale anti-prostitutiebeweging, terwijl Butler zelf vooral over haar roeping verhaalde. Van Hogendorp legde niet de nadruk op het religieuze aspect, maar op datgene wat Butler in het publieke domein tot stand had gebracht. Daarmee transformeerde de vertaalster Butlers autobiografie van een bekeringsverhaal tot een vorm van (proto-feministische) geschiedschrijving. Op die manier sloot de vertaalster aan bij de heersende opvattingen over de autobiografie en de historische waarde daarvan. Uit het vorige hoofdstuk bleek immers dat critici de notie ‘geschiedenis’ beperkten tot datgene wat zich afspeelde in het publieke domein.

Van Hogendorps accentverschuiving is kenmerkend voor de ontwikkeling van de vrouwenautobiografie op de Nederlandse boekenmarkt: toen vrouwen met een ‘roeping’ zich in het publieke domein hadden ‘bewezen’, werden zij rond 1900 deel van de geschiedenis. Dat legitimeerde de publicatie van een niet-spirituele autobiografie over hun activiteiten in de wereld. Tot het begin van de twintigste eeuw verschenen er echter alleen autobiografieën van buitenlandse vrouwen die actief waren in het sociaal-christelijke werk. Dat veranderde in 1903, toen de Afdeling Groningen der Nationale Christen Geheelonthouders Vereeniging veertig jaar bestond. Dit jubileum was voor Magdalena de Ranitz aanleiding een autobiografische schets te publiceren. Haar leven was namelijk de geschiedenis van deze organisatie.

Magdalena de Ranitz was een vrome burgemeestersdochter.³³ Geïnspireerd door het Réveil werd ze begin jaren 1860 lid van de Vrouwenveereniging te Groningen, de vereniging die was opgericht naar het voorbeeld van Sievekings Weiblicher Verein für Armen- und Krankenpflege. De leden van deze vereniging hielden zich bezig met armenbezoek en

-hulp in de verschillende 'kluften' (buurschappen) van de stad Groningen. Die hulp bestond deels uit bijbelonderwijs, maar in 1862 beseftte De Ranitz dat evangelisatie geen zin had als niet tegelijkertijd het drankmisbruik onder de armen werd aangepakt. In februari 1863 organiseerde ze daarom een openbare bijeenkomst waar ze na de bijbellezing voorstelde een geheelonthoudersvereniging te stichten. Dat voorstel werd door de aanwezigen aangenomen en in oktober 1863 hield het Christelijk Kluchtverbond in de 2de Klucht, tot onthouding van alle bedwelmende dranken haar eerste vergadering. In 1884 sloot het Christelijk Kluchtverbond zich aan bij de Nationale Christen-Geheelonthouders Vereniging, in 1881 opgericht door Adama van Scheltema.³⁴ Ter ere van het 40-jarig jubileum organiseerde de vereniging in 1903 een feestavond waar De Ranitz uitgebreid gehuldigd werd. Zelf hield de grondlegster een autobiografisch getinte toespraak over de geschiedenis van de vereniging, die samen met andere toespraken en een naschrift werd gepubliceerd in de brochure *Een arbeid van veertig jaren, 1863-1903. Gedenkschriften ter herinnering aan den arbeid van Mejonkvrouw M.W. de Ranitz te Groningen ter bevordering van de christelijke nuchterheid* (Groningen: A. Arnolli 1903).

Vanouds gaven jubilea aanleiding tot de publicatie van een autobiografie. Predikanten publiceerden hun autobiografische herinneringen vaak in het kader van een 25-, 40- of 50-jarig ambtsjubileum en ook de memoires van hoogleraren verschenen meestal rondom een jubileum. Rond de eeuwwisseling werd de band tussen de autobiografie en het jubileum voor mannen losser, maar na 1900 vonden vrouwen in jubilea van hun eigen organisaties juist de aanleiding voor de publicatie van persoonlijke herinneringen. Zo publiceerde Johanna Naber het op haar eigen herinneringen gebaseerde gedenkboek *Na tien jaren 1898-1908. Herinnering der Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid* (Groningen: G. Römelingh 1908). Later volgde *Na XXV jaren, 1898-1923. Het feminisme in zijnen bloei en in zijne voleinding* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink 1923). Dit boek beschouwde Naber als een soort memoires, maar ze schreef geen autobiografie.³⁵ Een van de meest vooraanstaande Nederlandse feministen publiceerde wel een autobiografie. *Herinneringen van Dr. Aletta H. Jacobs* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1924) verscheen ter ere van Jacobs' zeventigste verjaardag en was bedoeld als een geschiedenis van de vrouwenbeweging.³⁶

Een jubileum rechtvaardigde als het ware de publicatie van een autobiografie, maar vanwege het historisch belang publiceerden sommige autobiografen ook zonder zo'n directe aanleiding een levensboek. Veel autobiografen verantwoordden de publicatie het liefst wel met een beroep op een externe impuls, in de regel een verzoek van vrienden of bekenden.³⁷ 'De traditionele vrienden, die iemand verlokken of verleiden om levensherinneringen uit te geven, hebben bij mij ook niet ontbroken', schreef Domela Nieuwenhuis in het voorwoord bij *Van christen tot anarchist* (1910).³⁸ De verwijzing naar vrienden was niet uniek voor autobiografen; allerlei schrijvers bedienden zich van deze strategie, die was bedoeld om de schijn van ijdelheid te voorkomen en zich in te dekken tegen kritiek.³⁹

Vrouwelijke autobiografen hadden eveneens vrienden die hen stimuleerden de geschiedenis van hun levenswerk te documenteren. *Gods kracht in zwakheid volbracht – of – het begin der Salatiga-zending. Voorafgegaan door eenige herinneringen uit mijn levensreis* (Utrecht: P. den Boer 1905) was volgens Elisabeth Jacoba van Vollenhoven-de Wildt het gevolg van een 'dringend verzoek mijner kinderen en vrienden' om 'iets mede te deelen omtrent het uitstrooien van het zaadje, dat zich thans onder goddelijke zegen tot zulk een boom met zijne al meer en meer uitbreidende vertakkingen ontwikkeld heeft'.⁴⁰ Anders dan De Ranitz beperkte Van Vollenhoven-de Wildt zich niet tot een korte schets van haar levenwerk, de

Elisabeth Jacoba van Vollenhoven-De Wildt, circa 1900. Het Utrechts Archief.

Salatiga-zending.⁴¹ Zij vond het nodig het boek te beginnen met ‘vroegere tijden, die in nauw verband staan tot mijn levensloop, vooral in betrekking tot de heerlijke beloften, zoo herhaaldelijk in de Schrift ons gegeven voor kinderen en kindskinderen’.⁴² Juist door de voorgeschiedenis te schetsen, werd het voor Elisabeth mogelijk zich in het hoofdstuk ‘Bekeering’ te presenteren als een vrouw die een opdracht kreeg. Die opdracht keert terug aan het einde van haar autobiografie. Dan spoort ze al haar lezers aan hun levens in dienst van het evangelie te stellen:

‘En nu, eer wij scheiden, mijne waarde lezers, de jeugdige van jaren niet ’t minst, laat mij u nog den grootmoederlijke raad geven: leg al de gaven, u door God geschonken, aan Zijne voeten neer opdat Hij zelf u leere ze te besteden in Zijnen dienst, tot verheerlijking van Zijnen grooten Naam, en tot heil van onsterfelijke zielen, bedenken- de dat dit korte of iets langere leven slechts eene voorbereiding is, voor het ware eeu- wige leven hiernamaals, dan zult ook gij de groote voldoening smaken, dat Zijne kracht ook in uwe zwakheid volbracht wordt.’⁴³

Aansluitend bij het bekeringsgenre verschenen er op de Nederlandse boekenmarkt in de hele onderzoeksperiode autobiografieën van buitenlandse vrouwen die zich vanuit een goddelijke roeping in het openbare leven manifesteerden. Vanwege hun arbeid in het publieke domein werden zij deel van de geschiedenis, en dat gaf na 1900 aanleiding tot de publicatie van autobiografieën waarin zowel buitenlandse als Nederlandse vrouwen ver- slag deden van hun levenswerk. Deze boeken dienden als vorm van (vrouwen)geschied- schrijving, maar de grens met het traditionele bekeringsverhaal is niet altijd scherp te trekken.

Historische vrouwen

Uit het vorige hoofdstuk bleek dat het voor vrouwen in het algemeen lastig was herinne- ringen te schrijven die aansloten bij de heersende conceptie van geschiedenis. Een uitzon- dering vormden Franse vrouwen die direct of indirect bij de revolutionaire ontwikkelin- gen in de recente geschiedenis waren betrokken. Zo meende Allard Pierson dat ‘de toe- komstige geschiedschrijver van den ontwikkelingsgang der denkbeelden in onzen tijd’ de *Souvenirs de 1848* (1879) van George Sand niet ongelezen mocht laten.⁴⁴ Dezelfde Pierson had tot op zekere hoogte waardering voor de *Memoires de Madame de Rémusat* (1880), de hof- dame van Joséphine Bonaparte.⁴⁵ Voorts was er aandacht voor bijvoorbeeld de *Mémoires de Madame la Duchesse de Gontaut, gouvernante des enfants de France pendant la Restauration, 1773- 1836* (1891) en *Mémoires de la comtesse de Boigne, née d’Osmond* (1907-1908), die bevriend was geweest met koningin Marie-Amélie de Bourbon.⁴⁶ Dergelijke herinneringen werden niet alleen in de tijdschriften opgemerkt. Ook de lijsten met buitenlandse boeken in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* bevatten titels als *Mémoires d’exil* (1870) van Hermione Quinet, *Souvenirs intimes de la cour des Tuileries* (1890) van A. Carette-Bouvet, *Souvenirs de la Comtesse de la Bouëra. La guerre de la Vendée 1793-1796* (1890) en *Madame de Pompadour, d’après le journal de sa femme de chambre* (1910).

Herinneringen van Franse vrouwen die voor critici als historisch relevant golden, werden zelden tot nooit vertaald. Geen van de hierboven genoemde titels verscheen in het Nederlands. Sowieso werd er op het gebied van de autobiografie relatief weinig uit het Frans

vertaald, zoals ik in hoofdstuk 2 heb aangegeven. Waarschijnlijk kon het publiek voor Franse memoires deze boeken in de oorspronkelijke taal lezen. Het Duits was mogelijk een groter probleem. Uit de onderzoeken van Han Brouwer en Harry van der Laan bleek dat boekverkopers in Zwolle en Groningen rond het midden van de eeuw relatief weinig oorspronkelijk Duitse titels verkochten.⁴⁷ Dat verklaart wellicht de vertaling van *Erinnerungen aus dem Leben Ihrer Königl. Hoheit Helene Louise, Herzogin von Orleans, geb. Prinzessin von Mecklenburg-Schwerin: nach ihren eigenen Briefen zusammengestellt* (1859), die in 1860 in het Nederlands verscheen.⁴⁸ Deze bundel brieven-memoires is de enige titel van een vrouwelijke autobiograaf die enigszins past in het beeld van wat critici historisch belangwekkend vonden.

Toch verschenen er op de Nederlandse boekenmarkt wel vertaalde gedenkschriften van vrouwen. Het gaat hier echter om een type boeken dat recensenten niet waardeerden: pikante en half of geheel fictieve memoires van historische personages. In het midden van de negentiende eeuw verschenen anti-katholieke boekjes als *Maria Monk, de zwarte non* (1852) en *Zuster Agnes, of het slagtoffer van priesterlist. Een op daadzaken gegrond tafereel uit het kloosterleven* (Tiel: H.C.A. Campagne 1855). Daarnaast circuleerden er op de boekenmarkt amoureuze levensverhalen als *Senora Pepita. Gedenkschriften uit het leven eener danseres. Door haar zelve geschreven* (Utrecht: J.G. Andriessen en Co 1857) en *Dertig jaren in den harem of het leven in het Oosten* (Tiel: H.C.A. Campagne 1872). De uitgever presenteerde de uit het Engels vertaalde haremgeschiedenis als ‘een pikant boekskken met een zeer in ’t oogvallenden lithographieerden omslag, dat zich uitstekend tot étaleren eigent. Daar ’t enigszins romantisch is geschreven, is ’t ook zeer geschikt voor Leesinrichting, Leesbibliotheek, etc.’⁴⁹

Terwijl de levens van historische vrouwen de aanleiding vormden voor aangenaam leesbare (pseudo-)autobiografieën, verschenen er tot het begin van de twintigste eeuw in het Nederlands vrijwel geen autobiografieën van vrouwen die aansloten bij de heersende opvattingen over het historisch relevante. Dat veranderde pas na 1900, toen een aantal Nederlands-Afrikaanse vrouwen hun herinneringen aan de Boerenoorlog publiceerde. Dit waren vrouwen die huns ondanks bij de contemporaine wereldgeschiedenis betrokken waren geraakt. Afrikaner vrouwen waren namelijk een belangrijk doelwit van de Engelse oorlogstactiek. Om te voorkomen dat vrouwen de Boerencommando’s hulp verleenden in de vorm van voedsel, kleding en onderdak, voerden de Engelsen vanaf 1900 een tactiek van de verschroeiende aarde. Die hield in dat soldaten de opdracht kregen Afrikaner boerderijen te vernietigen, zodat vrouwen en kinderen op de vlucht sloegen. De vluchtelingen werden vervolgens gevangen in concentratiekampen, waar tijdens de oorlog tienduizenden de dood vonden.⁵⁰ In 1901 zette de Engelse pacifiste Emily Hobhouse deze praktijk op de internationale politieke agenda door de publicatie van het *Report of a visit to the camps of women and children in the Cape and Orange River colonies*, dat nog hetzelfde jaar in het Nederlands verscheen.⁵¹ Via dit rapport werd het lot van blanke Zuid-Afrikaanse vrouwen deel van de publieke discussie. Deze vrouwen werden dus deel van het algemene verhaal over de Boerenoorlog, waardoor er op de boekenmarkt ruimte ontstond voor hun specifieke oorlogsherinneringen.⁵²

Na de eeuwwisseling publiceerden meer vrouwen historische herinneringen, zoals De Ranitz en Van Vollenhoven-de Wildt die een vorm van vrouwengeschiedenis schreven. Vrouwelijke autobiografen bewogen zich ook op het terrein van de lokale geschiedschrijving. Zo publiceerde de predikantsvrouw M. Wijt-Posthuma de autobiografische brochure *Herinneringen aan de opkomst der moderne richting op het platteland in Friesland* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1906).⁵³ In het lokale circuit konden vrouwen zelfs enige faam

als geschiedschrijfsters verwerven. Dat blijkt uit de geschiedenis van Neeltje Mulder.⁵⁴ Deze Zaanse huisvrouw was getrouwd met burgemeester Jacob Honig Jansz., tevens verzamelaar van ‘Zaansche oudheden’. Na zijn dood in 1870 beheerde Neeltje Mulder deze collectie; in de jaren 1890 werd ze presidente van het ‘damescomité’ dat het bestuur van de inmiddels opgerichte Oudheidkundige Vereeniging ondersteunde. In die tijd begon Neeltje ook met het verzamelen van ‘oude liederen en versjes’. Dat materiaal werd gebruikt voor het *Nederlandsch volksliederenboek* (1896).

Midden jaren 1890 begon Mulder met het schrijven van jeugdherinneringen, die ze volgens haar zoon bij verschillende gelegenheden voorlas.⁵⁵ Die voorlezingen vonden aanvankelijk plaats in huiselijke kring, maar in december 1908 hield ze voor de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen een openbare lezing. Naar aanleiding daarvan werd Mulder ‘van verschillende zijden verzocht om het vervolg, hetzij ter leen of voor eene voordracht, zoodat ik aan het verzoek van velen tracht te voldoen door eene uitgave.’⁵⁶ In het jaar van haar overlijden verscheen ten slotte *Uit den goeden ouden tijd. Ruim 60, 70 jaar geleden. Jeugdherinneringen van Neeltje Mulder. Wed. Jacob Honig Jansz. Junior* (Zaandijk: P.J. Out 1912). In het boek verhaalde ze over allerlei onderwerpen uit het dagelijks leven, variërend van kleding en babyverzorging tot huisinrichting, bruilofts- en begrafenisgewoonten, uitjes en vermaak en de ontwikkeling van de geneeskunde en het postwezen. Mulders herinneringen aan deze onderwerpen spraken kennelijk aan, want volgens G.J.M. Honig waren de eerste twee drukken ‘spoedig’ uitverkocht. Hij verzorgde in 1926 daarom een derde druk.

Sensationele vrouwen

Tot het begin van de twintigste eeuw waren historische herinneringen van vrouwen vrijwel afwezig. Wat het aanbod autobiografieën van vrouwen betreft, werd de Nederlandse boekenmarkt gedomineerd door de levensverhalen van bekeerlingen en christelijke heldinnen. Er verschenen echter ook titels van vrouwen die niet bepaald een christelijk leven leidden, zoals beroemde danseressen, zangeressen en actrices. Evenals de christelijke heldinnen verwierven zij hun roem grotendeels dankzij de moderne massamedia. Via kranten, tijdschriften en daarin opgenomen portretten (geschreven of visueel) ontstond er in de loop van de negentiende eeuw een openbare sfeer die in principe iedereen de kans bood zichtbaar te worden, ook vrouwen. Vanaf circa 1850 was er volgens Charles Ponce de Leon in de Amerikaanse massamedia zelfs veel biografische aandacht voor allerlei vrouwen: schrijfsters als Harriet Beecher Stowe, onderwijzeressen, vrouwelijke hervormers, verpleegsters als Florence Nightingale.⁵⁷ Juist doordat het vrouwelijk ideaal was gekoppeld aan de privé-sfeer trokken de publieke levens van beroemde vrouwen nog sterker de aandacht dan die van mannen. In de Franse massamedia signaleerde Lenard R. Berlanstein tussen 1840 en 1880 meer artikelen over vrouwelijke dan mannelijke *celebrities*.⁵⁸

Een vrouw die in het midden van de negentiende eeuw in heel Europa aandacht trok, was Lola Montes ofwel Eliza Rosanna Gilbert.⁵⁹ Deze Ierse vrouw was na haar scheiding in 1843 begonnen aan een carrière als ‘Spaanse danseres’. Met haar exotische en erotische dansen reisde ze door heel Europa, maar ze werd met name ook bekend als minnares van koning Ludwig I van Beieren. Hij gaf haar de titel Gravin van Landsfeld en onderhield haar; vanaf 1847 leefde ze in zijn paleis te München. De verhouding leidde tot een schandaal: politieke tegenstanders verspreidden pornografische cartoons en Lola werd verbannen. In 1848 werd Ludwig gedwongen afstand te doen van de troon.⁶⁰ In haar tijd was Lola

Eliza Rosanna Gilbert alias Lola Montes, zoals afgebeeld in de Duitse vertaling van haar gedenkschriften: *Memoiren der Lola Montez, Gräfin v. Landsfeld* (Berlijn: Carl Schultze's Buchdruckerei 1851).

Montes een sensatie. Dankzij de media groeide zij uit tot een internationale bekendheid: haar beeltenis was bekend via de spotprenten en overal in Europa werd in kranten en tijdschriften over haar geschreven. Het levensverhaal van Lola Montes gaf tevens aanleiding tot een groot aantal half-historische romans, waaronder *Mola oder Tanz und Weltgeschichte. Eine spanisch-deutsche Erzählung* (Leipzig: Ernst Keil en Comp. 1847) en *Lola Montez und die Jesuiten. Eine Darstellung der jüngsten Ereignisse in München* (Hamburg: Hoffman und Campe 1847). Op de markt verschenen voorts fictieve memoires, zoals *Lola Montès. Aventures de la célèbre danseuse raconté par elle-même avec son portrait et un facsimile de son écriture* (Parijs: Bauruche 1847) en *Lola Montez, Memoiren in Begleitung vertrauter Briefe Se. Majestät des Königs von Bayern* (Stuttgart: J. Scheible 1849).

In het Frans, Duits en Engels vond biograaf Bruce Seymour tal van biografische en pseudo-autobiografische titels over Lola Montes.⁶¹ Kennelijk verwachtten uitgevers munt te slaan uit het levensverhaal van deze beroemde danseres en minnares. Uiteindelijk liet Lola zich zelf betalen voor haar memoires. Nadat ze vanuit Beieren via Zwitserland in Parijs was gekomen, verkocht Montes haar herinneringen voor 24.000 franc aan *Le Pays*.⁶² Op 8 januari 1851 verscheen de eerste aflevering en nog datzelfde jaar bracht uitgever J. de Lange de *Gedenkschriften van Lola Montes, Gravin van Landsfeld* op de Nederlandse markt.⁶³ De reacties waren buitengewoon negatief. J.C. Kindermann destilleerde uit de autobiografie dat Lola Montes een 'schandvlek voor haar geslacht' was, maar verschillende critici verwachtten dat het boek wel goed zou verkopen.⁶⁴ Volgens een criticus hadden de memoires van Lola Montes een dusdanige aantrekkingskracht gehad op lezers, dat *Le Pays* 'duizende abonnees' had gewonnen. Dat was volgens hem ook logisch, omdat er geen volk was dat 'zoo prikkelbaar van gestel, zoo verbasterd van smaak, zoo onkiesch als het Fransche' was. In Nederland was de smaak nog goed, en hij begreep daarom niet dat De Lange zijn drukpers had gebruikt voor dit werk:

'Maar wat Referent *niet* begrijpt, is, dat een uitgever aan een publiek, welks smaak nog niet geheel vervalscht is, aan eene natie, die te midden der algemeene volksberoeringen kalm bleef en nog bij uitnemendheid als zedig, godsdienstig en ordelievend wordt geroemd, de vertaling durft aanbieden van de gedenkschriften eener vrouw, die eens de bijzit was van een wulpschen Koning; die zich schuldig maakte aan bigamie en wier naam berucht is geworden in Europa door hare ergelijke handelingen en door de openlijke schandalen in onderscheidene hoofdsteden door haar verwekt. Wat toch kunnen de Gedenkschriften van zulk eene vrouw behelzen? Niets anders, zoo zij daarin naar waarheid haar leven verhaalt en opregt haar hart bloot legt, dan eene aanenschakeling van daadzaken, die strijden tegen de goede zeden, van gevoelens, die eene welopgevoede vrouw onwaardig zijn!'⁶⁵

De verschillende critici veronderstelden dat uitgever De Lange in de ban was geraakt van een 'ongelukkigigen speculatiegeest'. Volgens hen was de winstverwachting van Lola Montes' *Gedenkschriften* zo hoog dat de uitgever zich niets meer gelegen liet aan de hoge ethische verwachtingen die men van de drukpers koesterde.

Bovenstaande opmerkingen wekken de indruk dat er ook of juist een markt was voor autobiografieën van beroemde vrouwen die zich niet met christelijke liefdadigheid bezighielden. Net zoals Lola Montes waren deze vrouwen opvallend vaak werkzaam in de wereld van het theater. De autobiografieën van enkele danseressen, zangeressen en actri-

ces werden bovendien besproken in de onderzochte tijdschriften. Busken Huet was bijvoorbeeld te spreken over de autobiografie van Agnese Strauss-Schebest, een operazangeres die tevens bekend was als ex-echtgenote van de theoloog Friedrich Strauss. *Aus dem Leben einer Künstlerin* (1857) gaf volgens de criticus een aardig beeld van de Duitse theaterwereld.⁶⁶ Bijna twintig jaar later besteedden de tijdschriften aandacht aan *Aus meinem Bühnenleben* (1876), de autobiografie van de Duitse actrice Karoline Bauer.⁶⁷ Dit boek werd ook vertaald; nog in 1876 verscheen *Tweeëntwintig jaar op de planken* (Sneek: G. Brouwer).⁶⁸

Tot het einde van de eeuw waren autobiografieën van Nederlandse acteurs (m/v) schaars. De toneelschrijver Marten Corver had aan het einde van de achttiende eeuw weliswaar zijn *Tooneel-aantekeningen* (1786) gepubliceerd, maar nadien was er geen spoor meer van Nederlandse toneelmemoires.⁶⁹ Dat veranderde in de jaren 1890. In 1893 publiceerde de acteur Ernst Tourniaire *Eenige aantekeningen uit mijn leven* (Amsterdam: Erven van Munster en Zoon 1893), en al snel volgden er autobiografieën van andere 'tooneelisten'. Als vanzelfsprekend participeerden actrices als Mina Albregt-Engelman en zangeressen als Cato Engelen-Sewing in het nieuwe subgenre van de toneelmemoires. Danseressen, zangeressen en actrices waren vrouwen die zich vanwege hun beroep in de openbaarheid bewogen. Vanwege hun publieke optreden was hun reputatie niet al te best, maar juist theatervrouwen publiceerden relatief vroeg al veel autobiografieën.⁷⁰

Een andere categorie vrouwen wier levens zich grotendeels in de openbaarheid afspeelden, waren koninginnen en prinsessen. Ook zij schreven vanouds veel memoires, maar deze herinneringen waren in de regel niet bestemd voor publicatie.⁷¹ In de loop van de negentiende eeuw verschenen wel de vertaalde brieven-memoires van Helene Louise van Mecklenburg.⁷² Mogelijk dachten uitgevers juist met private documenten van koninklijke vrouwen een breder publiek te bereiken, want deze titel werd vertaald. In 1913 bleek de Rotterdamse ramsjhandelaar D. Bolle zelfs bereid een 'hoog bedrag' te betalen voor de vertaalrechten op *My past* van Marie Larisch, nicht en voormalig vertrouweling van keizerin Sissie (zie hoofdstuk 3). Waarschijnlijk hoopte hij met deze uitgave voort te bouwen op het succes dat hij eerder had geboekt met de autobiografie van Louise van Toskane, de voormalige kroonprinses van Saksen.

Evenals Larisch was Louise van Toskane een veelbesproken vrouw. In 1902 had ze namelijk haar man – kroonprins Frederik August van Saksen – en haar kinderen verlaten. De prinses verdacht haar schoonfamilie ervan tegen haar samen te zweren en vluchtte zwanger via Zwitserland naar Italië, waar ze beviel van dochter Monica. In Italië leerde ze de componist Enrico Toselli kennen. Ze raakte opnieuw in verwachting en trouwde eind 1907 in Londen met Toselli. Een jaar later scheidde ze weer van hem; de in mei 1908 geboren zoon bleef bij de componist. Louise's vlucht uit het Saksische hof, haar huwelijk met en scheiding van Toselli werden breed uitgemeten in Europese kranten en tijdschriften. En net zoals het geval was geweest bij Lola Montes, verschenen er ook over Louise van Toskane fictieve gedenkschriften en sensationele biografieën. Volgens Louise schreef Ida Kremer, gouvernante van Monica, een 'gemeen boek over mij en mijn leven te Florence' dat als 'feuilleton in een Berlijnsche courant' verscheen en een anoniem publiceerde het boek *Confessions of a princess*.⁷³

Toentertijd ondernam Louise geen stappen om de leugens en beschuldigingen te weerleggen, maar in 1911 vond ze het volgens het voorwoord bij haar autobiografie tijd om haar kinderen te informeren over 'de wezenlijke redenen, die er mij toe brachten Dresden te verlaten'.⁷⁴ Na haar huwelijk met Toselli mocht Louise haar kinderen niet meer zien; de

autobiografie was een middel tot contact. Vanaf het najaar 1911 was ze echter ook een alleenstaande vrouw die de facto van Toselli was gescheiden en geen eigen inkomen had. Zij verkocht haar levensverhaal daarom aan de Engelse uitgever Eveleigh Nash.⁷⁵ Hij stuurde zijn zakenpartner en *ghostwriter* Maude Mary Chester ffoulkes naar Italië, zodat zij de ex-prinses kon interviewen. Het resultaat van deze interviews verscheen in 1911 als *My own story*. Het boek werd direct verkocht aan uitgevers in Duitsland, Frankrijk en Nederland. De Nederlandse vertaling was buitengewoon succesvol: de eerste druk van *Mijn leven* (Rotterdam: D. Bolle 1911) was binnen twee dagen uitverkocht; in 1911 en 1912 volgden nog een tweede en derde druk.⁷⁶

Voorbeeldige schrijfsters

Afgezien van vrouwen die een bekeringsgeschiedenis publiceerden, kenmerken vrouwelijke autobiografen zich door een hoge mate van beroemdheid. Of ze nu een christelijke heldin, danseres, actrice of een uit de gratie gevallen prinses waren, er bestond kennelijk belangstelling voor de levens van vrouwelijke *celebrities*. Die belangstelling richtte zich tevens op schrijfsters. In het voorwoord van *Personal recollections* (1846) stelde de Engelse schrijfster Charlotte Elisabeth dan ook dat bekendheid tot nieuwsgierigheid leidde. Volgens haar nam de belangstelling voor het persoonlijk leven na het overlijden van schrijvers (m/v) zelfs exponentieel toe:

‘No sooner has the person withdrawn from this mortal stage, than the pen of biography is prepared to record, and a host of curious expectants are marshaled to receive, some fragments at least of private history. (...) Even among those of better understanding in the ways of truth, we do not often meet sound judgment, calm discretion, and refined delicacy, combined with affection for the departed, and zeal for the gospel. Private journals are sought out, confidential letters raked together, and a most unseemly exposure made, alike of the dead and the living.’⁷⁷

In haar tijd was Charlotte Elisabeth een populaire schrijfster van stichtelijke lectuur, die ook bekend was als redactrice van het *Christian Lady's Magazine*. Zij verwachtte daarom dat haar overlijden aanleiding zou zijn voor een run op haar persoonlijke documenten. Omdat ze koste wat kost wilde voorkomen dat haar privé-papieren in de openbaarheid kwamen, had ze vrienden verzocht haar brieven te verbranden of nooit ter inzage te geven. Zelf vernietigde ze naar eigen zeggen alle persoonlijke documenten die ze in huis had. Dat leverde echter het gevaar op dat ze na haar dood ‘the heroine of some strange romance’ zou worden, ‘founded probably on the facts of a life by no means deficient in remarkable incidents; but mixed up with a great deal of fiction’.⁷⁸ Gezien de half fictieve verhalen die in het midden van de eeuw de ronde deden over Lola Montes, was dit geen denkbeeldig gevaar. Omdat er volgens Charlotte Elisabeth hoe dan ook een biografie van haar zou komen, besloot ze het heft in eigen handen te nemen: in 1840 schreef ze een autobiografie die na haar dood mocht worden gepubliceerd. Het verhaal heeft de structuur van een bekeringsgeschiedenis waarin ze verhaalt hoe ze zich na een goddelijke opdracht als schrijfster aan de verspreiding van het evangelie ging wijden.⁷⁹ Haar tweede echtgenoot, dominee Tonna, verzorgde in 1846 de publicatie van haar autobiografie die hij aanvulde met een stervensbeschrijving van zijn vrouw.

Titelpagina van *Personal recollections of Charlotte Elizabeth* (Londen: Seeley 1847). Bibliotheek Protestantse Theologische Universiteit Kampen: 116 H 6.

Blijkens de vertalingen van haar werk werd de stichtelijke lectuur van Charlotte Elisabeth in Nederland geapprecieerd. Met enige vertraging verscheen ook haar autobiografie in het Nederlands. *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1853) werd positief besproken als ‘een rijk boek van een buitengewoon begaafde vrouw’, dat de lezer in staat stelde ‘nader en inniger’ kennis te maken met de schrijfster van *De leeuw van Juda* (1846).⁸⁰ De positieve waardering voor de autobiografie van Charlotte Elisabeth had grotendeels te maken met het feit dat zij naadloos paste in het beeld van de christelijke heldin. Een op haar autobiografie gebaseerde biografie was dan ook opgenomen in de uit het Engels vertaalde bundel *Laatste toonelen uit het leven van geloovigen en ongelooovigen* (Haarlem: A.C. Kruseman 1850). Daarin betoogde de predikant en schrijver Erskine Neale dat vrouwen in het algemeen in de schaduw van mannen stonden, behalve ‘op het grondgebied des Evangelies’.⁸¹ Dat bewezen bijbelse vrouwen als Maria Magdalena, die Jezus op zijn kruisweg was blijven steunen, vroeg-christelijke martelaressen als Blandina, Perpetua en Felicitas en eigentijdse vrouwen als Charlotte Elisabeth. Volgens Neale had zij als schrijfster steeds getuigd van haar geloof; als christin had zij zich onder meer ingezet voor de kerstening en vorming van een verwilderde doofstomme jongen, de stichting van een Ierse Episcopale Kerk en een zondagschool. Neale concludeerde daarom dat Charlotte Elisabeth een voorbeeld van ‘eene standvastige, getrouwe en werkzame Christin’ was.⁸²

In de loop van de periode 1850-1918 verschenen er meer autobiografieën van beroemde buitenlandse schrijfsters. Die werden ook opgemerkt in de tijdschriften. *De Huisvrouw* besteedde onder meer aandacht aan de autobiografieën van George Sand, Fanny Lewald en Harriet Martineau. Ook *De Gids* besprak de autobiografieën van Lewald en Martineau. Deze boeken werden niet vertaald, waarschijnlijk omdat *Histoire de ma vie* (1854-1855) van George Sand, *Meine Lebensgeschichte* (1861) van Fanny Lewald en *Autobiography* (1877) van Harriet Martineau in de oorspronkelijke talen toegankelijk waren voor hoger opgeleide Nederlandse lezers. Lezers die het Duits machtig waren, hadden ook de korte autobiografie van Frederika Bremer kunnen lezen via de vertaling *Lebensschilderung. Briefe und nachgelassene Schriften von Frederika Bremer* (1868), die in *Vaderlandsche Letteroefeningen* was besproken. Toch besloten de Erven Loosjes in 1870 tot een Nederlandse vertaling.⁸³ Doorslaggevend voor deze beslissing lijkt mij dat Frederika Bremer in Nederland als een voorbeeldige vrouw gold.

Anders dan Sand en Lewald was Frederika Bremer niet actief betrokken bij de revoluties van 1848. Bremer beperkte haar activiteiten tot het schrijven en diverse vormen van sociaal activisme; ze bezocht gevangenen, ageerde tegen slavernij en pleitte voor vrede. In die zin was ze vergelijkbaar met Harriet Martineau, maar deze Engelse schrijfster/journaliste was in Nederland minder bekend. George Sand was zeker wel bekend, maar zij stond te boek als een sigaren rokende vrouw in mannenkleden die een radicale vorm van vrouwenemancipatie voorstond. Bremers persoon en werk waren veel minder omstreden. Haar romantisch-realistische romans waren zeer geliefd, werden vertaald en beleefden meerdere drukken. Bovendien conformeerde de schrijfster zich uiterlijk aan de conventies en was ze in haar opvattingen niet al te radicaal. Ze propageerde weliswaar meer opleidingsmogelijkheden voor meisjes en voor ongehuwde vrouwen het recht op arbeid, maar naar aanleiding van de emancipatieroman *Hertha* schreef een criticus: ‘tegen zulk eene emancipatie der vrouw zal wel niet veel met regt en reden in te brengen zijn’.⁸⁴ De reacties op Bremers nagelaten geschriften waren eveneens positief. P. Bruijn vond in de bundel het bewijs voor ‘het frissche, oprechte, ongekunstelde van haar wezen’.⁸⁵ Weliswaar vond hij in Bremer

geen ‘genie’, maar de verzamelde geschriften toonden volgens hem aan dat zij een ‘wezenlijk rein en edel vrouwelijk gemoed’ had: ‘In de wijze (...) waarop zij met de haar geschenken gaven heeft gewoekerd en die besteed, mag zij velen ten voorbeeld strekken’.⁸⁶

Zowel Tonna als Bremer werden in Nederland gezien als voorbeeldige vrouwen, en dat lijkt de reden dat juist hun auto/biografieën werden vertaald. Hoezeer het exemplarische een punt van overweging en aanbeveling was, blijkt uit de manier waarop de jeugdherinneringen van Louisa May Alcott in de markt werden gezet. Deze Amerikaanse kinderboekenschrijfster dankte haar faam aan *Little women* (1868), dat in 1876 in het Nederlands bij W.J. Thieme verscheen. In 1890 verscheen de vijfde druk van *Onder moeders vleugels*. Datzelfde jaar claimde Thieme het vertaalrecht op Alcotts postuum gepubliceerde *Recollections of my childhood's days* (1890). Deze bundel bestaat uit een aantal verhalen die worden ingeleid door een autobiografische schets over Alcotts jeugdijaren. De Nederlandse uitgever voegde tevens een schets van Alcotts laatste levensjaren en een biografie van de schrijfster toe:

‘Wij meenen onzen lezers geen ondienst te doen met in het kort eene aaneengeschaalde levensbeschrijving van haar te geven; ook uit haar leven kan men bemerken, dat haar talent een gevolg van voortdurende, zeer energieke toewijding was. Het geluk, de boeiende schrijfster van meer dan eene natie te zijn, werd haar niet als een bovennatuurlijke gave in den schoot geworpen. Zij heeft het zich door jarenlangen arbeid moeten veroveren. In zooverre heeft de kennis van de levensgeschiedenis van Louise Alcott ook eene hooge opvoedkundige waarde.’⁸⁷

Schrijfsters wier autobiografieën in het Nederlands werden vertaald, golden primair als voorbeeldige vrouwen. Evenals de christelijke heldinnen combineerden zij een protestantse geloofsovertuiging met maatschappelijk nuttige arbeid. Die arbeid kon variëren van armenzorg tot het schrijven van (stichtelijke) romans en kinderboeken, maar geen van de vertaalde autobiografes overschreed de grenzen van het vrouwelijk ideaal al te ver. Opmerkelijk is wel dat de autobiografieën van schrijfsters postuum verschenen. Dat veranderde pas aan het begin van de twintigste eeuw. Toen verschenen er in het Nederlands autobiografieën van levende schrijfsters: Selma Lagerlöf en Lily Braun. Beiden kozen echter een fictionele vorm. De hoofdpersoon van Lagerlöfs *Herinneringen van een kind* (1910) heet weliswaar Selma, maar het boek bestaat uit een aantal geromantiseerde verhalen over het leven in en rondom haar ouderlijk landhuis Mårbacka. Braun presenteerde zichzelf en de haar omringende figuren onder andere namen, en publiceerde het tweedelige boek als *Memoiren einer Sozialistin. Roman* (1909-1911).

Hoe verschillend de vrouwelijke autobiografen ook zijn, zij hebben met elkaar gemeen dat ze in hun tijd zeer beroemd waren. Die roem dankten zij grotendeels aan de moderne massamedia. In kranten, tijdschriften en boeken verschenen biografische portretten van christelijke heldinnen, schrijfsters en theatervrouwen, en hun beeltenis was bekend via de daarin opgenomen tekeningen en foto's. In de autobiografieën van vrouwen zijn auteursportretten echter opvallend afwezig. Terwijl portretten in auto/biografieën zeer gebruikelijk en gewenst waren, maakten vrouwelijke autobiografen zich zelden bekend in de paratekst van hun boeken. Bovendien verschenen autobiografieën van vrouwen opvallend vaak postuum. Deze bevindingen wekken de indruk dat de boekenmarkt weliswaar ruim-

te bood aan hun boeken, maar dat het voor vrouwen moeilijk was zich letterlijk en figuurlijk als de auteurs van hun eigen leven te profileren. In het volgende deel van dit hoofdstuk ga ik daarom dieper in op het autobiografisch schrijverschap van vrouwen.

Het autobiografisch schrijverschap van vrouwen

Auteurschap

Omdat de autobiograaf zich letterlijk en figuurlijk als de auteur van zijn eigen leven presenteert, meent de Amerikaanse historicus Michael Mascuch dat de opkomst van de autobiografie het ontstaan van een modern of individueel bewustzijn markeert. Zoals ik in hoofdstuk 1 heb beschreven, suggereert Mascuch daarbij een verband tussen de opkomst van de autobiografie, het individueel zelfbewustzijn en de expansie van de boekenmarkt aan het einde van de achttiende eeuw. Met die expansie kregen schrijvers die traditioneel niet tot de publicerende elite behoorden meer kansen op de boekenmarkt. Dat maakte het voor meer mensen mogelijk zich via een gepubliceerde autobiografie als de letterlijke auteur van het eigen leven te presenteren. Die kans werd volgens Mascuch vooral benut door mensen die formeel geen macht hadden over hun eigen levenslot. Dit verklaart naar zijn idee waarom er in achttiende-eeuws Engeland autobiografieën verschenen van sociaal gezien marginale mensen, zoals ter dood veroordeelde gevangenen, religieuze dissenters en in opspraak geraakte vrouwen. Na de introductie van het auteursrecht werd de aantrekkingskracht van het autobiografisch genre volgens Mascuch nog sterker, omdat autobiografen toen ook in financieel opzicht baat kregen bij de publicatie van een levensverhaal.⁸⁸

Als Mascuch gelijk heeft, dan zouden Nederlandse vrouwen zich *en masse* op de autobiografie moeten hebben gestort. Tot ver in de twintigste eeuw hadden Nederlandse vrouwen formeel geen zeggenschap over hun eigen leven. Als kind stonden ze onder voogdij van hun vader, na een huwelijk onder die van hun echtgenoot. Tot 1956 golden gehuwde vrouwen volgens het Burgerlijk Wetboek als *personae miserabiles*, ofwel handelingsonbekwame personen. Dat betekent dat zij geen rechtshandelingen mochten verrichten, zoals het ondertekenen van een contract. Ongehuwde vrouwen ouder dan 23 jaar waren formeel wel handelingsbekwaam, maar de vrijgezelle status stond haaks op de idee dat de bestemming van vrouwen in huwelijk en moederschap lag. Dat ideaal stond tevens op gespannen voet met de opvattingen over burgerschap die waren gebaseerd op de 'productieve deugd'. De burger werd geacht middels arbeid een bijdrage aan de samenleving te leveren. Die bijdrage was ook de grondslag voor politieke rechten, zoals het kiesrecht. Tot 1919 hadden vrouwen geen kiesrecht, ze stonden onder het gezag van een vader of echtgenoot en vrouwen uit de hogere klassen werden niet geacht te werken.⁸⁹

Ondanks de wettelijke en ideologische bezwaren tegen vrouwenarbeid bood de expanderende boekenmarkt vrouwen veel mogelijkheden. Met de uitbreiding van het leespubliek en de opkomst van nieuwe genres als de roman en het kinderboek stegen de publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen.⁹⁰ In Nederland braken schrijfsters tegen het einde van de achttiende eeuw door. Met een combinatie van schrijven, vertalen en redactiewerk lukte het vrouwen als Betje Wolff en Petronella Moens van hun pen te leven.⁹¹ In 1834 meende een criticus zelfs dat de roman 'het letterkundige domein van het schoone geslacht' was geworden, maar het aantal schrijvende en publicerende vrouwen steeg vooral na 1850.⁹² Omdat het auteurschap niet zou stroken met de bestemming van vrouwen bin-

nenshuis, bleef het vrouwelijk schrijverschap voor tijdgenoten wel een punt van discussie. Schrijvende vrouwen moesten daarom steeds een oplossing vinden voor de spanning tussen de literatuur en hun sekse. Een manier om die spanning op te lossen, was het gebruik van pseudoniemen. Erica van Boven heeft aangetoond dat de meeste schrijfster tot het einde van de negentiende eeuw onder schuilnamen bleven publiceren, terwijl het voor mannelijke schrijvers langzamerhand gangbaar was geworden onder eigen naam te werken.⁹³

Een anonieme of pseudonieme autobiografie was voor tijdgenoten een onmogelijkheid, zoals ik in hoofdstuk 4 heb laten zien. Critici verwachtten van een autobiograaf dat hij zich bekend maakte door minimaal zijn naam te onthullen. In de redenering van Mascuch is de auteursnaam eveneens van belang. Hij verbindt de opkomst van de autobiografie namelijk met de opkomst van de moderne 'auteur'. Deze auteur onderscheidt zich van eerdere typen schrijvers door het eigendomsrecht.⁹⁴ De 'auteur' is dus iemand met een juridische status. Die persoon voert zijn eigen naam als handelsmerk en wordt betaald voor zijn letterkundige arbeid. Deze benadering van het schrijverschap is relatief nieuw. Vanouds werkten schrijvers in dienst van de kerkelijke of wereldlijke macht. Zij hadden daarom zelf geen rechten over het resultaat van hun arbeid. Die kwamen toe aan hun opdrachtgevers: kloosterorders, koningen en andere mecenasen. Nadat in Engeland in 1710 de eerste kopijwet van kracht was geworden, verschoof het eigendomsrecht naar boekverkopers. In de loop van de negentiende eeuw besloten verschillende landen het eigendomsrecht ten slotte bij de auteur te leggen. Deze auteurswetten markeren de opkomst van de moderne auteur: de schrijver die wordt erkend als de bron van zijn werk en daaraan het eigendomsrecht en de controle over zijn eigen werk ontleent.

In Nederland bestond er tot 1803 geen kopijwet. Uitgevers/drukkers konden bij de lokale overheid wel zogenoemde privileges aanvragen, het recht om een bepaald werk te vermenigvuldigen en te distribueren.⁹⁵ Deze regelingen beoogden de bescherming van boekverkopers (uitgevers en drukkers) tegen illegale nadrukken; ze hadden dus geen betrekking op auteurs. Schrijvers kwamen evenmin voor in de wet van 1803. In de Franse 'loi sur la propriété littéraire et artistique' stonden auteurs wel vermeld. Deze wet gold in Nederland van 1810 tot 1813, maar werd na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid weer afgeschaft. In 1817 werd vervolgens een kopijwet van kracht, zoals ik in hoofdstuk 2 heb beschreven. Deze wet bepaalde dat 'auteurs' tot twintig jaar na hun dood het 'regt van kopij of van kopiëren door den druk' hadden. In het geval van een publicatie ging het kopijrecht over naar de uitgever/drukker en verloor een auteur de controle over zijn eigen werk.

Ofschoon het de bedoeling was dat uitgevers/drukkers een auteur voor de overdracht van het kopijrecht betaalden, hechtten slechts weinig auteurs aan het honorarium. Met name in de vroege negentiende eeuw namen schrijvers genoegen met een paar present-exemplaren van hun boeken. Het weigeren van een betaling voor letterkundige arbeid heeft te maken met de lage status van broodschrijvers, die met geldzucht werden geassocieerd.⁹⁶ Volgens de heersende literatuuropvattingen liet de 'ware' dichter of schrijver zich niet betalen; hij schreef louter uit edele (opvoedende en stichtende) motieven of een innerlijke noodzaak. In de loop van de negentiende eeuw ontstond in de beeldvorming echter een onderscheid tussen schrijven voor geld en broodschrijverij. Isaïc da Costa en Geertruida Bosboom-Toussaint lieten zich bijvoorbeeld goed betalen voor hun werk, maar verwierven desondanks status als gewaardeerde schrijvers.⁹⁷

Met de expansie van de boekenmarkt groeide bij auteurs de belangstelling voor hun rechten. Zo stonden de materiële belangen van schrijvers en andere kunstenaars vanaf

1875 op de agenda van de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen en nam Taco de Beer het initiatief tot een schrijversvakbond, de Vereeniging van Nederlandsche Letterkundigen (1884-1889).⁹⁸ Na decennialange discussies werd in 1881 ook een nieuwe auteurswet van kracht. Deze wet was nog niet gebaseerd op het intellectueel eigendom, maar feitelijk is dit de eerste auteurswet. Er was namelijk bepaald dat de kopijrechten bij publicatie van een manuscript tot vijftig jaar na de eerste druk in het bezit van de auteur bleven, en dus niet overgingen naar de drukker of uitgever.⁹⁹ Uitgevers verzetten zich tegen deze wending, maar het tij was niet meer te keren: in 1912 werd het intellectueel eigendom van de auteur de grondslag van weer een nieuwe auteurswet.¹⁰⁰

Uit het voorgaande blijkt dat het intellectueel eigendomsrecht tot 1912 niet bij de auteur lag. Formeel konden Nederlandse autobiografen (m/v) zich dus niet profileren als de eigenaars van hun levensverhalen. In andere opzichten konden zij dat wel degelijk. Als zodanig moesten zij hun autobiografie zelf schrijven, die vervolgens onder eigen naam publiceren en zich voor het manuscript laten betalen. Om die betaling voor de autobiograaf zelf zinvol te maken, moest hij op het moment van publicatie uiteraard nog in leven zijn. In hoeverre vrouwelijke autobiografen zich op deze punten als auteurs presenteerden, is de vraag. In de volgende paragraaf bespreek ik daarom de publicatiestrategieën van vrouwelijke autobiografen. Daarbij richt ik me op Nederlandse vrouwen; buitenlandse vrouwen dienen als achtergrond en vergelijkingsmateriaal.

De ghosts van Geertje Meinders, Grietje de Ruiter en Jansje Storm

De bekeringsgeschiedenis vormde een autobiografisch genre dat zeer toegankelijk was voor vrouwen, zo bleek uit het voorgaande. Mijn bevindingen corresponderen dan ook met die van Linda Peterson, die voor Engeland vaststelde dat vrouwelijke autobiografen vanzelfsprekend participeerden in dit subgenre. Naar stijl en inhoud vond zij ook geen verschillen naar sekse tussen de bekeringsverhalen van mannen en vrouwen.¹⁰¹ Volgens mij is er wel degelijk een verschil. Dat is inderdaad niet te vinden in de stijl of de inhoud, maar wel in de omgang met het auteurschap. Vrijwel geen van de Nederlandse vrouwen publiceerde haar bekeringsgeschiedenis bij leven. Een deel van de vrouwelijke autobiografen schreef haar verhaal niet eens zelf.

Van de 783 titels die ik voor de periode 1850-1918 in het *Repertorium van gedrukte egodocumenten* vond, zijn er 47 een bekeringsgeschiedenis. Daarvan hebben er 35 betrekking op de bekering van een man. Al deze mannen schreven hun bekeringsgeschiedenis zelf. Van de twaalf bekeringsverhalen van vrouwen zijn er echter vijf (deels) door *ghostwriters* geschreven.¹⁰² Dat geldt onder andere voor *De gedachtenis des rechtvaardigen. Korte beschrijving van het leven en zalig afsterven van Mejuffrouw Geertje F. Meinders, geboren Petersen* (Amsterdam: J.A. Wormser 1892).¹⁰³ De in 1866 naar Amerika geëmigreerde Geertje F. Meinders-Petersen overleed voordat ze haar levensgeschiedenis had kunnen afronden. Haar man, de predikant Ede Luurs Meinders, maakte het verhaal daarom af.¹⁰⁴ Meinders voltooide niet alleen het verhaal van zijn overleden vrouw, hij 'bewerkte' het ook. Het boek begint weliswaar met een stuk van Geertje zelf, maar op pagina 12 meldt Meinders in een noot de tekst anders te hebben gestructureerd:

'Om het een met het ander niet te verwarren, wordt dit werkje in drie deelen verdeeld:
a. Korte trekken uit de levens-, b. uit de kerkelijke- en c. uit de bekeeringsgeschiede-

Titelpagina van *De gedachtenis des rechtvaardigen. Korte beschrijving van het leven en zalig afsterven van Mevrouw Geertje F. Meinders, geboren Petersen* (Amsterdam: J.A. Wormser 1892). Bibliotheek Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt) te Kampen: 142 G 3.

nis, en d. de ondervindingen op den verderen levensweg van de in den Heere ontslapende, gevolgd door korte mededeelingen uit den laatsten tijd van hare ziekte.¹⁰⁵

In feite schreef Meinders zelf de levens- en stervensgeschiedenis van zijn vrouw, maar hij voerde Geertje op als vertelster.¹⁰⁶ Voor de lezer is daardoor onduidelijk welke stukken inderdaad van Geertje zelf afkomstig zijn, en welke door haar man zijn toegevoegd. Het lijkt aannemelijk dat in ieder geval de fragmenten over de kerkelijke geschiedenis van de hand van Meinders zijn. In 1892, het jaar waarin het boekje over zijn vrouw verscheen, zat de predikant namelijk in een buitengewoon lastig parket.

Sinds 1868 was Meinders in dienst van de Ware Hollandsche Gereformeerde Kerk (WHGK) in Amerika.¹⁰⁷ Deze kerk had zich in 1857 afgescheiden van de Hollandsche Gereformeerde Kerk, de kerk van de eerste Nederlandse immigranten (de pelgrimvaders). Meinders bediende de WHGK-gemeente van Steamboat Rock, maar in 1874 vertrok hij met Geertje naar South-Holland, Illinois. Onder zijn leiding groeide deze kleine gemeente uit tot zo'n 250 belijdende en doopleden in 1885. Sinds 1880 was de WHGK van naam veranderd en Meinders kreeg problemen met de koers van deze Hollandsche Christelijke Gereformeerde Kerk. Die problemen ontstonden doordat het nieuwe kerkverband in 1882 was volgelopen met volgelingen van Lammert J. Hulst. Deze dominee predikte op een minder bevindelijke wijze, en dat stuitte de orthodoxe Meinders tegen de borst. Hij publiceerde in *De Wachter* diverse artikelen tegen de koers van Hulst (tevens hoofdredacteur van dit tijdschrift), maar hij kreeg weinig voet aan de grond. Op de synodale vergaderingen van 1884 en 1886 vond hij evenmin gehoor, zodat hij besloot de Hollandsche Christelijke Gereformeerde Kerk te verlaten. Na de breuk noemde Meinders zijn gemeente Ware Hollandsche Gereformeerde Kerk. Hij hield weinig kerkgangers over: van de 226 leden die in 1886 tot de gemeente van Meinders behoorden, waren in 1890 nog 21 belijdende en 43 doopleden over. Een samenwerking met de gemeente in het naburige Kalamazoo zorgde voor enige aanwas, maar al in 1892 verbrak die gemeente de banden met Meinders.

In de laatste levensjaren van zijn vrouw was Meinders verwickeld in kerkelijke twisten en het is mijn indruk dat hij de bekerings- en levensgeschiedenis van zijn vrouw heeft gebruikt om zijn eigen positie te rechtvaardigen. Meinders voerde Geertje namelijk op als een buitengewoon vrome vrouw, die steeds bleef geloven in de koers van haar man en het voortbestaan van de Ware Hollandsche Gereformeerde Kerk. Volgens Meinders kreeg zijn vrouw op haar sterfbed zelfs een goddelijk boodschap die bevestigde dat Meinders op de goede weg was. Zij hoorde namelijk dat de Heere zich zou houden aan Ezechiël 6:8: 'Ik zal dan nog een overblijfsel laten'. Meinders' presentatie van zijn vrouw heeft grote invloed gehad: tot op heden vereren de nazaten van de Ware Hollandsche Gereformeerde Kerk in South-Illinois Geertje Meinders om haar profetie.¹⁰⁸ Volgens mij schreef Ede Luurs Meinders de bekerings- en levensgeschiedenis van zijn vrouw om kerkpolitieke redenen. Hij gebruikte haar levensverhaal om zijn eigen koers van een goddelijke glans te voorzien.

Een *ghostwriter* is in de regel een journalist of broodschrijver. Gezien de markt was de bekeringsgeschiedenis een potentiële bron van inkomsten. Dat verklaart het werk van Pieter Los, die fictieve bekeringsgeschiedenissen publiceerde (zie hoofdstuk 2). De indruk dat de bekeringsgeschiedenis een bron van inkomsten kon zijn, wordt nog versterkt doordat er in dit genre een aantal *ghostwriters* actief was. Dat zij zich in ieder geval deels door commerciële motieven lieten leiden, suggereert de Dordtse dagloner Dirk Suiker in het voorwoord bij *Het zalig afsterven en heengaan naar haar Heere en Heiland en naar haar lieve kinderen die bij haar Heere en*

Heiland zijn. Uitgesproken door Grietje de Ruiter, huisvrouw van Dirk Suiker. Wonende te Dordrecht en overledene den 3 Mei 1899, Camerlingstraat No. 54. (Dordrecht: P. Prins 1899).

Zoals uit de titel blijkt, had Suiker het gesproken levensverhaal van zijn vrouw op haar sterfbed opgetekend. Deze werkwijze was niet nieuw voor hem, want hij vermeldde 'het voorrecht' te hebben gehad 'vier zulke [zalige, mh] sterfbedden bij te wonen kort op elkander'.¹⁰⁹ Naar eigen zeggen had hij de levens- en stervensgeschiedenis van zijn overleden kinderen niet in druk gebracht. Zijn 'vorige boekjes' hadden desondanks een lezerspubliek; volgens Suiker had 'ieder' zijn teksten 'gelezen en overgeschreven'. Hij betreurde het wel dat geen van de boekjes in druk was verschenen. Terwijl andere schrijvers van bekeringsgeschiedenissen de drukpers meestal zeiden te vrezen (hierover meer in de volgende paragraaf), hoopte Suiker op een uitgave. Hij was daarom blij toen een van zijn boekjes werd gepubliceerd. Suiker noemt geen titel, maar vermoedelijk betreft het *Goddelijke en wonderbare bekeering van Sijtje [Sijgje] Suiker, in de maand december 1895 te Dordrecht, in den ouderdom van bijna 23 jaar, verhaald door haar vader, Dirk Suiker* (1896, tweede druk circa 1900). Volgens Suiker werden er 'vele duizenden in druk rondgebracht, overal henen'.¹¹⁰

Blijkens het voorwoord bij de stervensgeschiedenis van zijn vrouw waren de reacties op Suikers eerdere boekjes niet al te positief. Hij verdedigde zich namelijk tegen de beschuldigingen 'dat ik daar van profiteerde, dat het mij om de centen te doen was'. Dit was uiteraard niet het geval, hij schreef 'om de eere Gods'.¹¹¹ Als dit werkelijk zo was, zou Suiker blij moeten zijn geweest dat mensen zijn boekjes overschreven. Suiker hoopte daarentegen op gedrukte uitgave en commerciële overwegingen lijken hier een rol te hebben gespeeld. Gezien zijn verdediging tegen de beschuldigingen dat het Suiker 'om de centen te doen was', heeft Suiker zich mogelijk laten betalen voor het lezen en/of overschrijven van zijn manuscripten. Vanaf het moment dat de handgeschreven kopieën in een wijdere kring circuleerden, verloor hij de controle over zowel de inhoud van zijn teksten als de betaling daarvan. Als auteur van een gepubliceerde uitgave had hij daarentegen recht op betaling voor zijn werk.

Het is niet bekend wat het honorarium voor auteurs van bekeringsverhalen was, maar gezien het aanbod, de hoge oplagen en de vele herdrukken lag hier een grote markt. In die richting wijst tevens Suikers opmerking dat Sijtjes geschiedenis bij duizenden werd rondgebracht, i.c. gecolporteerd. Volgens het omslag werd *Het zalig afsterven en heengaan* van Grietje de Ruiter verkocht voor 10 cent. De verkoop van drieduizend exemplaren leverde dan 300 gulden op. Van dat bedrag moesten uiteraard de productie- en distributiekosten en de winstmarge voor uitgevers afgetrokken worden, maar mogelijk resteerde dan nog steeds een bedrag dat voor een dagloner als Dirk Suiker de moeite waard was. Hetzelfde geldt wellicht voor Willem Vermeer, oefenaar en *ghostwriter* van minstens twee bekeringsgeschiedenissen.¹¹² Rond 1900 publiceerde hij de bekeringsgeschiedenis van zijn dochter als *Eenvoudig verhaal, bevattende de bekeeringsweg van Margaretha Vermeer* (Utrecht: Den Hertog). In 1908 volgde *Levensgeschiedenis en Gods wonderlijke leidingen van Jansje Storm* (Utrecht: Den Hertog 1908). Beide boekjes vonden gretig aftrek. In 1910 verscheen een vierde druk van Margaretha's verhaal; de geschiedenis van Jansje Storm werd herdrukt in 1913, 1915 en 1920. Recent verschenen beide verhalen in een gecombineerde uitgave als *Gods wonderlijke leiding met Margaretha Vermeer en Jansje Storm* (Houten: Den Hertog 1996).

In Nederland bestond een grote markt voor bekeringsgeschiedenissen. Juist de commerciële aantrekkingskracht werkte vervalsingen in de hand. Uit mijn onderzoek blijkt dat het genre tevens *ghostwriters* aantrok. Zij lijken hun objecten vooral onder vrouwen (en kinderen) te hebben gevonden. De vanzelfsprekende plaats van vrouwen binnen het beke-

ringsgenre maakte ook hun verhalen rendabel, maar waarschijnlijk lag het niet voor alle vrouwelijke bekeerlingen voor de hand hun eigen geschiedenis te schrijven. Dat heeft mogelijk te maken met het feit dat deze vrouwen in de regel afkomstig waren uit de laagste klassen. Misschien konden Grietje de Ruiter, Margaretha Vermeer en Jansje Storm zelf niet schrijven. Daartegen pleit dat juist deze vrouwen waren ingebed in een religieuze subcultuur waarin lezen en schrijven centraal stonden. Er moet dus meer aan de hand zijn geweest. In die richting wijst het feit dat vrijwel geen van de vrouwelijke bekeerlingen haar geschiedenis bij leven publiceerde.

Publicatie na de dood: het verborgen leven met God van Christjane Coeland

Alle bovengenoemde bekeringsverhalen verschenen na de dood van de vrouw in kwestie. Dat is op zich niet verrassend: piëtistische bekeringsgeschiedenissen werden zelden tijdens het leven van de schrijver gepubliceerd. Van de 47 titels in dit genre verschenen er slechts zestien tijdens het leven van de auteur. Dat heeft te maken met het feit dat piëtisten als de dood voor ‘eierzucht’ waren. Velen erkenden wel de stichtende werking van bekeringsverhalen, maar meenden tegelijkertijd dat de stap naar de drukpers kon worden uitgelegd als ijdelheid. Hoezeer de kwestie van publicatie een autobiograaf kon kwellen, blijkt uit de geschiedenis van Jannes den Besten. Hij hoopte weliswaar dat *Gods leidingen in het leven van de landbouwer Jannes den Besten* werd gepubliceerd, maar juist die gedachte deed hem de zonde vrezen, ‘want dan zou de eer des Heeren worden gelasterd, waar de mensen van deze wereld zouden zeggen: Is dát nu die man, die dat boekje over zijn bekering heeft uitgegeven?’¹¹³ Vanwege de angst voor zondige ijdelheid had Den Besten zijn manuscript bijna in het vuur gegooid, maar God overtuigde hem dat hij zijn werk moest bewaren en ‘dat Hij het met mij en mijn arbeid maken zou, zoals het het meest Hem tot eer en mij tot zaligheid zou strekken’. Vijf jaar na het overlijden van Den Besten besloten zijn kinderen het manuscript naar de plaatselijke predikant, G. Ringnald, te brengen. Hij verzorgde de uitgave van *Gods leidingen in het leven van de landbouwer Jannes den Besten. Overleden te Doornspijk op 13 september 1868. Door hemzelf beschreven* (Zwolle: Van Dijk 1873).¹¹⁴

Ondanks de bezwaren die aan een publicatie kleefden, waren er wel piëtisten die hun geschiedenis bij leven in druk lieten verschijnen. Het beste argument om deze stap te verantwoorden, was dat men schreef en publiceerde in opdracht van God. Dat deed Harmen Hendrik Middel, de smid die het via de Afscheiding tot predikant bracht. In 1866 verscheen bij J. van Golverdinge zijn *Eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen uit de grootste nooden door H.H. Middel, Christelijk Afscheiden Gereformeerd predikant te Wolphaarsdijk*.¹¹⁵ Zoals anderen in dit genre meldde Middel in het voorwoord zijn eigen geschiedenis eigenlijk niet te hebben willen schrijven. Hij vreesde dat de ijdelheid zich zou vermommen als vroomheid en ‘mijn doodsvijand, te weten mijn vuil, stinkend eigen ik, er niet gemakkelijk uit te houden zou zijn’. In het najaar van 1865 kon Middel het schrijven niet langer uitstellen: hij kreeg een zenuwzinking, waarvan hij door Gods genade genas. En net zoals de bijbelse bezetene door Jezus was genezen en aangespoord om te verhalen ‘al wat God u gedaan heeft’ (Lukas 8:39), werd Middel ‘van Zijnentwege gedrongen (...) Gods weg en leidingen met mij, diep ellendige, te boek te stellen’.¹¹⁶

Middel kon niet anders dan publiceren, het was hem van hogerhand bevolen. Daarin was Middel niet uniek; de meeste bekeerlingen kregen een goddelijke opdracht tot schrijven. Vrouwen kregen eveneens zulke opdrachten. Zo was de vissersvrouw Maartje Beket

door Jezus bevolen: 'Schrijf, want deze woorden zijn getrouw en waarachtig'.¹¹⁷ Beket kreeg niet te horen dat zij haar verhaal ook moest publiceren. Na haar overlijden brachten Bekets kinderen het manuscript naar de Rotterdamse uitgever Huge, waar *Gods vrijmachtige genade verheerlijkt aan Maartje Beket, geboren te Sommelsdijk (Flakkee) 11 maart 1820, overleden te Rotterdam 24 november 1900, door haarzelve beschreven* (z.j.) verscheen.¹¹⁸ Anders dan Beket kreeg Christina van den Brink wel de opdracht haar verhaal te publiceren, of althans te verspreiden. Naar eigen zeggen schreef ze haar bekeringsgeschiedenis 'op het bevel en door Hem, die met en door zijn Geest in mij gewerkt heeft, niet willende hebben dat ik dit alleen voor mij zoude houden'.¹¹⁹ Hoewel mannen en vrouwen dus de opdracht kregen hun bekeringsgeschiedenis te schrijven en verspreiden, valt op dat bekeringsgeschiedenissen van vrouwen zelden tot nooit tijdens hun leven in druk verschenen. Toch rekenden ze vaak wel op een publicatie. Dat blijkt onder andere uit het werk van Christjane Coeland, een in Den Haag geboren naaister die later ging werken als onderwijzeres op een Zeeuwse bewaarschool en ten slotte in Leerdam overleed.

Na een jarenlange strijd met de satan ontving Christjane Coeland op 20 juni 1857 om tien uur 's avonds 'DE PARDONBRIEF UIT DEN HEMEL IN MIJNE ZIEL'.¹²⁰ De volgende dag getuigde ze van haar bekering in het vrome gezelschap waaraan ze deelnam. Ze stelde het verhaal van haar bekering ook op schrift, en in een op 9 december 1864 gedateerd voorwoord presenteerde ze dat verhaal als een 'nalatenschap' voor 'geliefde betrekkingen' en 'allen die dit geschrift zullen lezen'.¹²¹ In september 1866 schreef Coeland in haar dagboek te verwachten dat de bekeringsgeschiedenis na haar overlijden in druk zou verschijnen: 'Wonder boven wonder! Ik heb dat vroeger al gekregen op te schrijven, en omdat al wat van boven komt, weder naar boven gaat, zal het nog wel gebeuren als ik naar huis ben en het werk gedrukt wordt, de Drieëenige Verbonds-Jehovah in zijn eigen werk zal verheerlijkt worden'.¹²² In het jaar van haar overlijden verscheen *Het verborgen leven met God van Christjane Coeland* (Den Haag: J. van Golverdinge 1876).¹²³ Het is niet duidelijk wie precies verantwoordelijk was voor de uitgave, want Coeland was ongetrouwd en had geen kinderen die het manuscript naar een uitgever konden brengen. Het is niet uitgesloten dat Van Golverdinge zelf achter de publicatie stak. Hij was behalve uitgever namelijk ouderling-oefenaar in Den Haag, waar ook Christjane tot vlak voor haar dood woonde. Van Golverdinge kan haar dus uit het piëtistische circuit hebben gekend. Hoe de publicatie ook tot stand is gekomen, duidelijk is dat Coeland verwachtte dat haar autobiografische teksten na haar dood in druk zouden verschijnen.

Coelands boek bevat verschillende teksten: de bekeringsgeschiedenis met een voorwoord, een gedicht door een 'vriend van den Overleden', stukken uit haar dagboek, brieven aan haar familie, een kort verslag van haar ziekbed, het sterven en de begrafenis van Coeland, alsmede een predikatie van de Schotse predikant Hugh Binning en het voorwoord uit *Dagelijksche huis-catechisatie, bestaande uit morgen-, middag- en avond oefeningen* (1657) van de Nederlandse predikant en theoloog Franciscus Ridderus.¹²⁴ Hoewel het gedicht en de stukken over haar ziekbed, overlijden en begrafenis later door iemand anders zijn toegevoegd, was Coeland vermoedelijk zelf verantwoordelijk voor de samengestelde inhoud van haar boek. In het voorwoord kondigde ze namelijk niet alleen de bekeringsgeschiedenis aan, maar ook het voorwoord van Ridderus. Uit het deel met dagboekfragmenten blijkt dat Coeland verwachtte dat ook deze teksten zouden worden gepubliceerd. In het dagboek wendt ze zich namelijk tot een publiek: 'Lieve mensen, die dit boekje in handen zult krijgen', 'O, gij die dit leest'.¹²⁵ In het dagboek schreef Coeland voorts Binnings predika-

tie over Romeinen 8:1 over, omdat de vertaling van *The sinner's sanctuary* (1670) niet meer te koop was en 'zij die het boekje niet bezitten of niet kunnen bekomen, dan toch nog iets mogen hebben van die blinkende ster, dien getrouwen herder, die alleen maar leefde en deed zoo als zijn groote Zender dat van hem vorderde'.¹²⁶

Dat Coeland haar eigen geschiedenis (bekering en dagboek) in de context van het werk van bekende predikanten als Ridderus en Binning durfde te plaatsen, duidt op een groot zelfvertrouwen. Net zoals andere schrijvende vrouwen stelde Coeland zich echter bescheiden op. Zo benadrukt Coeland in het dagboek geen schrijfster te zijn: 'Heere! Begin Gij in mij, als het U belieft! Ik kan niet; ik heb buidel noch male; ik ben als een klein kind, die de pen niet houden, veel minder schrijven kan'.¹²⁷ Wie haar boek ooit zou lezen, moest dus beseffen dat haar hand van bovenaf was bestuurd: 'het is de Heere, wiens Naam en weg wonderlijk en onnaspeurlijk is; die vuil slijk gebruikt, ja menigmaal het vuilste, onaanzienlijkste en het verachtste, omdat Zijn Naam in alles moet verheerlijkt worden'.¹²⁸ Juist in het idee dat God zich bediende van het slijk der aarde lijkt Coeland de ruimte te hebben gevonden om te schrijven, en op termijn te publiceren. In het voorwoord presenteert ze haar eigen werk weliswaar als 'klein nachtluchtje' naast de 'helder brandende kaars' van Ridderus, maar in één moeite door betoogt ze dat God ook blij is met kleine gaven:

'Het zal groote verwondering verwekken, dat ik nevens zulk een helder brandende en lichtende kaars mijn klein nachtluchtje durf te zetten: doch aan den Tempel waren niet alleen groote, sierlijke steenen maar ook kleine steentjes en aan den Tabernakel waren ook dassen-velletjes en geitenhaar. Het vrouwtje dat twee penningskens gaf, gaf wat zij had en de lieve Immanuël had er genoeg in. Die lieve dierbare Jehova, Wiens naam en wegen wonderlijk zijn, die aan de kinderen openbaart wat voor verstandigen en wijzen verborgen is, naar Zijn welbehagen, die kan dit kleine, geringe middelje nog zegenen voor ouders en huisgezinnen, die kleine kerken behoorden te zijn, maar thans voorportalen van den Moloch en den satan zijn'.¹²⁹

Afgaande op de taal, stijl en inhoud van haar tekst was Coeland buitengewoon goed ingevoerd in de piëtistische traditie. Terwijl andere bekeerlingen in hun teksten alleen verwezen naar John Bunyans *Christen reize*, een piëtistische klassieker uit 1678, noemt Coeland vele namen uit de traditie: Wilhelmus à Brakel, Jodocus Lodenstein, Alexander Comrie, Bernhardus Smytegelt, Jacobus Koelman, Johannes Groenewegen, Lambertus Ledebor, en natuurlijk Ridderus en Binning. Hoewel ze haar tekst zelfbewust in de traditie plaatst, bedient Coeland zich van het onder schrijvende vrouwen gebruikelijke bescheidenheidstopos. Ze presenteert zich als een door God bestuurde schrijfster en wijkt in haar bekeringsgeschiedenis niet af van het bekende stramien: zondig leven, inkeer en wroeging over de zonde, wedergeboorte. En hoewel ze anticipeerde op een publicatie van haar teksten, durfde zij het kennelijk niet aan om haar verhaal bij leven te publiceren.

Voor eigen rekening: de bekeringsgeschiedenis van Doetje Reinsberg

Coeland was niet uniek in haar terughoudendheid ten aanzien van publicatie. Uit angst beschuldigd te worden van zondige ijdelheid durfden slechts weinig bekeerlingen hun geschiedenis bij leven te publiceren. Degenen die dit toch deden, waren in vrijwel alle gevallen mannen. Doetje Reinsberg-Ypes is een van de twee vrouwen die bij leven een

bekeringsgeschiedenis lieten drukken.¹³⁰ Deze boeken verschenen echter voor eigen rekening. Dat betekende dat zij zelf de uitgave van het manuscript financierden.¹³¹ De uitgever/drukker verzorgde slechts de productie van het boek en droeg geen financieel risico. Omdat de auteur evenmin een honorarium kreeg, kon hij of zij moeilijk verdacht worden van geldzucht. De publicatie voor eigen rekening was dus een manier om associaties met commercialiteit te vermijden, hoewel ook broodschrijvers op deze manier publiceerden omdat de eventuele winst van deze publicaties in zijn geheel naar de auteurs ging. De publicatie voor eigen rekening was ook een goede optie voor auteurs die geen uitgever bereid vonden hun boek op reguliere wijze te publiceren. En dat was het geval met Doetje Reinsberg. Naar eigen zeggen verkocht ze haar hotel en met de opbrengst financierde ze tweeduizend exemplaren van *De bekeeringsgeschiedenis van eene vijftigjarige wereldlinge, daarna eene twee en een halfjarige bezetene des duivels op Veldwijk en nu eene verlost en wedergeborene in Jezus Christus, haar Verlosser en Zaligmaker, Die het voor haar zal voleinden nu en tot in der eeuwigheid door Mevr. Wed. A.R. Reinsberg* (Den Haag 1898).

Het is geen wonder dat Reinsberg geen uitgever bereid vond haar manuscript te publiceren, want zij schreef een zeer atypische bekeringsgeschiedenis. In het Eerste Boek schetst Reinsberg 'Het leven van een wereldlinge zonder God', toen ze samen met haar man een Amsterdams hotel dreef. Na zijn overlijden raakte ze zodanig in de 'ban van de satan' dat ze in 1890 moest worden opgenomen in het krankzinnigengesticht Veldwijk te Ermelo. In het Tweede Boek beschrijft ze haar leven in dit gesticht, dat in 1886 was opgericht door de Vereniging tot Christelijke Verzorging van Geestes- en Zenuwzieken onder leiding van Lucas Lindeboom. In het gesticht werd gewerkt vanuit het idee dat waanzin werd veroorzaakt door een duivelse bezetenheid, die gebroken kon worden door bidden, bijbellezen en andere religieuze oefeningen.¹³² Ook Doetje zelf was ervan overtuigd dat haar krankzinnigheid het werk van de satan was, en dat haar genezing aan God was te danken. Die genezing zette in toen ze tijdens haar verblijf in Veldwijk een predikatie bezocht van de aan het gesticht verbonden dominee. Nadat ze Jan Willem Andries Notten had horen preken hoe Jezus Christus was gestorven voor de zonden van mensen, raakte Reinsberg langzamerhand uit de macht van de satan. Ze besloot haar leven voortaan aan God te wijden. Nadat ze in september 1892 genezen was verklaard en met haar drie kinderen in Baarn ging wonen, stond haar leven in dienst van het getuigen.

Over haar pogingen te getuigen van Gods genade schrijft Reinsberg in het Derde Boek: 'De ruim vierjarige levenservaringen van eene verlost door Christus Jezus'. Daarin beklagt ze zich tevens over 'valsche leeraars' en 'farizeeërs' die haar getuigenis niet wilden horen. Ze richt haar pijlen met name op Herman Huber Kuyper, zoon van Abraham en predikant van de Gereformeerde (Dolerende) Kerk in Baarn. Reinsberg vond dat hij het geloof te verstandelijk benaderde. Toen ze hem haar bekeringsgeschiedenis vertelde, zou hij bovendien gezegd hebben 'dat ik dat niet aan een ieder moest gaan vertellen'. Doetje wilde echter niet zwijgen: 'Terstond werd ik met het vuur des Geestes vervuld, stond op en sprak: 'Als ik zou zwijgen, dan zouden de steenen spreken. Neen, ik moet spreken'.¹³³ Na een ruzie met Kuyper stapte Doetje ten slotte over naar de Christelijke Gereformeerde Kerk, maar bij de dominees Van Lingen en Wisse kreeg ze evenmin gehoor: 'Als ik zoo sprak, deugde ik niet. Getuigde ik van de gerechtigheid van Jezus Christus, Wiens Geest in mij was, en Wiens genade ik had ontvangen, dan werd mij gezegd, dat ik stilletjes Jezus achterna moest lopen, maar niet vooruit'.¹³⁴ Volgens Doetje verscholen Kuyper, Van Lingen en Wisse zich achter kerkelijke dogma's, met name de uitverkiezingsleer. Als

‘levende getuige’ wist Doetje echter zeker dat genade werd toegekend aan ieder die het evangelie aanvaardde. Met dit evangelische perspectief kreeg Doetje in de verschillende gereformeerde gemeenten in Baarn geen enkele voet aan de grond. In 1896 verhuisde ze naar Den Haag, waar ze verwachtte wel te kunnen ‘arbeiden voor mijn God en zijn geliefden Zoon Jezus, en getuigen welke groote dingen de Heere aan mij heeft bewezen, daar ik een levend getuige van Gods Woord ben geworden, Hem tot eer en mij tot zaligheid’.¹³⁵ In de hofstad raakte ze betrokken in het alternatieve religieuze circuit van onder andere het Leger des Heils en de Geloofsvereniging der Volheid van Christus, maar opnieuw kreeg Reinsberg geen gehoor.

Nadat haar pogingen tot getuigen steeds waren mislukt, ontving Doetje in haar gebed de opdracht een bekeringsgeschiedenis te schrijven en publiceren.¹³⁶ Ze kreeg ook de opdracht brieven te schrijven aan Lucas Lindeboom, docent aan de Theologische School der Gereformeerde Kerken in Kampen, oprichter en voorzitter van de Vereniging tot Christelijke Verzorging van Geestes- en Zenuwzieken. Hij stond ook bekend als tegenstander van de gereformeerde lijn van Abraham en Herman Kuiper.¹³⁷ De ‘levende getuige’ had meer dan een dagtaak aan het schrijven van het door God bevolen boek. Nadat ze veertien brieven aan Lindeboom had afgerond, kopieerde ze die ’s avonds terwijl ze overdag het huishouden deed en aan haar bekeringsgeschiedenis werkte. Dat het boek haar door God was bevolen, wilde niet zeggen dat het schrijfproces altijd makkelijk verliep. Ze werd belaagd door de satan, maar na dagen- en nachtenlang doorwerken had Reinsberg haar manuscript in de Pinksternacht van 1897 af.¹³⁸ Om haar strijd met de ‘valse leeraars’ kracht bij te zetten, besloot ze haar autobiografie met een Vierde Boek. Dat bevat brieven aan verwanten, kennissen en dominees als Notten en Kuiper, alsmede de veertien brieven aan professor Lindeboom.

De bekeringsgeschiedenis van Doetje Reinsberg wordt beheerst door een drang tot spreken. Zelf vond Reinsberg dat ze sinds haar bekering kon dienen als een spiritueel leidsvrouw, maar het lukte Doetje niet als zodanig erkenning te vinden.¹³⁹ Reinsberg probeerde echter op alle mogelijk manieren spreekrecht te krijgen. Net zoals de eerder vermelde Harmen Hendrik Middel verwees ze naar Lukas 8:39, waar een bezetene door Jezus werd genezen en aangespoord om te verhalen ‘al wat God u gedaan heeft’. Ze vermeldde zelfs een goddelijke opdracht tot het schrijven en publiceren van een boek, maar het mocht allemaal niet baten. Naar eigen zeggen moest Reinsberg de nodige obstakels overwinnen om haar bekeringsgeschiedenis gepubliceerd te krijgen. Ze liet haar manuscript lezen aan diverse predikanten, maar zij raadden de uitgave af. Toen ze haar boek aan de Haagse predikant F. van Gheel Gildemeester liet zien, zou hij hebben gezegd: ‘Geloof u niet, mevrouw, dat u nog niet erg goed is?’¹⁴⁰ Dominee Notten van Veldwijk geloofde weliswaar dat Reinsberg door Gods genade was genezen, maar ook hij ontraadde Reinsberg de publicatie van haar boek. Hij vond dat ‘er namen in aangetast worden, die in des Heeren Kerk in groot achting zijn’ en adviseerde Reinsberg:

‘Ga in stilheid uw weg; schuil bij den Heiland. Raadpleeg biddend Zijn woord. Woon rustig de prediking van trouwe leeraars bij, en beweeg u weinig in het gewoel des maatschappelijken en kerkelijken levens. Help eens een zieke of hulpbehoevende, en houd u overigens bezig met de armen. Wat voor den een goed is, is het niet voor den ander. De Heere heeft u door Zijne genade verlost uit droeven toestand. Dit is reeds eene prediking; al zegt gij niets, dan is uwe herstelling reeds eene welsprekende prediking.’¹⁴¹

In feite dwong Notten de bekeerlinge zich te conformeren aan de traditionele vrouwenrol. Datzelfde deed de Haagse dominee Ivo Gaukes Knottnerus. Hij adviseerde Doetje een voorbeeld te nemen aan Lydia, een nieuw-testamentische vrouw die zich bekeerde tot het christendom en haar huis openstelde voor de apostel Paulus en zijn gezelschap (Handelingen 16:11-40).¹⁴² Alle door Reinsberg gecontacteerde predikanten adviseerden haar dus zich te schikken in de rol van stille christin en zich eventueel aan de zorg voor zieken en zwakken te wijden. Doetje nam daar geen genoegen mee. In de bekeringsgeschiedenis en de correspondenties met predikanten stelde ze telkens opnieuw dat ze wilde en moest spreken: ‘Waarde Dominé, als ik niets zeide, hoe zouden zij dan kunnen hooren, als ik hun niet vertelde de groote dingen en deugden die de almachtige God aan mij gedaan heeft; en als ik zweeg, dan zouden de steenen spreken, daar ik een levend getuige van Gods waarachtig Woord ben’.¹⁴³ Om haar gezagsaanspraak te legitimeren verwees Reinsberg zelfs naar de bijbelse profetessen Deborah en Hulda, maar ook dat hielp haar niets.¹⁴⁴

Geen van de predikanten wilde bemiddelen in de uitgave van haar boek. Uiteindelijk ging Reinsberg daarom zelf naar een drukker. Hij vertelde dat ze een uitgever nodig had en dat W.A. Beschoor haar werk misschien wilde publiceren. Beschoor was een Haagse uitgever van evangelische titels, die onder andere een uit het Engels vertaalde biografie van Josephine Butler op de markt had gebracht.¹⁴⁵ Hij was tevens ouderling van de Hervormde Kerk in Den Haag, en dat zal precies de reden zijn geweest dat hij niets van zich liet horen. Evenals Notten realiseerde hij zich waarschijnlijk dat Reinsberg de namen van geachte predikanten over de hekel haalde. Nadat al haar pogingen tot publicatie waren gestrand, besloot Doetje Reinsberg ten slotte haar bekeringsgeschiedenis voor eigen rekening te publiceren. Met eigen middelen financierde ze dus haar spreekrecht.

Uit zowel *De bekeeringsgeschiedenis* als het feit dat ze besloot haar boek voor eigen rekening te publiceren, blijkt dat er Reinsberg veel aan gelegen was haar stem te kunnen laten horen. Er is echter geen enkel spoor dat duidt op receptie van het boek, niet in de evangelische en niet in de bevindelijk gereformeerde sfeer. Dat hoeft op zich niets te betekenen. Boeken die voor eigen rekening waren gedrukt, werden zelden tot nooit besproken in tijdschriften. Belangrijker is wellicht dat Doetje Reinsberg zich op geen enkele manier aan de codes van het bekeringsgenre hield, zoals de godsdienstpsycholoog J.A. van Belzen liet zien.¹⁴⁶ In de eerste plaats gaf ze een evangelische draai aan het genre, waardoor ze de boodschap verkondigde dat de genade ten deel viel aan iedereen die het evangelie aanvaardt. Voortkomend uit het evangelische perspectief was er in Doetjes verhaal geen sprake van de in het bekeringsgenre zo kenmerkende twijfels en onzekerheden over de uitverkiezing. Doetje was buitengewoon overtuigd van haar eigen verlossing en ontleende juist daaraan het recht en de plicht om te spreken. Maar hoeveel bijbelcitatens ze ook in haar tekst vlocht, ze had duidelijk geen kennis van de ‘tale Kanaäns’ en in haar boek zijn evenmin verwijzingen naar oudvaders van de Nadere Reformatie te vinden. In plaats daarvan presenteerde Reinsberg zich als een zelfbewuste vrouw die als ‘levende getuige’ de strijd aanbod met eigentijdse gereformeerden als Kuyper. Het is niet verwonderlijk dat Reinsberg voor zo’n manuscript geen enkele uitgever vond: als vrouw matigde ze zich een recht van spreken aan, maar ze hield zich niet aan de codes. Vanwege haar verleden kon ze bovendien gemakkelijk worden weggezet als iemand die nog steeds door de waanzin werd voortgedreven.

Het bovenstaande maakt een aantal dingen duidelijk. Het bekeringsgenre bood Nederlandse vrouwen een aanknopingspunt zich te profileren als autobiograaf, maar opvallend veel vrouwen schreven hun verhalen niet zelf. Hun bekeringsgeschiedenissen werden opgetekend door *ghostwriters*. De vrouwen die hun bekeringsgeschiedenis wel zelf schreven, deden dat weliswaar onder eigen naam maar stelden tegelijkertijd dat hun pen werd gestuurd door God. Vergelijkbaar met andere schrijfsters legitimeerden autobiografes hun werk met een goddelijke opdracht. Die opdracht had zelden betrekking op de publicatie; vrouwen lieten die in de meeste gevallen over aan familie of bekenden en de bekeringsverhalen van vrouwen verschenen in de regel postuum. Een van de weinige vrouwen die het zelf geschreven levensverhaal bij leven publiceerde, zag zich genoodzaakt dat zelf te financieren. De moeizame relatie met het auteurschap is symptomatisch voor vrouwelijke autobiografen, ook voor degenen die zich buiten het bekeringsgenre bewogen.

Uit haar eigen geschiedenis geschreven: Wilhelmina Clifford Kocq van Breugel

Tijdgenoten waardeerden de autobiografie als een vorm van geschiedschrijving, zoals bleek uit het vorige hoofdstuk. De historisch verantwoorde autobiografie vereiste volgens critici dat een leven zich in het publieke domein had afgespeeld. Voor vrouwelijke autobiografen was het daarom moeilijk geschiedenis te schrijven. Vrouwen werden geacht hun leven te leiden in de private sfeer van het huisgezin. In de literatuur over autobiografieën bestaat daarom de gedachte dat vrouwen zich toededen op de geschiedschrijving van het huiselijk leven in de vorm van familieherinneringen.¹⁴⁷ Volgens Linda Peterson werden zulke ‘domestic memoirs’ vanaf het begin van de negentiende eeuw gepubliceerd door Engelse historische genootschappen. In voorwoorden roemden uitgevers en redacteurs de zeventiende- en achttiende-eeuwse schrijfsters meestal als goede (huis)vrouwen, moeders en dochters, waardoor Peterson veronderstelt dat deze uitgaven historisch gewicht moesten geven aan de negentiende-eeuwse ideologie van de gescheiden sferen.¹⁴⁸

De ideologie van de gescheiden sferen lijkt in Nederland niet minder dominant te zijn geweest dan in Engeland, maar hier verschenen geen oude familiememoires van vrouwen in druk. Ook eigentijdse vrouwen publiceerden niet zulke teksten. Er werden wel familieherinneringen gedrukt, maar die kwamen niet in de handel. Vaders en een enkele moeder financierden dan voor eigen rekening een aantal exemplaren die voor de kinderen en/of kleinkinderen waren bestemd.¹⁴⁹ In Nederland waren familieherinneringen uitsluitend bestemd voor de familie; zulke teksten werden niet gepubliceerd, althans niet in de periode 1850-1918. In het enige mij bekende geval dat de familieherinneringen van een vrouw op de markt verschenen, ging dat gepaard met een grondige revisie van het oorspronkelijke manuscript. Daardoor werd niet het private, maar juist het publieke aspect aangezet. De schrijfster – Wilhelmina Clifford Kocq van Breugel-Flavard de Wolff – verdween bovendien uit haar eigen tekst.

In 1875 verscheen *Zes jaren te Tripoli in Barbarije. Uit de gedenkschriften eener Nederlandsche vrouw, door M.A. Perk* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1875). Het boek was gebaseerd op de herinneringen die Wilhelmina Clifford Kocq van Breugel voor haar kinderen en kleinkinderen schreef. Wilhelmina's schoonzoon, de predikant en publicist Marie Adrien Perk, vond het manuscript echter ‘te belangrijk om, onder familiepapieren verscholen, langzamerhand in vergetelheid te geraken en eindelijk aan de vernietiging te worden prijs gegeven’.¹⁵⁰ De memoires handelden namelijk over de jaren 1827-1833, toen Wilhelmina met haar echtge-

noot – de diplomaat Jacques Clifford Kock van Breugel – in Tripoli woonde. In de geschiedenis van deze semi-onafhankelijke havenstad was dit een roerige tijd, want na een volksofstand en een burgeroorlog bracht de sultan van het Ottomaanse Rijk de stad in 1835 terug onder het centraal bestuur.¹⁵¹

Vanwege het historisch belang van zijn schoonmoeders herinneringen besloot Perk het manuscript te publiceren, een besluit dat hij in het voorwoord van *Zes jaren te Barbarije* verantwoordde. In de eerste plaats, zo stelde Perk, waren de schetsen over het leven in Tripoli ‘zóó boeiend, soms zelfs zóó dramatisch (...), dat de lezing ervan eene aangename verpooving verschaft’. Het werk van zijn schoonmoeder was bovendien zeer informatief:

‘Zij deelen ons eenige bijzonderheden mede omtrent de zeden, gebruiken en den toestand van een gewest, dat voor velen tot de onbekende oorden behoort, over wier geschiedenis een sluier hangt. Tevens doen zij ons een blik slaan in het leven van eenige, onder een Mahomedaansche bevolking als verdwaalde Europeanen, en verplaatsen ons te midden van hoogst gewichtige gebeurtenissen die den ondergang van Tripoli als zelfstandigen staat voorbereidden en onmiddellijk voorafgingen. Dit nu zet haar uit een geschiedkundig oogpunt, naar mijn bescheiden meening, een niet geringe waarde bij.’¹⁵²

Hoewel Perk de tekst van zijn schoonmoeder boeiend en informatief vond, vereiste publicatie volgens hem enige aanpassing. Wilhelmina had bij het schrijven van haar memoires enkel uit ‘haar nog altijd frisch geheugen geput’, aldus Perk. Zij had geen pretenties met haar tekst, en beschreef daarin ‘slechts de oppervlakte der toestanden en gebeurtenissen’. Perk vond dat een publicatie meer diepgang vereiste. Op basis van archiefonderzoek leverde hij aan het einde van de tekst daarom veertig bladzijden aantekeningen over de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Tripoli. Perk meende ook de tekst zelf te moeten herzien: hij verwijderde en verplaatste fragmenten, verwerkte historische aantekeningen in de lopende tekst, moderniseerde de spelling en herschreef het geheel in de derde persoon.

In feite verwijderde Perk zijn schoonmoeder uit haar eigen tekst. In de titel van het boek was Wilhelmina Clifford bovendien gereduceerd tot ‘een Nederlandsche vrouw’; op de kaft stond slechts de naam van Perk vermeld. In het voorwoord meldde hij weliswaar dat het hier ging om de memoires van zijn schoonmoeder, maar haar naam bleef onvermeld. Het manuscript was bovendien zodanig bewerkt dat Wilhelmina’s eigen stem feitelijk verloren was gegaan. Dat erkende Perk: het was zijn doel geweest de memoires als ‘eene proeve van autobiografie’ te publiceren, maar de publicatie maakte het volgens hem nodig de ‘geschiedkundige waarde’ van het werk te verhogen. Dat had Perk goed gezien, want in kranten en tijdschriften werd het boek positief besproken en critici hadden veel waardering voor zijn historische aantekeningen. Een recensent van *De Tijdspiegel* meende wel dat Perk iets te ver was doorgeschoten in de redactie van het manuscript. Hij miste ‘gloed en afwisseling’ in de tekst:

‘We gelooven die voor MÉMOIRES wat al te ver getrokken neutraliteit te moeten toeschrijven aan den gekozen vorm, die niet toelaat, dat de schrijfster hare eigene indrukken en hare persoonlijke meening IN DEN EERSTEN PERSOON uitspreekt. ’t Is mogelijk dat we ons bedriegen ... maar we verbeeldden ons, dat de heer Perk wél

gedaan zou hebben, indien hij zich in dit opzicht nauwer aangesloten had aan den oorspronkelijken vorm van het handschrift zijner schoonmoeder.¹⁵³

Ondanks de kanttekeningen was deze recensent positief; hij hoopte dat meer landgenoten hun 'vrees voor publiciteit' overwonnen en hun memoires publiceerden. De recensent maakte in zijn oproep geen onderscheid naar sekse, maar uit het vorige hoofdstuk bleek dat de heersende opvatting van geschiedenis het vrouwelijke autobiografen vrijwel onmogelijk maakte een bijdrage te leveren aan de contemporaine geschiedschrijving. Na Clifford Kocq van Breugel ontbreekt dan ook ieder spoor van een vrouwelijke autobiograaf die enigszins in de buurt komt van de invulling die critici aan 'geschiedenis' gaven. Dat veranderde, als gezegd, pas rond 1900. Ondertussen verschenen er wel autobiografieën van actrices en zangeressen. Zij schreven hun eigen levens evenmin zelf, maar in financieel opzicht trokken ze wel degelijk profijt van hun autobiografieën.

De betaalde levens van Theo Bouwmeester

Uit het eerste deel van dit hoofdstuk bleek dat er na het midden van de eeuw diverse autobiografieën van nog levende theatervrouwen verschenen, zoals de actrice Karoline Bauer en de danseres Lola Montes. Beide vrouwen schreven hun levensgeschiedenis zelf, maar dat was volgens Montes niet vanzelfsprekend geweest. In de *Gedenkschriften* verhaalt ze hoe verschillende uitgevers haar na de verbanning uit München hadden verzocht haar memoires aan hen te verkopen. Ze mocht zelf het honorarium bepalen; van één uitgever hoefde ze de memoires niet eens zelf te schrijven, hij zou een 'jonge man' als *ghostwriter* regelen. Naar eigen zeggen weigerde Lola alle verzoeken, omdat ze geen geld nodig had en ze het beneden haar waardigheid vond dat iemand anders haar herinneringen optekende. Als de tijd rijp was, zou ze dat zelf wel doen.¹⁵⁴ In 1851 was de tijd kennelijk rijp, en dat zal niet in de laatste plaats te maken hebben gehad met het feit dat Lola na de scheiding van koning Ludwig opnieuw in haar eigen inkomen moest voorzien. Ze liet zich goed betalen voor haar memoires, die ze voor 24.000 franc verkocht aan *Le Pays*.¹⁵⁵

Tegen het einde van de negentiende eeuw verschenen er ook autobiografieën van Nederlandse theatervrouwen op de boekenmarkt. Geen van hen schreef het eigen levensverhaal zelf. De autobiografie van de actrice Mina Albregt-Engelman was geschreven door J.H. Rössing, toneelcriticus van het *Nieuws van den dag*. De journalist N.H. Wolf schreef het levensverhaal van de operazangeres Cato Engelen-Sewing.¹⁵⁶ De actrice Theodora (Theo) Bouwmeester publiceerde maar liefst drie autobiografieën, maar geen van deze titels was door haar zelf geschreven. Weliswaar leverde Theo zelf de tekst voor *Mijn leven, 1850-1930* (Amsterdam: De Voortganck 1930), maar haar manuscript was bewerkt door de populaire schrijver A.M. de Jong. *Mijn jeugd- en tooneelherinneringen* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1916) was geschreven door de journaliste Anna Zuikerberg. In 1899 verscheen de door de journalist Rie Brusse geschreven *Memoires van Mevr. Theo Bouwmeester, door haar-zelf verteld, naverteld door M.J. Brusse* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf). Bij nadere inspectie van het subgenre blijkt het niet zo heel bijzonder dat theatervrouwen niet zelf hun autobiografieën schreven. Van de twaalf titels die tot 1918 in het toneelgenre verschenen, zijn er namelijk zes geschreven door *ghostwriters*. De levens van de acteur Willem van Zuylen en de operazanger Joseph Orelia werden opgetekend door de journalist en (toneel)schrijver Henri M. Dekking respectievelijk N.H. Wolf.¹⁵⁷

Titelpagina van *Mémoires van Mevr. Theo Bouwmeester, door haarzelf verteld, naverteld door M.J. Brusse* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1899). Deze autobiografie verscheen ter ere van het 25-jarig toneeljubileum van de actrice. Koninklijke Bibliotheek 787 L 86.

Ofschoon de theatervrouwen in letterlijke zin niet de auteurs van hun eigen leven waren, kwamen ze wel als zodanig in beeld. Deze autobiografieën bevatten namelijk foto's van de artistes, niet van de *ghostwriters*. Het auteurshonorarium zal echter naar de broodschrijvende journalisten zijn gegaan. Mogelijk werden de artisten wel betaald voor hun medewerking, maar daarover heb ik niets kunnen vinden. Toch brachten de autobiografieën van Albrecht-Engelman, Bouwmeester en Engelen-Sewing hen wel degelijk financieel voordeel. Zij verschenen namelijk in de jaren dat zij een toneeljubileum vierden.

Een toneeljubileum was aanleiding voor een benefietvoorstelling. Omdat het aan literatuur ontbreekt, is het onbekend hoe en wanneer dit fenomeen precies is ontstaan. Uit documentatie over negentiende-eeuwse acteurs en actrices blijkt wel dat velen op diverse momenten in hun carrières dergelijke voorstellingen speelden, in ieder geval bij jubilea en meestal ook bij een afscheid.¹⁵⁸ Het idee van de benefietvoorstelling was dat de jubilaris een of meer glansrollen vertolkte, bijgestaan door (populaire) leden van het eigen gezelschap of van andere gezelschappen. De kaartjes lijken iets duurder te zijn geweest dan normaal; de opbrengsten van deze avonden kwam dan ook 'ten voordele' van de jubilerende acteur die tijdens en na de voorstelling werd gehuldigd. Dat ging gepaard met bloemenkransen, (luxe) geschenken en een 'envelop met inhoud'. De envelop was gevuld met de opbrengst van de kaartverkoop, en soms met die van een inzamelingsactie die op touw was gezet door een feestcomité waarin zoveel mogelijk notabelen en kapitaalkrachtigen waren verzameld. De benefietvoorstellingen lijken te zijn opgevoerd om een aanvullend inkomen of pensioen te genereren voor acteurs en actrices.¹⁵⁹ Soms waren de opbrengsten enorm. In mei 1876 had een comité van Haagse dames voor het afscheid van C.L.H. Iburg-Neytz een zodanig geldbedrag ingezameld, dat de actrice tot het einde van haar leven een wekelijkse toelage van 10 gulden ontving.¹⁶⁰ In april 1900 overhandigde de voorzitter van het feestcomité de verarmde en zieke acteur Rosier Faassen bij zijn 50-jarig jubileum 'een vorstelijk geschenk in portefeuille, waardoor hij een onbezorgde toekomst tegemoet kon gaan'.¹⁶¹

Gezien de (mogelijke) opbrengst was de benefietvoorstelling een uitkomst voor acteurs die kampten met financiële problemen.¹⁶² Waarschijnlijk nam het aantal benefietvoorstellingen tegen het einde van de eeuw ook toe, want er ontstond steeds meer kritiek. Zo schreef een journalist naar aanleiding van het 40-jarig toneeljubileum van de acteur Willem van Zuylen dat hij best bereid was iets extra's te betalen voor 'acteurs, die het nodig hebben'. Hij verzettede zich echter tegen de onbeschaamde 'geldklopperij' waarin de jubilea anno 1895 volgens hem waren ontaard:

'Zijn het artisten of bedelaars? Wordt hier een hulde gebracht of een aalmoes gegeven? Verlangt men dat ik applaudiseer of dat ik in mijn zak tast? En op het tooneel – wat gebeurt daar? Wie staat daar zijn hand op te houden? Een fraai gebaar voor een koning van de kunst! Men stopt er een enveloppe in. Met bankjes vermoedelijk. Maar zonder twijfel zal zoo straks de gevierde kunstenaar het geld verdeelen onder de hongerigen, die in allerlei lage dienstverrichting tusschen de coulissen zwermen. Dat is *hun* deel van het feest ... Die fauteuil is zeker voor den ouden, gebogen suppoost, en die andere cadeux aardige herinnerings-snuisterijen voor de figuranten. Helaas, wijl het voor de voetlichten gebeurt is het daarom niet minder duistere prostitutie; en het loon, schoon openlijk gereikt, evenwel het loon eener schande. Zie de inwendige rotheid van deze zede in de smakeloosheid van de uiterlijke overdaad.'¹⁶³

Uit dit citaat blijkt dat de journalist de jubileum- of benefietvoorstelling beschouwde als een vorm van prostitutie. Wie zich prostitueert, verkoopt zichzelf. En dat is precies wat acteurs en zangers deden. Zij organiseerden namelijk niet alleen jubileumvoorstellingen, maar begonnen vanaf de jaren 1890 tevens autobiografieën te publiceren.

De autobiografieën van ‘toonelisten’ (m/v) verschenen meestal rondom een jubileum. Volgens mij waren deze autobiografieën bedoeld als reclame voor de benefietvoorstellingen. Dat blijkt onder andere uit het boekje dat Rössing over Mina Albregt-Engelman publiceerde: *Hoe mevrouw Albregt-Engelman haar leven vertelt. Een bladzijde uit de geschiedenis van het tooneel* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1898). De jubileumavond van Albregt-Engelman zou plaatsvinden op 17 januari 1898, in de Amsterdamse schouwburg Frascati. Die festiviteit kreeg uitgebreide aandacht in het boekje, dat vóór de jubileumavond verscheen.¹⁶⁴ N.H. Wolf publiceerde het levensverhaal van Cato Engelen-Sewing eveneens aan de vooravond van haar jubileum.¹⁶⁵ Ook deze operazangeres maakte in haar toneelherinneringen uitgebreid reclame voor de benefietvoorstelling. Ze was zelfs bereid geweest de journalist voor zijn werk te betalen. Uit het financieel overzicht van de jubelvoorstelling blijkt dat Wolf f 70,- ontving voor het schrijven van haar memoires.¹⁶⁶ Hoeveel financieel belang acteurs bij benefietvoorstelling konden hebben, blijkt tevens uit het feit dat Theo Bouwmeester bereid was te sjoemelen met data.

De buitengewoon populaire actrice Theodora (Theo) Bouwmeester publiceerde drie autobiografieën. De eerste was geschreven door Rie Brusse en verscheen in 1899, voorafgaand aan haar 25-jarig toneeljubileum. Dat vierde ze op 2 februari in de Stadsschouwburg in Amsterdam en daarna volgde een jubileumtoernee door het land.¹⁶⁷ Afgaande op de vele krantenberichten over de actrice en haar jubileum was dit een *happening* van de eerste orde.¹⁶⁸ Een van de kwesties die herhaaldelijk terugkeert in de diverse krantenberichten, is de vraag hoe oud Theo Bouwmeester precies was. In het *Nieuws van den dag* bracht Rössing ten slotte het bericht dat Theo op 18 april 1850 was geboren.¹⁶⁹ Deze datum was bevestigd door haar vader, de acteur Louis Bouwmeester sr. Hij wist tevens te melden zijn dochter haar eerste rol speelde in het treurspel *Gabrielle*, op maandag 20 maart 1857 in de grote Rotterdamsche Schouwburg. Als Theo in 1857 haar debuut had gemaakt, was 1899 geen jubileumjaar. Gerekend vanaf haar eerste optreden stond Theo al 42 jaar op het toneel, maar niemand stelde fundamentele vraagtekens bij de viering van een 25-jarig toneeljubileum in 1899. Journalisten accepteerden Theo's uitleg dat ze haar carrière rekende vanaf 1874, toen ze naar eigen zeggen haar eerste vaste engagement kreeg: in de Salon des Variétés. Daar was ze ook geboren als actrice: 'Ik heb al veel langer gespeeld, als kind al. Haast zonder dat ik het wist. In het Salon zijn m'n oogen opengegaan'.¹⁷⁰

In 1899 vierde Theo dus haar 25-jubileum, en in haar autobiografie liet ze haar carrière in 1874 beginnen. In de autobiografieën van 1916 en 1930 situeerde ze het begin van haar loopbaan echter in 1866, toen ze haar eerste contract tekende bij het gezelschap van De Boer, Bamberg en Bouwmeester. In 1916 vierde ze dus haar 50-jarig toneeljubileum. Bij die gelegenheid verscheen de door de journaliste Anna Zuikerberg geschreven autobiografie: *Mijn jeugd- en tooneelherinneringen*.¹⁷¹ Het vreemde was wel dat Theo nog in 1911 haar 40-jarig toneeljubileum had gevierd.¹⁷² Aan Zuikerberg vertelde de actrice dat de verwarring het gevolg was van haar 'ijdelheid'. Eigenlijk had ze haar 40-jarig jubileum in 1906 moeten vieren, maar toen voelde ze zich 'nog véél te jong om een feest te vieren, waaraan 't cijfer 40 verbonden was'.¹⁷³ De ware reden voor het gesjoemel met data lijkt mij te liggen in Theo's financiële belangen. De actrice ging namelijk haar leven lang gebukt onder geldzorgen.

Die waren volgens haar een rechtstreeks gevolg van haar beroep. In 1916 vertelde ze aan Zuikerberg dat het acteursvak de nodige investeringen vroeg, omdat actrices hun eigen kostuums moesten financieren. Aangezien een actrice werd geacht 'coquet te zijn' en het publiek verzot was op luxe, kon dat behoorlijk in de papieren lopen:

'Al die geweldige stukken, die veel vergden van je krachten – veel ook van je portemonnaie. Och, 't klinkt misschien een beetje banaal als ik het vertel, dat ik mezelf zou hebben geruineerd, als ik me niet met geweld had gedwongen, toch vooral niet boven mijn macht te gaan. Ik weet zeker, dat ik anders schulden zou hebben gemaakt, mijn laatste stuk meubel desnoods zou hebben verkocht om er op het tooneel toch vooral maar goed uit te zien. Wát ik bezat, besteedde ik aan toiletten en alles werd bij me thuis gemaakt. Hemel, wat was dat een tijd. Een tijd, waarin ik halve nachten opzat om te knippen. Ik kon niet slapen uit zorg voor mijn kostuums.'¹⁷⁴

Terwijl de arbeidskosten hoog waren, was het acteursloon volgens Bouwmeester laag. Toch verdiende Theo bepaald niet slecht: als eerste actrice van het Nederlandsch Tooneel ontving ze een salaris van 6500 gulden per jaar.¹⁷⁵ Dit was een substantieel bedrag, maar vermoedelijk had Theo desondanks wel redenen om juist in 1899 haar 25-jarig jubileum te vieren. In september 1898 was Theo namelijk gescheiden van haar tweede echtgenoot, de acteur Henri Brondgeest. In 1899 stond ze bovendien op het punt voor de derde keer te trouwen, nu met de musicus Johann Godfried Hendrik Mann. Al deze veranderingen brachten de nodige kosten met zich mee en een jubileum kon dienen om extra inkomsten te genereren. De 'envelop met inhoud' was echter gekoppeld aan de kaartverkoop. Dat vereiste een uitgekiende PR die zoveel mogelijk mensen naar de feestavond lokte. Hier lijkt de autobiografie een rol te hebben gespeeld. Mogelijk is het door Brusse geschreven boekje ook verkocht bij de jubelvoorstellingen zelf. Qua uiterlijk en formaat lijkt de 56 pagina's tellende autobiografie met foto's namelijk op een wat dik uitgevallen programmaboekje.

Hoezeer de financiële situatie van acteurs Theo Bouwmeester bezighield, blijkt uit het feit dat ze in 1920 deelnam aan de staking van toneelspelers die een pensioen eisten. Deze actie leidde uiteindelijk tot een conflict tussen Theo en haar werkgever, de Raad van Beheer van de Koninklijke Vereeniging het Nederlandsch Tooneel. De directeur van de Vereeniging had Theo in december 1920 een pensioen van f 4000,- per jaar beloofd. Hij was daartoe niet wettelijk verplicht en het aanbod gold dan ook 'zoolang de financieele toestand van de Vereeniging zulks toelaat'.¹⁷⁶ Tot 1 juli 1925 ontving Theo haar geld, maar na die datum kon de Vereeniging niet langer betalen.¹⁷⁷ Nadat de Vereeniging de betaling van Theo's pensioen had gestaakt, ontstond er groot rumoer in de pers. Het kon toch niet zo zijn dat de belangrijkste actrice van Nederland voortaan was aangewezen op giften?

Een steuncomité verspreidde een circulaire waarin honderdtwintig kapitaalkrachtige 'tooneelvrienden' werden gezocht die bereid waren elk jaar 25 gulden te storten in een steunfonds voor de bejaarde ster.¹⁷⁸ In 1926 besloot het College van B & W van de Gemeente Amsterdam jaarlijks f 3000,- beschikbaar te stellen voor Theo Bouwmeester.¹⁷⁹ Datzelfde jaar vond een feestcomité de tijd rijp voor een groots huldeblijk. De bedoeling was 'een zoodanige som bijeen te brengen, dat voor deze grijze kunstenaars haar verdere levensdagen eenigszins veraangenaamd zullen worden'. Het gevolg van deze actie was dat Theo op 6 oktober 1926 nog eenmaal was te zien in de Stadsschouwburg te Amsterdam. Daarna nam ze in heel Nederland afscheid van het publiek: ze tourde van Heerenveen tot

Nijmegen.¹⁸⁰ De afscheidstournee legde Theo geen windeieren. Uit een financieel overzicht van het feestcomité blijkt dat de opbrengst van de feestavond in Amsterdam ruim f 8000,- was. Ongeveer de helft was afkomstig uit de kaartverkoop. Verkoop van ruim driehonderd programmaboekjes had f 164,50 opgeleverd, maar een substantieel deel van de inkomsten was afkomstig van particulieren. De bijdragen varieerden van 50 cent tot 100 gulden, maar samen hadden de particulieren f 3527,85 bijeengebracht. Na aftrek van kosten en een bijdrage aan het Pensioenfonds van f 118,80 bleef er netto f 6852,93 over voor Theo zelf. Dit bedrag zal in de loop van de tournee zijn aangegroeid, omdat Theo ook in andere plaatsen hulde werd betuigd. Over de opbrengst van deze avonden zijn geen gegevens.¹⁸¹

Hoewel het voor de hand lag ter ere van Theo's afscheid opnieuw een autobiografie te publiceren, gebeurde dat niet. In 1930, toen Theo Bouwmeester haar tachtigste verjaardag vierde, was wel weer sprake van een autobiografie: *Mijn leven, 1850-1930. Met medew. van A. M. de Jong*. Deze keer had Theo zelf de tekst geschreven maar die was ingekort en geredigeerd door A. M. de Jong, de toentertijd zeer bekende en succesvolle schrijver van onder andere de *Merijntje Gijzen*-boeken.¹⁸² Uit correspondentie tussen Theo Frenkel, haar zoon, en uitgever O. G. A. Netscher blijkt dat de naam van De Jong was toegevoegd om 'den verkoop te bevorderen'. Toch verdiende Theo Bouwmeester ook zelf aan haar autobiografie. Ze kreeg 500 gulden voor het manuscript en daarbij kwamen royalties van twaalf procent over verkochte exemplaren, 'te beginnen bij het derde duizend'. Om de verkoop te stimuleren, wilde Frenkel colporteurs inschakelen. Die moesten langs de deuren gaan van 'circa 500 adressen, volgens door mij te verstrekken lysten' om een luxe-uitgave te verkopen. Andere colporteurs zouden 'gewone exemplaren' aan boekhandels in Amsterdam en 'de Provincie' moeten slijten.¹⁸³ Uiteindelijk lijkt er slechts één uitgave te zijn gerealiseerd. Er is geen informatie over oplage en verkoop, maar duidelijk is dat Theo ten derde male haar leven verkocht om financiële redenen. Het lukte haar echter niet om zelf de auteur van haar eigen leven te worden. Tot drie maal toe bleef ze afhankelijk van *ghostwriters*.

Acteurs (m/v) waren voor hun broodwinning afhankelijk van hun populariteit. Zeker bij een benefiet was het van belang zoveel mogelijk bezoekers te trekken. Dat vereiste reclame en daarvoor maakten 'tooneelsten' gretig gebruik van (toneel)journalisten, die vanaf de jaren 1880 meer ruimte kregen in kranten en tijdschriften. Het subgenre van de toneelherinneringen lijkt dan ook het resultaat van een nauwe samenwerking tussen (toneel)journalisten en podiumkunstenaars. Waarschijnlijk waren de toneelherinneringen in financieel opzicht rendabel voor beide partijen: acteurs investeerden in hun bekendheid die bij jubilea te gelde kon worden gemaakt, terwijl journalisten geld verdienden aan het schrijven van deze auto/biografieën. In het subgenre van de toneelmemoires lijkt op het eerste oog geen onderscheid naar sekse te hebben bestaan. Als vanzelfsprekend participeerden vrouwen in het subgenre. Door middel van foto's presenteerden actrices en zangeressen zich bovendien als de auteurs van hun eigen leven. De vrouwen *schreven* hun levens echter nooit zelf. Er bestaat dan ook een opmerkelijke parallel tussen de toneelherinneringen en het bekeringsgenre. Een belangrijk verschil is het moment van publicatie: terwijl bekeringsverhalen van vrouwen pas na hun dood openbaar werden gemaakt, verschenen de toneelherinneringen van vrouwen tijdens hun leven omdat zij er (indirect) geld mee wilden verdienen.

De jeugdherinneringen van Geertruida Bosboom-Toussaint

De spanning tussen auteurschap en het vrouw-zijn geldt in de literatuur als een van de verklaringen voor het geringe aantal autobiografieën van schrijfsters in de negentiende eeuw.¹⁸⁴ De publicatie van een autobiografie vereist immers een zelfbewust optreden als auteur, terwijl juist het schrijverschap van vrouwen op gespannen voet stond met het ideaal van de ingetogen huiselijke vrouw. De expanderende boekenmarkt en de opkomst van nieuwe genres als de huiselijke roman bood vrouwen vanaf het einde van de achttiende eeuw weliswaar meer mogelijkheden zich in het literaire veld te begeven, maar de ‘typisch vrouwelijke’ huisroman werd in het algemeen lager gewaardeerd dan bijvoorbeeld de historische roman.¹⁸⁵ Op basis van recensieonderzoek constateerde Toos Streng bovendien dat Nederlandse critici in het midden van de negentiende eeuw steeds meer bezwaren maakten tegen het groeiende aantal schrijfsters en discussies voerden over de vraag of het auteurschap wel was te combineren met een huwelijk.¹⁸⁶

Ondanks de vooroordelen was er één Nederlandse schrijfster die voor tijdgenoten ‘bewees’ dat vrouwen in staat waren ‘ware’ of ‘hoge’ kunst te scheppen: Geertruida Bosboom-Toussaint. Deze schrijfster van historische romans werd in haar tijd zeer gewaardeerd, maar tegelijkertijd werd haar ook wel eens verweten dat ze te ‘mannelijk’ was.¹⁸⁷ Vooral bij de aanvang van haar loopbaan problematiseerden critici haar schrijverschap, maar uiteindelijk werd zij als een van de weinige schrijfsters serieus genomen door de literaire kritiek. Bosboom-Toussaint schreef geen autobiografie. Integendeel. Volgens haar biograaf had ze het idee om haar memoires te schrijven ‘verre van zich geworpen’.¹⁸⁸ Aan het einde van haar leven schreef ze voor het vijftigjarig jubileum van *De Gids* wel haar jeugdherinneringen. Na haar dood stuurde Johannes Bosboom het stuk naar de redactie, die ‘Uit de dagen der Jeugd van Mevrouw Bosboom-Toussaint’ in 1886 publiceerde.¹⁸⁹

Bosboom Toussaint legitimeert haar schrijverschap in deze jeugdherinneringen als een innerlijke drang of noodzaak. Het schrijverschap was voor haar dan ook het resultaat van een zoektocht naar een zinvolle tijdbesteding. Die was nodig geweest, omdat ze naar eigen zeggen een ‘onweerstaanbaren drang des gemoeds (had) om voor wat anders te leven dan voor ‘t geen in den regel onze meisjes en vrouwen bezighoudt en waarmee zij haar tijd dooden’.¹⁹⁰ Ze werkte een tijdje als gouvernante, maar bleek niet geschikt voor dat beroep. Na tevergeefs te hebben geprobeerd om vertaalster te worden, besloot ze ten slotte zelf te gaan schrijven. Ze schreef het verhaal ‘Almagro’, dat door Robidé van der Aa werd geaccepteerd als bijdrage aan het *Magazijn van romantische verhalen*. Bosboom-Toussaint verheugde zich vervolgens over haar verdiende loon en het vinden van een ‘schat in mij zelve’:

‘de toekenning van een klein honorarium (6 gulden het blad), geacht kon worden een eerste stap op de ladder te zijn. Het honorarium was klein, doch de ervaring dat mijn werk, mijn oorspronkelijke werk geld waard was, gaf mij toch een riem onder ‘t hart en joeg mij een blos van blijdschap op de bleeke wangen; want het tobben, de teleurstellingen, het zitten peinzen over mij zelve, zonder mij aan anderen te uiten, had mij toch al reeds wat meer zwak en zenuwachtig gemaakt dan voor een frissche en gezonde jeugd goed was. Maar dat gemis aan kalmte was mij zeker dienstig voor hetgeen ik zijn moest.’¹⁹¹

Bosboom-Toussaint beschrijft hoe ze uiteindelijk werd wat ze zijn moest: schrijfster. Daarbij valt op dat het vinden van een alternatieve levensbestemming voor haar samenviel met het

verdienen van geld. Daarin lijkt ze op buitenlandse schrijfsters als Frederika Bremer en Harriet Martineau. Zij verhalen in hun postuum gepubliceerde autobiografieën eveneens over onvrede met het traditionele vrouwenbestaan. Ook zij vonden ten slotte hun bestemming in het schrijverschap, en al deze vrouwen vermeldden met trots hun eerste betaling.¹⁹²

Voor vrouwen als Bremer, Martineau en Bosboom-Toussaint bevestigde het auteurshonorarium als het ware hun schrijverschap. Binnen het denken over auteurschap bestond echter een spanning tussen geld en schrijverschap. De 'ware' schrijver liet zich niet betalen; wie werkelijk was 'geroepen' tot het schrijverschap hechtte niet aan de verdiensten. Schrijvers (m/v) die wel aan hun inkomen hechtten, werden verdacht van broodschrijverij. In haar *Autobiography* (1877) deed Martineau daarom alle moeite deze verdenking ongeldig te verklaren. Ook zij presenteerde zich als een vrouw die ongeschikt was voor het traditionele vrouwenbestaan en in het schrijven een alternatieve levensbestemming vond. Evenals Bremer en Bosboom-Toussaint besteedde ze aandacht aan haar honorarium. In het hoofdstuk 'Money matters' verklaart ze circa 10.000 pond te hebben verdiend. Daarin meldt ze tevens dat ze zeker het dubbele had kunnen verdienen, 'if it had been my object to get money; or even, if an international copyright law had secured to me the proceeds of the sale of my works in foreign countries'.¹⁹³ Hoewel Martineau leefde van de pen, had haar schrijverschap naar eigen zeggen niets te maken met geld. Het was een roeping, een innerlijke noodzaak. In het hoofdstuk 'Bookseller's proffers and methods' verzette ze zich dan ook tegen (Amerikaanse) uitgevers die haar enorme bedragen hadden geboden voor een autobiografisch boek over haar reis naar Amerika. Met zulke lieden wilde Martineau niets te maken hebben, want zij benaderden boeken als 'een sjaal of een jurk'. Ze degradeerden de letterkunde en transformeerden 'the serious function of authorship' tot een gokspel.¹⁹⁴

In wezen bood de commercialisering van de expanderende boekenmarkt schrijfsters als Bremer, Martineau en Bosboom-Toussaint de mogelijkheid zich te bevrijden van het conventionele vrouwenleven. Die boekenmarkt maakte het immers mogelijk geld te verdienen en in hun eigen levensonderhoud te voorzien. De genoemde schrijfsters hechtten daarom een buitengewoon belang aan hun betaling. Als zij in literair opzicht serieus genomen wilden worden, was het echter zaak niet met broodschrijverij geassocieerd te worden. Dit maakte het voor schrijfsters buitengewoon moeilijk over hun werk te schrijven. Het lijkt daarom geen toeval dat autobiografieën van schrijfsters meestal postuum verschenen. Op die manier werd elke associatie met broodschrijverschap, i.c. de verkoop van zichzelf, voorkomen. Het lijkt evenmin toeval dat Bremer en Bosboom-Toussaint zich in hun korte autobiografieën concentreerden op hun jeugd, de periode waarin zij tot het schrijverschap werden 'geroepen'. Wat het gevolg van die roeping was, het literaire werk van de schrijfsters, bleef in de schetsen dus buiten beschouwing. Dit is symptomatisch voor autobiografieën van negentiende-eeuwse schrijfsters, zoals Valerie Sanders heeft aangetoond.¹⁹⁵ Vrouwen werden immers geacht zich in het huiselijk domein te bewegen, maar juist het persoonlijke leven was geen onderwerp voor een gepubliceerde autobiografie. Daarin moest het publieke leven centraal staan, maar voor vrouwen was hun publieke bestaan als schrijfster precies het discussiepunt. Sanders concludeerde daarom dat slechts zeer weinig Engelse schrijfsters zich op hun gemak voelden in het autobiografische genre. Als ze al autobiografieën schreven, waren het jeugdherinneringen, losse impressies over hun sociale leven en contacten met andere schrijvers, of gefictionaliseerde vormen – zoals de autobiografische, brief- of dagboekroman.

Voor Nederland zijn vergelijkbare conclusies te trekken. Tot het einde van de negentiende eeuw zijn er bijna geen schrijfsters te vinden die een autobiografie publiceerden.¹⁹⁶ Na 1885 publiceerden Nederlandse schrijfsters wel meer herinneringen dan voorheen, maar deze kregen opvallend vaak de vorm van een autobiografische roman.¹⁹⁷ ‘Dames-schrijfsters’ als Thérèse Hoven, Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, Neel Doff en Annie Salomons hebben daarom met elkaar gemeen dat ze in hun autobiografische werk niet onder hun eigen naam optraden. Datzelfde geldt voor Ida Heijermans en A. van der Meer-Brongdeest, die hun jeugdherinneringen verwerkten in kinderboeken. Uiteindelijk is Bosboom-Toussaint een van de weinige vrouwen die haar (jeugd)herinneringen onder eigen naam publiceerde. Die herinneringen verschenen pas na haar dood, dus op het moment dat zij zelf niet meer betaald kon worden voor haar werk. In de jaren 1870 publiceerden drie nog levende vrouwen wel onder eigen naam een zelf geschreven levensgeschiedenis: Betsy Perk, Elise van Calcar en Mina Krüseman. Zij vonden juist in het broodschrijverschap een oplossing voor de spanning tussen vrouwen en de autobiografie.

Betsy Perk en het vraagstuk van de anonimiteit

Betsy Perk, Elise van Calcar-Schiotling en Mina Krüseman waren allen actief als broodschrijfsters. Tegenwoordig staan zij vooral te boek als vooruitstrevende vrouwen die het begin van de eerste feministische golf markeren. Die begon in de jaren 1860, toen Elise van Calcar en Anna Marie Storm-van der Chijs in brochures en openbare discussies het meisjesonderwijs thematiseerden. In 1854 had Van Calcar al over het vraagstuk van meisjesonderwijs geschreven in de roman *Evangeline, het vrouwelijke leven*; tien jaar later verscheen *Wat is noodig? Eene vraag over vrouwelijke opvoeding, aan het Nederlandsche volk* (1864). In deze brochure stelde Van Calcar dat het bestaande onderwijs meisjes niet voldoende voorbereide op de opvoedingstaak die de meesten van hen te wachten stond. Zij bepleitte verbetering, maar verzette zich tegen de denkbeelden van Storm-van der Chijs. Die propageerde namelijk arbeidsmogelijkheden voor vrouwen buiten het domein van onderwijs en opvoeding. Met deze discussie over onderwijs en arbeid voor meisjes en vrouwen was het ‘vrouwen-vraagstuk’ geboren.¹⁹⁸

Betsy Perk startte in 1870 het eerste feministische tijdschrift van Nederland.¹⁹⁹ Direct nadat het eerste nummer van *Ons Streven* was verschenen, kreeg ze ruzie met de uitgever. Deze ruzie werd deels in het openbaar – via krantenberichten en brochures – uitgevochten. Perk begon vervolgens het concurrerende tijdschrift *Onze Roeping* en nam alle abonnees mee. Een jaar later werd onder leiding van Perk de vrouwenorganisatie Arbeid Adelt opgericht.²⁰⁰ Deze vereniging bemiddelde in de verkoop van ‘fraaie handwerken’, zodat verarmde dames op beschaafde wijze geld konden verdienen. Daarnaast beoogde de vereniging financiële steun aan meisjes die een opleiding wilden volgen, de oprichting van meisjesvakscholen en de ontsluiting van nieuwe arbeidsvelden voor ongehuwde dames. Ook hier ontstonden conflicten: de organisatie scheurde, Betsy Perk verdween als ‘ere-presidente’ naar de zijlijn van Arbeid Adelt en in 1873 moest het tijdschrift *Onze Roeping* vanwege een gebrek aan abonnees worden opgeheven. Datzelfde jaar thematiseerde de zangeres Mina Krüseman de leegheid van het vrouwenleven in de feministische roman *Een huwelijk in Indië* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1873).²⁰¹ Perk en Krüseman sloegen vervolgens de handen ineen en samen tourden ze tussen maart en mei 1873 door het land met een serie openbare voorlezingen. Daarin eisten ze opleidingsmogelijkheden voor meisjes en

beploitten ze het recht van ongetrouwde vrouwen om te werken en zelf geld te verdienen.

Na de tournee met Krüseman trok Betsy Perk zich met gezondheidsklachten terug in Valkenburg. Daar schreef ze haar autobiografie, die verscheen als *Mijn ezeltje en ik* (Dordrecht: J. P. Revers 1874). Het is een buitengewoon curieus verhaal, waarin Perk verslag doet van haar 'luchtwandelingen' in de omgeving van Valkenburg en de gesprekken die ze voerde met de spierwitte ezelin Cadette. In het boek behandelt ze ook haar visie op auteurschap. Zo schrijft Perk meermaals dat ze haar autobiografie niet anoniem of onder pseudoniem had willen publiceren, ook al hadden de uitgever en kennissen haar dat aangeraden. Ze kon en wilde niet anoniem of onder pseudoniem publiceren; de autobiografie was namelijk bedoeld als een poging tot eerherstel. Volgens de schrijfster hadden de ruzies met de uitgever van *Ons Streven* en haar tegenstanders binnen Arbeid Adelt ertoe geleid dat haar naam synoniem was geworden met leugens en bedrog. Ze vond het daarom tijd voor een autobiografische zelfverdediging en ze was niet van zins daarbij een pseudoniem te hanteren: 'Tot heden deed ik dit niet. In eigen oog kleeft er niet de minste smet op mijn familienaam'.²⁰²

Anonimiteit was moeilijk te verenigen met het doel van Perks autobiografie: eerherstel en naamzuivering. Zoals eerder gezegd, was een anonieme autobiografie voor tijdgenoten sowieso problematisch. Critici verwachtten van autobiografen immers duidelijkheid omtrent hun identiteit en dat vereiste minimaal een auteursnaam. Binnen de letterkunde als geheel werd het anoniem of pseudoniem publiceren echter niet als een probleem ervaren. Zeker in de eerste helft van de negentiende eeuw was het nog gebruikelijk dat romans zonder auteursnaam verschenen. Dit heeft te maken met het denken over schrijverschap en de juridische regelingen omtrent het auteurschap. In de situatie dat het kopijrecht bij de uitgever/drukker berustte, was er voor schrijvers geen speciale reden hun naam te vermelden.²⁰³ Anonieme schrijvers bleven bovendien buiten de macht van de censuur; in juridisch opzicht waren uitgevers/drukkers aansprakelijk voor de verspreiding van anoniem drukwerk. De uitgever/drukker kon (het risico van) vervolging echter afwenden door de naam van de schrijver te onthullen.²⁰⁴ Een schrijver die zijn naam bij voorbaat vermeldde, nam direct al verantwoordelijkheid voor zijn eigen werk. De kwestie van de auteursnaam had dus te maken met de verdeling van aansprakelijkheidsrisico's. Die verdeling had gevolgen voor de financiële kant van het schrijverschap.

De kopijwet van 1817 bepaalde dat auteurs het kopijrecht bezaten en dat zij in principe betaald moesten worden voor de overdracht van dat recht. Er kleefden echter talloze bezwaren aan de wet. Blijkens de Memorie van Toelichting bij de auteurswet van 1881 was een van de problemen dat er onduidelijkheid bestond over de vraag of ze ook gold voor anonieme, pseudonieme en postume publicaties.²⁰⁵ Een anonieme of overleden auteur bleef immers buiten de strafwet, maar had volgens de kopijwet wel recht op betaling. Dat vonden uitgevers/drukkers niet eerlijk. De versteviging van de juridische positie van auteurs in de kopijwet van 1817 gaf daarom aanleiding tot een duidelijker taakverdeling: de onder eigen naam publicerende auteur had recht op betaling en vrijwaarde de uitgever/drukker van eventuele strafrechtelijke gevolgen. De anonieme auteur zag af van de betaling, in ruil waarvoor de uitgever/drukker het financiële en juridische risico over de publicatie droeg.

Juist omdat de onthulling van de auteursnaam samenhang met financiële regelingen, bleef een groot aantal schrijvers anoniem of pseudoniem publiceren. Zij profileerden zich daarmee tegenover broodschrijvers, de schrijvers die zich in de beeldvorming lieten leiden door commerciële motieven. Lisa Kuitert signaleerde rond het midden van de eeuw echter

een toename van het aantal onder eigen naam publicerende schrijvers.²⁰⁶ Erica van Boven constateerde daarentegen dat vrouwelijke schrijvers tot het einde van de eeuw nog op grote schaal gebruik maakten van pseudoniemen.²⁰⁷ Dit heeft volgens Van Boven te maken met het feit dat vrouwelijk auteurschap ook in de tweede helft van de negentiende eeuw nog geenszins vanzelfsprekend was. Het aantal schrijfsters nam weliswaar toe, maar de spanning tussen letterkundige arbeid en vrouw-zijn bleef gelden.

Betsy Perk verzette zich met hand en tand tegen de gedachte dat arbeid voor vrouwen een schande was. Zelf publiceerde ze haar romans en tijdschriftbijdragen altijd onder eigen naam. Als redactrice van *Ons Streven* stimuleerde ze vrouwelijke schrijvers bovendien hun bijdragen onder eigen naam te publiceren.²⁰⁸ Hoe belangrijk de opheffing van anonimiteit voor Perk was, blijkt tevens uit het feit dat deze kwestie centraal stond in de ruzies tussen Perk en de overige bestuursleden van Arbeid Adelt. De ruzies begonnen rondom de eerste activiteit van Arbeid Adelt, de ‘Tentoonstellings-bazar van Vrouwelijke Nijverheid en Kunst’ die in december 1871 in Delft werd gehouden. Perk wilde dat de naam van de maaksters bij de verschillende hand- en kunstwerken stond vermeld. Een aantal gematigde bestuursters wilde de kunstwerken juist anoniem verkopen. Dit stuitte Perk tegen de borst, want volgens haar stond anonimiteit haaks op de doelstelling en betekenis van Arbeid Adelt: doorbreking van het taboe op vrouwenarbeid.²⁰⁹ Uiteindelijk delfde Perk het onderspit; de vereniging kwam in handen van gematigde bestuursters die vrouwen hun werk anoniem lieten verkopen.²¹⁰

De opheffing van anonimiteit stond centraal in het feminisme van Perk. Zij was principieel tegen het anoniem en pseudoniem publiceren door vrouwen. Dat heeft te maken met het feit dat Perk het schrijverschap beschouwde als een vorm van *arbeid*, en dus als een bron van inkomsten. In haar tijdschrift riep ze Nederlandse vrouwen daarom op de naald te veruilen voor de pen en het voorbeeld te volgen van buitenlandse schrijfsters als George Sand, Fanny Lewald en de Amerikaanse journaliste-schrijfster Fanny Fern.²¹¹ Juist door het schrijverschap als een vorm van arbeid te zien, bekende Betsy Perk zich als broodschrijfster. Dit was niet onproblematisch, want de broodschrijver stond zeer laag in de literaire rangorde. Als broodschrijfster lukte het haar evenwel onder eigen naam en bij leven een autobiografie te publiceren.

Uit een kasboekje van de Dordtse uitgever J.P. Revers blijkt dat hij Perk f 150,- betaalde voor het manuscript van *Mijn ezeltje en ik*.²¹² Dit was niet slecht, maar de reacties op Perks autobiografie waren vernietigend. Volgens Conrad Busken Huet gaf het geen pas zich in het openbaar te verweren tegen laster, want juist daardoor bekende men schuld:

‘Eene vrouw die zich werkelijk niets te verwijten had, zou haar leed voor zich gehouden, het alleen aan boezemvrienden of aan de eenzaamheid geklaagd, het desnoods met zich in het graf genomen hebben. Door hare grieven te laten drukken heeft jufvrouw Perk getoond, noch een man, noch eene superieure vrouw te zijn, en zelve zich den goeden weg afgesneden.’²¹³

Wie geschoren werd, moest volgens Busken Huet stilzitten. Dat gold voor mannen, maar zeker ook voor vrouwen. Busken Huet meende voorts dat het Perk als schrijfster ontbrak aan talent: ‘Men behoeft jufvrouw Perk’s geschriften slechts in te zien, om de overtuiging te erlangen dat geenerlei meesterschap voor haar is weggelegd (...)’.²¹⁴ Aan het einde van zijn recensie typeerde hij Perk bovendien als een oude vrijster, het tegendeel van de ideale

(gehuwde) vrouw dus: ‘Een geschrift als dat van jufvrouw Perk (...) moet met geringschatting voor het vrouwelijk geslacht vervullen, en in de verbeelding der nog onbedorven jongelingschap den bloeienden krans der bevalligheid en der zedigheid doen verdorren tot de scherpe plooiën eener neepjesmuts’.²¹⁵

De geestelijke autoriteit van Elise van Calcar

Elise van Calcar geldt samen met Bosboom-Toussaint als de belangrijkste schrijfster van haar tijd.²¹⁶ Ook zij had te maken met de heersende vooroordelen tegen schrijvende vrouwen. Zo klaagde ze in *Tilburgsche mijmeringen* (Den Bosch: Gebr. Muller 1851) over het feit dat schrijfsters werden ‘aangestaard als een wonderdier op de kermis, als een wezen van vreemde natuur, dat bij ongeluk op deze planeet is verdwaald’.²¹⁷ Een jaar voordat deze bundeling autobiografische schetsen verscheen, was Van Calcar gedebuteerd met de autobiografische roman *Hermine* (Schoonhoven: Van Nooten 1850). Daarna publiceerde ze nog talloze titels, waaronder historische en zedenromans.²¹⁸ Vanaf de jaren zeventig begon ze spiritistische teksten te publiceren, waaronder haar autobiografie: *Op de grenzen van twee werelden. Onderzoek en ervaring op het gebied van het hogere leven* (Den Haag: H.C. van Calcar 1877).

Blijkens de inleiding van haar autobiografie wilde Van Calcar de lezer informeren over de samenhang tussen de ‘twee werelden’, ofwel de wereld van de geest en die van de materie. Om te voorkomen dat deze verhandeling te abstract werd, had de schrijfster gekozen voor ‘den populaireren vorm’ van het ‘eenvoudig verhaal van mijn eigen geestelijk leven’.²¹⁹ Ze schreef vervolgens een spirituele autobiografie en besteedde dus weinig woorden aan haar feitelijke leven en werk. Haar romans en inzet voor meisjesonderwijs bleven onvermeld. In de autobiografie verhaalt de schrijfster vooral over haar zoektocht naar het ‘wezen van de mens’. Daaruit blijkt dat lezing van de levens van de Lutherse predikant en ‘geestenziener’ Johan Friedrich Oberlin en de somnambule Frederika Hauffe cruciaal waren geweest voor haar eigen ontwikkeling. Langzamerhand ontwaakte in Van Calcar zelf ‘een hooger bewustzijn van ’s menschen geestelijke natuur’.²²⁰

Na de publicatie van haar autobiografie verwierf Van Calcar enorme status; ze groeide uit tot het middelpunt van de spiritistische beweging in Nederland.²²¹ Ze kreeg met andere woorden autoriteit als spiritueel leidsvrouw, en het interessante is dat ze die autoriteit in haar autobiografie fundeerde met een verwijzing naar haar schrijverschap. Hoewel ze in het boek vrijwel nergens refereert aan haar literaire werk, wijdde ze één hoofdstuk aan haar auteurschap. In dit hoofdstuk – ‘Da Costa en mijn eerste boek’ – beschrijft Van Calcar de periode dat ze gouvernante was in het gezin van de consul van Zweden en Noorwegen. Nadat Van Calcar in huiselijke kring een aantal eigen verhalen had voorgelezen, adviseerde de consul haar om zich aan de letterkunde te wijden. Hij raadde haar tevens aan contact te zoeken met een geachte schrijver, waarna Elise van Calcar met een manuscript naar Isaäc da Costa ging. Na acht dagen bezocht ze Da Costa opnieuw, nu om zijn oordeel over haar werk te vernemen. Wat dan volgt, is niet minder dan een ‘zegening’ van haar auteurschap. Da Costa zou namelijk hebben gezegd:

“Zijt gezegend, mijne dochter, en heb goeden moed. De Heer heeft u gaven gegeven – gaven van hoofd – gaven van hart – rijkdom van gevoel en fantasie – volheid van gedachten – de Heer zegene en hoede u. Hij verheffe zijn aangezicht over u en stelle u tot een getuige voor waarheid en gerechtigheid. (...)

God heeft de macht van het woord op uwe lippen gelegd, mijn kind – welk eene ontzettende verantwoordelijkheid op zoo teedere schouwers! – God gaf u eene gave der talen ... Getuig van het goede. Verbind u met geheel de ziel en met uw gansche hart steeds inniger aan den Heer en breng al uwe krachten en gaven op het altaar van Hem, die ze schonk. Ik heb in uwe woorden uwe ziel gevonden – ik heb het kloppen van uw hart beluisterd – ik heb de zenuwen van dat hart voelen trillen. Indien gij mijne dochter waart – ik zou trotsch op u zijn – ja – maar ik zou tevens voor uwe toekomst beven... Welk een weg zal dat worden! (...)

Maar het kruis zij uw banier! Ieder kroon, die hier op onze slapen zinkt, kost een deel van ons hartebloed – maar heb goeden moed – de Leeuw uit Juda heeft overwonnen. De Koning Israëls is voor ons een Vredevorst, al roept Hij ten strijde. Hij zij uw vrede, midden in de worsteling. Wees getrouw tot het einde en Hij zal u de kroon der overwinning geven.'

Dit was de dag mijner inzegening.²²²

In letterlijke zin heeft de 'inzegening' betrekking op Van Calcars besluit om schrijfster te worden. Na deze passage transformeert ze zich echter van de letterlijke auteur van romans naar de symbolische auteur van haar eigen leven. Dat doet ze opnieuw met een beroep op Da Costa. Na de zegening vraagt Van Calcar haar 'profetischen vriend' in welke richting ze moet gaan. Da Costa adviseert haar dan om steeds haar 'eigen impulsie' te volgen.²²³ Van Calcar krijgt dus als het ware 'toestemming' haar eigen leven naar eigen inzicht te leiden. Dat eigen inzicht voerde Van Calcar naar het magnetisme, somnambulisme en 'spiritualisme', zoals ze in haar autobiografie beschrijft. Daarin profileert Van Calcar zich als een soort profetes die na jarenlang (zelf)onderzoek het licht had gezien en in staat was leiding te geven aan de semi-religieuze beweging van de spiritualisten.²²⁴

Ofschoon Van Calcar als auteur was 'ingezegend' door Da Costa, lijkt haar symbolisch auteurschap als leidster van haar eigen leven en de spiritualistische beweging ten koste te zijn gegaan van haar praktische publicatiemogelijkheden. De autobiografie verscheen namelijk in de eerste afleveringen van Van Calcars tijdschrift *Op de grenzen van twee werelden* (1877-1905). Dit tijdschrift verscheen als een uitgave van H.C. van Calcar, de steenfabrikant en magnetiseur met wie de schrijfster in 1853 was getrouwd. Dit is opmerkelijk, want Elise van Calcar publiceerde haar romans en brochures bij reguliere uitgevers als Van Nooten, Thieme, de Erven Bohn en Kruseman. In 1874 heeft Van Calcar in ieder geval A.C. Kruseman proberen te interesseren voor de uitgave van een 'blad over zielkundige waarneming'.²²⁵ Kennelijk zagen Kruseman en andere uitgevers weinig in dat plan en was Van Calcar genoodzaakt haar tijdschrift in eigen beheer uit te geven. Andere spiritistische publicaties verschenen eveneens bij H.C. van Calcar, dus niet bij reguliere uitgevers. De indruk ontstaat dan ook dat Van Calcar haar spiritistische werken zelf financierde, inclusief haar autobiografie.

Als romanschrijfster werd Van Calcar niet slecht betaald; de Erven Bohn betaalden de schrijfster voor haar feministische roman *Eigen meester blijven* (1878) maar liefst f 547,50.²²⁶ Toch lukte het deze schrijfster waarschijnlijk niet een uitgever te vinden voor haar spirituele autobiografie. Dat heeft mogelijk te maken met het spiritistische karakter van de tekst, maar het zal zeker ook te maken hebben met het feit dat in het openbaar sprekende vrouwen op de nodige weerstand stuitten. Dat had Van Calcar zelf ondervonden, toen zij rond 1860 als een van de eerste Nederlandse vrouwen openbare lezingen hield. Nog in 1913 her-

innerde Anna van Hogendorp hoe men daar in het Den Haag schande van sprak: ‘Schrijven voor het publiek, dat mocht nog, liefst onder een schuilnaam of geheel anoniem. Maar spreken voor eene vrouw...!’²²⁷ In 1877 ging Van Calcar nog een paar stappen verder: ze publiceerde bij leven en onder eigen naam een autobiografie waarin ze geestelijke autoriteit claimde. Nog afgezien van de spiritistische strekking van haar tekst moet dit voor tijdgenoten ongehoord zijn geweest. Vrouwen participeerden weliswaar in het genre van de bekeringsgeschiedenis, maar geestelijke autoriteit lag uiteindelijk bij mannen.²²⁸

Mina Krüseman en het auteursrecht

In het jaar dat Elise van Calcar haar autobiografie zeer waarschijnlijk voor eigen rekening publiceerde, betaalde de Dordtse uitgever J.P. Revers de schrijfster, zangeres en actrice Mina Krüseman f 1000,- voor het manuscript van *Mijn leven* (1877).²²⁹ Een paar jaar eerder betaalde dezelfde uitgever haar f 315,- voor *De moderne Judith: allerhandebundeltje* (1873).²³⁰ Dit waren forse bedragen die te maken hadden met de status van Krüseman. In de jaren 1870 was zij een zeer bekende persoonlijkheid over wie talloze berichten in kranten en tijdschriften verschenen. In *De moderne Judith* kritiseerde Krüseman de inhoud van deze stukken:

‘Biographieën! Ja, schrijft maar biographieën, menschen! Onjuiste, verwrongen, leugenachtige biographietjes! (...) Ik zal zelve mijn biographie mogelijk eenmaal in ’t licht geven, cru en vrij als de waarheid! Wat zullen dáár al namen in voorkomen! Grooten en kleinen, bekende en onopgemerkte, eerlijken en anderen, recommandablen, etc.’²³¹

Mina Krüseman dankte haar faam aan de roman *Een huwelijk in Indië* (1873), maar vooral aan de tournee die ze met Betsy Perk had gehouden. Nadat de tournee was beëindigd gebruikte Krüseman haar status als bekende persoonlijkheid om een carrière als actrice te starten. Ze realiseerde onder andere de opvoering van Multatuli’s toneelstuk *Vorstenschool* (1875), waarin ze zelf de hoofdrol speelde. De schrijver was echter ontevreden over haar acteerprestaties en zorgde ervoor dat de hoofdrol na de première naar een andere actrice ging.²³² Dit leidde tot een in het openbaar uitgevochten ruzie. Om haar mening over het artistieke peil in Nederland kenbaar te maken, tourde ze in het najaar van 1875 nog eenmaal door het land met het toneelstuk ‘Een blik in de kunstenaarswereld’. Voordat Krüseman in 1877 gedesillustioneerd naar Indië vertrok, publiceerde ze haar autobiografie: *Mijn leven* (1877). De uitgever had hoge verwachtingen van het boek, zo blijkt uit een reclamefolder:

‘Als er één boek is, dat de algemeene belangstelling zal gaande maken, dan zal het wel dit zijn! We herinneren ons immers hoe bij Mina Krüseman’s eerste en later optreden elke bijzonderheid omtrent haar doen en laten met gretige ooren werd aangehoord, hoe de dolzinnigste sprookjes omtrent haar leven in omloop gebracht en bij menig-een ingang vonden – te gereeder, naar mate zij meer waren geïllustreerd. Als zich denken laat, zat ook laster daarbij niet stil, en zoo ontstond er weldra eene *Chronique Scandaleuse*, waarvan, gelijk van bijna alle kronieken der schandaal-lievende menscheid, geen woord waar was.’²³³

Het is onbekend of *Mijn leven* in commercieel opzicht een succes werd. Wat de receptie betreft, valt op dat het boek in vijf van de zes onderzochte tijdschriften geen aandacht kreeg. In *De Huisvrouw* schreef Marie Henriette Koorders-Boeke wel een recensie. Ze concludeerde dat het boek vooral aanleiding gaf tot ‘een meelijndend schouderophalen’ om de ijdele en door grootheidswaan gedreven schrijfster. Na lezing van de autobiografie stond voor Koorders-Boeke weliswaar buiten kijf dat Krüseman een begaafde vrouw was, maar daarom was het extra te betreuren dat zij ‘niets, minder dan niets’ had betekend voor de wereld.²³⁴ Wat men ook van Mina Krüseman vond, zij was een van de weinige vrouwen die erin slaagden onder eigen naam en bij leven een autobiografie te publiceren.

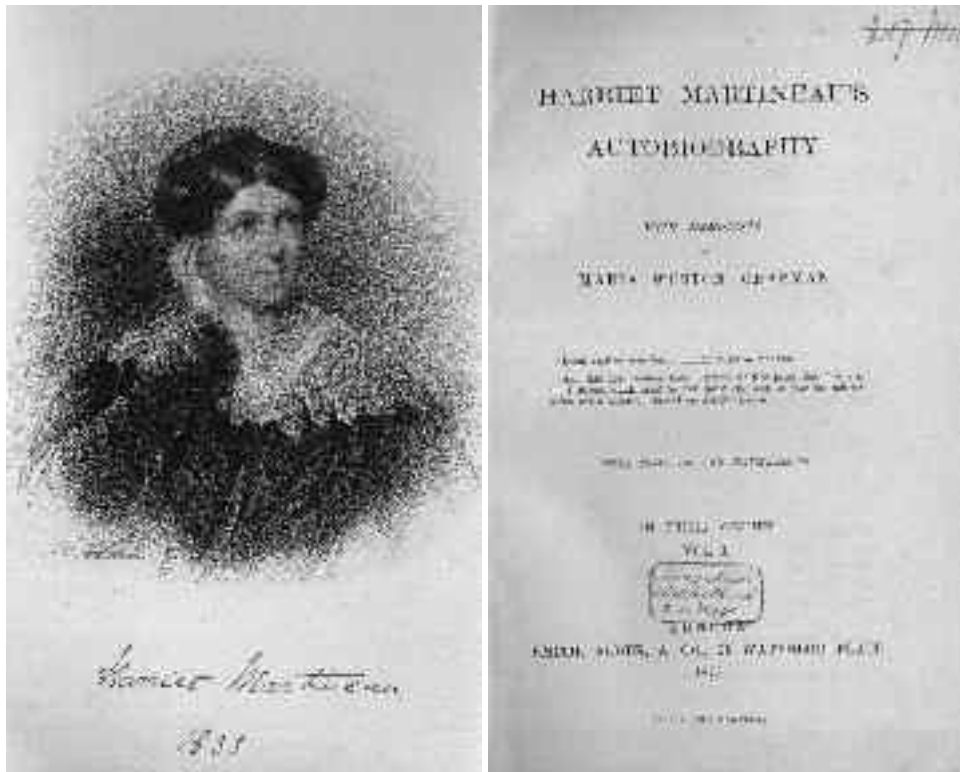
In haar autobiografie liet Krüseman er geen misverstand over bestaan wie de auteur van haar eigen leven was. Het driedelige boek opent met een portret en in de autobiografie presenteert de schrijfster zich als een buitengewoon zelfbewuste vrouw. Dat blijkt met name uit haar omgang met het auteurschap, dat ze behandelt in het hoofdstuk ‘Toebereidselen tot de uitgave van mijn leven’.²³⁵ Daar vertelt Krüseman dat ze een auteurshonorarium van f 1000,- bedong. Omdat dit bedrag overeenkomt met het bedrag dat Revers in zijn kasboek noemt, heb ik geen reden om te twifelen aan de overige gegevens betreffende de uitgave. Die hebben ten eerste betrekking op de oplage. Mina bepaalde dat haar autobiografie in een oplage van 1100 exemplaren zou verschijnen en dat zij recht had op zestig present-exemplaren. Revers mocht zelf ‘papier en letter’ bepalen, maar Krüseman verbood de uitgever de tekst te veranderen. Ze bepaalde dat ‘geen vel zal worden afgedrukt, dan na goedgekeurd te zijn geworden’ door de schrijfster zelf. Zij bleef ook eigenaar van het manuscript: ‘Het manuscript blijft het eigendom van de eerste ondergeteekende [Mina Krüseman], die het slechts voor ééne uitgave van elf honderd exemplaren verhuurt’.²³⁶

Als beroemde Nederlander wist Mina Krüseman wat ze waard was. Ze bedong een vorstelijk honorarium voor haar levensverhaal. Ze claimde bovendien de geestelijke autoriteit over haar eigen werk, i.c. haar leven. Dat blijkt met name uit het feit dat ze haar autobiografie eindigde met een verhandeling over het kopijrecht. Daarin kopieerde Krüseman een fragment uit de wet van 1817 en hekelde ze het onbetaald nadrukken van haar werk in Nederlands-Indië. Met een beroep op deze wet presenteert Mina zich ook als degene die te allen tijde betaald moest worden:

‘En nu ... verklaar ik aan alle uitgevers ... dat al wat ik tot dus verre geschreven heb, *uitsluitend mijn eigendom is en blijft* en even als een huis, een ezel, een rijtuig of een boek te koop of te huur wordt aangeboden (tegen *overeen te komen betaling*) door de eenige eigenares

MINA KRÜSEMAN.²³⁷

De conclusie die Krüseman aan de kopijwet verbond, was niet evident. De fundering van de kopijwet lag immers niet in de bescherming van het intellectueel eigendom van de auteur, maar in de bescherming van boekverkopers tegen illegale nadrukken (in Nederland). Volgens de wet bezat de auteur het kopijrecht, maar dat betekende niet per se dat de auteur ook zeggenschap over zijn werk had. Tot welke problemen dat kon leiden, had Multatuli ondervonden. Nadat hij het kopijrecht over de *Max Havelaar* had overgedragen, voerde Jacob van Lennep ingrijpende wijzigingen door in het manuscript. Van Lenneps versie van het boek verscheen in 1860 bij uitgever De Ruyter. Multatuli was zeer

Titelpagina van *Harriet Martineau's autobiography* (Londen: Smith, Elder and Co 1877). Koninklijke Bibliotheek: 3042 E 20 [-22].

ontevreden over het resultaat. In het najaar van 1860 startte hij daarom rechtszaken tegen Van Lennep en De Ruyter, maar het duurde tot 1875 voordat Multatuli weer zelf de beschikking over zijn eigen tekst kreeg.²³⁸ Mina Krüseman was bevriend (geweest) met Multatuli en wist waarschijnlijk van zijn problemen rondom het kopijrecht. Het lijkt er daarom op dat zij het zekere voor het onzekere nam. In haar autobiografie liet ze er geen twijfel over bestaan wie het kopij/auteursrecht had: ‘MINA KRÜSEMAN’.

Voor Mina Krüseman en Betsy Perk was het schrijverschap in de eerste plaats een beroep, een middel om inkomen te verwerven. Als zodanig was het schrijverschap een feministisch thema. Beide dames propageerden immers het recht op vrouwenarbeid. Perk verzette zich daarom tegen het anoniem en pseudoniem publiceren. Elise van Calcar eiste vooral spirituele autoriteit als leidvrouw van een semi-religieuze beweging. Mina Krüseman eiste daarentegen het gezag over haar eigen werk, i.c. haar leven en beriep zich daarbij op de kopijwet. Met haar verwijzing naar de kopijwet lijkt Krüseman op Harriet Martineau, wier *Autobiography* eveneens in 1877 verscheen.

In haar autobiografie presenteerde Martineau zich als een serieuze schrijfster die door innerlijke noodzaak werd gedreven. Bovendien claimde Martineau vanaf de eerste bladzijde haar auteurschap: het boek verscheen met een portret en een handtekening. Er kon dus geen twijfel bestaan over de vraag wie de auteur van haar leven was. Evenals Mina Krüseman beriep Martineau zich daarbij op de auteurswet. In het voorwoord stelde zij dat een schrijver ten allen tijde het eigendomsrecht over zijn werk had, en volgens haar gold dat ook voor brieven. Zij opende haar autobiografie met een aanklacht tegen de jacht op privé-papieren van beroemde mensen.²³⁹ Naar haar idee maakten ‘unscrupulous book-makers and readers’ op onbeschaamde wijze inbreuk op de privacy van beroemdheden door hun brieven te publiceren. In het voorwoord voelde ze zich daarom geroepen een pleidooi te houden voor de ‘privacy of epistolary intercourse’. Ze betoogde dat brieven niet waren bestemd voor de openbaarheid, net zo min als vertrouwelijke gesprekken bij het haardvuur mochten worden afgeluisterd. Elk fatsoenlijk mens wist dat, en Martineau kon niet bedenken waarom er voor uitgevers en lezers andere regels golden. Om het tij te keren, verwees ze naar de auteurswet:

‘Law reflects the principles of morals; and in this case the mirror presents a clear image of the right and the duty. The law vests the right of publication of private letters solely in the writer, no one else having any such right during the author’s life, or after his death, except by his express permission. On the knowledge of this provision I have acted, in my arrangements about my own correspondence; and I trust that others, hitherto unaccustomed to the grave consideration of the subject, will feel, in justice to myself and others who act with me, that there can be no wrong, no moral inexpediency, in the exercise of a right thus expressly protected by the Law. IF, BY WHAT I HAVE DONE, I HAVE FIXED ATTENTION UPON THE MORALITY OF THE CASE, THIS WILL BE A GREATER SOCIAL BENEFIT THAN THE PUBLICATION OF ANY LETTERS WRITTEN BY ME, OR BY PERSONS FAR WISER AND MORE ACCOMPLISHED THAN MYSELF.’²⁴⁰

Ofschoon Martineau en Krüseman beiden een beroep deden op de auteurswet, hadden zij een tegengesteld doel. Martineau verwees naar de auteurswet om haar privacy te beschermen; zij streed tegen de ongeautoriseerde publicatie van brieven. Mina Krüseman publiceerde daarentegen een autobiografie in brieven en schroomde niet persoonlijke brieven

van bekende tijdgenoten als Multatuli en Carel Vosmaer te openbaren. Zij maakte dus publiek wat volgens Martineau privé hoorde te blijven. Krüseman beriep zich dan ook op de wet om haar claim op een auteurshonorarium kracht bij te zetten. Voor Krüseman was het broodschrijverschap geen schande. Evenals Perk streed zij voor de rechten van (ongetrouwde) vrouwen op arbeid en een eigen inkomen. In tegenstelling tot Martineau publiceerde Krüseman haar autobiografie daarom bij leven. Alleen op die manier was het immers mogelijk in financieel opzicht profijt te trekken van het levensverhaal.

De verschillende publicatiestrategieën van Martineau en Krüseman getuigen van een fundamenteel andere opvatting van schrijverschap. Voor Martineau was het schrijverschap een 'roeping'. Zij leefde weliswaar van de pen, maar wilde niet geassocieerd worden met broodschrijverij. Tegelijkertijd vreesde zij – net zoals Charlotte Elisabeth – dat ze na haar dood de 'heroïne of some strange romance' zou worden. Ze bepaalde daarom bij testament dat haar brieven niet gepubliceerd mochten worden. Om toch het laatste woord over haar eigen levensverhaal te kunnen houden, schreef ze een autobiografie die na haar dood gepubliceerd mocht worden. Wie bij leven een autobiografie publiceerde, wekte namelijk de indruk zichzelf te verkopen. Dat leidde tot associaties met broodschrijverij, waarvan Martineau zich juist probeerde te distantiëren. In het geval van vrouwen leidde de verkoop van het eigen levensverhaal bovendien al snel tot associaties met prostitutie.²⁴¹ Binnen het bekeringsgenre konden vrouwen de publicatie van een autobiografie nog verantwoorden met een beroep op een goddelijke opdracht, maar seculiere vrouwen hadden deze mogelijkheid niet. Zo bezien was een postume publicatie de enige optie. Op deze wijze konden vrouwelijke autobiografen wel de controle over het eigen levensverhaal houden, maar voorkwamen zij associaties met prostitutie en broodschrijverij.

Voor theatervrouwen als Lola Montes en Theo Bouwmeester woog de verdenking van prostitutie waarschijnlijk minder zwaar. Als 'publieke vrouwen' hadden actrices, danseressen en zangeressen sowieso al een bedenkelijke reputatie. Bovendien was die reputatie – of breder: hun bekendheid – de bron van hun inkomsten. Dit verklaart waarom juist actrices weinig moeite hadden zich als autobiograaf te presenteren, zelfs als zij in letterlijke zin niet de auteurs van hun eigen leven waren. Het bijzondere van feministen als Betsy Perk, Elise van Calcar en Mina Krüseman is dat zij zowel het symbolische als het letterlijke auteurschap claimden. Van Calcar financierde haar aanspraak op het autobiografisch schrijverschap vermoedelijk zelf, maar Perk en Krüseman slaagden erin zich op reguliere wijze als auteurs van hun eigen leven te manifesteren. Dat heeft niet weinig te maken met hun feminisme, waarin het recht op arbeid en inkomen centraal stond. Het heeft voorts te maken met hun visie op schrijverschap. Perk en Krüseman benaderden het schrijverschap niet als een roeping. Voor hen was het schrijverschap een vorm van arbeid, en daarmee een bron van inkomsten. Zij profileerden zich dus zonder moeite als broodschrijvers. En juist als broodschrijvers zagen zij kans bij leven en onder eigen naam een autobiografie te schrijven die zij aan een reguliere uitgever wisten te verkopen.

Het karakter van Anna de Savornin Lohman

Nadat Perk, Van Calcar en Krüseman in de jaren 1870 een autobiografie publiceerden, bleef het in Nederland tot in de twintigste eeuw stil. Er verschenen wel autobiografische teksten van vrouwen, maar niet van feministen. Schrijfsters met feministische sympathieën publiceerden weliswaar autobiografische romans, maar tot 1909 liet geen enkele feministe

onder eigen naam een autobiografie drukken. Dit is opmerkelijk omdat de vrouwenbeweging aan het einde van de negentiende eeuw floreerde en deze beweging relatief veel broodschrijfsters telde. De biografische belangstelling voor feministische rolmodellen was bovendien groot. Zo verzorgde Aletta Jacobs voor het *Maandblad* van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht een serie portretten van internationale feministen die in 1905 werden gebundeld in een boekje.²⁴² De feministische historica Johanna Naber specialiseerde zich zelfs in het schrijven van biografieën over 'grote vrouwen', variërend van laat-middeleeuwse nonnen tot prinsessen en eigentijdse feministen.²⁴³ In het buitenland verschenen autobiografieën van feministen als Elizabeth Cady Stanton (1898), Susan B. Anthony (1898-1908), Jane Addams (1909), Anna Howard Shaw (1914) en Emmeline Pankhurst (1914).²⁴⁴ Naar aanleiding van deze voorbeelden publiceerde Aletta Jacobs in 1924 haar memoires.

Vijftien jaar voordat Jacobs haar herinneringen publiceerde, verscheen *Herinneringen van Anna de Savornin Lohman, schrijfster van 'Miserere', 'Vragensmoede' enz.* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1909). Deze autobiografie was eerder gepubliceerd in het vrouwen tijdschrift *De Hollandsche Lelie*, maar de uitgever rekende desondanks op een brede interesse:

'De levensherinneringen van iemand als freule Lohman kunnen niet anders dan zeer belangwekkend zijn. Er blijkt uit hoe zij door de ernstige en dikwijls moeielijke omstandigheden, waarin zij verkeerd heeft, geworden is tot de vrouw die wij uit hare geschriften kennen. Zij doen ons haar en haar werk des te beter begrijpen. Een oprechte, krachtige persoonlijkheid spreekt uit dit boek.'²⁴⁵

In haar tijd was Anna de Savornin Lohman bekend en berucht.²⁴⁶ Ze had feministische sympathieën, maar stond vanwege haar afwijkende standpunten enigszins buiten de hoofdstroom van de vrouwenbeweging. Ze was namelijk van mening dat vrouwen het geluk slechts in de liefde vonden, dus niet in studie of arbeid. Vrouwenarbeid was in haar ogen enkel een optie voor diegenen die op de een of andere manier de liefde niet konden vinden. In die situatie hadden zij volgens De Savornin Lohman wel het recht op een vrij en onafhankelijk bestaan, en op een eerlijke betaling voor hun werk. Zelf werkte de ongetrouwde De Savornin Lohman nogal veel. Haar vader had rond 1890 zijn fortuin verloren; sindsdien verdiende ze haar eigen inkomen met schrijven en publiceren. In 1895 verscheen haar eerste roman *Miserere*. In 1902 werd ze redactrice van *De Hollandsche Lelie*. Deze betaalde functie vulde ze tot haar huwelijk met Theodorus Spoor in 1915. Naast haar redactionele en journalistieke werkzaamheden publiceerde ze aan de lopende band romans over vrouwenlevens, waarin ze steeds verkondigde dat het hoogste geluk van de vrouw in de liefde lag.

In haar autobiografie presenteert Anna de Savornin Lohman zich voor alles als een publieke persoon, als iemand die niet anoniem was.²⁴⁷ Dat was volgens haar het rechtstreekse gevolg van haar noodlot. Doordat het familiekapitaal verloren was gegaan, was ze gedwongen te gaan werken. Omdat ze geen opleiding had gehad en tot niets anders in staat was, besloot ze te gaan schrijven. Ze kon niet anders zijn dan 'mij-zelve' en het lukte haar niet om haar 'ziel' uit haar boeken te houden. Het schrijverschap impliceerde dus dat ze moest accepteren 'dat Jan en alleman die ziel begluurt en betast, met vieze, zwarte straatvingers'.²⁴⁸ Als publieke persoonlijkheid moest ze tevens rekening houden met de biografische berichten die na haar overlijden in de 'nieuw-tjes-najagende couranten' zouden verschijnen. Aangezien Anna in 1908 tyfus had en spoedig dacht te overlijden, was het volgens haar tijd voor een autobiografie. Op die manier dacht ze een tegenwicht te kunnen

Omslag *Herinneringen van Anna de Savornin Lohman* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1909). Koninklijke Bibliotheek: 866 C 4.

bieden aan de ‘dwalingen en opvattingen’ over haar persoon.²⁴⁹ Aan het einde van het boek blijkt dat ze vooral doelt op een gerucht dat in de zomer van 1898 de ronde deed. Ook toen was ze ernstig ziek geweest en men vertelde dat ze krankzinnig was geworden. Dat was pertinent onwaar; volgens Anna had ze enkel last gehad van een trionol-vergiftiging.²⁵⁰ Deze vergiftiging was ontdekt door de Duitse dokter Vogel die over haar geval publiceerde in het *Berliner Klinische Wochenschrift. Organ für praktische Aertzte* van 2 oktober 1899. Dat artikel verscheen als bijlage in de autobiografie.

In haar verantwoording lijkt Anna de Savornin Lohman op Charlotte Elisabeth Tonna, Harriet Martineau, Betsy Perk en Mina Krüseman. Al deze vrouwen legitimeerden hun autobiografieën met de verwijzing naar hun publieke status. Tonna en Martineau vreesden dat hun persoonlijke brieven na hun dood gepubliceerd zouden worden en schreven een postuum te publiceren autobiografie. Perk en Krüseman kozen ervoor hun autobiografieën bij leven te publiceren. Perk deed dat omdat ze nog tijdens haar leven eerherstel wilde, Krüseman omdat ze geld wilde verdienen. Voor al deze vrouwen was het schrijverschap buitengewoon belangrijk, net zoals dat voor Frederika Bremer en Bosboom-Toussaint het geval was. Met trots memoriseerden deze autobiografes dan ook het moment dat zij voor het eerst betaald kregen voor hun creaties. Dat moment markeerde als het ware hun menswording. Voor Anna de Savornin Lohman gold dat niet. Na de passage over de eerste betaling voor haar letterkundige arbeid volgt de mededeling dat ze nooit schrijfster had willen worden.²⁵¹ Ze herhaalt deze stelling als ze de publicatie van *Miserere* behandelt:

‘O, het was geen artisterige jacht op roem of ingebeeelde ijdelheid op mijn talent, dat mij tot dit besluit brachten, maar het rustig vergelijken mijner eigen gaven met die van andere hedendaagsche ‘sterren’ op letterkundig gebied. Ik heb het vroeger reeds gezegd, ik acht mijzelve volstrekt niet minder ‘begaafd’ dan de meeste mijner schrijvende, dichtende en recenseerende collega’s, ja, ik acht mij zelfs *begaafder* dan heel velen hunner; *hetgeen niet wegneemt* dat ik er nooit aan gedacht zou hebben als auteur in het openbaar op te treden, omdat ik alleen het geniale, het nog-nie-dagewesene de moeite van het publiceren wáárd acht; eenmaal echter staande voor de noodzakelijkheid van op den duur in eigen onderhoud te zullen moeten voorzien, rees in mij steeds sterker de overtuiging: Wat die anderen kunnen, waarmee zij geld kunnen verdienen, dat kan ik óók, en misschien even goed als zij, ja beter.’²⁵²

Het schrijverschap was voor Anna de Savornin Lohman een noodlot, een gevolg van het feit dat haar vader het familiekapitaal had verloren. Naar eigen zeggen had ze geen enkele pretentie als schrijfster, maar het opmerkelijke is dat ze des te meer pretenties had als ‘mensch’. In haar autobiografie presenteert ze zich namelijk voortdurend als een individu, een ‘karakter’.

Zoals eerder gesteld, was ‘karakter’ sinds 1870 een centraal begrip in het denken over burgerschap. Om toegang te krijgen tot het publieke domein en het burgerschap, was het voor feministen dus zaak om te ‘bewijzen’ dat ook vrouwen een ‘karakter’ hadden of waren. Hélène Mercier publiceerde daarom in de jaren 1880 over de ‘karaktervorming’ van vrouwen en de kolommen van *De Huisvrouw* waren grotendeels gevuld met biografische artikelen over voorbeeldige vrouwen. Anna de Savornin Lohman presenteerde zich in haar autobiografie geenszins als een voorbeeldige vrouw. Zij wilde namelijk erkend worden als

individu, niet als modelvrouw. In die zin is De Savornin Lohman verwant met de Beweging van Tachtig die binnen en buiten de literatuur streefde naar persoonlijke authenticiteit en de afbraak van sociaal-culturele conventies.

Het verlangen een ‘mensch’ te zijn, loopt als een rode draad door de *Herinneringen*. Zo verhaalde Anna de Savornin Lohman in het hoofdstuk over haar jeugd hoe ze werd ‘gekneet in den conventioneelen vorm, zoals traditie en fatsoen het voorschrijven, -- inwendig snakkend naar vrijheid, zelfstandigheid, naar *mensch* zijn.’²⁵³ Ze memoriseerde tevens een ontmoeting met een predikant, die haar vroeg een opstel te schrijven. Op basis van haar handschrift zou hij hebben gezegd: ‘Welk een eigenaardig handschrift; daar zit een persoonlijkheid in, een karakter; daarvan ben ik overtuigd’. Volgens Anna was ze inderdaad een ‘karakter’ geworden: ‘Ik geloof zonder pedanterie van mij-zelve te kunnen zeggen, dat ik inderdaad een *karakter* heb getoond te bezitten, men moge het een slecht of een goed vinden, een *iemand* is er in elk geval uit mij gegroeid’.²⁵⁴ En juist omdat ze een ‘eigen-persoonlijkheid’ was, kon ze haar ‘ziel’ niet buiten haar schrijfwerk houden:

‘Ik ben nu eenmaal die ik ben, ik ben een persoonlijkheid, een karakter. Ik kan geen onpersoonlijke, onoprechte leuterkouserij bij elkaar pennen, zooals een middelmaat-mensch, auteur of schrijfster nummer-zoo veel. Van den dag af waarop ik in het openbaar optrad voor het publiek, kon ik niet anders dan mij-zelve zijn, dat wil zeggen, eerlijk, waar, oprecht, zonder doekjes er omheen te winden. Dat is mijn succes, én het is de reden van mijn verkeerd-begrepen worden, van den haat dien ik opwek én dat ik zoo veel gelezen word.’²⁵⁵

In haar ‘mensch-zijn’ vond Anna de Savornin Lohman de legitimatie voor de publicatie van haar autobiografie. Daarmee ging zij een stap verder dan de eerdere generatie feministen. Perk en Krüseman claimden primair het letterlijke auteurschap, het recht om als vrouwen te werken en geld te verdienen. Dat waren binnen de liberale orde tevens de voorwaarden om ‘burger’ te kunnen zijn. De Savornin Lohman wilde liever niet werken, maar zij wilde wel een ‘mensch’ zijn. Zij is dan ook de eerste Nederlandse vrouw die een autobiografie publiceerde die voldoet aan de klassieke kenmerken van het genre: een in proza geschreven terugblik op de eigen geschiedenis, met nadruk op de ontwikkeling van de eigen persoon.

Hoe nieuw dit was, blijkt uit de reacties. In *De Tijdspiegel* publiceerde de schrijfster Elise Soer een lovende recensie. Zij vond dat Anna de Savornin Lohman een ‘document humain’ had geschreven.²⁵⁶ Dominee A.W. Bronsveld was beduidend negatiever. Volgens hem was Anna de Savornin Lohman een mannenhaatster die nog te jong was om memoires te schrijven. Ze had bovendien niets beleefd dat de publicatie rechtvaardigde, ‘in eigen leven niet, en ook niet in bredere zin’. Haar leven was niet ‘samengeweven met iets groots of interessants, dat het nakroost of de navorscher behoort te weten.’²⁵⁷ Anna de Savornin Lohman had haar levensgeschiedenis inderdaad niet ‘samengeweven met iets groots of interessants’. Zij betoogde in haar autobiografie namelijk dat ze een zelfstandig individu was. Dat was de dominee waarschijnlijk een brug te ver.

Een jaar later was Bronsveld beter te spreken over *Herinneringen van een socialiste*. Roman (Amsterdam: S.L. van Looy 1910) van de Duitse schrijfster, socialiste en feministe Lily Braun.²⁵⁸ In Duitsland waren de *Memoiren einer Sozialistin*. Roman (1909-1911) een zeer groot succes en het eerste deel – *Lehrjahre* (1909) – verscheen al snel in het Nederlands.²⁵⁹ Lily Braun was internationaal bekend als schrijfster, feministe en sociaal-democrate.²⁶⁰ Na een

in het openbaar uitgevochten conflict met Clara Zetkin, presidente van de vrouwenafdeling, was Braun als 'revisionist' uitgesloten van de Sociaal-Democratische Partij. Dat betekende dat het de schrijfster vanaf 1901 was verboden nog langer publieke optreden te verzorgen en bijdragen te leveren aan socialistische bladen. Ze had dus geen bron van inkomsten meer. Om toch in het levensonderhoud van zichzelf en haar eveneens van de SDP uitgesloten echtgenoot te kunnen voorzien, publiceerde Braun *Kriegsbriefe* (1903), een verzameling brieven die haar vader – een hoge militair – gedurende de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) aan het thuisfront had geschreven. In 1908 volgde de megaseller *Im Schatten der Titanen: Erinnerungen an Baronin Jenny von Gustedt*. Voor dit boek putte Braun uit de nalatenschap van haar oma, die een bastaardkind van Jerome de Bonaparte was en in de kring van Goethe had verkeerd. Vele duizenden lezers kochten dit boek, waarin Braun familiegeschiedenis combineerde met een persoonlijk perspectief op Goethe en de vertelling van koninklijke en aristocratische hofschandalen.

Voor de *Memoiren einer Sozialistin* maakte Lily Braun ten slotte haar eigen levensgeschiedenis te gelde. Ze kreeg vermoedelijk een voorschot van 1000,- DM, maar het is niet bekend wat deze autobiografie haar nog meer opleverde.²⁶¹ In deze autobiografische *Bildungsroman* nam ze echter de ruimte om zichzelf te presenteren als Alix Brandt, een meisje dat van jongs af droomde van een groots en meeslepend leven. Na vele obstakels te hebben overwonnen, komt ze uiteindelijk tevoorschijn als succesvolle schrijfster, feministe, socialiste en vooral moeder. Na de breuk met de SDP had Braun zich namelijk aangesloten bij de Bund für Mutterschutz. Deze in 1904 opgerichte bond stelde zich ten doel om het huwelijk te transformeren tot een vrije verbintenis tussen gelijken, gebaseerd op vriendschap en liefde. De bond streefde tevens naar verbetering van de positie van (ongetrouwde) moeders, onder meer door de introductie van moederschapsverzekeringen.²⁶² De *Memoiren* waren ook geschreven als het verhaal van een moeder aan haar kind, in dit geval zoon Otto Braun. Op zijn verjaardag dateerde ze het voorwoord, waarin ze schreef:

'Ik moet algemeene afrekening houden. Langs het steile rotspad ben ik tot hier geklommen, vertrouwend op mijn kennis van den weg, op mijn kracht, – ver van de levenssfeeren, die door traditie en zeden werden voorzien van wegwijzers, opdat ook de gedachte-looze niet verdwale. Nu echter moet ik stilstaan, moet ik adem scheppen, want de groote eenzaamheid om mij heen, doet mij huiveren. Waarheen nu? Omlaag naar het dal, naar de wegwijzers? Of verder op het zelf gekozen pad naar boven?

De menschen toornen tegen mij, en die eens op de levensreis een eindweegs met mij gingen, noemen mij ontrouw aan het vaandel. Mij echter schijnen zij de ontrouwen te zijn. Wie van ons heeft gelijk: zij of ik? Om het antwoord te vinden, wil ik de diepste wortelen van mijn bestaan onderzoeken, evenals de verste vertakkingen; en aan u mijn zoon, wil ik daarbij denken, opdat gij, tot man gerijpt, uw moeder zult kunnen begrijpen.'²⁶³

Blijkens de prospectus van Van Looy waren de reacties op Brauns boek buitengewoon positief. De uitgever citeerde een lovende bespreking van Augusta de Wit. Zij waardeerde de openhartigheid van Braun, wier werk zij kwalificeerde als 'het boek van een vrouw, die haar innerlijk leven open legt, op een wijze als nog zelden vóór haar gebeurde'.²⁶⁴ De uitgever verwees tevens naar beoordelingen van Duitse critici die Brauns herinneringen hadden vergeleken met *Les confessions* van Rousseau en *Wahrheit und Dichtung* van Goethe. Van Looy stelde dan ook:

‘Dit werk bevat de bekentenissen uit het volle menschenleven eener hoog begaafde Vrouw. Met al de openhartigheid eener reine ziel, schildert de schrijfster ons: haar jeugd, haar jonkvrouwelijken leeftijd, haar maatschappelijken strijd.’²⁶⁵

De opvatting van de autobiografie als de geschiedenis van een ‘mensch’ was relatief nieuw en werd zeker niet algemeen gedeeld, zoals ik in hoofdstuk 4 heb laten zien. Opvallend is evenwel dat het rond 1910 ook voor de vrouwelijke autobiograaf mogelijk was een ‘mensch’ te zijn. Die menswording vereiste dat zij zich nadrukkelijk als broodschrijver presenteerde. Maar zelfs dan was het voor vrouwen nog niet vanzelfsprekend onder eigen naam het autobiografisch schrijverschap te claimen. Wat dat betreft is de eigenzinnige feministe Anna de Savornin Lohman uniek. Zij publiceerde als een van de weinigen onder eigen naam bij leven een zelf geschreven autobiografie. Daarin streefde zij bovendien naar de status van ‘mensch’. Of dat streven veel bijval kreeg, is zeer de vraag. Haar levensboek kostte f 2,50 en was dus niet uitzonderlijk duur, maar waarschijnlijk viel de verkoop tegen. Er verscheen slechts één druk; een ongedateerde boekenlijst van ramsjhandelaar Bolle vermeldt bovendien een prijsverlaging tot 1 gulden.²⁶⁶

Conclusies

‘It would scarcely be an exaggeration to say that the struggles of feminism have been primarily a struggle for authorship – understood in the widest sense as the arena in which culture attempts to define itself’, schreef de Schotse letterkundige Seán Burke.²⁶⁷ Daarmee refereerde hij aan het werk van feministische literatuurwetenschappers die sinds de jaren 1970 de dominante opvattingen over literatuur en schrijverschap problematiseren. Een deel van dat onderzoek had en heeft betrekking op de relatie tussen vrouwen, sekse en de autobiografie. Daarin overheerst de gedachte dat deze relatie problematisch is en dat negentiende-eeuwse vrouwen slechts weinig autobiografieën schreven. Uit mijn onderzoek blijkt evenwel dat autobiografieën van vrouwen in de periode 1850-1918 circa eenvijfde van het autobiografische aanbod vertegenwoordigden. Binnen dit aanbod was het aandeel van Nederlandse vrouwen weliswaar gering, maar op de boekenmarkt verscheen een vrij groot aantal autobiografieën van buitenlandse vrouwen.

Op basis van het vertaalbeleid heb ik onderzocht voor welk ‘type’ vrouwelijke autobiografen er ruimte was op de Nederlandse boekenmarkt. Uit deze analyse blijkt dat er tot de twintigste eeuw weinig plaats was voor hun historische memoires, die wel in het Frans verschenen. Binnen de categorie stichtelijke lectuur daarentegen kregen vrouwenlevens ruim baan. In het subgenre van de bekeringsgeschiedenis verschenen vooral oorspronkelijk Nederlandse autobiografieën van vrouwen. Uit het buitenlandse aanbod kozen Nederlandse uitgevers autobiografieën van christelijke heldinnen als Amalia Sieveking en Josephine Butler. Daarnaast verschenen er autobiografieën van voorbeeldige schrijfsters, zoals Charlotte Elisabeth, Frederika Bremer, Louisa May Alcott en Selma Lagerlöf. Al deze vrouwen hebben met elkaar gemeen dat zij in hun tijd buitengewoon beroemd waren. Een tweede gemeenschappelijk kenmerk is het feit dat deze vrouwen een protestantse geloofs-overtuiging combineerden met maatschappelijk nuttige arbeid. Die arbeid kon variëren van armenzorg tot het schrijven van (stichtelijke) romans en kinderboeken, maar geen van de vertaalde autobiografes overschreed de grenzen van het vrouwelijk ideaal al te ver. Zij

pasten dan ook perfect in het beeld van het vrouwelijke exemplaar. De boekenmarkt bleek echter ook ruimte te bieden aan minder voorbeeldige levens van beroemde danseressen, zangeressen en actrices als Lola Montes en Karoline Bauer.

Via de marktverkenning vond ik aanwijzingen dat het voor vrouwen moeilijk was zich letterlijk en figuurlijk als auteurs van hun eigen leven te presenteren. Veel autobiografieën van vrouwen verschenen postuum en de schrijfsters waren opvallend afwezig in de paratekst van hun boeken. Dit is opmerkelijk, omdat ik in hoofdstuk 2 constateerde dat autobiografieën vaak met portretten, namen en handtekeningen verschenen. In het tweede deel van dit hoofdstuk heb ik daarom het autobiografisch schrijverschap van Nederlandse vrouwen geanalyseerd. Daaruit kwam naar voren dat vrouwen de grootste moeite hadden met dit type schrijverschap. Ze schreven hun levens niet zelf of verdwenen tijdens het publicatieproces uit hun eigen tekst, en in de regel verschenen hun autobiografieën postuum.

De problematische verhouding tussen vrouwen en het autobiografisch schrijverschap is te verklaren door de eigentijdse associaties van broodschrijverschap met prostitutie. Wie zich liet betalen voor het eigen levensverhaal, verkocht als het ware zichzelf. Dit was een probleem voor beide seksen, maar met name voor vrouwen die zeiden een 'roeping' te hebben: hetzij als schrijfster, hetzij als heldin van christelijke naastenliefde. Juist het motief van de 'roeping' was voor negentiende-eeuwse vrouwen een belangrijk instrument in de verantwoording van een publiek leven. Dat motief maakte het voor hen echter moeilijk zich bij leven, onder eigen naam en tegen betaling te presenteren als de auteur van hun eigen leven. Wilde een vrouwelijke autobiograaf zich als auteur van het eigen leven kunnen presenteren, dan was een postume publicatie de beste optie. Vrouwen die het aandurfden bij leven een autobiografie te publiceren, waren opvallend vaak afkomstig uit de wereld van het theater. Als 'publieke vrouwen' hadden actrices, danseressen en zangeressen veel minder problemen met de autobiografie. Zij hadden toch al een bedenkelijke reputatie. Bovendien was die reputatie de bron van hun inkomsten. Dit verklaart waarom juist 'toonelistes' er weinig moeite mee hadden zich als autobiograaf te presenteren, zelfs als zij in letterlijke zin niet de auteurs van hun eigen leven waren.

Het bijzondere aan feministen als Betsy Perk, Elise van Calcar en Mina Krüseman is dat zij zowel het symbolische als het letterlijke auteurschap claimden. Van Calcar financierde haar aanspraak op het autobiografisch schrijverschap vermoedelijk zelf, maar Perk en Krüseman slaagden erin zich op reguliere wijze als auteurs van hun eigen leven te manifesteren. Dat heeft enerzijds te maken met hun feministische opvattingen, anderzijds met hun visie op schrijverschap. Perk en Krüseman benaderden het schrijverschap namelijk niet als een roeping. Voor hen was schrijven een vorm van vrouwenarbeid, en daarmee een bron van inkomsten. Zij profileerden zich dus zonder moeite als broodschrijvers. En juist in die hoedanigheid zagen zij kans bij leven en onder eigen naam een autobiografie te schrijven die zij aan een reguliere uitgever wisten te verkopen. In 1909 ging Anna de Savornin Lohman nog een stap verder. Als auteur van haar eigen leven claimde zij de status van 'mensch'. De menswording van vrouwen vereiste dat zij zich als broodschrijvers presenteerden, maar slechts weinig vrouwen bleken bereid zich te laten betalen voor hun publieke levens.

NOTEN

- 1 Recensie van Samuel Smiles, *Leven en werken* (Amsterdam: Jan Leendertz en Zoon, z.j.), *De Tijdspiegel* (1889-2) 102-104.
- 2 Smith en Watson, 'Introduction: situating subjectivity in women's autobiographical practices'; Grice, 'Gender and life writing'; Sanders, 'Women's autobiographies'.
- 3 Stanton, 'Autogynography: is the subject different?'; Sanders, *The private lives of Victorian women*.
- 4 Peterson, *Traditions of Victorian women's autobiography*, hoofdstuk 1: 'On the Victorian 'origins' of women's autobiography: reconstructing the traditions'. Vgl. Peterson, 'Institutionalizing women's autobiography'.
- 5 Romein-Verschoor, *Vrouwenspiegel* 2; Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkranen* 13-16, 20-24, 50-56, 64.
- 6 Monteiro, "Ick ben gekomen inde werelt om vuur te brengen"; Monteiro, *Geestelijke maagden*; Koorn, 'Een charismatische anti-heilige'; Grever, 'Rivals in historical remembrance'; De Baar, 'Ik moet spreken'.
- 7 'Voorrede van den schrijver' in: *Galerij van beroemde bekeerlingen der negentiende eeuw, bevattende: een omstandig verhaal der bekeerlingen tot het katholicismus, van zoodanige personen dezer eeuw, wier naam reeds door hunne geboorte beroemd was, of die in de beoefening van kunsten of wetenschappen hebben uitgemunt en daardoor beroemd geworden zijn. Naar het Hoogduitsch van David August Rosenthal door S.P. Markaf. Kerkelijk goedgekeurd* (Amsterdam: P.H. Robijns 1870-1878) 11-19.
- 8 Het is onbekend wanneer Fanny Maria Pittar leefde en het is ook onduidelijk wanneer *A protestant converted to catholicity by her bible and prayer book alone and the struggles of a soul in search of truth* voor het eerst verscheen. De vroegste vermelding van het boek is een uitgave die in 1847 te Philadelphia verscheen. In 1859 en 1861 verschenen Franse vertalingen, en in 1867 verscheen een derde Engelse druk. Tot 1870 moeten nog twee Engelse uitgaves zijn gevolgd, want de Nederlandse vertaling van 1870 is gebaseerd op de vijfde Engelse druk. Mogelijk was of werd Pittar een begrip in katholieke kringen; haar autobiografie verscheen nog in 1895, 1904 en 1911 als uitgave van de Catholic Truth Society.
- 9 'Voorberigt van den Vertaler' in: *Galerij van beroemde bekeerlingen der negentiende eeuw* (Amsterdam: P.H. Robijns 1870-1878).
- 10 De mannen zijn: Herman Agatho des Amorie van der Hoeven, B. Berends en Graaf Bernhard Wilhelm van Limburg Styrum. Over de katholieke bekeeringsgeschiedenis tussen 1880 en 1960: Luykx, 'Daar is nog poëzie, nog kleur, nog warmte'.
- 11 Over Henriëtte Hoogeveen is weinig bekend. Rond 1900 maakte ze korte tijd furore in de anarchistische beweging. Ze was in ieder geval medewerker van het vrijcommunistische blad *De Zweep*, dat van 1900-1902 werd geredigeerd door Izak Samson. In 1904 en 1905 was ze enige tijd in Parijs, waar ze volgens Ferdinand Domela Nieuwenhuis logeerde bij de vrij-socialist en pedagoog Paul Charles Louis Jean Robin. In het jaar dat haar memoires verschenen, publiceerde de anarchistisch propagandist en uitgever Gerhard Rijnders een tegenschrift: *Van katholiek tot anarchist, van anarchist tot katholiek retour. Een vergeten hoofdstuk uit het dagboekje van Henriëtte Hoogeveen* (Amsterdam 1916). Ruud Uittenhout, 'Izak Samson' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 2 (1987) 138-139; Altena m.m.v De Jong, 'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'. Met dank aan Bert Altena.
- 12 Van Lieburg, *Levens van vrouwen* 191; Van Lieburg, 'Vroomheid kent geen sekse'; Exalto, *Wandelende bijbels* 37. Over de plaats van vrouwen in de gereformeerde exempeltraditie: Exalto, *Gereformeerde heiligen* 139-141.
- 13 Van Lieburg, *Levens van vrouwen* 173. *Bekeeringsweg van Eva van der Groe, zuster van Theodorus van der Groe, door haar zelve beschreven* verscheen voor het eerst in 1838, bij de Rotterdamse uitgevers Hoge en Van der Vliet. In 1839 volgde een tweede druk. Een vierde druk verscheen in 1876 bij J. van Golverdinge te Den Haag, terwijl B.H. Maaskant te Gouda in 1878 een nieuwe uitgave verzorgde. Rond 1880 lanceerde ook Hoge weer een nieuwe uitgave. Nog in 1989 verscheen een nieuwe editie bij Den Hertog in Houten.
- 14 Het is onbekend wanneer de eerste druk verscheen, maar die dateert waarschijnlijk van circa 1840. Van Lieburg, *Levens van vrouwen* 173.
- 15 De bundel werd in 1897 herdrukt als *Wolke der getuigen. Bevattende eene verzameling van ongeveer veertig levens- en bekeeringsgeschiedenissen van beider geslacht, allerlei stand en leeftijd* (Doesburg: Van Schenk Brill). In 1981 verscheen bij Kool te Veenendaal een fotomechanische herdruk.

- 16 Henrina van Rheede te Nederhorst, Christina van den Brink, 'Eene jufvrouw te Wageningen' en Johanna (Jane) Grey. *De christelijke adversaria of verzameling van levens- en bekeeringsgeschiedenissen. Uit den ouden en nieuwen tijd. Met een voorwoord van P. Deetman, predikant te Bennekom* (Doesburgh: J. C. van Schenk Brill 1870-1871).
- 17 'Voorwoord' in: *De christelijke adversaria* vi.
- 18 Rendall, *The origins of modern feminism*; Grever, 'Rivals in historical remembrance'; De Haan en Van der Heide, 'Vrouwen-vereeningingen, dames-comité's en feministen'; Van Drenth en De Haan, *The rise of caring power*; Hoekstra, *Het hart van de natie*.
- 19 Ponce de Leon, *Self-exposure* 19, 23; Booth, *How to make it as a woman*. In Nederland publiceerde Johanna Naber verschillende feministisch-biografische werken, zoals *Wegbereidsters. Elizabeth Fry. Florence Nightingale. Josephine Butler. Priscilla Bright Mac Laren* (1909). Zie Grever, *Strijd tegen de stilte* 187-193.
- 20 Van Drenth en De Haan, *The rise of caring power* 48-49; Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* 46.
- 21 Deze gedachtenis was eerder verschenen in Amalia Sieveking, *Unterhaltungen über einzelne Abschnitte der heiligen Schrift* (Leipzig 1856). In 1857 verscheen de Nederlandse vertaling al in het *Godsdienstig huisblad*.
- 22 G., 'Voorwoord' in: *Ter nagedachtenis aan mijne jonge vriendinnen, in de eerste plaats aan diegenen, welke mij van aangezicht kennen. Door Amalia Wilhelmina Sieveking* (Groningen: Erven C.M. van Bolhuis Hoitsema 1863).
- 23 Hawthorne, 'Self-writing, literary traditions, and post-emancipation identity'.
- 24 Idem 327, noot 14; Andrews, 'Introduction' xxxiii.
- 25 Mercer, 'I shall make no excuse' 1. Na de publicatie van de autobiografie werd Mary Seacole actief in de strijd van oorlogsweduwen en -wezen. Ze kreeg Franse, Turkse en Engelse onderscheidingen voor haar oorlogsverdiensten en raakte bevriend met de Prins van Wales. Andrews, 'Introduction' xxxiii.
- 26 Deze vertaling is niet meer beschikbaar in Nederlandse bibliotheken. Corry Staring-Derks en Jeroen Staring vonden onlangs in de Nationale Bibliotheek van St. Petersburg de Nederlandse vertaling uit 1857, waarvan zij een fascimile-uitgave verzorgden: *Mary Seacole's avonturen in de West en in de Krim, of het belangwekkende leven eener heldin der barmhartigheid, door haar zelve verhaald (...). Voorzien van een voorwoord en inleiding door Corry Staring-Derks* (Nijmegen 2007).
- 27 'Voorrede van den vertaler' in: *Mary Seacole's avonturen in de West en in de Krim, of het belangwekkende leven eener heldin der barmhartigheid, door haar zelve verhaald*.
- 28 Hoekstra, *Het hart van de natie* 90. Vgl. De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen*.
- 29 James Stuart, 'In Memoriam' in: Josephine E. Butler, *Herinneringen* (Utrecht 1909) vi.
- 30 Anna van Hogendorp, 'Voorwoord' in: Butler, *Herinneringen* iii.
- 31 Bij gebleken belangstelling zou later nog een deel 'Gedachten' verschijnen, maar dat is niet gebeurd. Anna van Hogendorp, 'Voorwoord' iv.
- 32 Anna van Hogendorp, 'Naschrift' in: Butler, *Herinneringen* 126-127.
- 33 *Een arbeid van veertig jaren, 1863-1903. Gedenkschriften ter herinnering aan den arbeid van Mejonkvrouw M.W. de Ranitz te Groningen ter bevordering van de christelijke nuchterheid* (Groningen: A. Arnolli 1903); Groninger Archieven, Inventaris Archief van de Stichting De Helper Haven (voorheen Vereniging Doorgangshuis); Dimmendaal, *Heropvoeding en behandeling* 85-86.
- 34 Over de drankbestrijding in Nederland: Janse, *De afschaffers*, hoofdstuk 3: 'Afschaffers tussen omhouding en wetswijziging. De zoektocht van de drankbestrijders 1842-1882'.
- 35 Grever, *Strijd tegen de stilte* 182.
- 36 Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* 24-27, 677-683.
- 37 Zie bijvoorbeeld de voorwoorden van: *Vijftig jaren terug. Herinneringen uit mijn militaire leven voor, bij en na Nederlands herstelling in 1813, door J.Th. Büser, oud-officier van het Nederlandsche leger, oud-griffier bij het kantongerecht te Zwolle* (Deventer: A. ter Gunne 1863); *Hoe ik taalmeester werd. Reisherinneringen. Een souvenir, zijn vrienden hier en elders aangeboden, door T.H. Philips, leeraar in de Spaansche, Portugeesche en Italiaansche talen te Rotterdam. Met platen en muziek* (Rotterdam: W. Wenk 1871); *Uit mijn levensboek. Voor mijne vrienden door J.J. van Oosterzee. In leven hoogleeraar te Utrecht* (Utrecht: Kemink en Zoon 1882); *Transvaalsche herinneringen 1867-1896 door Dr. E.J.P. Jorissen* (Amsterdam/Pretoria: J.H. de Bussy 1897).
- 38 'Voorwoord' in: *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften van F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1910).

- 39 Streng, 'Drieërlei opvatting over kunst en kritiek in Nederland tussen 1835 en 1839' 105.
- 40 Elisabeth Jacoba van Vollenhoven-de Wildt, *Gods kracht in zwakheid volbracht – of – het begin der Salatiga-zending. Voorafgegaan door eenige herinneringen uit mijn levensreis* (Utrecht: P. den Boer 1905) 1.
- 41 Midden jaren 1840 was de Salatiga-zending begonnen als particulier initiatief van Van Vollenhoven. In Salatiga startte ze een zondagschool voor Europese en Indo-Europese kinderen, en in de loop van de negentiende eeuw volgden er op meer plaatsen in Nederlands-Indië vergelijkbare scholen. In 1889 werd de Vereeniging tot ondersteuning van de zending der Salatiga-zending op Java opgericht; vanaf 1892 verscheen tevens het Salatiga-tijdschrift *Het eeuwig evangelie: van het zendingsveld*. Tegenwoordig steunt de Stichting Salatiga-Zending evangelisten in Indonesië. Van Vollenhovens autobiografie werd een belangrijke bron voor latere geschiedschrijvers van de Salatiga-zending, zie J.F. Blom van Gheel, *Overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der Salatiga-zending. Herzien en bijgewerkt* (Utrecht 1911). Het Utrechts Archief, Inventaris van de verzameling losse aanwinsten. Fragmentarchieven 1729-2002: Familie van Vollenhoven, 1793-1911.
- 42 *Gods kracht in zwakheid volbracht* 1-2.
- 43 Idem 128.
- 44 A. Pierson, Recensie van George Sand, *Souvenirs de 1848* (Parijs 1879), *De Tijdspiegel* (1880-2) 170-171.
- 45 A. Pierson, Recensies van *Mémoires de Madame de Rémusat* (Parijs 1880-1882), *De Tijdspiegel* (1880-1) 108-122, (1880-1) 337-334, (1880-2) 169-170, (1882-1) 263-264.
- 46 F.A. Hoefer, 'Uit de gedenkschriften van Madama la Duchesse de Gontaut, gouvernante des enfans de France', swv (1893) 41-71; A.W. Bronsveld, 'Talleyrand's bekeering', swv (1908) 601-617.
- 47 Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie* 111, 113; Van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf* 91-93.
- 48 Recensie van *Herinneringen uit het leven van Helene Louisa, hertogin van Orleans, geb. prinses van Meclenburg-Schwerin. Volgens hare eigene brieven, door G.H. Schubert* (Hoogezand: T.T. Borgesius 1860), VL (1861-1-3) 55-56.
- 49 KVB, PPA 71-2 : Circulaire, 13 november 1872.
- 50 Jansen, 'Afrikaanse teksten over de Tweede Anglo-Boerenoorlog' 19.
- 51 Emily Hobhouse, *Onthullingen uit de vrouwenkampen in Zuid-Afrika* (Rotterdam: Delwel 1901).
- 52 Wilha Riem Vis, *Tien maanden in een 'vrouwenkamp'. Het leven en lijden van een Boerengezin in de Transvaal tijdens den laatsten oorlog met Engeland* (Rotterdam: D.A. Daamen 1902); *Herinneringen van Mevrouw De la Rey, geboren Greeff. Mijne omzwervingen en beproevingen gedurende den oorlog* (Amsterdam: Hôveker en Wormser 1903); Johanna Rijkssen-van Helsdingen, *Vrouwenleed. Persoonlijke ondervindingen in den Boerenoorlog* (Amsterdam: Hollandsch-Afrikaansche Uitgeversmaatschappij 1904); Johanna Brandt-van Warmelo, *Het concentratiekamp van Irène* (Amsterdam: Hollandsch-Afrikaansche Uitgevers-Maatschappij 1905).
- 53 Vgl. Van Sluis, 'Fiksche moderne klappen voor Lolke'.
- 54 G.J.M. Honig, 'Inleiding' in: *Uit den goeden ouden Tijd. Ruim 60, 70 jaar geleden. Jeugdherinneringen van Neeltje Mulder. Wed. Jacob Honig Jansz. Junior derde druk* (Koog a/d Zaan: P.J. Out 1926).
- 55 Honig, 'Inleiding' in: *Uit den goeden ouden tijd*.
- 56 Weduwe Jacob Honig-Mulder, 'Voorwoord' in: *Uit den goeden ouden tijd*.
- 57 Ponce de Leon, *Self-exposure* 19, 23; Booth, *How to make it as a woman*.
- 58 Berlanstein, 'Historicizing and gendering celebrity culture'.
- 59 Seymour, *Lola Montez*.
- 60 Coupe, 'The German Cartoon and the Revolution of 1848'.
- 61 'Lola Montez files from Bruce Seymour. A chronological review of the major biographical literature on Lola Montez', <http://www.zpub.com/sf/history/lola/Lola-Seymourfiles.html>.
- 62 Seymour, *Lola Montez* 274.
- 63 De Nederlandse vertaling is niet bewaard gebleven.
- 64 Chonia, 'Gedenkschriften van Lola Montes, Gravin van Landsfeld', *De Tijdspiegel* (1852-1) 190-192; R., Recensie *Gedenkschriften van Lola Montes* (Deventer: J. de Lange 1851), *Boekzaal* (1852-1) 262; Veritas, Recensie *Gedenkschriften van Lola Montes, De Recensent, ook der Recensenten* (1853-2) 168-169.
- 65 Veritas, Recensie *Gedenkschriften van Lola Montes*.
- 66 Recensie van Agnese Strauss-Schebert, *Aus dem Leben einer Künstlerin* (Stuttgart 1857), *De Gids* (1864-2) 539-568.
- 67 P. Conradi, Recensie van Karoline Bauer, *Tweëntwintig jaar op de planken* (Sneek: G. Brouwer 1876), *De Gids* (1876-2) 396-401; G.C., Recensie van *Tweëntwintig jaar op de planken, De Tijdspiegel* (1876-3) 73-75; Eldar, 'Caroline Bauer, gravinne Broël-Plater', *De Tijdspiegel* (1880-2) 100-120.

- 68 De vertaling was verzorgd door Mevrouw van Westrheene, pseudoniem van de schrijfster en vertaalster Jacoba van Heijningen.
- 69 Albach, '1781: De eerste Nederlandse acteursbiografie wordt gepubliceerd'.
- 70 Voor Engeland signaleerde Mary Jean Corbett eveneens een groot aantal autobiografieën van actrices. Corbett, *Representing femininity*, hoofdstuk 4: 'Artificial natures': class, gender, and the subjectivities of Victorian actresses' en hoofdstuk 5: 'Bourgeois subjectivity and theatrical personality in the late Victorian theatre'.
- 71 Van de Pol, 'Het autobiografisch geheugen onder constructie'.
- 72 *Herinneringen uit het leven van Helena Louisa, hertogin van Orleans, geb. prinses van Mecklenburg-Schwerin. Volgens hare eigene brieven* (1860).
- 73 *Mijn leven door Louise van Toskane, ex-kroonprinses van Saksen* (Rotterdam: D. Bolle 1911) 2, 230. Blijkens een ongedateerde Amerikaanse uitgave uit de jaren 1950 (New York: Avon Publications) was de schrijver van de *Confessions of a princess* ene 'H.R.H.', maar dat verwijst waarschijnlijk naar Her Royal Highness zelf.
- 74 *Mijn leven door Louise van Toskane* 1.
- 75 Enrico Toselli, *Hare Keizerlijke Hoogheid mijne vrouw* (Amsterdam: L. J. Veen 1913) 269; Powell, *A substantial ghost* 74-93.
- 76 Advertenties *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 7 september 1911; 18 september 1911, 5 oktober 1911, 11 juni 1912.
- 77 *Personal recollections of Charlotte Elizabeth* (Londen 1847) 2. Dit boek verscheen in het Nederlands als *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1853). Deze vertaling is niet bewaard gebleven. De vertaling was verzorgd door de door het Réveil beïnvloede schrijfster Betsy Hasebroek.
- 78 Idem 3-4.
- 79 Over Charlotte Elisabeth, zie: Peterson, *Traditions of Victorian women's autobiography*, hoofdstuk 2: 'The polemics of piety: Charlotte Elizabeth Tonna's *Personal recollections*, Harriet Martineau's *Autobiography*, and the ideological uses of spiritual autobiography'.
- 80 Recensie van Charlotte Elisabeth, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1853), VI (1853) 678-680.
- 81 Erskine Neale, *Laatste tooneelen uit het leven van geloovigen en ongelooovigen* (Haarlem: A. C. Kruseman 1850), hoofdstuk 1: 'De vrouwelijke kampvechtster voor de waarheid, Charlotte Elisabeth', 1-25, 1.
- 82 Neale, *Laatste tooneelen* 22.
- 83 *Frederika Bremer: haar leven, brieven en nagelaten geschriften, uitgegeven door hare zuster Charlotte Quiding-Bremer* (Haarlem: De Erven Loosjes 1870).
- 84 Geciteerd bij Streng, *Geschapen om te scheppen* 55.
- 85 P. Bruijn, 'Losse schetsen uit de schriftelijke nalatenschap van Frederika Bremer', VI (1868) 579-592.
- 86 P. Bruijn, 'Losse schetsen. Frederika Bremer', VI (1868) 512-528.
- 87 'Beknopte levensschets van Louise Alcott' in: Louisa M. Alcott, *Licht- en schaduwbeelden* (Zutphen 1890) 215-227, 215-216.
- 88 Mascuch, *Origins of the individualist self*.
- 89 Braun, *De prijs van de liefde*.
- 90 Haynes, 'Reassessing 'genius' in studies of authorship' 299-304.
- 91 Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans* 46.
- 92 Geciteerd in Streng, *Geschapen om te scheppen* 23; Van Boven, 'Het pseudoniem als strategie'; Van Boven, *Een hoofdstuk apart*. Kuitert, 'Het debacle van een negentiende-eeuwse 'vrouwenreeks''.
- 93 Van Boven, 'Het pseudoniem als strategie'.
- 94 Rose, *Authors and owners*; Kuitert, 'The professional author in the Netherlands in book historical research'; Bennett, *The author*. Het recente onderzoek naar de geschiedenis van het auteurschap is zeer gestimuleerd door Barthes, 'The death of the author' en Foucault, 'What is an author?'
- 95 Over de geschiedenis van het kopijrecht: Schriks, *Het kopijrecht, 16de tot 19de eeuw*. Over de ontwikkelingen in de negentiende eeuw: Wink en Limperg, *Auteursrecht in Nederland*; Kuitert, 'In den beginne was de schrijver'; Schriks, 'Nadruk, geoorloofd of diefstal?'; Van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning'; Reinsma, *Auteurswet 1881*.
- 96 Baggerman, 'Stank voor dank'; Van den Braber, *Geven om te krijgen* 70-72.
- 97 Kuitert, 'The professional author'; Kuitert, 'Schrijver van beroep'; Kuitert, *De waarde van woorden*.
- 98 Van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning'; Van den Braber, *Geven om te krijgen* 83, 151-158.

- 99 Reinsma, *Auteurswet 1881*; Schriks, 'Nadruk, geoorloofd of diefstal?'.
 100 Beekman en Gruttemeier, 'De geboorte van de schrijver'; Dongelmans, 'Gepatenteerde roverij versus goed fatsoen'.
 101 Peterson, *Traditions of Victorian women's autobiography* 16.
 102 *Uit de macht des satans tot God. Levenservaringen van Arendje B., door haarzelve beschreven. Voor de pers bewerkt door H.M. van der Vegt* (Winterswijk 1884); *De gedachtenis des rechtvaardigen. Korte beschrijving van het leven en zalig afsterven van Meuffrouw Geertje F. Meinders, geboren Petersen* (Amsterdam: J.A. Wormser 1892); *Het zalig afsterven en heengaan naar haar Heere en Heiland en naar haar lieve kinderen die bij haar Heere en Heiland zijn. Uitgesproken door Grietje de Ruiters, huisvrouw van Dirk Suiker. Wonende te Dordrecht en overledene den 3 Mei 1899, Camerlingstraat No. 54* (Dordrecht: P. Prins 1899); *Eenvoudig verhaal, bevattende de bekeeringsweg van Margaretha Vermeer* (Utrecht: Den Hertog ca. 1900); *Levensgeschiedenis en Gods wonderlijke leidingen van Jansje Storm* (Utrecht: Den Hertog 1908).
 103 Het boek verscheen, vertaald door Gertrude de Bruyn, ook in het Engels: *The memory of the just. A short description of the life and blessed death of Mrs. Geertje F. Meinders* (z.p., z.j.). Vogelaar, *Pelgrims komen thuis* 193.
 104 'Voorwoord' in: *De gedachtenis des rechtvaardigen*.
 105 *De gedachtenis des rechtvaardigen* 12.
 106 Datzelfde procédé hanteerde Meinders in het vervolghet verhaal over het 'leven en zalig afsterven' van zijn eerste vrouw, Hilke Bode. Deze geschiedenis verscheen in 1869 en 1870 in *De Wachter*, het tijdschrift van de Ware Hollandsche Gereformeerde Kerk in Amerika. Zie publicatielijst Meinders in Vogelaar, *Pelgrims komen thuis* 192.
 107 Deze alinea is gebaseerd op Vogelaar, *Pelgrims komen thuis*. Vgl. Krabbendam, *Vrijheid in het verschieft*.
 108 Tot op heden bestaat deze gemeente. Sinds het overlijden van Meinders in 1904 heeft de Ware Hollandsche Gereformeerde Kerk in South Illinois echter geen predikant meer. Anno 2003 telde de gemeente desondanks 35 leden. Vogelaar 190.
 109 'Voorwoord' in: *Het zalig afsterven en heengaan naar haar Heere en Heiland en naar haar lieve kinderen die bij haar Heere en Heiland zijn. Uitgesproken door Grietje de Ruiters, huisvrouw van Dirk Suiker. Wonende te Dordrecht en overledene den 3 Mei 1899, Camerlingstraat No. 54.* (Dordrecht: P. Prins 1899) 3.
 110 'Voorwoord' in: *Het zalig afsterven en heengaan naar haar Heere en Heiland (...)* 2.
 111 Idem.
 112 Over Willem Vermeer: De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* 349-350.
 113 'Voorbericht van de schrijver aan de heilbegerige onderzoeker' in: *Gods leidingen in het leven van de landbouwer Jannes den Besten. Overleden te Doornspijk op 13 september 1868. Door hemzelf beschreven* (Zwolle: Van Dijk 1873).
 114 G. Ringnald, 'Voorwoord' in: *Gods leidingen in het leven van de landbouwer Jannes den Besten*. Een herdruk van Den Bestens bekeringsverhaal verscheen in *De groote daden des Heeren, premieboek op den scheurkalender Honingdroppels* (Leiden: R. Fuik 1892). Bij J. Bout te Huizen verscheen in 1946 een derde druk, in 1968 een fotografische herdruk en in 1987 een vijfde druk bij Den Hertog B.V. te Houten.
 115 Middel *Eenvoudig verhaal* werd een succes: reeds drie jaar later, in 1869, was er sprake van een derde druk en nog in 1983 verscheen een nieuwe uitgave.
 116 *Eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen uit de grootste nooden door H.H. Middel, Christelijk Afscheiden Gereformeerd predikant te Wolphaarsdijk. Met het portret van den schrijver* (Houten: Den Hertog 1983) 11.
 117 *Gods vrijmachtige genade verheerlijkt aan Maartje Beket, geboren te Sommelsdijk (Flakkee) 11 maart 1820, overleden te Rotterdam 24 november 1900, door haarzelve beschreven* (Rotterdam: Huga ca. 1900) 23.
 118 Rond 1920 werd het boekje herdrukt zonder plaats, uitgever en jaar.
 119 'De weg welke God gehouden heeft met Christina van den Brink, geboren te Vaassen, den 5 Januarij 1747, en overleden te Apeldoorn, den 12 Julij 1817. Door haar zelve opgetekend' in: *De christelijke adversaria* 153-235, 187.
 120 *Het verborgen leven met God van Christjane Coeland geboren te 's Gravenhage, 15 april 1813, en overleden te Leerdam, 26 januari 1876, voorgesteld in een eenvoudig verhaal harer bekeering tot God, en in eenige geestelijke meditatiën en gebeden* (Lopik: Benschap 1996 [oorspr. 1876]) 72.
 121 *Het verborgen leven met God van Christjane Coeland* 4.
 122 Idem 128.
 123 Binnen het subgenre is dit werk een ever-seller. Picarta vermeldt een tweede druk bij

- Golverdinge, 1877. De derde druk verscheen bij Gebr. Huge te Rotterdam, ca. 1880. Bij S.W. Verplog verscheen rond 1900 een vierde druk. In 1996 verscheen bij de Firma Benschop te Lopik een fotografische herdruk van de uitgave van 1877.
- 124 Binnings meditatie over Romeinen 8:1 verscheen oorspronkelijk in het Engels als *The sinner's sanctuary* (1670). Deze tekst werd in het Nederlands vertaald door Jacobus Koelman en verscheen in 1857 opnieuw met een voorwoord van de Friese Afscheidingspredikant Jan Wouter Felix. Franciscus Ridderus was theoloog, predikant en schrijver van historische en stichtelijke werken. Zijn *Dagelijcxsche huys-catechisatie* beleefde in 1766 de vijftiende druk, en was onder piëtistische gelovigen in de negentiende eeuw nog steeds bekend en geliefd.
- 125 *Het verborgen leven met God van Christjane Coeland* 137, 236.
- 126 Idem 177.
- 127 Idem 123.
- 128 Idem.
- 129 Idem 4-5.
- 130 De andere is de bakkersvrouw Janna Visser. Zij publiceerde *Bladzijden uit het leven van Mejuffrouw J. Visser, als kind en jonge dochter, en als huisvrouw en weduwe van wijlen Johannes de Jonge, getrouw volgelinge en ouderling van Ds. H.J. Budding* (Goes: A.A.W. Bolland 1884). Dit schotschrift tegen dominee Budding werd zeer waarschijnlijk ook voor eigen rekening gepubliceerd. Over Janna Visser en haar strijd met Budding: Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, m.n. hoofdstuk VII: 'De school Nathanael 1860-1868'.
- 131 De Vries, 'Uitgegeven ...en uitgebuit' 36.
- 132 Van Belzen, *Religie, melancholie en zelf* 81-85, 255.
- 133 *De bekeeringsgeschiedenis van eene vijftigjarige wereldlinge* 196.
- 134 Idem 210.
- 135 Idem 217.
- 136 Idem 230.
- 137 Van Belzen, *Religie, melancholie en zelf* 255. Over Lucas Lindeboom: De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* 218-219.
- 138 'Nabericht' in: *De bekeeringsgeschiedenis van eene vijftigjarige wereldlinge* 433.
- 139 Volgens de godsdienstpsycholoog J.A. van Belzen ging de ruzie tussen Reinsberg en Kuyper 'ten diepste over de vraag of God nu wel of niet aan haar geopenbaard was, en dus of Doetje geestelijke autoriteit had – of niet'. Van Belzen, *Religie, melancholie en zelf* 406.
- 140 *De bekeeringsgeschiedenis van eene vijftigjarig wereldlinge* 242.
- 141 Idem 434.
- 142 In deze bijbeltekst is ook sprake van een 'jonge slavin' die 'bezeten was door een geest' en haar geld verdiende met waarzeggerij. Handelingen 16: 17-18: 'Terwijl ze achter Paulus en ons aanliep, schreeuwde ze aan één stuk door: 'Deze mensen zijn dienaren van de allerhoogste God en verkondigen u hoe u gered kunt worden!' Dat ging verscheidene dagen zo door. Toen Paulus er genoeg van kreeg, sprak hij de geest als volgt toe: 'Ik beveel je in de naam van Jezus Christus: verlaat haar!' En op datzelfde moment ging de geest uit haar weg.'
- 143 *De bekeeringsgeschiedenis van eene vijftigjarige wereldlinge* 435.
- 144 Idem 317, 323.
- 145 W.T. Stead, *Josephine Butler: eene levensschets* (1888). W.A. Beschoor was tevens uitgever geweest van het *Maandblad ter bestrijding van prostitutie* (1881-1882) en belangrijke namen uit de anti-prostitutiebeweging als Pierson en Marianne Klerck-van Hogendorp publiceerden hun werk bij Beschoor.
- 146 Van Belzen, *Religie, melancholie en zelf*, paragraaf 5.3: 'Op zoek naar spiegeling' 387-409.
- 147 Mason, 'The other voice'; Jelinek, 'Introduction' 7-10; Bosch en Kloosterman, 'In aardappelkistjes en wijndozen'; Sanders, *The private lives of Victorian women*; Conway, *When memory speaks*, hoofdstuk 3: 'The romantic heroine'.
- 148 Peterson, *Traditions of Victorian women's autobiography* 19.
- 149 In 1884 verschenen er twaalf exemplaren van Keetje Hooijer-Bruins, *Mijne levensgeschiedenis verteld aan mijne kinderen* (1884). De druk was verzorgd door haar zoon Dirk, die leiding gaf aan boekhandel en uitgeverij G. Kolff en Co in Batavia. In 1981 verscheen een facsimile-uitgave: Keetje Hooijer-Bruins, *Mijne levensgeschiedenis verteld aan mijne kinderen*. Opgenomen in: D. Bruins (red.), *Domineesdochter in 's-Graveland, domineesvrouw in Zaltbommel. Keetje Hooijer-Bruins 1816-1886* (Zaltbommel 1981). Over de invloed van George Sand op Keetje Hooijer-Bruins, zie: Van Dijk, 'Drie

- Nederlandse vrouwen die het voorbeeld volgden'. Mannelijke autobiografen die familiememoires lieten drukken, zijn onder anderen: C.J. Jaski, *Herinneringen uit mijn vijf-en-twintigjarige loopbaan als scheepsgezagvoerder aan mijne kinderen verteld* (1879); J.I. van Doorninck, *Voor de mijnen opgesteld* (Zwolle 1887); *Herinneringen van den Luitenant-Generaal Frederic Carel List, uit zijn nagelaten papieren samengesteld door zijn zoon C.L. Scheidler List, gep. Generaal-Majoor* (1889).
- 150 *Zes jaren te Tripoli in Barbarije. Uit de gedenkschriften eener Nederlandsche vrouw, door M.A. Perk* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1875) v.
- 151 Van Reemst, *Aan de straatzijde geen enkel venster*.
- 152 *Zes jaren te Tripoli in Barbarije v-vi*.
- 153 'Uit de gedenkschriften eener vrouw', *De Tijdspiegel* (1877-1) 284-286. Andere recensies zijn te vinden in Van Reemst, *Aan de straatzijde geen enkel venster*.
- 154 *Memoiren der Lola Montez (Gräfin v. Landsfeld)* (Berlijn: Carl Schulze's Buchdruckerei 1851) 9. Band, 126-127. De Nederlandse vertaling *Gedenkschriften van Lola Montes, Gravin van Landsfeld* (Deventer: J. de Lange 1851) is niet bewaard gebleven.
- 155 Seymour, *Lola Montez* 274.
- 156 *Hoe mevrouw Albregt-Engelman haar leven vertelt. Een bladzijde uit de geschiedenis van het tooneel, opgedragen aan Justus van Maurik jr.* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1898); N.H. Wolf, 'Cato Engelen-Sewing; Mijne tooneel-herinneringen', *De kunst. Een algemeen geïllustreerd en artistiek weekblad* 7:380 (8 mei 1915) 393-413.
- 157 *Het leven van Willem van Zuylen, door hemzelve verteld en oververteld door Henri M. Dekking* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1895); Joseph Orelia, *M'n gedenkschriften voor 't Nederlandsche volk opgeschreven naar aanleiding van m'n 40-jarig jubileum als concert- en operazanger (1876-1916), bevattende m'n loopbaan* (Amsterdam: Scheltens en Giltay 1916). Wel zelf geschreven toneelmemoires: E.E.J.B. Tourniaire, *Eenige aantekeningen uit mijn leven* (Amsterdam: Erven van Munster en Zoon 1893), *Mijn leven. Auto-biographie van Rosier Faassen* (Rotterdam: Nijgh en Van Ditmar 1897); 1866-1906. *Tooneelherinneringen van W.P. de Leur bij gelegenheid van zijn 40-jarigen tooneeldienst* (Amsterdam: Erven van Munster en Zoon 1906); *Tooneel-herinneringen van George C. Verenet, 1888-1913* (Amsterdam: Nunes 1914); *Achter de schermen. Belangrijke merkwaardigheden en herinneringen van den impresario Jos. J. Schürmann, vrij bewerkt naar het Fransch door J.H. v.d. Hoeven* (Amsterdam: Meulenhoff en Co 1915); Johan Wouter Broedelet, *Artistenleven* (Amsterdam: L.J. Veen 1916).
- 158 Het volgende is gebaseerd op de personalia-mappen van Mina Albregt-Engelman, Theo Bouwmeester, Cato Engelen-Sewing, Joseph Orelia, Willem van Zuylen, Rosier Faassen, George C. Verenet, Johan Wouter Broedelet, Willem Petrus de Leur, Mina Krüseman en Carel van Hanswijk in het Theater Instituut Nederland (TIN) te Amsterdam.
- 159 Gribnau, 'Den tooneelspeler wordt door het spookbeeld der bedelarij bedreigd'. Met dank aan Tuja van den Berg, archivaris van het TIN. In mijn zoektocht naar de relatie tussen acteursmemoires en -jubilea suggereerde zij een verband met pensioenen. Zij wees me tevens op de personaliamappen van acteurs.
- 160 Artikel 'J.P. Heije herdacht' (1877), in: Personaliamap Rosier Faassen, TIN. Dit bedrag is vergelijkbaar met het arbeidersloon in deze periode. De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid* 37-39.
- 161 De circulaire wordt geciteerd in het krantenbericht 'Rosier Faassen', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 6 april 1900. Personaliamap Rosier Faassen, TIN.
- 162 De acteur Kees Lageman schreef in een brief van februari 1899 'door de noodzakelijkheid gedreven' te zijn om ter ere van zijn 20-jarig toneeljubileum een benefietavond te organiseren. 'Het laatste jaar was voor mij alles behalve rooskleurig. Het water is me tot aan de lippen en [ik] zag me genoodzaakt steun te vragen bij verschillende artiesten. Brief Kees Lageman aan Gebr. A. van Lier, Amsterdam 23 februari 1899, TIN.
- 163 Titelloos bericht, *Weekblad De Amsterdammer*, maart 1895. In: Personaliamap Willem van Zuylen, TIN.
- 164 *Hoe mevrouw Albregt-Engelman haar leven vertelt*.
- 165 De auto/biografie van Cato Engelen-Sewing verscheen in *De kunst* van 8 mei 1915. Het lezerspubliek had dus nog tijd om kaartjes te kopen voor de jubelvoorstelling, die op 11 mei 1915 zou plaatsvinden in de Stadsschouwburg te Amsterdam.
- 166 Inkomstenoverzicht van de jubelvoorstelling in de Stadsschouwburg te Amsterdam, 11 mei 1915. Archief Cato Engelen-Sewing, TIN.
- 167 Diverse krantenberichten uit februari 1899 over jubileumavonden buiten Amsterdam in

- Personaliamap Theodora Bouwmeester, TIN.
- 168 Advertentie *Nieuws van den dag*, 24 januari 1899. Over de kaartverkoop, zie berichten in *Nieuws van den dag* en *Algemeen Handelsblad* van 13 januari 1899. Personaliamap Theodora Bouwmeester, TIN.
- 169 J.H. Rössing, 'Mevrouw Theodora Antonia Louisa Cornelia Bouwmeester. Bij Mevrouw Theo Bouwmeester thuis', *Nieuws van den dag*, 17 januari 1899. Personaliamap Theodora Bouwmeester, TIN.
- 170 Idem.
- 171 Anna Zuikerberg geldt als de eerste vrouwelijke verslaggever van Nederland. Ze was opgeleid als onderwijzeres, maar solliciteerde in 1901 voor de functie van correctrice bij *De echo*. Nadat het blad in 1909 was overgenomen door het *Algemeen Handelsblad*, werd Zuikerberg verslaggeefster voor die krant. Toen de krant in 1920 met een zaterdagavond-bijvoegsel kwam, verzorgde Zuikerberg met haar collega Helena van Meekeren onder het pseudoniem 'Annalèn' een serie interviews met bekende mensen, variërend van schrijvers tot predikanten, hoogleraren, ministers, bekende feministen en toneelspelers. In 1921 trouwde Zuikerberg met W.A. Holdert, redacteur van het *Algemeen Handelsblad*. Behalve de memoires van Theo Mann-Bouwmeester schreef ze die van de actrice Esther de Boer-van Rijk. Biografische Knipselmap Anna Holdert-Zuikerberg, IIAV; Diekerhof, Elias, Sax, *Voor zover plaats aan de perstafel* 24; Wijffjes, *Journalistiek in Nederland* 61.
- 172 Bij die gelegenheid kreeg ze van 'dankbare toeschouwers' de Theo Mann-Bouwmeester-ring, bedoeld als een aan uitstekende actrices over te dragen ring. H.H.J. de Leeuwe, 'Bouwmeester, Theodora Antonia Louisa Cornelia (1850-1939)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/bouwmeester.
- 173 Theo Mann-Bouwmeester, *Mijn jeugd- en tooneelherinneringen* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1916) 110-111.
- 174 Idem 51-52. Vgl. 95.
- 175 Na aftrek van de kosten voor kostuums en belasting hield de actrice volgens haar zoon circa 4000 gulden per jaar over. Brief Theo Frenkel aan Jan van Zutphen, 1925, TIN.
- 176 Brief Willem Royaards aan Theo Bouwmeester, 21 december 1920. Personaliamap Theodora Bouwmeester, TIN.
- 177 Brief Theo Frenkel aan Jan van Zutphen, 1925, TIN.
- 178 Knipsel 'Theo Mann's Pensioen', circa juli/augustus 1925. Personaliamap Theodora Bouwmeester, TIN.
- 179 Brief Gemeentebestuur Amsterdam een Theo Mann-Bouwmeester, 3 april 1926. Personaliamap Theodora Bouwmeester, TIN.
- 180 Krantenberichten over afscheidstoernee. Personaliamap Theodora Bouwmeester, TIN.
- 181 Archief Comité voor de afscheidsvoorstelling van Theo Mann-Bouwmeester 1926, TIN.
- 182 Theo Mann-Bouwmeester, *Mijn leven, 1850-1930. Met medew. van A.M. de Jong* (Amsterdam: Boekerij De Voortganck 1930). A.M. de Jong werkte vanaf 1919 tot 1940 als journalist voor *Het volk*, waarvoor hij toneelkritieken en boekbesprekingen schreef. Vanaf 1920 was hij tevens werkzaam als redacteur van het satirische weekblad *De notenkraker*. De Jong is vooral bekend van de met tekenaar George van Raemdonck geproduceerde beeldverhalen over Buletje en Bonestaak, en van de romancyclus *Merijntje Gijzen*. Het eerste deel van deze cyclus, *Het verraad*, en het tweede deel, *Flierefluiters oponthoud*, werden in 1927 en 1929 opgevoerd door het Vereenigd Rotterdamsch Hofstadtooneel. In deze tijd komt De Jong in contact met Theo Mann-Bouwmeester, die hem vraagt haar zelf geschreven memoires te bewerken. De Jong, *A.M. de Jong* 133, 184; 272-274.
- 183 Briefwisseling Theo Frenkel en O.G.A. Netscher, 1929-1930, TIN.
- 184 Sanders, *The private lives of Victorian women*.
- 185 Schenkeveld - van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans* 4, 7, 46, 74-77; Streng, *Geschapen om te schep- pen* 25.
- 186 Streng, *Geschapen om te scheppen* 55-59.
- 187 Idem 73-75.
- 188 Dyserinck, *Anna-Louisa-Geertruida Bosboom-Toussaint* 279.
- 189 'Uit de dagen der Jeugd van Mevrouw Bosboom-Toussaint', *De Gids* (1886-4) 377-398.
- 190 Idem 395.
- 191 Idem 398.
- 192 Bremer schreef in haar nagelaten autobiografie dat een uitgever haar '100 rijksdaalders' betaalde voor het manuscript van haar eerste boek. *Frederika Bremer: haar leven, hare brieven en nagelatene geschriften, uitgegeven door hare zuster Charlotte Quiding-Bremer* (Haarlem: Erven Loosjes 1870) 136.

- Martineau wijdde in deel I van haar *Autobiography* (1877) een heel hoofdstuk aan haar financiën: 'Money matters'.
- 193 Martineau I, 268.
- 194 Idem 100.
- 195 Sanders, *The private lives of Victorian women*.
- 196 Hoeveel aarzelingen ook mannelijke schrijvers hadden bij de publicatie van een autobiografie, blijkt uit het voorwoord van Frederik van Eeden bij *Happy humanity* (New York 1912). Van Eeden schreef deze autobiografie op verzoek van zijn Amerikaanse uitgever, maar zelf had hij kennelijk weinig affiniteit met het genre: 'I tell these individual particulars reluctantly, for what really is of worth and value is only their general significance. Things personal are bound to vanish, and the less attention we pay them the better, and in telling this story I beg to observe that I do not think my facts important in themselves but only instructive in showing the influence that outward and personal events exist on our inward struggle for light, for freedom, and for universality.' Vgl. Fontijn, *Trots verbrijzeld* 125, 184, 221, 249.
- 197 G. en E. Prezcier (ps. Wilhelmina Drucker), *George David* (Amsterdam: Meijer 1885); Adinda (ps. Thérèse Hoven), *Vrouwen lief en leed onder de tropen* (Utrecht: Beijers 1892); Thérèse Hoven, *In sarong en kabaai* (Amsterdam: L.J. Veen 1892); Ida Heijermans, *Uit tante's jeugd* (Rotterdam: Masereeuw en Bouten 1901); Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, *Zestien* (Amsterdam: L.J. Veen 1904); Johanna van Woude (ps. Sophia Margaretha Cornelia Junius), *Mijne levensherinneringen* (Haarlem: Vincent Loosjes 1907); M.C. Kooy-van Zeggelen, *De Hollandsche vrouw in Indië. Indrukken van een zwerveling* (Amsterdam: Scheltema en Holkema's boekhandel 1910); Neel Doff, *Dagen van honger en ellende* (Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur 1910); Ada Gerlo (ps. Annie Salomons), *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* (Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur 1915).
- 198 Over de geschiedenis van de eerste feministische golf, zie onder anderen: Jansz, *Denken over sekse*; Braun, *De prijs van de liefde*; Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*; Grever en Waaldijk, *Feministische openbaarheid*; Braun, 'Vrouwenleven'; Van den Burg, 'Geen tweede boer'; Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*; Jensen, 'Naar een nieuw overzichtswerk van de eerste feministische golf?'
- 199 Margot de Waal, 'Christina Elizabeth Perk' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging* 4 (1990) 154-156; Fia Dieteren, 'Christina Elizabeth Perk' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, www.inghist.nl/Nieuws/Tips/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/perk [17-10-2007]; Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt', hoofdstuk 5: 'Ons Streven (1870-1878) en Onze Roeping (1870-1873) en hun redactrices'.
- 200 Van de Loo, *Toekomst door traditie*.
- 201 De Waal, *Mina Krüseman, 1839-1922*; De Waal, *Alles bevalt mij behalve rust*; Margot de Waal, 'Wilhelmina Jacoba Pauline Rudolphine Krüseman' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging* 3 (1988) 106-108; Fia Dieteren, 'Wilhelmina Jacoba Pauline Rudolphine Krüseman' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://www.inghist.nl/Nieuws/Tips/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/kruseman>; Praamstra, *Een feministe in de tropen*.
- 202 Betsy Perk, *Mijn ezeltje en ik* (Dordrecht: J.P. Revers 1874) 192. Vgl. 208, waar Perk schrijft: 'Lezer, vraag uw vrouw hoe zij te moede zou zijn, als men haar dwong uw onbesmetten naam af te leggen. Lezeres – wat zoudt gij doen, indien men u dwong dien uws vaders te veranderen? Zoudt gij allen u niet haasten om te bewijzen dat slechts de vuigste laster uw naam bezoedelen kon? Zoudt gij dit niet plicht noemen, verschuldigd aan de nagedachtenis van overledenen en niet minder aan de nog levende naamgenooten. Rust op mij dan niet dezelfde plicht, ja, rust die plicht niet in dubbele mate op mij, omdat mijn naam wordt gezegd beletsel te zijn om voor anderen werkzaam te blijven?'
- 203 Kuitert, 'The professional author in the Netherlands' 319.
- 204 Ekker, *Anoniem communiceren*, hoofdstuk 5: 'Anonieme geschriften in Nederland', 96.
- 205 Reinsma, *Auteurswet 1881* 36. Voor de tekst van de wet van 1817: Schriks, *Het kopijrecht* 710-711.
- 206 Kuitert, 'The professional author in the Netherlands'.
- 207 Van Boven, 'Het pseudoniem als strategie'.
- 208 Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt' 207. In het concurrerende tijdschrift *Onze roeping* bood Reynoudina de Goeje wel ruimte aan anonieme of pseudonieme bijdragen van schrijvers.
- 209 Van de Loo, *Toekomst door traditie* 26-28.

- 210 Dieteren, 'Christina Elizabeth Perk'.
- 211 *Onze roeping*, 14 april 1870. Geciteerd in Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt' 206.
- 212 Stadsarchief Dordrecht, Archief J.P. Revers (258), inventarisnr. 2.
- 213 Cd. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken, deel 16* (Haarlem z.j.) 63-70, 68.
- 214 Idem.
- 215 Idem 70.
- 216 Streng, *Geschapen om te scheppen* 75.
- 217 Elise van Calcar, *Tilburgsche mijmeringen* (Den Bosch: Muller 1851) 9.
- 218 J. Berns en M. Grever, 'Eliza Carolina Ferdinanda Fleischacker', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 4 (1989) 45-49; Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans* 901-912.
- 219 Elise van Calcar, *Op de grenzen van twee werelden. Onderzoek en ervaring op het gebied van het hogere leven* (Den Haag: H. C. van Calcar 1877) 13.
- 220 Van Calcar, *Op de grenzen van twee werelden* 338.
- 221 Draaisma, 'Een lichtstraal over de graven' 127; De Baar en Dieteren, 'Koninginnen van de geest'.
- 222 Van Calcar, *Op de grenzen van twee werelden* 344-345.
- 223 Idem 345.
- 224 Nadien publiceerde Van Calcar meer autobiografische teksten: *Op stille paden. Aan de nagedachtenis mijner moeder* (1878); *Hoe ik door ervaring tot overtuiging kwam* (1885). Er verscheen tevens een autobiografische schets in: Emma Hardinge Britten, *World's pioneers of the new spiritual reformation* (1893).
- 225 Brief Elise van Calcar aan A.C. Kruseman, 10 augustus 1874. Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie handschriften.
- 226 Brief van de Erven Bohn aan Elise van Calcar, 1 oktober 1878. Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie handschriften.
- 227 Geciteerd in Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans* 903.
- 228 Het is zeer waarschijnlijk dat Van Calcar bekend was met de piëtistische traditie. Van Calcars moeder was goed ingevoerd in de piëtistische lectuur; volgens de schrijfster las zij onder andere de *Christen- en christinnereis* van Bunyan. In de jaren 1830 had Van Calcar zelf enige tijd in de kringen van de Afscheiding en het Réveil verkeer, waar ze de nodige bekeringsverhalen zal hebben gehoord of gelezen. In haar autobiografie schrijft ze bovendien dat Heinrich Jung-Stilling een van haar lievelingsauteurs was. Deze Duitse schrijver van mystiek-piëtistische werken was onder andere bekend als auteur van een vijfdelige autobiografie (1777-1806). Van Calcar, *Op stille paden* 11; Van Calcar, *Op de grenzen van twee werelden* 95.
- 229 Stadsarchief Dordrecht, Archief J.P. Revers (258), inventarisnr. 2. Over de autobiografie van Mina Krüseman, zie ook: Huisman, 'Het persoonlijke is commercieel'; Huisman, 'The written portrait'
- 230 Archief J.P. Revers (258), inventarisnr. 2.
- 231 Krüseman, *De moderne Judith* 332.
- 232 Van der Meulen, *Multatuli* 666-677.
- 233 KVB, PPA 508-6: Circulaire voor *Mijn leven* door Mina Krüseman, 1877.
- 234 H. Koorders-Boeke, 'Mina Krüseman's leven', *De Huisvrouw*, 27 oktober 1877.
- 235 Mina Krüseman, *Mijn leven* (Dordrecht: J.P. Revers 1877) III, 256 e.v.
- 236 Krüseman, *Mijn leven* III, 257-258.
- 237 Idem 288.
- 238 Beekman en Gruttemeier, 'De geboorte van de schrijver'.
- 239 'Introduction to Harriet Martineau's autobiography' in: Harriet Martineau, *Autobiography* (Londen 1877) 1-8.
- 240 Idem 7.
- 241 Vgl. Corbett, *Representing femininity* 95-97.
- 242 Zo verzorgde Aletta Jacobs voor het *Maandblad* van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht een serie portretten van kiesrechtfeministen als Susan B. Anthony, die in 1905 werd gebundeld als *Uit het leven van merkwaardige vrouwen*. Jacobs beval dit boekje aan met het motto 'voorbeelden wekken, leeringen trekken'. Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* 380-381.
- 243 Johanna Naber publiceerde onder meer: *Wegbereidsters. Elizabeth Fry, Florence Nightingale, Josephine Butler, Priscilla Bright MacLaren* (Groningen: Römelingh 1909) en *Het leven en werken van Jeltje de Bosch Kemper* (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink 1918). Over Johanna Naber en haar werk: Grever, *Strijd tegen de stilte*.

- 244 Bosch, *Een onwrikbaar geloof* 24-25.
- 245 KVB, PPA 490-6: Prospectussen Van Kampen 1900-1909.
- 246 Tineke Steenmeijer-Wielenga, 'Jonkvrouw Catharina Anna Marie de Savornin Lohman', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 5 (1992) 238-241; Van Boven, 'Een leven vol paradoxen'; De Wilde, 'Tegen het feminisme uit 'modezucht'; Van der Wall, 'Lof der eerlijkheid'.
- 247 *Herinneringen van Anna de Savornin Lohman* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1909) 175.
- 248 Idem 236-237.
- 249 Idem 2.
- 250 Idem 242-243.
- 251 Idem 176-177.
- 252 Idem 214-215.
- 253 Idem 7.
- 254 Idem 70-71.
- 255 Idem 237. Vgl. 229.
- 256 Elise Soer, 'Boeken van vrouwen over vrouwen', *De Tijdspiegel* (1910-1) 348-353. Soer bespreekt tevens Hélène Lapidoth-Swarth, *Villa Vrede* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1909) en Anna de Savornin Lohman, *Wat nooit sterft* (Amsterdam: L.J. Veen 1909). J.J. van Bolhuis, 'Elise Soer (1854-1948) in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1947-1949* (Leiden 1950) 163-167.
- 257 A.W. Bronsveld, 'Bibliographisch album', *swv* (1910) 87-89.
- 258 A.W. Bronsveld, 'Bibliographisch album', *swv* (1911-1) 304-305.
- 259 Lischke, *Lily Braun* xv. Brauns autobiografie bestaat uit twee delen: *Lehrjahre* (1909) en *Kampffahre* (1911). Alleen het eerste deel werd in het Nederlands vertaald.
- 260 Het volgende is gebaseerd op Lischke, *Lily Braun*. In Nederland was ze vooral bekend als schrijfster van *Die Frauenfrage, ihre geschichtliche Entwicklung und wirtschaftliche Seite* (1901), dat in 1902 in het Nederlands verscheen. J.F. Ankersmit verzorgde de vertaling die van een voorwoord was voorzien door F. van der Goes, beiden kopstukken van de sociaal-democratische beweging in Nederland.
- 261 Lischke, *Lily Braun* 90.
- 262 Idem 76-79.
- 263 'Aan mijn zoon', in: Lily Braun, *Herinneringen van eene socialiste. Roman van Lily Braun* (Amsterdam: S.L. van Looy 1910) 6.
- 264 KVB, PPA 466-1: Prospectus voor *Herinneringen van eene socialiste*, 1910.
- 265 KVB, PPA 466-1: Voorjaarsaanbieding 1910. Vgl. Advertentie S.L. van Looy, *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 23 september 1910.
- 266 KVB, PPA 466-7: Boekenlijst D. Bolle, z.j. Tegenwoordig is het boek zeer moeilijk te vinden; het is antiquarisch niet meer te verkrijgen. In 2007 is het boek *Herinneringen van Anna de Savornin Lohman* (1909) wel opgenomen in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren: <http://www.dbnl.org/tekst/savoo01herio1—01/index.htm>.
- 267 Burke, *Authorship* 145.

Slotbeschouwing

‘Non sibi, sed patriae – Niets deed Nahuys voor zich-zelven, maar alles enkel voor het hem zoo dierbaar Vaderland’, schreef J.J.F. Wap in de door hem bezorgde handelseditie van *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven (1799-1858) van Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst*.¹ Hoe voorbeeldig Nahuys volgens Wap ook was, de reacties op het boek waren niet al te positief. Een criticus van *Vaderlandsche Letteroefeningen* wilde in 1859 niet ontkennen dat Nahuys veel voor het vaderland had gedaan, maar hij had grote moeite met de publicatie:

En toch is er in dit boek iets dat ons niet aanstaat, dat ons mishaaft. Deze Herinneringen zijn door Nahuys zelven geschreven; zij vormen eene soort van auto-biographie, waarin eene groote ingenomenheid met zich zelven doorstraalt, waarin aanhoudend uitdrukkingen van bewondering omtrent zich zelven voorkomen, en wel in die mate dat het stuitend en hinderlijk voor den lezer is. En somtijds valt op die zelf-bewondering wel wat af te dingen. (...) Wanneer Nahuys spreekt van de onbaatzuchtigheid waarmede hij het vaderland zijne diensten bewees, dan is dit in sommige opzichten maar waar; ja, *geld* was bij hem het doel niet van het streven, maar er is eene andere baatzucht, dan die in alles handelt om schatten te verdienen; er zijn andere drijfveeren, welke ofschoon minder onedel dan geldzucht, baatzuchtig moeten genoemd worden, onder anderen de zucht naar eer; en deze gelooven wij, dat in de handelingen van den Baron Nahuys eene groote rol heeft gespeeld.²

Eén negatieve recensie zegt nog weinig, maar er zijn meer indicaties dat de autobiografie van baron Nahuys geen succes was. In december 1909 resteerden er nog 290 exemplaren van zijn boek, dat destijds f 2,90 kostte. Op een veiling werden die exemplaren, samen met de restanten van vijf andere boeken, voor f 5,- verkocht aan H. Verhoog, antiquair te Nijkerk.³

Baron Nahuys van Burgst is een van de vele negentiende-eeuwse autobiografen die het besluit namen hun leven publiek te (laten) maken. Met die publicatie onderscheidden zij zich van vroegmoderne autobiografen, die hun leven zelden tot nooit via de drukpers verspreidden. Deze verandering in de praktijk van het autobiografisch schrijven was aanleiding voor dit onderzoek. Dat vertrok vanuit de gedachte dat er een samenhang is tussen de toename van het aantal autobiografische publicaties en ontwikkelingen op de boekenmarkt. De publicatie van autobiografische manuscripten veronderstelt immers dat uitgevers op de boekenmarkt ruimte zagen voor zulke boeken. In deze studie heb ik voor de periode 1850-1918 onderzocht welke eisen de markt stelde aan de vorm en inhoud van de gepubliceerde autobiografie.

Anders dan de meeste onderzoekers nam ik niet de autobiograaf of zijn tekst als uitgangspunt maar de context, opgevat als de boekenmarkt. Daarbij heb ik me laten inspireren door Michael Mascuch, die in *Origins of the individualist self* een verband veronderstelt tussen de geschiedenis van het boek, de autobiografie en de opkomst van een individueel zelfbewustzijn. Dat individueel zelfbewustzijn vertaalt Mascuch als het idee dat elk mens

in symbolisch opzicht de ‘auteur’ van zijn eigen levensverhaal is. Dit idee relateert hij aan ontwikkelingen op de boekenmarkt en veranderingen in het schrijverschap, met name de introductie van het auteursrecht. Dit stelde de autobiograaf in staat zich te profileren als de auteur van het eigen leven, en daar in symbolisch en financieel opzicht de vruchten van te plukken. Mascuch maakt dus een koppeling tussen de autobiograaf en de moderne ‘auteur’: de schrijver die wordt erkend als de bron van zijn werk en daaraan het eigendomsrecht en de controle over zijn eigen werk ontleent.

Of de boekenmarkt daadwerkelijk meer ruimte aan autobiografen bood, bleef in de studie van Mascuch buiten beschouwing. In dit onderzoek stond de boekenmarkt juist centraal. In navolging van Pierre Bourdieu en Thomas Couser heb ik die opgevat als het toneel van een dynamische strijd om autobiografisch schrijverschap. In die strijd zijn niet alleen schrijvers betrokken, maar ook andere actoren binnen het boekbedrijf, zoals uitgevers en critici. Zij bepalen (mede) de materiële en symbolische productie van literatuur, in dit geval van de autobiografie. Vanuit dit perspectief heb ik vervolgens onderzocht welke mensen zich via de boekenmarkt konden manifesteren als de letterlijke auteurs van hun leven, en aan welke codes zij zich dan dienden te houden. Daarbij ging mijn belangstelling in het bijzonder uit naar het autobiografisch schrijverschap van vrouwen. In de negentiende eeuw nam het aantal schrijfsters namelijk toe, maar in de literatuur wordt verondersteld dat er slechts weinigen een autobiografie publiceerden. Dat maakte mij nieuwsgierig naar de publicatiestrategieën van vrouwen die dit wel deden. Ik heb onderzocht in hoeverre zij zich via de boekenmarkt in het openbaar als de auteurs van hun eigen leven wisten te presenteren. Daarmee beoogde ik vanuit de ‘marge’ meer zicht te krijgen op het eigenlijke onderwerp van dit proefschrift: de interactie tussen publicerende autobiografen en enkele actoren op de boekenmarkt. Daartoe formuleerde ik vier deelvragen, die ik hieronder zal beantwoorden.

De eerste onderzoeksvraag betrof het aandeel van de autobiografie op de boekenmarkt. Uit mijn analyse van het *Repertorium van gedrukte egodocumenten* bleek dat het aantal oorspronkelijk Nederlandse autobiografieën in het tijdvak 1850-1918 toenam. Het absolute aantal gepubliceerde autobiografieën steeg gestaag van 75 titels in de jaren vijftig naar 136 in de periode 1910-1918. In de onderzoeksperiode verdubbelde het aantal oorspronkelijk Nederlandse titels dus bijna. Een deel van deze productie verscheen in tijdschriften en andere uitgaven, maar driekwart van de autobiografieën had de vorm van een zelfstandige boekpublicatie. Om duidelijk te krijgen hoe het aanbod autobiografische *boeken* zich verhield tot het totale aanbod drukwerk, zocht ik via een steekproef naar oorspronkelijke en vertaalde autobiografieën in de bibliografische jaaroverzichten van Brinkman en de lijsten met nieuw verschenen boeken in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. Binnen de totale titelproductie bleek het aandeel van de autobiografie gering. Het aanbod steeg in absolute zin van elf boektitels in 1850 naar dertig in 1910, maar de autobiografie vertegenwoordigde nooit meer dan 1,2 procent van de totale titelproductie. Het geringe aandeel zegt overigens weinig over het belang van autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt, omdat het totale aanbod drukwerk in de onderzoeksperiode gefragmenteerd raakte.

De tweede onderzoeksvraag had betrekking op de marketing van autobiografieën door uitgevers. Daartoe onderzocht ik eerst de indeling van autobiografieën binnen de bibliografische ordening van Brinkmans jaaroverzichten. Deze analyse toonde aan dat autobiografieën waren ondergebracht in vijftien verschillende categorieën, variërend van genees-

kunde tot volksliteratuur en krijgskunde. Bijna driekwart van de titels was gerubriceerd in de categorieën romans, theologie en geschiedenis. Dit betekent dat autobiografieën konden worden gelezen ter lering, ter stichting, ter vermaak of een combinatie daarvan, maar op basis van de bibliografische informatie ontstond geen eenduidig beeld van de doelgroep en de plaats van autobiografieën op de boekenmarkt. Een analyse van meer boektechnische kenmerken leverde ook niet veel aanknopingspunten op. Autobiografieën verschenen in het gangbare octavoformaat, maar bleken zeer verschillend geprijsd: er waren zowel heel goedkope als heel dure boeken.

Op basis van het vertaalbeleid constateerde ik dat Nederlandse uitgevers vooral een publiek veronderstelden voor stichtelijke autobiografieën en bekeringsgeschiedenissen uit Engeland en Duitsland, autobiografieën van internationaal bekende schrijfsters en andere beroemdheden uit Amerika en Scandinavië, en vanaf het begin van de twintigste eeuw voor socialistische autobiografieën uit Duitsland. De belangstelling voor historische gedenkschriften was vermoedelijk beperkt tot het ontwikkelde deel van het lezerspubliek; de veelal uit Frankrijk afkomstige memoires die in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* werden opgemerkt, verschenen zelden in een Nederlandse vertaling. Duitse pseudo-gedenkschriften werden daarentegen wel vertaald. Dit wekt de indruk dat de autobiografische vorm aantrekkelijk was voor een brede groep lezers: de liefhebbers van sensationele (historische) romans. Deze indruk wordt versterkt door het hoge aantal broodschrijvers binnen het Nederlandse corpus van publicerende autobiografen. Sommigen bleken zelfs bereid om bekeringsgeschiedenissen en memoires te fingeren.

Om te achterhalen op welke wijze uitgevers de autobiografie in de markt zetten en tevens zicht te krijgen op eigentijdse opvattingen over de autobiografie, heb ik ten slotte de reclame voor deze boeken op verkoopargumenten geanalyseerd. Uit de analyse van advertenties en andere vormen van boekreclame bleek dat de individuele persoon van de autobiograaf zelden een verkoopargument was, behalve als hij of zij zeer beroemd was. Die faam dankten deze autobiografen in de regel aan de drukpers, met name aan de journalistieke berichtgeving. Die stimuleerde kennelijk de belangstelling voor (auto-)biografische achtergronden van publieke personen. Mijn indruk is dat de opkomst van de moderne of persoonlijke autobiografie samenhangt met de ontwikkeling van de journalistiek in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Sowieso lijkt de journalistiek een belangrijke impuls te hebben gegeven aan de belangstelling voor autobiografische boeken. Vooral na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 zochten uitgevers in hun reclame aansluiting bij het steeds omvangrijker wordende publiek van krantenlezers. Ze verkochten autobiografische verslagen van ooggetuigen als achtergronden bij het actuele wereldnieuws, met name rondom de Frans-Duitse oorlog, de Boerenoorlog en de Eerste Wereldoorlog. Tegelijkertijd benadrukten uitgevers dat deze boeken de lezers in staat stelden 'mee te leven' met de contemporain-historische ontwikkelingen die zich ver buiten de eigen regio afspeelden.

Rond 1870 was de aansluiting bij de actualiteit nieuw, maar de historische presentatie van autobiografieën was dat niet. Vanaf 1850 verkochten uitgevers niet-religieuze autobiografieën als een historisch verantwoord alternatief voor de roman: minstens zo spannend als fictie, maar waar gebeurd en dus geschiedenis. Op deze manier maakten uitgevers gebruik van zowel de populariteit als het negatieve imago van de roman, die tot het einde van de negentiende eeuw werd beschouwd als een minderwaardig genre. Ze sloten tevens aan bij de fascinatie voor historische bronnen die samenhang met de professionalisering

van de geschiedschrijving, de opkomst van een nieuw historisch besef en de functie van geschiedenis in de opbouw van de Nederlandse natiestaat. Uitgevers verkochten autobiografieën als historische bronnen die lezers op aangename wijze informeerden over de contemporaine vaderlandse geschiedenis, in het bijzonder de Bataafs-Franse tijd. Rond 1900 presenteerden uitgevers autobiografieën ook tegenover de academische geschiedschrijving, die volgens uitgevers te veel op de beperkte groep professionals en te weinig op het brede publiek was gericht. Sommige autobiografen leverden volgens uitgevers zelfs ‘bouwstoffen’ voor een nieuwe – thematisch en chronologisch uitgebreide – historiografie. Omdat in andere autobiografieën nog boeiende verhalen en voorbeeldige karakters waren te vinden, presenteerden uitgevers deze boeken na de eeuwwisseling als alternatief voor de moderne of naturalistische roman. In de hele onderzoeksperiode verschenen er ook religieuze autobiografieën, die uitgevers vooral aanprezen met de argumenten van een lage prijs en blijvende waarde.

Vanwege de diversiteit binnen het aanbod autobiografieën is het voor de periode 1850-1918 lastig om van één genre of categorie te spreken die één vastomlijnde doelgroep trok. De bibliografische ordening van autobiografieën wekt wel de indruk dat uitgevers voor de verschillende typen tezamen een breed publiek veronderstelden, bestaande uit de traditioneel grote groepen liefhebbers van stichtelijke lectuur en geschiedenisboeken, aangevuld met de groeiende groep roman- en krantenlezers. In dezelfde richting wijzen de meer technische uitgeversstrategieën. De stichtelijke autobiografieën waren in de regel zeer goedkoop of verschenen in series of afleveringen, zodat ze binnen het budget van een grote groep lezers-kopers pasten. De prijs van wereldse autobiografieën was niet hoger dan die van geschiedenisboeken en romans, soms wel lager. Met name de autobiografieën die als historische bouwstoffen werden gepresenteerd, verschenen bovendien in afleveringen. Er zijn tevens indicaties dat de oplages van deze titels buitengewoon hoog waren. De indruk van een grote afzetmarkt wordt nog versterkt door het feit dat sommige uitgevers bereid waren ‘hoge bedragen’ te betalen voor de vertaalrechten over buitenlandse autobiografieën van beroemde personen.

De derde onderzoeksvraag ging over de symbolische productie en betrof de eigentijdse waardering van het autobiografische aanbod: hoe begrepen tijdgenoten de autobiografie, wat verstonden zij onder een goede autobiografie en welke eisen stelden zij als gevolg daarvan aan de publicerende autobiograaf? Om deze vragen te beantwoorden, deed ik op basis van recensies in zes tijdschriften een receptiehistorisch onderzoek. Dat onderzoek toont aan dat de eigentijdse opvattingen over de autobiografie nogal verschilden van de hedendaagse. Critici beschouwden de autobiografie namelijk *niet* als de ontwikkelingsgeschiedenis van een unieke persoonlijkheid. Pas rond 1900 ontstond er langzamerhand een dergelijk beeld van de autobiografie. Deze opvatting is in Nederland met name te vinden in *De Nieuwe Gids*, het tijdschrift waarin de Tachtigers betoogden dat literatuur de expressie van een authentieke persoonlijkheid moest zijn. Vanuit dat perspectief hadden zij oog voor de teksten die in de loop van de twintigste eeuw de autobiografische canon en de discussie over het genre zouden gaan bepalen.

Ofschoon de Tachtigers veel invloed hebben gehad op het denken over literatuur, stonden zij destijds tamelijk alleen in hun opvattingen over de autobiografie als de introspectieve geschiedenis van een persoonlijkheid. In de andere door mij onderzochte tijdschriften leefden in de hele periode 1850-1918 volslagen andere ideeën. De protestants-christelijke en (oud)liberale recensenten van deze bladen zochten in autobiografieën geen unieke,

maar voorbeeldige, historische of ware levens. Zij vonden in autobiografieën dus: levensverhalen van exempels die op een of andere manier boven zichzelf uitstegen en de eigen persoon in dienst van een ideaal stelden; bouwstoffen voor een thematisch ruim georiënteerde geschiedschrijving van de eigen tijd; realistische verhalen over de levens van echte mensen. Vanwege de ervaringskennis van autobiografen dienden deze boeken volgens critici ook als een alternatief voor theoretische verhandelingen over eigentijdse vraagstukken. Tegelijkertijd beschouwden recensenten de autobiografie als een waarheidsgetrouw alternatief voor de roman.

Onder invloed van de kritiek op het positivisme rezen er in de jaren 1880 twijfels over de betrouwbaarheid van autobiografen, waardoor de historische waardering van autobiografieën daalde. Tegen het einde van de negentiende eeuw kreeg de exemplarische conceptie van de autobiografie juist meer gewicht: het empirisch ware leven werd allengs meer opgevat als het goede of voorbeeldige leven. Hoewel er langzamerhand een scheiding ontstond tussen de min of meer objectieve geschiedenis van de biografie en de subjectieve geschiedenis van de autobiografie, bleven de meeste critici tegelijkertijd vasthouden aan een duidelijke scheiding tussen de autobiografie en de roman. Aanvankelijk was die scheiding nog gefundeerd in de tegenstelling tussen feit en fictie, maar rond 1900 vonden recensenten in de exemplarische autobiografie vooral een tegenwicht tegen de naturalistische roman. Terwijl moderne prozaschrijvers het deden voorkomen alsof het lot van mensen werd bepaald door erfelijkheid en milieu, sterkten autobiografen het oud-liberale geloof in de kracht van het individu en de maakbaarheid van de mens.

Uitgaande van de eigentijdse verwachtingen en opvattingen over de autobiografie heb ik onderzocht welke eisen critici aan de autobiograaf stelden. Uit deze analyse blijkt dat het merendeel der recensenten geen prijs stelde op 'confessies' en persoonlijke details. Dergelijke 'bijzonderheden' zocht men in dagboeken en brieven. Van de publicerende autobiograaf werd verwacht dat hij het particuliere oversteeg. De ideale autobiograaf was dan ook een 'man van karakter', iemand die zijn eigen persoon ondergeschikt wist te maken aan het algemeen belang en als zodanig een voorbeeld was. Vanuit historisch oogpunt was de ideale autobiograaf een betrouwbare figuur, iemand die op objectieve wijze het verleden kon beschrijven en zich niet liet meeslepen door de eigen betrokkenheid bij die geschiedenis. Het beste was daarom dat de autobiograaf zijn eigen persoon 'vergat' bij het schrijven van herinneringen. De nadruk moest liggen op datgene wat hij had gedaan, gezien en gehoord. De ideale autobiograaf leverde tevens de ervaringskennis die lezers kon helpen hun positie te bepalen in actuele discussies over zaken van algemeen belang.

Wat gold als algemeen-waar, historisch relevant en voorbeeldig, bleek in hoge mate te corresponderen met de deugden waarop protestants-liberale critici hun visie op burgerschap en maatschappij baseerden. Dat sloot vrouwen bijna per definitie uit. Het exemplaar was een man van karakter en het historisch relevante bevond zich in het publieke domein, terwijl vrouwen een karakter werd ontzegd en zij zich in de privé-sfeer dienden op te houden. Zij beschikten dus evenmin over de ervaringskennis die van nut kon zijn in de publieke discussie over actuele vraagstukken. In de loop van de onderzoeksperiode veranderde het publieke domein echter ingrijpend. De kleine elite van liberalen verloor vanaf circa 1870 terrein aan nieuwe groepen, met name katholieken, gereformeerden, socialisten en feministen. Vanuit deze emancipatiebewegingen werden ook autobiografieën geproduceerd. Aanvankelijk bestond het corpus publicerende autobiografen nog vooral uit mannen uit de hogere klassen, hoewel orthodox-protestanten uit de lagere klassen via het

bekeringsgenre vanouds een stevig aandeel in de autobiografische productie hadden. Vanaf 1870 verschenen er meer (vertaalde) autobiografieën van katholieken, socialisten en vrouwen op de Nederlandse boekenmarkt.

De vierde onderzoeksvraag betrof het autobiografisch schrijverschap van vrouwen. In de onderzoeksperiode bestond er een belangrijk verschil tussen de seksen in de mate waarin zij toegang hadden tot het publieke domein. Uit de verschillende fasen van het onderzoek bleek echter dat negentiende-eeuwse vrouwen wel degelijk autobiografieën publiceerden. Om te peilen in hoeverre er op de Nederlandse boekenmarkt ruimte was voor vrouwelijke autobiografen, bepaalde ik op basis van alle voornoemde bronnen hun 'marktaandeel'. Uit mijn tellingen blijkt dat vrouwelijke autobiografen in de periode 1850-1918 circa eenvijfde van het aanbod vertegenwoordigden. Een inhoudelijke marktverkenning toonde aan dat er tot het begin van de twintigste eeuw weinig plaats was voor historische memoires van vrouwen, die wel in het Frans verschenen. De categorie stichtelijke lectuur bood daarentegen ruim baan aan vrouwenlevens. In het subgenre van de bekeringsgeschiedenis verschenen vooral oorspronkelijk Nederlandse autobiografieën van vrouwen. Uit het buitenlandse aanbod kozen Nederlandse uitgevers autobiografieën van beroemde vrouwen, met name christelijke heldinnen en voorbeeldige schrijfsters als de proto-feministen Frederika Bremer en Josephine Butler. Al deze vrouwen combineerden een protestantse geloofsovertuiging met maatschappelijk nuttige arbeid. Zij pasten dan ook in het beeld van het vrouwelijke exemplaar. Tevens bleek er op de boekenmarkt plaats te zijn voor schandaalkronieken over de minder voorbeeldige levens van beroemde danseressen, zangeressen en actrices.

Vrijwel alle vrouwelijke autobiografen hadden de grootste moeite zich in de moderne betekenis van het woord als de 'auteur' van hun eigen leven te profileren. Dat blijkt uit een analyse van de publicatiestrategieën, waarbij ik onderzocht in hoeverre Nederlandse vrouwen hun autobiografieën zelf schreven, die onder eigen naam en bij leven publiceerden en zich voor dat werk lieten betalen. Mijn conclusie is dat een deel van de vrouwenlevens werd geschreven door *ghostwriters*. In dit opzicht bestaat er een opmerkelijke parallel tussen het bekeringsgenre en het genre van de toneelherinneringen. Een cruciaal verschil is evenwel dat de bekeringsgeschiedenissen van vrouwen meestal na hun dood werden gepubliceerd, terwijl de autobiografieën van actrices en zangeressen nog tijdens hun leven verschenen. Daardoor konden theatervrouwen in financieel opzicht profijt trekken van hun levensverhalen. Deze verschenen namelijk rondom een toneeljubileum, de aanleiding voor een zogenoemde 'benefietvoorstelling'. Mijn indruk is dat de toneelherinneringen van zowel mannen als vrouwen waren bedoeld als een vorm van reclame voor deze voorstellingen, die dienden om een extra inkomen of pensioen voor 'tooneelisten' te genereren.

Afgezien van de theatervrouwen publiceerden vrouwen hun autobiografieën tot de twintigste eeuw zelden tot nooit bij leven. Zij lieten zich dus niet zelf betalen voor hun levens. De negatieve associaties met broodschrijverschap spelen dan ook een cruciale rol in het autobiografisch schrijverschap van vrouwen. De broodschrijver stond vrijwel de hele negentiende eeuw zeer laag in de literaire rangorde. Hij werd geassocieerd met 'geldzucht', maar volgens de romantische opvattingen liet de 'ware' dichter of schrijver zich niet betalen. Wie werkelijk was 'geroepen' tot het schrijverschap hechtte niet aan de verdiensten. Deze gedachtegang was hoogst problematisch voor schrijvende vrouwen als Frederika Bremer, Geertruida Bosboom-Toussaint en Harriet Martineau. Zij hechtten groot belang aan hun inkomsten, omdat die hen in staat stelden een onconventioneel

vrouwenleven te leiden. Om als schrijfster erkenning te vinden, moesten zij echter de associaties met broodschrijverij zien te vermijden. Zij beriepen zich daarom op een innerlijke noodzaak of roeping. Datzelfde geldt voor andere vrouwen die op de een of andere manier toegang vonden tot het publieke domein, zoals Josephine Butler, Magdalena de Ranitz en Elisabeth van Vollenhoven-de Wildt. Al deze vrouwen legitimeerden hun christelijk-maatschappelijke activiteiten met een goddelijke roeping.

Het motief van de 'roeping' was voor negentiende-eeuwse vrouwen een belangrijk instrument in de verantwoording van een publiek leven. Dat motief leidde echter tot problemen op het gebied van autobiografisch schrijverschap. In de eerste plaats staat een 'roeping' op gespannen voet met de moderne invulling van het idee dat men zelf verantwoordelijk is voor het eigen leven en zich als zodanig als de 'auteur' van het eigen leven presenteert. Belangrijker is de door tijdgenoten ervaren spanning tussen de 'geroepene' en de broodschrijver. Een broodschrijver werd immers geassocieerd met geldzucht; een broodschrijvende autobiograaf verkocht als het ware zichzelf. In het geval van vrouwen leidde deze gedachtegang onvermijdelijk tot associaties met prostitutie. Zo bezien was het voor vrouwen vrijwel onmogelijk zich letterlijk en figuurlijk als de auteurs van hun eigen leven te profileren. Eigenlijk was een postume publicatie de enige uitweg: de vrouwelijke autobiograaf hield dan wel de controle over haar eigen levensverhaal, maar omzeilde de associaties met geld, broodschrijverij en prostitutie.

Ik heb geen onderzoek gedaan naar de publicatiestrategieën van mannelijke autobiografen, maar voorlopig sluit ik niet uit dat ook mannen ten aanzien van de betaling op problemen stuitten. Het broodschrijverschap was voor beide seksen geen aanbeveling.⁴ Ik denk daarom dat Mascuch met een te 'moderne' blik naar het autobiografisch schrijverschap keek. Vanwege zijn koppeling tussen het symbolische en materiële auteurschap had hij te weinig oog voor de wereld waarin de publicerende autobiograaf (m/v) leefde. Afgaande op mijn receptiehistorische onderzoek was die wereld bezaaid met erecodes. Wie voor het publiek schreef, kreeg immers het advies – zoals T.C. van der Kulk het in *De Tijdspiegel* van 1891 schreef – 'zekere vormen' in acht te nemen.⁵ Uit mijn analyse van de gewenste vormen blijkt onder andere dat de autobiograaf zich te allen tijde diende te beheersen: al te persoonlijke details werden niet op prijs gesteld. Baron Nahuys en andere autobiografen die zich zelf te veel op de voorgrond stelden, werden steevast beschuldigd van ijdelheid, eenzijdigheid en eerzucht. Deze receptie getuigt van een fundamenteel andere opvatting van de autobiografie dan tegenwoordig gangbaar is. Binnen de negentiende-eeuwse context kon de 'moderne autobiograaf' eigenlijk niet bestaan. Het is zelfs twijfelachtig of de autobiografie in de periode 1850-1918 al werd beschouwd als een genre. In de bibliografische indeling van Brinkman bestond geen aparte categorie voor deze boeken, die door uitgevers en critici op allerlei verschillende manieren werden verkocht en beoordeeld. Desondanks verschenen er boeken die door tijdgenoten werden (h)erkend als 'eene soort van auto-biographie'.

Met dit proefschrift heb ik de autobiografie willen contextualiseren en historiseren. Daarmee volgde ik de oproep van de Franse literatuurwetenschapper Philippe Lejeune. Hij signaleerde in 1975 dat het onderzoek naar de autobiografie was vastgelopen in een cirkelredenering: vanuit een bepaalde opvatting of definitie van de autobiografie was een corpus van teksten gevonden dat ook weer de essentie van het genre representeerde. Hij stelde daarom voor de historische variaties in de opvattingen over de autobiografie tot

inzet van onderzoek te maken. Aanvankelijk vond zijn oproep tot een historiserende benadering van de autobiografie weinig weerklank, maar vanaf het einde van de jaren 1980 hebben meer onderzoekers ervoor gepleit de autobiografie niet te isoleren van de wereld waarin die gestalte kreeg. Langzamerhand verschoof het perspectief van autobiografieonderzoekers naar de manieren waarop mensen in verschillende tijden en culturen het 'zelf' (kunnen) communiceren. Er zijn daarom ook nieuwe begrippen geïntroduceerd, zoals *'life writing'* en *'life narrative'*.

Inmiddels is de term 'autobiografie' in de internationale literatuur grotendeels vervangen door alternatieve termen.⁶ Dat neemt niet weg dat het meeste onderzoek uiteindelijk betrekking heeft op de inhoudsanalyse van een beperkt aantal teksten, hoewel het corpus inmiddels is uitgebreid met de *life narratives* van vrouwen, etnische minderheden, gehandicapten et cetera. In de analyses wordt soms meer en soms minder rekening gehouden met de wereld waarin die teksten werden geschreven, maar er is nog te weinig sprake van contextualisering en historisering. Dat blijkt met name uit het vrijwel ontbreken van receptieonderzoek. Met gevoel voor understatement schreven Sidonie Smith en Julia Watson in het handboek *Reading autobiography. A guide for interpreting life narratives* (2001): 'To date, the study of audiences for autobiographical narratives is not a developed field'.⁷

Het ontbreken van receptieonderzoek is buitengewoon vreemd, omdat bijna alle vragen die onderzoekers van de autobiografie bezighouden – wat is een autobiografie, waar ligt de grens tussen feit en fictie, wat is authenticiteit – uiteindelijk de vragen van lezers zijn.⁸ Het onderzoek concentreert zich daarentegen in de meeste gevallen op de autobiograaf en de constructie van zijn tekst. Terwijl er binnen de literatuurwetenschap toch al decennia lang een tendens bestaat om de letterkunde terug te plaatsen in de institutionele en culturele context, is deze richting grotendeels voorbij gegaan aan het autobiografieonderzoek. De literatuur over de autobiografie kenmerkt zich dan ook door een hoge mate van abstractie. Daarin gaat het voortdurend over noties als *'self'* en *'identity'*, maar de nadere duiding van deze begrippen wordt meestal ondersteund met fragmenten uit de onderzochte teksten en hedendaagse filosofische literatuur. De context van de autobiograaf blijft daardoor vaak buiten beeld.

Tegelijkertijd bestaat er een verlangen meer greep te krijgen op de context waarin *life narratives* hun vorm krijgen. 'We must make connections with the cultural context,' zei de Australische literatuurwetenschapper Gillian Whitlock tijdens het Vijfde congres van de International Auto/Biography Association (IABA) in 2006.⁹ De Canadese letterkundige Julie Rak stelde in dat kader voor om de methoden en perspectieven van de boekwetenschap in het autobiografieonderzoek te introduceren.¹⁰ Tijdens hetzelfde congres pleitte de Amerikaanse literatuurwetenschapper Paul John Eakin voor een toenadering tussen letterkundigen en onderzoekers uit andere disciplines, zoals antropologen en historici.¹¹ De Canadese literatuurwetenschapper Susanna Egan vroeg zich daarentegen af of de 'literaire kwaliteit' zo langzamerhand niet te veel buiten beschouwing dreigde te raken. Zij meende dat de *debunking* van de autobiografiecanon misschien te ver was doorgeschoten. Op historische, politieke en sociale gronden vond ze het weliswaar legitiem om het onderzoeksterrein uit te breiden met allerlei vormen van *life writing*, maar ze stelde tegelijkertijd dat er op basis van literaire noties als 'originaliteit' weer verschil kon en moest worden gemaakt.¹²

Wie de autobiografie wil begrijpen als een literaire tekst, gaat naar mijn idee voorbij aan de geschiedenis van deze tekstvorm en grijpt uiteindelijk terug op een literatuuropvatting waarin noties als 'originaliteit' betekenis hebben. Deze literaturopvatting, in Nederland

met name verwoord door de Tachtigers, is zo dominant geworden dat het bijna niet meer is voor te stellen dat negentiende-eeuwse critici vonden dat de beste autobiografieën werden geschreven door mensen die in staat waren hun individuele persoonlijkheid buiten beschouwing te laten. Men zou natuurlijk kunnen tegenwerpen dat zulke a-persoonlijke teksten 'eigenlijk' geen autobiografieën zijn, maar dergelijke beweringen lijken mij niet zo vruchtbaar wanneer het de bedoeling is een beeld te krijgen van de relatie tussen de autobiografische tekst en de context.

Wie werkelijk zicht wil krijgen op manieren waarop mensen in verschillende tijden en culturen over het eigen leven (kunnen) communiceren, moet de autobiografische praktijk serieus nemen. Het volstaat dus niet om te signaleren dat er in de negentiende eeuw allerlei 'gewone' mensen een autobiografie schreven, maar deze meteen terzijde te schuiven als mislukte variaties op een patroon van autobiografische zelfanalyses.¹³ De onderzoeker die wil weten hoe mensen over zichzelf schreven, kan zich niet beperken tot een aantal 'hoogtepunten'. De inventariserende projecten van Rudolf Dekker en onderzoekers uit andere landen zijn daarom van onschatbare waarde. Ze bieden namelijk mogelijkheden om de autobiografische praktijk internationaal en over lange periodes te volgen.

Een serieuze studie van de autobiografische zelf-communicatie vereist evenwel dat onderzoekers bereid zijn zich te verdiepen in teksten die qua stijl of inhoud lang niet altijd aantrekkelijk zijn voor hedendaagse lezers.¹⁴ Hier zit volgens mij het probleem van het door letterkundigen gedomineerde onderzoek. Uiteindelijk zoekt men autobiografische teksten die op de een of andere manier aanknopingspunten bieden voor een literaire analyse.¹⁵ Het is dan onvermijdelijk dat een groot deel van de autobiografische praktijk buiten beschouwing blijft. Bovendien lukt het op deze manier niet om de verbinding tussen tekst en context daadwerkelijk te leggen. Via de omweg van de *life writing* sluit men namelijk alsnog aan bij een literaturopvatting die aan de basis van de autobiografische canon ligt. Die opvatting dateert vermoedelijk van de periode rond 1900. Toen werd de autobiografie langzamerhand opgevat als een literair genre, althans door enkele avantgarde-figuren. Het is zeer de vraag of het algemene publiek deze visie in de twintigste eeuw is gaan delen, maar dat lijkt mij een punt voor nader onderzoek.

In mijn poging de autobiografie te historiseren en te contextualiseren, ben ik begonnen bij de wereld rondom de publicerende autobiograaf. Daarbij heb ik me beperkt tot Nederland tussen 1850 en 1918. Omdat ik trachtte te breken met het dominante discours over autobiografieën, heb ik mij in deze studie zo 'open' mogelijk opgesteld. Dat betekent in de eerste plaats dat ik mij niet heb beperkt tot de inzichten of werkwijze van een bepaalde discipline. Het inter- of multidisciplinaire perspectief van de boekgeschiedenis verschafte me de concrete handvaten om voorbij de tekst naar de context te kijken. In de tweede plaats heb ik mij aan de hand van negentiende-eeuwse uitgevers, critici en autobiografen laten verleiden tot uitstapjes naar alle delen van de samenleving, variërend van het theater tot de bevindelijke subcultuur van piëtisten. Met behulp van primaire en secundaire literatuur heb ik getracht de samenhang tussen de autobiograaf, diens tekst en de context zo goed mogelijk te analyseren. Om de lezer duidelijk te maken op welke segmenten van die context ik nu eigenlijk zicht had, heb ik de gebruikte bronnen vrij uitgebreid geïntroduceerd in de afzonderlijke hoofdstukken en in de bijlagen gedocumenteerd.

Vanuit de overtuiging dat het noodzakelijk is de publicerende autobiograaf in zijn of haar wereld te beschouwen, startte ik dit onderzoek zonder een al te vast omlinnde definitie

van de autobiografie. Dat maakte het werken niet altijd gemakkelijk, omdat ik overspoeld dreigde te worden door recensies, reclames en titels van boeken die mogelijk autobiografisch waren. Op deze manier kreeg ik echter wel een beeld van het (pseudo-)autobiografische aanbod in de volle breedte, ofschoon het zeker mogelijk is dat ik autobiografieën op grond van hun titel niet als zodanig heb herkend.

Voor dit onderzoek zocht ik aankondigingen, recensies en reclames van boeken die op basis van de titel de indruk wekten een autobiografie te zijn, opgevat als een onder eigen naam gepubliceerd boek waarin de auteur tevens verteller en hoofdfiguur is. Autobiografische romans zijn dus onderbelicht gebleven. Mogelijk heb ik daardoor een belangrijke ontwikkeling gemist. Amorie van der Hoeven relateerde Multatuli's autobiografische roman *Max Havelaar* (1860) immers aan klassiek geworden autobiografieën, zoals *Confessiones* van Augustinus en *Les confessions* van Jean-Jacques Rousseau.¹⁶ In 1875 betoogde *Gids*-redacteur Charles Boissevain: 'Veel der beste romans zijn vermomde autobiografieën'.¹⁷ Via de noties 'ervaring' en 'oprechtheid' lijkt er na 1850 sprake te zijn geweest van een grensvervaging tussen de roman en het type autobiografie dat meestal werd aangeduid als 'confessies'. Het zou mijns inziens de moeite lonen meer receptiehistorisch onderzoek te doen naar negentiende-eeuwse opvattingen over de roman, toegespitst op de vraag in hoeverre deze autobiografisch mocht of moest zijn. Ook de afgrenzing tussen biografieën en autobiografieën zou meer studie verdienen dan ik in dit onderzoek heb kunnen doen. Gezien de hoeveelheid gevonden boektitels, reclames en recensies denk ik desondanks een beredeneerde indruk te hebben kunnen geven van de Nederlandse markt voor autobiografieën tussen 1850 en 1918.

In dit onderzoek gebruikte ik (een deel van) de definitie van Philippe Lejeune als richtlijn. Hij stelt dat er sprake is van een autobiografie als de lezer kan zien dat de naam van de auteur gelijk is aan die van de hoofdfiguur en de verteller van een boek. Voor Lejeune is de auteursnaam cruciaal, omdat de voor- en achternaam volgens hem bepalend zijn voor de persoonlijke identiteit van mensen. Aanvankelijk zette ik hier vraagtekens bij, maar uit mijn onderzoek blijkt dat zowel autobiografen als recensenten in de periode 1850-1918 grote waarde hechtten aan de auteursnaam. Dat heeft volgens mij rechtstreeks te maken met de publicatie van autobiografische teksten. Drukletters zijn immers anoniem; aan het uiterlijk van een gedrukte tekst is niet af te lezen wie die geschreven heeft. De naamsvermelding was voor tijdgenoten een manier om de band tussen het boek en de bron (de autobiograaf) te herstellen, net zoals handtekeningen en portretten dat waren.

Toch heeft het belang van de auteursnaam uiteindelijk niet zozeer te maken met de persoonlijke identiteit als wel met de *sociale identiteit* van de autobiograaf. Uit mijn receptieonderzoek blijkt dat critici geen anonieme autobiografieën accepteerden. Om de historische waarde van de verhaalde herinneringen te kunnen bepalen, wilden zij weten uit wiens pen die afkomstig waren. Of zoals W.H. de Beaufort het formuleerde: 'Voor den rechterstoel der geschiedenis moet bij elken nieuwen getuige de eerste vraag luiden: wie zijt gij?' Deze vraag kon naar eigentijdse opvattingen niet beantwoord worden in de autobiografie zelf. De ideale autobiograaf hield zijn 'particuliere bijzonderheden' buiten beeld. Om de waarde van de autobiografische herinneringen te kunnen peilen, eisten critici daarom dat de autobiograaf zich op andere manieren bekend maakte. Dat verklaart het grote belang van de auteursnaam. Die gaf inzage in de status van de autobiograaf, omdat iemands reputatie voor tijdgenoten grotendeels was te herleiden tot de naam van de familie – en dus tot de sociale kring waartoe de autobiograaf behoorde.

In de wereld van de tussen 1850 en 1918 publicerende autobiograaf was er weinig verschil tussen de persoonlijke en de sociale identiteit. En voorzover dat verschil er wel was, moest dat onzichtbaar blijven. Particuliere bijzonderheden dienden verborgen te blijven in de privé-sfeer. 'Men vertoont zich niet aan het publiek in kamerjapon of huisjas, al mag men zelfs daarin gezien worden, en al ontvangt men daarin zijne vrienden,' schreef J.C. Kindermann in 1867.¹⁸ Een publiek leven veronderstelde dus een publieke identiteit, een rol die men speelde in het openbare of maatschappelijke leven. Deze mentaliteit verklaart het weinig introspectieve karakter van veel negentiende-eeuwse autobiografieën. Tegelijkertijd zit hier de kern van de problemen rondom het autobiografisch schrijverschap van vrouwen. Zij hadden geen publieke identiteit, omdat ze niet werden geacht een publiek leven te leiden.

Tegenwoordig lijkt er veel minder onderscheid tussen de publieke en persoonlijke identiteit te bestaan; niet zelden voelen publieke personen zich genoodzaakt particuliere bijzonderheden te onthullen.¹⁹ Dat hoeft overigens niet per se door de bekende man of vrouw zelf te gebeuren; journalisten staan in de rij om interviews af te nemen en tv-porretten samen te stellen van zowel politici als criminelen, schrijvers en (film)acteurs, sporthelden en anderen die op de een of andere manier een 'bekende persoonlijkheid' zijn. Al dan niet met hulp van *ghostwriters* publiceren deze figuren de laatste decennia ook steeds vaker autobiografieën. De elektronische versie van Brinkman's Cumulatieve Catalogus over de periode 1981-heden telt maar liefst 2791 titels die zijn aangemerkt als 'autobiografieën'. Het merendeel daarvan is sinds circa 1990 verschenen.

Onlangs verkocht de verarmde actrice Sylvia Kristel haar levensverhaal, dat werd opgetekend door Jean Arcelin en in september 2006 op de Franse markt werd gebracht als *Nue*. De vertaalrechten werden aan verschillende landen verkocht en in april 2007 verscheen de Nederlandse vertaling: *Naakt. Een autobiografie*. Met deze titel refereert Kristel aan haar status als hoofdrolspeelster in de erotische speelfilm *Emmanuelle* (1973) die wereldwijd een immens succes werd. Omdat ze werd nagesynchroniseerd, was Kristels eigen stem niet te horen en in de autobiografie verhaalt ze hoeveel moeite ze daarmee had:

Die rol waar ik van droomde, die een springplank moest zijn, heeft me voor altijd gereduceerd. Mijn lichaam was interessanter dan mijn woorden. Ze hebben me het woord ontnomen alsof ze me een zintuig afpakten. Ik ben gevierd om mijn lichaam, om een stukje van mij, hun favoriete stukje, maar van mij niet meer dan een stukje. Ik ben actrice in een stomme film, beknot, en beroofd van alles wat een mens tot mens maakt.²⁰

Sylvia Kristel staat in een lange traditie van theatervrouwen die hun levensverhaal weliswaar verkochten, maar dat vrijwel nooit zelf schreven. Met de publicatie van hun autobiografieën profiteerden zij in financieel opzicht evenwel van de stijgende belangstelling voor auto/biografische achtergronden van publieke persoonlijkheden.

Ofschoon ook negentiende-eeuwse uitgevers bereid waren 'hoge bedragen' te betalen voor de autobiografieën van bijvoorbeeld Alfred Dreyfus en Marie Larisch, lijkt de commercialisering van het genre pas definitief gestalte te hebben gekregen in de late twintigste eeuw. Hoezeer publieke persoonlijkheden tegenwoordig hun roem te gelde kunnen maken, blijkt uit de miljoenen dollars die Amerikaanse uitgevers betaalden voor de auto-

biografieën van ex-president Bill Clinton, senator Hillary Clinton en de ex-bankier Alan Greenspan.²¹ In 2000 veronderstelde Elsbeth Etty, literair criticus van *NRC Handelsblad*, een relatie tussen ‘het autobiografische geschrijf’ en de commercialisering van het boekbedrijf: ‘In toenemende mate exploiteren mensen die via de massamedia naam hebben gemaakt hun bekendheid, daarbij handig inspeland op de behoefte van het publiek aan sleutelgatliteratuur’.²² In dit proefschrift heb ik laten zien dat deze trend niet van vandaag of gisteren is, maar zijn wortels heeft in de tweede helft van de negentiende eeuw.

NOTEN

- 1 *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven (1799-1858) van Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst, Generaal-Majoor, Oud-Raad van Neêrlandsch Indië, Kommandeur der Orde van den Nederlandschen Leeuw, Ridder der Militaire Willems-Orde en van het Legioen van Eer* (Den Bosch: Gebr. Muller 1858) 210.
- 2 Recensie van *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven (1799-1858) van Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst ...* (Den Bosch: Gebr. Muller 1858), *VL* (1859-1) 76-77.
- 3 ‘Afloop der fondsvéiling, gehouden 14 en 15 december 1909, door Schleijer, De Vries en Kraay, te Amsterdam’, *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 4 januari 1910, 8-12.
- 4 Van Boven, ‘Schrijven als beroep’.
- 5 T.C. van der Kulk, ‘Cd. Busken Huet en zijn brieven’, *De Tijdspiegel* (1891-3) 73-100.
- 6 Voor een overzicht: ‘Fifty-two genres of life narrative’ in: Smith en Watson, *Reading autobiography* 183-207.
- 7 Idem 80.
- 8 Vgl. Marcus, *Auto/biographical discourses* 242.
- 9 Forum over ‘Autobiography and mediation’ tijdens de Fifth IABA Conference, Mainz 27-31 juli 2006.
- 10 Julie Rak, ‘Identity’s industry: memoir and book publishing’, presentatie tijdens de Fifth IABA Conference, Mainz 27-31 juli 2006.
- 11 Forum over ‘Autobiography and mediation’.
- 12 Susanna Egan, ‘Auto/biographical impostures as media sensations’, keynote lezing tijdens de Fifth IABA Conference, Mainz 27-31 juli 2006.
- 13 Gay, *The naked heart* 109-111.
- 14 Vgl. Gray, ‘Self-made men, self-narrated lives’ 289.
- 15 Vgl. Eakin, ‘Foreword’ in: Lejeune, *On autobiography* xx.
- 16 H.A. des Amorie van der Hoeven, ‘Multatuli’s grieven’, *Bataviaasch Handelsblad*, 24, 27 en 31 oktober 1860.
- 17 Charles Boissevain, ‘Tets over het lezen van romans’, *De Gids* (1875-1) 178-216.
- 18 Ch. (J.C. Kindermann), ‘Grooten in huisgewaad’, *De Tijdspiegel* (1867-1) 444-447.
- 19 Te Velde, ‘Egodocumenten en politieke cultuur’ 30-31; Aerts, ‘Persoonlijkheid in de politiek’.
- 20 Sylvia Kristel, *Naakt. Een autobiografie* (Amsterdam: De Bezige Bij 2007) 144.
- 21 ‘Voorschot Hillary: 8 miljoen dollar’, *NRC Handelsblad*, 19 april 2003; ‘Republikeinen blij met Hillary-show’, *Trouw*, 10 juni 2003; ‘Memoires Hillary Clinton groot succes’, *Algemeen Dagblad*, 12 juni 2003; ‘Hillary neemt wraak met haar bestseller’, *Algemeen Dagblad*, 11 juli 2003; ‘Sales of Clinton memoirs top a million’, *New York Times*, 2 juli 2004; ‘Miljoenenbod op memoires van Greenspan’, *Dagblad van het Noorden*, 15 februari 2006; ‘Alan Greenspan kan vrijuit spreken’, *NRC Handelsblad*, 4 juni 2007. Deze krantenberichten hebben betrekking op (de vertalingen van): Hillary Rodham Clinton, *Living history* (New York 2003); Bill Clinton, *My life* (New York 2004); Alan Greenspan, *The age of turbulence: adventures in a new world* (New York 2007).
- 22 Etty, ‘Echt gebeurd als enig excuus’. Vgl. Meeuse, ‘Waar gebeurd of waarom oud nieuws het enige echte nieuws is’; Vullings, ‘De adem van het echte of: de autobiografische stap terug in de tijd’.

BIJLAGE I Ontwikkelingen op de Nederlandse boekenmarkt in de negentiende eeuw

Titelproductie in Nederland volgens verschillende onderzoekers, 1806-1918

	<i>Kruseman</i>	<i>Everwijn</i>	<i>Dongelmans</i>	<i>Kuitert</i>	<i>Van Lente en De Wit</i>	<i>CBS</i>	<i>De Kruif</i>	<i>Huisman</i>
1806	240				240			
1810	234							
1813	87							
1828							891	
1840								
1848	1577		1577	1577				
1850	1732		1732					1734
1851				1824				
1853			2144				2121	
1855			1841	1841				
1856	1859		1739	1859				
1858			1813					
1860								
1862			1713					
1870	2001		1944	2001				1930
1876				2225				
1880			2243					
1888							1899	
1890			2490					2490
1895	2717							
1896		2717		2717	2717			
1900			2948					
1910		3918				3399		3960
1914				3482				
1918				4270				

De eerste zeven kolommen van deze tabel zijn overgenomen van Karin Hoogeland. Op basis van secundaire literatuur verzamelde zij de beschikbare gegevens over de titelproductie tussen 1806 en 1997. Karin Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie 1840-1870*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 2004. Het door Hoogeland gemaakte overzicht is gebaseerd op:

A. C. Kruseman, *De fransche wetten op de Hollandsche drukpers 1806 tot 1814* (Amsterdam 1889) 373; A. C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880* (Amsterdam 1886-1887) II, 730-731.

J. C. A. Everwijn (red.), *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland* (Den Haag 1912) II, 396-448.

B. P. M. Dongelmans, 'Over boekenslijters, boekverkopers en uitgevers in de negentiende eeuw. Enkele ontwikkelingen' in: J. J. Kloek en W. W. Mijnhardt (red.), *De productie, distributie en consumptie van cultuur* (Amsterdam 1991) 101-116.

Lisa Kuitert, *Het ene boek in vele delen. De Uitgave van Literaire Series in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1993) 83; Lisa Kuitert, 'The 'Dutchness' of Dutch book history. Reflections concerning the 'Great War' and the Dutch book trade 1914-18', *Quaerendo* 34 (2004) 274-285.

D. van Lente en O. de Wit, *Geschiedenis van de grafische techniek in Nederland in de 19e eeuw* (Amstelveen 1993) 9, 20.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *1899-1994: vijftiennegentig jaren statistiek in tijdreeksen* (Den Haag 1994) 234. José de Kruif, 'Het nut van de kennis der prijzen van oude boeken. De boekenprijs in de negentiende eeuw', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 8 (2001) 131-152. Deze kolom is door mij aangevuld met de gegevens uit: José de Kruif, "Kijk, er zijn veel te veel boeken'. De selectiecriteria van de negentiende-eeuwse boekkritiek in tijdschriften' in: Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees (red.), *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000* (Nijmegen 2006) 69-89.

De laatste kolom bevat mijn eigen telling, die is gebaseerd op de bibliografische jaaroverzichten van Brinkman: *Alphabetische naamlijst van boeken, landkaarten en verdere in den boekhandel voorkomende artikelen die in het jaar 1850 in het Koninkrijk der Nederlanden uitgegeven of herdrukt zijn (...)*; Idem 1870; *Brinkman's Alphabetische Lijst van Boeken, Landkaarten en verder in den boekhandel voorkomende artikelen, die in het jaar 1890 in het koninkrijk der Nederlanden uitgegeven of herdrukt zijn (...)*; Idem 1910.

Boekverkopers in Nederland volgens verschillende onderzoekers, 1839-1910

	Popkin	Kruseman	Furstner
1810	582		
1839		599	599
1840			
1849		861	
1850			838
1855			859
1859		902	
1860			
1862		893	
1869		920	
1870			
1879		1153	
1880			1202
1900			1769
1910			1567
1920			2604

Deze tabel bevat een deel van de door Karin Hoogeland uit secundaire literatuur verzamelde gegevens over de aantallen boekverkopers in Nederland tussen 1810 en 1998. Karin Hoogeland, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie 1840-1870*. Ongepubliceerde doctoraal-scriptie Universiteit van Amsterdam, 2004. Zij baseerde zich op:

Jeremy D. Popkin, 'Print culture in the Netherlands on the eve of the revolution' in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the eighteenth century* (New York 1992) 273-291.

A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880* (Amsterdam 1886-1887).

H. Furstner, *Geschichte des Niederländischen Buchhandels* (Wiesbaden 1985).

BIJLAGE II Titelproductie naar bibliografische categorie, 1850, 1870, 1890 en 1910

Bron: *Alphabetische naamlijst van boeken, landkaarten en verdere in den boekhandel voorkomende artikelen die in het jaar 1850 in het Koninkrijk der Nederlanden uitgegeven of herdrukt zijn (...); Idem 1870; Brinkman's Alphabetische lijst van boeken, landkaarten en verder in den boekhandel voorkomende artikelen, die in het jaar 1890 in het koninkrijk der Nederlanden uitgegeven of herdrukt zijn (...); Idem 1910.*

1850	Totaal	%
1. Practische godgeleerdheid en preken	242	14,0
2. Staatskunde en staathuishoudkunde	129	7,4
3. Fraaie letteren en kunsten, incl. almanakken	126	7,3
4. Opvoeding, onderwijs, schoolboeken enz.	127	7,3
5. Regtsgeleerdheid en wetgeving	101	5,8
6. Mengelingen	100	5,8
7. Geschiedenis en levensbeschrijvingen	98	5,7
8. Aardrijkskunde, reisbeschrijving, statistiek, land- en volkenkunde	84	4,8
9. Taal, letterkunde en beoordeelingen	79	4,6
10. Kinderwerkjes	78	4,5
11. Genees-, heel- en verloskunde	77	4,4
12. Wetenschappelijke godgeleerdheid en kerkelijke geschiedenis	73	4,2
13. Romans	70	4,0
14. Huis- en landhuishoudkunde	64	3,7
15. Handel en scheepvaart	63	3,6
16. Gedichten	55	3,2
17. Natuurkunde	34	2,0
18. Teekenkunst, plaatwerken, brei- en borduurpatronen, muziek, enz.	30	1,7
19. Krijgskunde	29	1,7
20. Bouw- en werktuigkunde	24	1,4
21. Wis- en rekenkunde	19	1,1
22. Schei- en artseneijkunde	13	0,7
23. Wijsbegeerte	12	0,7
24. Tooneelspelen	7	0,4
Totaal	1734	100

1870	Totaal	%
1. Stichtelijke lectuur voor protestanten, geschriften over godsdienstig onderwijs, de zendingszaak en philantropie	355	18,4
2. Belletrie, letterkundige studiën, romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes	269	13,9
3. Handel, scheepvaart, nijverheid, handwerken, huishoudkunde (incl. almanakken)	178	9,2
4. Schoolboeken voor het lager onderwijs	111	5,8
5. Kinderwerkjes	87	4,5
6. Taalkunde	70	3,6
7. Rooms-katholieke godgeleerdheid, kerkgeschiedenis en stichtelijke lectuur	68	3,5
8. Protestantsche godgeleerdheid (waarbij ook polemische geschriften), kerkgeschiedenis en kerkrecht	62	3,2
9. Gedichten	59	3,1
10. Natuur- en scheikunde, natuurlijke geschiedenis	57	3,0
11. Rechtsgeleerdheid en wetgeving, notarisambt	56	2,9
12. Geschiedenis, oudheidkunde, heraldiek, levensbeschrijving	55	2,9
13. Tooneelstukken in proza en poëzie	53	2,8
14. Opvoeding en onderwijs	51	2,6
15. Schoone kunsten (schilder-, bouw- en toonkunst) (excl. stedelijke adresboeken, atlassen en kaarten)	45	2,3
16. Krijgskunde en militaire administratie	43	2,2
17. Genees-, heel- en verloskunde, hygiëne	36	1,9
18. Geschriften betreffende den Fransch-Duitschen oorlog	36	1,9
19. Aardrijks-, land- en volkenkunde, topographie (excl. atlassen en kaarten)	35	1,8
20. Oude letteren, nieuwe buitenlandsche letterkunde, letterkundige geschiedenis en bibliographie	33	1,7
21. Werken van algemeenen inhoud (tijdschriften, verzamelwerken en woordenboeken van dien aard)	30	1,6
22. Hoogere en lagere wiskunde, meteorologie	27	1,4
23. Staathuishoudkunde en statistiek	23	1,2
24. Tuinbouw, landhuishoudkunde, veeteelt	22	1,1
25. Staatkunde	21	1,0
26. Wijsbegeerte	20	1,0
27. Geschriften over het Concilie te Rome	19	1,0
28. Burgerlijke bouwkunde, waterbouw- en werktuigkunde	9	0,5
Totaal	1930	100

1890	Totaal	%
1. Romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes	246	9,9
2. Kinderwerkjes, prentenboeken enz.	241	9,7
3. Volksliteratuur, varia. Inclusief adresboeken, agenda's, almanakken, scheurkalenders	207	8,3
4. Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie	204	8,2
5. Schoolboeken voor het lager onderwijs	130	5,2
6. Nieuwe taal- en letterkunde	127	5,1
7. Regtsgeleerdheid en wetgeving, notarisambt	122	4,9
8. Handel, scheepvaart, nijverheid, handwerken, huishoudkunde	121	4,9
9. Godgeleerdheid, kerkgeschiedenis en kerkrecht (uitgezonderd roomsch-katholieke lectuur)	98	3,9
10. Staatkunde, staathuishoudkunde, statistiek	98	3,9
11. Geschiedenis, oudheidkunde, heraldiek, levensbeschrijving	94	3,8
12. Roomsch-katholieke godgeleerdheid, kerkelijke geschiedenis en stichtelijke lectuur	90	3,6
13. Schoone kunsten (schilder-, teeken- en toonkunst) (excl. platen en portretten)	88	3,5
14. Natuur- en scheikunde (waarbij pharmacie), natuurlijke historie	75	3,0
15. Opvoeding en onderwijs	72	2,9
16. Tooneelstukken in proza en poëzie, tooneelliteratuur	72	2,9
17. Aardrijkskunde, land- en volkenkunde (excl. atlanten en kaarten)	60	2,4
18. Krijgskunde en militaire administratie	48	1,9
19. Genees- en heelkunde, hygiëne, veeartsenijkunde	47	1,9
20. Wiskunde, kosmographie, sterrenkunde, météorologie	47	1,9
21. Gedichten	40	1,6
22. Werken van algemeenen inhoud (tijdschriften, verzamelwerken en woordenboeken van dien aard)	39	1,6
23. Oostersche en oude taal- en letterkunde	30	1,2
24. Taal- en letterkunde in 't algemeen, bibliographie	27	1,1
25. Architectuur, waterbouw en werktuigkunde	25	1,0
Totaal	2490	100

1910	Totaal	%
1. Volksliteratuur, sport, varia. Inclusief adresboeken, agenda's, almanakken, kalenders, scheurkalenders	371	9,4
2. Kinderwerkjes, prentenboeken enz.	316	8,0
3. Schoolboeken voor het lager onderwijs	241	6,1
4. Romans en novellen, belletristische tijdschriften, jaarboekjes en mengelwerk	231	5,8
5. Rechtsgeleerdheid en wetgeving, notarisambt	221	5,6
6. Handel, scheepvaart, nijverheid, handwerken, huishoudkunde	216	5,5
7. Nieuwe taal- en letterkunde	212	5,4
8. Schoone kunsten (schilder-, teeken- en toonkunst). Exclusief platen en portretten	204	5,2
9. Staatskunde, staathuishoudkunde, statistiek	193	4,9
10. Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie	192	4,9
11. Tooneelstukken en voordrachten in proza en poëzie, tooneelliteratuur	162	4,1
12. Opvoeding en onderwijs. Inclusief agenda's voor onderwijs en studenten almanakken	159	4,0
13. Genees- en heelkunde, hygiëne, veeartsenijkunde	132	3,3
14. Godgeleerdheid, kerkgeschiedenis en kerkrecht (uitgezonderd roomsch-katholieke lectuur)	130	3,3
15. Natuur- en scheikunde (waarbij pharmacie), natuurlijke historie	129	3,3
16. Geschiedenis, oudheidkunde, heraldiek, levensbeschrijving	113	2,9
17. Aardrijkskunde, land- en volkenkunde. Exclusief atlanten en kaarten	110	2,8
18. Architectuur, waterbouw en werktuigkunde	96	2,4
19. Roomsch-katholieke godgeleerdheid, kerkelijke geschiedenis en stichtelijke lectuur	92	2,3
20. Wijsbegeerte en zedekunde, vrijmetselarij	75	1,9
21. Werken van algemeenen inhoud	61	1,5
22. Wiskunde, kosmographie, sterrenkunde, météorologie	59	1,5
23. Landbouw en veeteelt, tuinbouw	55	1,4
24. Krijgskunde en militaire administratie	55	1,4
25. Oostersche en oude taal- en letterkunde	49	1,2
26. Taal- en letterkunde in 't algemeen, bibliographie	43	1,1
27. Gedichten	43	1,1
Totaal	3960	100

BIJLAGE III Het aanbod van autobiografieën op de
Nederlandse boekenmarkt in 1850, 1870, 1890 en 1910

	Titel	Formaat	Blz.	Prijs*	Illustraties	Verkoop	Bibliografische indeling Brinkman
1	<i>Aan mijne mede-christenen in Nederland. Afscheidswoord van K. Gützlaff, met eenige aantekeningen door H.C. Millies</i> (Amsterdam: J.C. Loman 1850)	80	84	0,80			Practische godgeleerdheid en preeken (I.2)
2	H. Kampheuve Greving, <i>De bediening des evangelies eene heerlijke bediening, daarin werkzaam te zijn een uitsluitend groot voorrecht (..) Ter gedachtenis van vervulde vijf en twintigjarige evangeliedienst</i> (Amsterdam: Joh. v. d. Hey en zoon 1850)	80	24	0,25			Practische godgeleerdheid en preeken (I.2)
3	J.P. Sprenger van Eyck, <i>Herinneringen uit eene 50-jarige evangelieprediking, tot huisselijke stichting</i> (Arnhem: Is. An. Nijhoff & Zn 1850)	Gr 80	288	2,90			Practische godgeleerdheid en preeken (I.2)
4	M.A. Amshoff, <i>Vijf en twintig jaren in de evangeliebediening. Dankpreek, gehouden den 13 Jan. 1850</i> (Groningen: J. Oomkens Jzn 1850)	Gr 80	36	0,40			Practische godgeleerdheid en preeken (I.2)
5	Hugo Zuylen van Nijjevelt, <i>Herinneringen van een staatsman, betrekkelijk de verheffing van Willem I tot soeverein vorst der vereen. Nederl. Ter vereffening der polemieck met G. Groen van Prinsterer medegeedeeld aan en uitgegeven door G.W. Vreede</i> (Amsterdam: J.F. Schleijsjer 1850)	Gr 80	20	0,25			Staatkunde en staathuishoudkunde (III) & Geschiedenis en levensbeschrijving (X)
6	G. Bergman, <i>Herinneringen uit zijne genees- en heelkundige praktijk in de kolonie Suriname, benevens een juist verslag der procedure contra C.J. van West</i> (Amsterdam: P.J.G. Diederich 1850)	Gr 80		0,50			Genees-, heel- en verloskunde (IV)

	Titel	Formaat	Blz.	Prijs*	Illustraties	Verkoop	Bibliografische indeling Brinkman
7	F.R. de Chateaubriand, <i>Gedenkschriften. Stem van generzijds het graf</i> (Dordrecht: H. Lagerwey 1850)	Gr 80		1,20		In (onbekend aantal) afleveringen van f 1,20	Fraaije letteren en kunsten (VIII) & Geschiedenis en levensbeschrijving (X)
8	F.R. de Chateaubriand, <i>Memoires d'outre tombe</i> (Amsterdam: Diederichs frères 1850)	160		0,25		In 20 afleveringen van f 0,25	Fraaije letteren en kunsten (VIII) & Geschiedenis en levensbeschrijving (X)
9	W. Wells Brown, <i>Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf, afgevaardigde bij het Vredescongres te Parijs 1849, door hem zelven beschreven</i> (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1850)	Gr 80	120	1,20	Met plaat		Geschiedenis en levensbeschrijving (X)
10	<i>Des christens ontvangst en uitgaaf. Eenige bladzijden uit het dagboek van een proponent, bijeenverzameld door J. de Liefde. Tweede druk</i> (Leiden: J.H. Zitman 1850)	Kl 80	48	0,30			Mengelingen (XXII)
11	J.W. Felix, <i>Herinnering en aandenken</i> (Leeuwarden: H. Bokma 1850). Niet in de handel	80	64				
12	<i>Het leven van en den weg welken God gehouden heeft met Christiaan Martinus Polhuys, evangelist te Strijensas</i> (Z.p.: Van der Schalk & Van Dijn 1870)	Kl 80	29	0,20			Stichtelijke lectuur voor protestanten, geschriften over godsdienstig onderwijs, de zendingszaak en philantropie (III)
13	<i>Het zalig afsterven van den veertienjarigen Gerrit Polman, overleden te Kampen den 24sten april 1869. Met een inleidend woord van W.H. Gispen</i> (Kampen: S. van Velzen jr. 1870)	Kl 80	40	0,15		25 ex f 3,15; 50 ex f 5,75; 100 ex f 10.	Stichtelijke lectuur voor protestanten, geschriften over godsdienstig onderwijs, de zendingszaak en philantropie (III)
14	<i>De christelijke adversaria, of verzameling van levens- en bekeeringsgeschiedenissen uit den ouden en nieuwen tijd. Met een voorwoord van P. Deetman</i> (Doesburg: J.C. van Schenk Brill 1870)	80	634	3,00		In 10 afleveringen van o,30	Stichtelijke lectuur voor protestanten, geschriften over godsdienstig onderwijs, de zendingszaak en philantropie (III)

	Titel	Formaat	Blz.	Prijs*	Illustraties	Verkoop	Bibliografische indeling Brinkman
15	W. Huntington, <i>God, de kassier van de armen, of de geloofsbank. Behelzende een verhaal van veelvuldige uitredingen die door de goddelijke Voorzienigheid, op verschillende tijden den schrijver zijn geschenken. Derde druk</i> (Den Haag: J. van Golverdinge 1870)	Kl 8o	272	0,75			Stichtelijke lectuur voor protestanten, geschriften over godsdienstig onderwijs, de zendingszaak en philanthropie (III)
16	<i>De opvoeding van Multafero, in de school der jezuieten en ultramontanen. Fragmenten uit de papieren van een oud discipel, door E. van den Gheijn</i> (Dordrecht: J. P. Revers 1870)	Post 8o	222	1,75			Roomsch-katholieke godgeleerdheid, kerkgeschiedenis en stichtelijke lectuur (IV)
17	Mrs. Fanny Maria Pittar, <i>Eene protestante door den bijbel bekeerd tot het katholicismus. Door haar zelve beschreven</i> (Amsterdam: P.H. Robijns 1870)	Postf	318	1,25			Roomsch-katholieke godgeleerdheid, kerkgeschiedenis en stichtelijke lectuur (IV)
18	Juan B. Cabrera, <i>Autobiographie</i> (Amsterdam: H. Höveker 1870)	Post 8o	32	0,40	Met phot. portret		Geschiedenis, oudheidkunde, heraldiek, levensbeschrijving (X)
19	Frederika Bremer, <i>haar leven, hare brieven en nagelaten geschriften, uitgegeven door hare zuster (...), 2 dln</i> (Haarlem: Erven Loosjes 1870)	Gr 8o	545	6,-			Geschiedenis, oudheidkunde, heraldiek, levensbeschrijving (X)
20	<i>Zestien zeeretzen. Herinneringen uit een veertigjarige loopbaan bij de Nederlandsche marine, door Jhr. H.J.L.T. de Vaynes van Brakell</i> (Amsterdam: P.N. van Kampen 1870)	Roy 8o	351	3,90	Met twee gelith. platen		Aardrijks-, land- en volkenkunde, topographie (XI)
21	<i>Nederlandsche toestanden. Uit het leven van een lijder. Door F.A. Hartsen</i> (Gorinchem: G.C. van der Mast 1870)	8o	130	1,25	Géill. omslag		Genees-, heel- en verloskunde, hygiëne (XII)
22	<i>Al de werken van Jacob Cats. Oorspronkelijke spelling. Met een levensbericht van den dichter. Volksuitgave</i> (Schiedam: H.A.M. Roelants 1870)	Kl 4o	760	1,50	Met portret	In 10 afleveringen van f 0,15	Gedichten (XXV)

	Titel	Formaat	Blz.	Prijs*	Illustraties	Verkoop	Bibliografische indeling Brinkman
23	Willem Staring, <i>Schetsen uit het leven aan de Koninklijke Militaire Academie</i> (Arnhem: D.A. Thieme 1870)	40	20	1,90	20 lithogaphieën met tekst		Belletrie, letterkundige studiën, romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes (XXVII)
24	J. van der Veen Azn, <i>Veertig jaar geleden. Herinneringen uit het Drentsche schuttersleven (1830-1834) door J. van der Veen Az, met bijdragen van P. Moens, G.A.C.W. de Thouars e.a.</i> (Assen: Erven D.H. van der Scheer 1870)	Post 80	174	2,40	Met phot. portret		Belletrie, letterkundige studiën, romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes (XXVII)
25	<i>Vermakelijke anekdoten, en historische herinneringen. Een nalatenschap van J. van Lennep</i> (Amsterdam: Gebr. Kraay 1870)	Postf	128	1,60	Met portret in staalgravure; geïll. omslag		Belletrie, letterkundige studiën, romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes (XXVII)
26	<i>Blikken in het krijmansleven of getrouw verhaal van mijn 15-jarig zwerfend leven in Afrika, Italië enz. door T.</i> (Kampen: L. van Hulst 1870)	Postf	146	1,20		In 4 afleveringen van f 0,30	Belletrie, letterkundige studiën, romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes (XXVII)
27	D.H. Meijer, <i>Pastorie en dorpsschool. Nieuwe schetsen uit de portefeuille van een dorpsschoolmeester, deel I</i> (Kampen: K. van Hulst 1870)	Gr 80	309	3,00	Met gelith. titelplaat		Belletrie, letterkundige studiën, romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes (XXVII)
28	Otto Heusinger, <i>Tooneelen uit den Amerikaanschen oorlog. Aanteekeningen over de jaren 1861-1865</i> (Kampen: K. van Hulst 1870)	Gr 80	254	2,25			Belletrie, letterkundige studiën, romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes (XXVII)
29	Fanny Fern (= Sarah Payson Eldridge), <i>Kijkjes in de wereld</i> (Haarlem: Erven F. Bohn 1870)	120	152	1,10			Belletrie, letterkundige studiën, romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes (XXVII)

	Titel	Formaat	Blz.	Prijs*	Illustraties	Verkoop	Bibliografische indeling Brinkman
30	W. Bekker, <i>Toespraak na vervulde vijf-entwintigjarige evangeliebediening, gehouden den 20 Februari 1870, in het kerkgebouw Nazareth</i> (Amsterdam: Groenendijk 1870)		44				
31	C. E. van Koetsveld, <i>Veertig jaren. Een woord van herinnering en dankbaarheid tot mijne gemeente, uitgesproken in de Willemskerk, 2 oktober 1870</i> (Den Haag: s.n. 1870)						
32	<i>Schetsen uit het soldatenleven van een gewezen Limbursch milicien</i> (Sittard: Demarterau 1870)		96				
33	Fanny Fern (= Sarah Payson Eldridge), <i>Grepen uit het leven</i> (Haarlem: Erven F. Bohn 1870)	Kl 80	160	1,25			
34	J. van 't Lindenhout, <i>Uit de portefeuille. Levenservaringen</i> (Nijmegen: P.J. Milborn 1890)	Post 80	315	1,90			Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie (III)
35	C. de Vos, <i>Vruchten en resultaten van mijn 83-jarig leven, zoeken en denken. Een boekje voor menschen, welke het niet willen lezen</i> (Hardinxveld: B. D. K. Busé 1890)	Gr 80	78	0,60			Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie (III)
36	E. de Goede, <i>Eene korte en eenvoudige beschrijving van den weg der bekeering dien de drie-eeuige verbondsgod met mij gehouden heeft. Zesde druk</i> (Doesburg: J.C. van Schenk Brill 1890)	Kl 80	79	0,30			Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie (III)
37	W. Doorn, <i>Paulus' dankerkentenis voor des Heeren ondersteuning in de bediening des evangelies. Gedachtenisrede na volbrachte vijf-entwintigjarige evangeliebediening. Uitgesproken den 15den oktober 1890</i> (Den Haag: J. van Golverdinge & Zn 1890)	Post 80	31	0,25			Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie (III)

	Titel	Formaat	Blz.	Prijs*	Illustraties	Verkoop	Bibliografische indeling Brinkman
38	I.G. Knottnerus, <i>De evangelie-verkondiging een werk des geestes en daarom een persoonlijk getuigenis. Een woord tot zijne gemeentelieden na 25-jarige ambtsbediening</i> (Den Haag: W.A. Beschoor 1890)	Gr 80	19	0,35			Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie (III)
39	P.D. de Groot, <i>Verantwoording betrekkelijk mijn overgang van de christelijke gereformeerde kerk tot den dienst des Woords in de Nederd. Gereformeerde Kerken</i> (Leeuwarden: A. Jongbloed 1890)	Post 80	43	0,30			Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie (III)
40	<i>John Bunyan, uit zijn leven en naar zijne geschriften beschouwd</i> (Nijmegen: P.J. Milborn 1890)	Post 80	224	0,40	Met plaat		Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie (III)
41	<i>Uit de duisternis tot het licht</i> (Amsterdam: F.W. Egeling 1890)	Kl 80	22	0,10		25 ex voor f 2,00	Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie (III)
42	Otto Funcke, <i>Uit mijn levensboek</i> (Rotterdam: J.M. Bredée 1890)	Post 80	64	0,60	Met portret		Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie (III)
43	C. Croll, <i>Ter toelichting van mijn uitreden uit de 'Sociaal-democratische partij' (Een vraag van staatsrecht mede). Tweede druk</i> (Z.p.: C. Croll 1890)	Gr 80	42	0,30			Staatkunde, staathuishoudkunde, statistiek (VI)
44	P. Adriani, <i>Herinneringen uit en aan Nederlandsch Oost-Indië 1877-1882. Schetsen en indrukken, deel II</i> (Uithuizen: H. Harsveld 1890)	Post 80	184	1,25			Aardrijkskunde, land- en volkenkunde (IX)

	Titel	Formaat	Blz.	Prijs*	Illustraties	Verkoop	Bibliografische indeling Brinkman
45	A. Luyten, <i>Zevende vervolg op de beschrijving zijner opsluiting gedurende 13 maanden in het krankzinnigengeesticht te Zutphen</i> (Amsterdam: Brinkman & Van der Meulen 1890)	Post 80	46	0,40			Genees- en heekunde, hygiëne, veertsenijkunde (X)
46	J.P. Schoemaker, <i>Schetsen uit den Atjeh-oorlog. Tweede bundel</i> (Den Haag: W.P. van Stockum & Zn. 1890)	Post 80	248	2,25	Met schetskaartje		Krijgskunde en militaire administratie (XV)
47	A. Fernhout, <i>Kazerneleven. Een stem uit de ervaring door een oud-milicien</i> (Amsterdam: A. Fernhout 1890)	Gr 80	32	0,25			Krijgskunde en militaire administratie (XV)
48	R. Koopmans van Boekeren, <i>Uit mijn vroege jeugd. Herinneringen van den ouden tolbaas. Een leesboekje voor enigszins gevorderden. Tweede druk</i> (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1890)	Kl 80	96	0,30			Schoolboeken voor het lager onderwijs, afdeling spel- en leesboeken, taalon-derricht (XIX-a)
49	H. Kleesing, <i>Gedenkschriften van een gewoon mensch</i> (Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar 1890)	Gr 80	253	1,80			Romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes (XXIV)
50	W. Jaeger, <i>Van ginds. Herinneringen van een jong invalide, 2 dln</i> (Amsterdam: P.N. van Kampen & Zn. 1890)	Gr 80	200	1,90			Romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes (XXIV)
51	W.F. Margadant, <i>Voor drie jaren naar de Oost. Oorspronkelijke roman</i> (Leiden: E. J. Brill 1890)	Post 80	373	3,50			Romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes (XXIV)
52	J.I. de Rochemont, <i>Rudolf van Meerkerke (II). Van het regiment rijdende artillerie naar het Oost-Indisch leger</i> (Den Haag: Cremer & co 1890)	Post 80	340	2,50			Romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes (XXIV)
53	Gerard Slothouwer, <i>Uit mijn jongensjaren. Herinneringen van een gymnasiast</i> (Leiden: E. J. Brill 1890)	Post 80	263	1,90			Romans, verhalen, belletristische tijdschriften en jaarboekjes (XXIV)

	Titel	For- maat	Blz.	Prijs*	Illu- straties	Verkoop	Bibliografische indeling Brinkman
54	Willem Otto, <i>Bij dag en nacht op het telegraaf- kantoor</i> (Amsterdam: Van Holkema 1890)	Post 80	235	2,25			Romans, verhalen, belletristische tijd- schriften en jaar- boekjes (XXIV)
55	A. G. C. van Duyl, <i>De lotgevallen van Karel Danig</i> (Schiedam: H. A. M. Roelants 1890)	Gr 80	623	6,40			Romans, verhalen, belletristische tijd- schriften en jaar- boekjes (XXIV)
56	A. Nuyens, <i>Typen en schetsen uit de herinne- ringen van een oud-Zouaaf</i> (Roermond: Waterreus 1890)	Post 80	107	0,50			Romans, verhalen, belletristische tijd- schriften en jaar- boekjes (XXIV)
57	Ludovicus, <i>Waarheid en verbeelding. Tafereelen uit het Friesche dorpsle- ven. Met eene voorrede van J. Verhagen jr.</i> (Kollum: T. Slagter 1890)	Post 80	107	0,60			Romans, verhalen, belletristische tijd- schriften en jaar- boekjes (XXIV)
58	Louisa M. Alcott, <i>Licht- en schaduwbeelden. Met een beknopte levensschets van den schrijfster</i> (Zutphen: W. J. Thieme & cie 1890)	Post 80	240	1,90			Romans, verhalen, belletristische tijd- schriften en jaar- boekjes (XXIV)
59	<i>Achter de schermen! Ontkullingen uit onze 'deftige' kringen door Mevr. Von B. geb T. Eerste en tweede druk</i> (Amsterdam: J. A. Fortuyn 1890)	Post 80	52	1,00			Volksliteratuur, varia (XXVII)
60	P. T. Barnum, <i>de koning der reclame. Zijn leven en lotgevallen door hem zelve verteld</i> (Zutphen: W. J. Thieme & cie 1890)	Post 80	195	1,95			Volksliteratuur, varia (XXVII)
61	[Obe van der Wal], <i>Onder de haaien. Lotgevallen van een oud-zeeman, door hemzelve verteld</i> (Den Helder: F. J. P. Egner 1890)	80	31				
62	<i>Schetsen uit het militaire leven. Door een soldaat der vrijheid</i> (Wolvega: s.n. 1890)		30	0,25			
63	<i>De weg welke God gehouden heeft met Christina van den Brink.</i> Negende druk (Zutphen: W. C. Wansleven 1890)		86	0,30		'Geschied voor col- portage'	

	Titel	Formaat	Blz.	Prijs*	Illustraties	Verkoop	Bibliografische indeling Brinkman
64	Helen Keller, <i>Mijn levensgeschiedenis. Derde druk</i> (Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur 1910)	Kl 80	312	0,50	11 portretten, 1 plaat en facsimiles		Werken van algemeen inhoud (I)
65	<i>Leven en werken van Charles G. Finney. En de geestelijke opwekkingen in de Verenigde Staten in het midden der negentiende eeuw, naar zijn eigen levensbeschrijving. Tweede druk</i> (Neerbosch: Neerbosch' boekhandel en uitgeverij 1910)	Post 80	206	0,60			Godgeleerdheid, kerkgeschiedenis en kerkrecht (uitgezonderd roomsch-katholieke lectuur) (II)
66	C. R. van Lelyveld, <i>Een nieuwe taak. Afscheidspreek, gehouden te Diepenveen den 28en augustus 1910</i> (Utrecht: G. J. A. Ruys 1910)	80	16	0,20			Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie (III)
67	Ds. C. van Proosdij, <i>Ter nagedachtenis 1835 – 14 oktober – 1910. Met naschrift door ds. L. Neijens</i> (Kampen: J. H. Kok 1910)	80	92	0,60			Stichtelijke lectuur voor protestanten, godsdienstonderwijs, zendingzaak en philanthropie (III)
68	Albert von Ruville, <i>Mijn terugkeer tot de heilige kerk. Indrukken en ervaringen van een bekeerling. Eerste aflevering</i> (Amsterdam: C. L. van Langenhuisen 1910)	Gr 80	147	0,75		Compleet in 3 afleveringen	Rooms-katholieke godgeleerdheid, kerkelijke geschiedenis en stichtelijke lectuur (IV)
69	F. Domela Nieuwenhuis, <i>Van christen tot anarchist. Gedenkschriften. Eerste en tweede druk</i> (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf 1910)	Gr 80	495	4,90	Met 2 portretten en 1 plaat	Te koop in 25 afleveringen	Staatkunde, staathuishoudkunde, statistiek (VI)
70	J. H. Schaper, <i>Na 25 jaren. Aan de arbeidersklasse van Groningen en noordelijk Drenthe</i> (Amsterdam: Brochurenhandel der SDAP 1910)	Post 80	16	0,05			Staatkunde, staathuishoudkunde, statistiek (VI)
71	August Bebel, <i>Uit mijn leven</i> (Amsterdam: Brochurenhandel der SDAP 1910)	Post 80	320	1,00		In 10 afleveringen à 10 cent	Staatkunde, staathuishoudkunde, statistiek (VI)

	Titel	Formaat	Blz.	Prijs*	Illustraties	Verkoop	Bibliografische indeling Brinkman
72	[Adelheid Popp], <i>De jeugd van een fabrieksarbeidster, door haar zelve verteld</i> (Rotterdam: Uitgeversmaatschappij v/h H.A. Wakker & co 1910)	160	71	0,10			Staatkunde, staathuishoudkunde, statistiek (VI)
73	J.L. Henckens, <i>Mémoires se rapportant à son service militaire au sixième régiment de chasseurs à cheval français de février 1803 à août 1816, publiés par son fils E.F.C.A. Henckens</i> (Den Haag: Martinus Nijhoff 1910)	Gr 80	250	2,50			Geschiedenis, oudheidkunde, heraldiek, levensbeschrijving (VIII)
74	<i>Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek (1747-1787), deel III</i> (Amsterdam: Joh. Müller 1910)	Gr 80	639	6,50			Geschiedenis, oudheidkunde, heraldiek, levensbeschrijving (VIII)
75	M.C. Kooy-van Zeggelen, <i>De Hollandsche vrouw in Indië. Indrukken van een zwerveling</i> (Amsterdam: Scheltema & Holkema's boekhandel 1910)	Post 80	248	2,90			Aardrijkskunde, land- en volkenkunde (IX)
76	G.D.A. Jonckbloet, <i>Davos voorheen en thans</i> (Leiden: J.W. van Leeuwen 1910)	Post 80	214	1,90	Met portret; 10 platen		Aardrijkskunde, land- en volkenkunde (IX)
77	Mr. E. J. Korthals Altes, <i>Een nieuw leger! Ervaringen en indrukken van een reserve-officier</i> (Amsterdam: Meulenhoff & co 1910)	80	46	0,45			Krijgskunde en militaire administratie (XV)
78	Helen Keller, <i>De wereld waarin ik leef</i> (Utrecht: J.G. Broese 1910)	Post 80	194	1,50	Met 4 portretten		Wijsbegeerte en zedekunde, vrijmet-selarij (XVII)
79	Louis Couperus, <i>Van en over mijzelf en anderen</i> (Amsterdam: L.J. Veen 1910)	Post 80	218	2,50			Romans en novellen, belletristische tijdschriften, jaarboekjes en mengewerk (XXIV)
80	C.M. Dekker, <i>Schetsen uit de strafgevangenis</i> (Rotterdam: D.A. Daamen 1910)	Post 80	208	0,90	Met 1 portret en 1 uitslaande plaat		Romans en novellen, belletristische tijdschriften, jaarboekjes en mengewerk (XXIV)

	Titel	Formaat	Blz.	Prijs*	Illustraties	Verkoop	Bibliografische indeling Brinkman
81	J.A. Visscher, <i>Van de arme Friese heide. Met een voorwoord van dr. J.H. Gerretsen. Tweede goedkope druk</i> (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon 1910)	8o	208	0,90	Met 8 platen		Romans en novellen, belletristische tijdschriften, jaarboekjes en mengewerk (XXIV)
82	Lily Braun, <i>Herinneringen van eene socialiste. Roman</i> (Amsterdam: S.L. van Looy 1910)	Post 8o	437	2,40			Romans en novellen, belletristische tijdschriften, jaarboekjes en mengewerk (XXIV)
83	Frank T. Bullen, <i>Uit het leven van een christen-zee-man</i> (Rotterdam: J.M. Bredée 1910)	Post 8o	207	0,90			Romans en novellen, belletristische tijdschriften, jaarboekjes en mengewerk (XXIV)
84	Selma Lagerlöf, <i>Herinneringen van een kind</i> (Amsterdam: H.J.W. Becht 1910)	Post 8o	261	2,90			Romans en novellen, belletristische tijdschriften, jaarboekjes en mengewerk (XXIV)
85	Tommy Brown, <i>Gedenkschriften van een ondeugenden jongen</i> (Kampen: J.A. Huneman 1910)	Post 8o		1,25			Kinderwerkjes, prentenboeken enz. (XXVI)
86	Willem B. Maris, <i>Herinneringen</i> (Den Haag: C. Harms Tiepen 1910)	16o	37	0,90			
87	Dirk Andela, <i>Mijn R.K. opvoeding en hare gevolgen</i> (Hitzum: s.n. 1910)		8				
88	P. Boekel Cz, <i>Mijn levensgeschiedenis in verband met de kaasmakerij: de 'Boekelmethode' zooals ik die heb meegemaakt, de ontwikkeling der kennis van het kaasmaken van 1860-1910</i> (Delfzijl: Rapida 1910)		31				
89	<i>Herinneringen door G. Knuttel, Chef Afd. Belangen van het Personeel</i> (Delft: Van Markens Drukkerij Vennootschap 1910)		84				

	Titel	For- maat	Blz.	Prijs*	Illu- straties	Verkoop	Bibliografische indeling Brinkman
90	Elisabeth H. de Brij, <i>Ervaringen van een Hollandsche vrouw in het land der mormonen</i> (Rotterdam: B.G. Thatcher 1910)		15				
91	Neel Doff, <i>Dagen van honger en ellende</i> (Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope lec- tuur 1910)		157				
92	W.H. Folkerts, <i>Door Gods genade.</i> <i>Gedachtenisrede, uitgesproken ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum 21 december 1909</i> (Groningen: De Waal 1910)		15		Met por- tret		
93	E. van Koetsveld, <i>Schetsen uit de pastorie te Mastland. Veertiende druk</i> (Amsterdam: Gebr. Cohen 1910)		318	1,40			

Bronnen: *Alphabetische naamlijst van boeken (...)* 1850, *Idem* 1870, *Brinkman's alphabetische lijst van boeken (...)* 1890, *Idem* 1910; *Nieuwsblad voor den boekhandel* 1850, 1870, 1890 en 1910; Hans de Valk en Gerard Schulte Nordholt, *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914*.

* In de kolom 'prijs' staat de goedkoopst mogelijke (meestal ongebonden) uitgave vermeld.

BIJLAGE IV Nederlandse uitgevers bij wie minimaal twee oorspronkelijk Nederlandse autobiografieën verschenen in de periode 1850-1918

Voor onderstaande uitgevers zocht ik reclamematerialen in de Collectie Prospectussen en Personalía van de bibliotheek der Koninklijke Vereniging van het Boekenvak. De uitgevers van wie geen reclamemateriaal bewaard is gebleven in deze collectie, zijn gemarkeerd met een asterisk (*).

1. Gebr. Abrahams, Middelburg
2. J.G. Andriessen, Utrecht
3. Gebr. Belinfante, Den Haag
4. W.A. Beschoor, Den Haag
5. J. Bijleveld, Utrecht,
6. B.H. Blankenberg, Amsterdam
7. P.D. Bolle, Rotterdam
8. J.M. Bredée, Rotterdam
9. Breuk & Smits, Leiden*
10. E.J. Brill, Leiden
11. J.G. Broese, Utrecht
12. G. Brouwer, Sneek
13. B.D.K. Busé, Hardinxveld
14. J.H. de Bussy, Amsterdam
15. G.F. Callenbach, Nijkerk
16. H.C.A. Campagne, Tiel
17. Cohen Zonen, Den Haag
18. D.A. Daamen, Rotterdam
19. B.L. van Dam, Kampen
20. W.F. Dannenfelser, Utrecht
21. Van Dishoeck, Amsterdam/Bussum
22. S.C. van Doesburgh, Leiden
23. Van Dorp & Co, Den Haag / Batavia
24. Van Druten & Bleeker, Sneek*
25. J. van Golverdinge & Zn, Den Haag
26. A.H. van Gorcum, Amsterdam
27. Groen, Leiden*
28. L.F.J. Hassels, Amsterdam
29. W. ten Have, Amsterdam
30. Den Hertog, Utrecht/Nieuwer ter Aa
31. Gebr. Hoitsema, Groningen
32. Van Holkema & Warendorf, Amsterdam
33. Hollandia-drukkerij, Baarn
34. Hollandsch-Afrikaanse Uitgevers-
Maatschappij, Amsterdam
35. H. Höveker, Amsterdam
36. Hüge, Rotterdam
37. Jongbloed, Leeuwarden
38. P. N. van Kampen, Amsterdam
39. Kemink & Zoon, Utrecht
40. J.H. Kok, Kampen
41. W.H. Kirberger, Amsterdam
42. Gebr. Kraay, Amsterdam
43. Van der Loeff, Enschede
44. Vincent Loosjes, Amsterdam
45. S.L. van Looy, Amsterdam
46. P.J. Milborn, Nijmegen*
47. Gebr. Muller, Den Bosch
48. H. Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam
49. Martinus Nijhoff, Den Haag
50. S.E. van Nooten & Zn, Schoonhoven
51. C. van der Post, Utrecht
52. J.P. Revers, Dordrecht
53. H.A.M. Roelants, Schiedam
54. J. Schuitemaker, Purmerend
55. J.D. Sijbrandi, Amsterdam*
56. A.W. Sijthoff, Leiden
57. W.P. van Stockum, Den Haag
58. D.J.P. Storm Lotz, Rotterdam
59. G.T.N. Suringar, Leeuwarden
60. H.C. Susan, Den Haag
61. Tierie & Kruyt, Amsterdam
62. D.A. Thieme, Arnhem/Zutphen
63. H.D. Tjeenk Willink / A.C. Kruseman, Haarlem
64. L.J. Veen, Amsterdam
65. W. Versluys, Amsterdam
66. A.F. van Wieringen & Co, Maassluis
67. P.M. Wink, Gorinchem
68. J.B. Wolters, Groningen
69. J.A. Wormser, Amsterdam
70. J.H. Zitman, Leiden

BIJLAGE V Gepubliceerde autobiografieën van vrouwen, 1850-1918

Deze chronologische lijst bevat de titels van oorspronkelijk Nederlandse, vertaalde en onvertaalde (pseudo-) autobiografieën van vrouwen die ik tijdens de verschillende fasen van het onderzoek heb gevonden in de hier onderstaande bronnen:

- Brinkmans jaaroverzichten voor 1850, 1870, 1890 en 1910
- Collectie Prospectussen en Personalía van de Bibliotheek der Koninklijke Vereniging van het Boekenvak (zie Bijlage IV)
- *De Gids*, 1850-1918
- *De Huisvrouw*, 1872-1909
- *De Nieuwe Gids*, 1885-1918
- *Nieuwsblad voor den boekhandel* 1850, 1870, 1890 en 1910
- *Nieuws van den dag*, 1870 en 1910
- *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 1864-1918
- *De Tijdspiegel*, 1850-1918
- *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1850-1876
- Hans de Valk en Gerard Schulte Nordholt, *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914* (Den Haag: ING z.j. / www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Egodocumenten).

Ten behoeve van hoofdstuk 5 las ik alle autobiografieën van Nederlandse vrouwen en alle vertaalde autobiografieën van buitenlandse vrouwen, voorzover deze titels bewaard zijn gebleven. Indien een vertaling niet bleek te zijn overgeleverd, las ik de autobiografie in de oorspronkelijke taal. Aanvullend heb ik een deel van de onvertaalde autobiografieën gelezen.

Autobiografieën van Nederlandse vrouwen

- Elise van Calcar, *Tilburgsche mijmeringen van Elise, schrijfster van Hermine; Blikken in het rond, enz; Rongmans huisgezin, enz.* ('s-Hertogenbosch: Gebr. Muller 1851).
- Maria Louisa de Chatelain, *Avondrood. Beelden en herinneringen van een oude van dagen* (Amsterdam: L. F. J. Hassels 1856). Niet bewaard in openbare collectie. Aard onduidelijk.
- Eene kalme ziel in een gefolterd lichaam. Beknopte mededeeling van de laatste levensdagen eener vrouw te Zutphen, die door haar hondje gebeten, door de watervrees aangetast werd en zalig gestorven is* (Zwolle: J. P. van Dijk 1866).
- De weg welke God gehouden heeft met Christina van den Brink, geboren te Vaassen, den 5 Januarij 1747, en overleden te Apeldoorn, den 12 Julij 1817. Door haar zelve opgeteekend. Eerste druk circa 1840, derde druk 1859. Opgenomen in De christelijke adversaria, of verzameling van levens- en bekeeringsgeschiedenissen uit den ouden en nieuwen tijd. Met een voorwoord van P. Deetman* (Doesburg: J. C. van Schenk Brill 1870). Negende druk bij W. C. Wansleven te Zutphen, 1890.
- Julia [Sophie Henriette van Oosterzee], *Een wees. Bladzijden uit het leven van een christen* (Arnhem: Ybes 1874).
- Betsy Perk, *Mijn ezeltje en ik. Een boek voor vriend en vijand* (Dordrecht: J. P. Revers 1874).
- Wilhelmina Françoise Amélie Louise Clifford Kocq van Breugel-de Flavard de Wolff, *Zes jaren te Tripoli in Barbarije. Uit de gedenkschriften eener Nederlandsche vrouw, door M. A. Perk* (Amsterdam: Gebr. Kraaij 1875).
- Christjane Coeland, *Het verborgen leven met God van Christjane Coeland geboren te 's-Gravenhage, 15 april 1813, en overleden te Leerdam, 27 januari 1876, voorgesteld in een eenvoudig verhaal harer bekering tot God, en in eenige geestelijke meditatieën en gebeden* (Den Haag: J. H. van Golverdinge 1876).
- Elise van Calcar, *Op de grenzen van twee werelden. Onderzoek en ervaring op het gebied van het hoogere leven* (Den Haag: H. C. van Calcar 1877).
- Mina Krüseman, *Mijn leven* (Dordrecht: J. P. Revers 1877).

- Elise van Calcar, *Op stille paden. Aan de nagedachtenis mijner moeder* (Den Haag: H. C. van Calcar 1878).
- Petronella Lammens, *Gods vrijmachtige genade verheerlijkt aan Petronella Lammens, geboren 22 augustus 1844 en overleden 14 december 1882 te Zegwaard* (Utrecht: z.u, z.j.).
- Arendje B., *Uit de macht des satans tot God. Levenservaringen van Arendje B., door haarzelve beschreven. Voor de pers bewerkt door H.M. van der Vegt* (Winterswijk: z.u. 1884). Niet bewaard in openbare collectie.
- Janna Visser, *Bladzijden uit het leven van Mejuffrouw J. Visser, als kind en als jonge dochter, en als huisvrouw en weduwe van wijlen Johannes de Jonge, getrouwd volgeling en ouderling van Ds. H. J. Budding* (Goes: A. A. W. Bolland 1884).
- Elise van Calcar, *Hoe ik door ervaringen tot overtuiging kwam* (Den Haag: H. C. van Calcar 1885).
- Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint, 'Uit de dagen der Jeugd van Mevrouw Bosboom-Toussaint', *De Gids* (1886-4) 377-398.
- Wilhelmina Frederika von Barnekow-Tindal, *Achter de schermen! Onthullingen uit onze 'deftige' kringen door Mevr. Van B. geb. T.* (Amsterdam: J. A. Fortuyn 1890-1891). Voor eigen rekening.
- Thérèse Hoven, *In sarong en kabaai* (Amsterdam: L. J. Veen 1892).
- Geertje Meinders-Petersen, *De gedachtenis des rechtvaardigen. Korte beschrijving van het leven en zalig afsterven van Mejuffrouw Geertje F. Meinders-Petersen* (Amsterdam: J. A. Wormser 1892).
- Elise van Calcar, [autobiografie] in: Emma Hardinge Britten, *World's pioneers of the new spiritual reformation, or biographical sketches of celebrated spiritualists* (1893).
- H. Scholting-Wijnstroom, *Indische schetsen. Beelden uit het verleden door Isoline* (Amersfoort: Slothouwer 1897).
- Elise van Calcar, *Na vijf-en-twintig jaren van onderzoek en ervaring op het gebied van het spiritualisme. Antwoord op het 'Na vijf jaren' van Ds. P. Huët* (Den Haag [1897]).
- Wilhelmina Johanna Reiniera [Mina] Albrecht-Engelman, *Hoe mevrouw Albrecht-Engelman haar leven vertelt. Een bladzijde uit de geschiedenis van het tooneel, opgedragen aan Justus van Maurik jr.* (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf 1898).
- Doetje Reinsberg-Ypes, *De bekeeringsgeschiedenis van eene vijftigjarige wereldlinge, daarna eene twee en een halfjarige bezetene des duivels op Veldwijk en nu eene verlostte en wedergeborene in Jezus Christus, haar verlosser en zaligmaker, Die het voor haar zal voleinden nu en tot in der eeuwigheid* (Den Haag 1898). Voor eigen rekening.
- Theodora Anthonia Louise Cornelia Bouwmeester, *Memoires van Mevr. Theo Bouwmeester, door haarzelve verteld, naverteld door M. J. Brusse* (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf 1899).
- Grietje de Ruiter, *Het zalig afsterven en heengaan naar haar Heere en Heiland en naar haar lieve kinderen die bij haar Heere en Heiland zijn. Uitgesproken door Grietje de Ruiter, huisvrouw van Dirk Suiker. Wonende te Dordrecht en overleden den 3 Mei 1899, Camerlingsstraat No. 54* (Dordrecht: P. Prins 1899).
- Maartje Beket, *Gods vrijmachtige genade verheerlijkt aan Maartje Beket, geboren te Sommelsdijk (Flakkee) 11 maart 1820, overleden te Rotterdam 24 november 1900, door haarzelve beschreven* (Rotterdam: Gebr. Huga 1900).
- Margaretha Vermeer, *Eenvoudig verhaal, bevattende de bekeeringsweg van Margaretha Vermeer, dochter van den eerw. heer W. Vermeer, voorganger bij de Chr. Geref. Gem. te Zeist* (Ter Aa: Den Hertog ca. 1900).
- Ida Heijermans, *Uit tante's jeugd* (Rotterdam: Masereeuw & Bouten 1900).
- Wilha Riem Vis, [W. J. Kruis-Riem Vis], *Tien maanden in een 'vrouwenkamp'. Het leven en lijden van een Boerengezin in Transvaal tijdens den laatsten oorlog met Engeland* (Rotterdam: D. A. Daamen 1902).
- L. E. [Frauck Juliana Geertruid Wilhelmina Constantia Engelberts], *Herinneringen aan twee Overrijsselse buitenplaatsen: 'De Alerdinc' en 'Warmelo', vermeerderd met 'De kinderen van Warmelo' en 'Een familieoverlevering' door L. E., voor het eerst verschenen in 'Eigen Haard' in 1903 en 1906* (1903-1906).
- Magdalena Wilhelmina de Ranitz, *Een arbeid van veertig jaren 1863-1903. Gedenkschrift ter herinnering aan den arbeid van mejonkvrouw M. W. de Ranitz te Groningen ter bevordering van de christelijke nuchterheid* (Groningen: Arnolli 1903).
- Jacoba Elisabeth de la Rey-Greeff, *Herinneringen. Mijne omzwervingen en beproevingen gedurende den oorlog* (Amsterdam: Höveker & Wormser 1903).
- Johanna Rijkxen-van Helsdingen, *Vrouwenleed. Persoonlijke ondervindingen in den Boerenoorlog* (Amsterdam: Hollandsch-Afrikaansche Uitgeversmaatschappij 1904).
- Jeanne Henriette Reine Reyneke van Stuwe, *Zestien* (Amsterdam: L. J. Veen 1904).
- Elisabeth Jacoba van Vollenhoven-de Wildt, *Gods kracht in zwakheid volbracht, of het begin der Salatiga-zending* (Utrecht: P. den Boer 1905).
- Johanna Brandt-van Warmelo, *Het concentratiekamp van Irene* (Amsterdam: Hollandsch-Afrikaansche Uitgeversmaatschappij 1905).
- M. Wijt-Posthuma, 'Herinneringen aan Friesland', in: *Herinneringen aan de opkomst der moderne richting op het plateland in Friesland* (Amsterdam: Holkema & Warendorf 1906). Eerder verschenen in: *Teekenen des tijds* (1905).

- Johanna van Woude [Sophia Margaretha Cornelia Wermeskerken-Junius], *Mijne levensherinneringen* (Haarlem: Vincent Loosjes 1907).
- Jansje Storm, *Levensgeschiedenis en Gods wonderlijke leiding van Jansje Storm, gevonden op de Keizersgracht te Amsterdam 1834, en overleden te Utrecht den 10 Mei 1908. Met een voorwoord van W. Vermeer, voorganger bij de Chr. Geref. Gem. te Zeist* (Utrecht: Den Hertog 1908).
- Johanna Wilhelmina Antoinette Naber, *Na tien jaren 1898-1908. Herinnering der Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid* (Groningen: G. Römelingh 1908).
- Catharina Anna Maria [Anna] de Savornin Lohman, *Herinneringen van Anna de Savornin Lohman, schrijfster van 'Miserere', 'Vragensmoede' enz.* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1909).
- Jacoba Maria Petronella [Nellie] van Kol-Porrey, *Afdrukken van indrukken* (Voorschoten 1909).
- Elisabeth H. de Brij, *Ervaringen van een Hollandsche vrouw in het land der mormonen* (Rotterdam: B.G. Thatcher ca. 1910).
- Maria Christina [Marie] van Kooij-van Zeggelen, *De Hollandsche vrouw in Indië. Indrukken van een zwerveling* (Amsterdam: Scheltema & Holkema 1910).
- Neel Doff, *Dagen van honger en ellende* (Amsterdam: Wereldbibliotheek / Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur 1910). Oorspronkelijk in het Frans geschreven, maar pas later in het Frans gepubliceerd: *Jours de famine et de détresse* (Parijs 1911).
- Neeltje Mulder, *Uit den goeden ouden tijd. Ruim 60, 70 jaar geleden. Jeugdherinneringen van Neeltje Mulder. Wed. Jacob Honig Jansz. Junior* (Zaandijk: P.J. Out 1912).
- Alberdina Jonkman, *Strijd – overwinning – vrede! Het zalig leven en sterven van Alberdina Jonkman, geboren den 13 januari 1860 te Herwijnen, in Jezus ontslapen den 29 januari 1914 te Molenaarsgraaf* (Molenaarsgraaf: P. van Essen 1914). Niet bewaard in openbare collectie.
- Ada Gerlo [Annie Salomons], *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* (Amsterdam: Wereldbibliotheek / Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur 1915).
- Grietje de Vries, *Eenvoudig verhaal bevattende de weg, welke de Heere gehouden heeft in de bewerking tot zaligheid met Grietje de Vries, geboren 24 oktober 1842 en overleden te Amsterdam 22 januari 1915* (Nieuwer ter Aa: Den Hertog 1915).
- Henriëtte Antoinette Mathilde Hoogeveen, *Van anarchist tot katholiek* (Amsterdam: De N.V. Dagblad en Drukkerij De Tijd / Naaml. Vennootschap de R.-K. Boek-Centrale 1916).
- Catherina Dorothea [Cato] Engelen-Sewing, 'Mijne tooneel-herinneringen' door N.H. Wolf, in: *De kunst. Een algemeen geïllustreerd en artistiek weekblad* 7:380 (8 mei 1915) 393-413.
- Schotje [A. van der Meer-Brondgeest], *Meisjes van de H.B.S.: herinneringen uit vijf B* (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf 1915).
- Mijn jeugd- en tooneelherinneringen door Theo Bouwmeester* (Amsterdam: Holkema en Warendorf 1916).
- Mina Wigerling-Lezer, 'Een jeugd' in: *De Proletarische Vrouw*, 30 juni 1917-1 december 1917.

Vertaalde en onvertaalde autobiografieën van vrouwen

- Gedenkschriften van Lola Montes, Gravin van Landsfeld* (Deventer: J. de Lange, 1851). Oorspronkelijk verschenen in het Frans: *Mémoires de la Lola Montes* (z.p., z.j.). De Nederlandse vertaling is niet bewaard gebleven. Duitse uitgave: *Memoiren der Lola Montez, Gräfin v. Landsfeld* (Berlin: C. Schultze 1851).
- Gedenkwaardigheden uit het leven van Elisabeth Fry door ene harer jeugdige vriendinnen in Duitschland, naar echte bescheiden bewerkt* (Amsterdam: Ten Brink & De Vries 1851). Uit het Duits vertaald door A.H. van der Hoeve. Oorspronkelijk verschenen als: *Leben und Denkwürdigkeiten der Frau Elisabeth Fry, nach dem Werke der Töchter und andern Quellen bearbeitet von der Verfasserin der 'Hanna More' und der 'Sara Martin' (= Henriette Maria Julius) mit dem Bildnisse der Frau E. Fry* (1848, 1851).
- Maria Monk, de zwarte non. Verhaal van haar lijden en ontmaskering van de zedeloosheid, uitspattingen en misdaden van het kloosterleven, wier ooggetuige en slagtoffer zij gedurende haar verblijf als novice en non in het klooster te Montreal in de jaren 1829-1836 geweest is. Met authentieke stukken en de afbeelding der schrijfster* (Tiel: H.C.A. Campagne 1852). Via het Duits vertaald uit het Amerikaanse origineel: *Awful disclosures of Maria Monk, as exhibited in a narrative of her sufferings during a residence of five years as a novice, and two years as a black nun in het Hôtel Dieu Nunnery at Montreal* (New York: Harper & Brothers 1836).
- Charlotte Elisabeth [Charlotte Browne Tonna], *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1853). Vertaald uit het Engels door Elisabeth Hasebroek. Origineel: *Personal recollections of Charlotte Elizabeth*

- (Londen: Seeley 1847). De Nederlandse vertaling is niet bewaard gebleven.
- Frederika Bremer, *Herinneringen aan mijn verblijf in Engeland in het najaar van 1851* (Sneek: Van Druten & Bleeker 1853). Vertaald door C.M. Mensing naar de Engelse uitgave: *England in 1851; or, sketches of a tour in England* (1853). Oorspronkelijk in het Zweeds verschenen: *England om hösten år 1851* (1852).
- Rosalie, *of de waarheid zal u vrijmaken. Getrouw verhaal der bekeering van een Roomsche meisje tot het protestantsche geloof* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1854). Vertaald uit het Engels. Originele titel en uitgave onbekend.
- Zuster Agnes, *of het slagtoffer van priesterlist. Een op daadzaken gegrond tafereel uit het kloosterleven* (Tiel: H.C.A. Campagne 1855). Vertaald uit het Engels, origineel onbekend.
- George Sand, *Histoire de ma vie* (Parijs 1855).
- Senora Pepita [Josefa Durán y Ortega], *Gedenkschriften uit het leven eener danseres. Door haar zelve beschreven*, 2 delen (Utrecht: J.G. Andriessen & Comp. 1856). Vertaald uit het Duits: *Bekanntnisse und Geständnisse aus dem Leben einer Tänzerin* (Berlijn: Hollstein 1854).
- Mary Seacole's *avonturen in de West en in de Krim, of het belangwekkend leven eener heldin der barmhartigheid door haar zelve verhaald* (Rotterdam: P.C. Hoog 1857). Vertaald uit het Engels: *Wonderful adventures of Mrs. Seacole in many lands* (Londen: James Blackwood 1857). De vertaling is niet meer in Nederland, maar Corry Staring-Deeks verzorgde een facsimile-uitgave (Nijmegen 2007).
- Agnes Strauss-Schebest, *Aus dem Leben einer Künstlerin* (Stuttgart: Ebner & Seubert 1857).
- Herinneringen uit het leven van Helena Louisa, hertogin van Orleans, geb. prinses van Mecklenburg-Schwerin. Volgens hare eigene brieven, door G.H. Schubert* (Hoogezand: T.T. Borgesius 1860). Door W.J.H. van der Zwaag vertaald uit het Duits: *Erinnerungen aus dem Leben Ihrer Königl. Hoheit Helene Louise, Herzogin von Orleans, geb. Prinzessin von Mecklenburg-Schwerin: nach ihren eigenen Briefen zusammengestellt* (München: z.u 1859).
- Amalia Wilhelmina Sieveking, *Ter nagedachtenis aan mijne jonge vriendinnen. In de eerste plaats aan diegenen, welke mij van aangezicht kennen* (Groningen: C.M. Bolhuis Hoitsema 1863). Vertaald uit het Duits. Origineel is opgenomen in: *Unterhaltungen über einzelne Abschnitte der heiligen Schrift* (Leipzig 1855, 2e druk: 1856). In 1857 verscheen een Nederlandse vertaling in: *Godsdienstig huisblad: stichtelijke lectuur voor verstand en hart*.
- Fanny Lewald, *Meine Lebensgeschichte* (Berlin: Janke 1861-1862).
- Récit d'une soeur. Souvenirs de famille, recueillis par Mme Augustus Craven, née la Ferronays* (Brussel: Deveaux 1866).
- Fanny Maria Pittar, *Eene protestante door den bijbel bekeerd tot het catholicismus. Door haar zelve beschreven* (Amsterdam: P.H. Robijns 1870). Vertaald uit het Engels: *A protestant converted to catholicity by her bible and prayer book alone and the struggles of a soul in search of truth* (z.p., z.j.). De vroegste vermelding van het boek dateert van 1847. Tevens opgenomen in: D.A. Rosenthal, *Galerij van beroemde bekeerlingen der negentiende eeuw* (Amsterdam: P.H. Robijns 1873-1878).
- Frederika Bremer: *haar leven, brieven en nagelaten geschriften, uitgegeven door hare zuster Charlotte Quiding-Bremer* (Haarlem: de Erven Loosjes 1870). W.D. Stadius Muller vertaalde de Duitse uitgave: *Lebensschilderung, Briefe und nachgelassene Schriften: in drie Theilen* (Leipzig: Brockhaus 1868). De oorspronkelijke uitgave is in het Zweeds: *Sjelfbiografisk a antechningar, bref och efterlemnade skrifter* (Örebro: Bohlin 1868).
- A memoir of Jane Austen. By her newpshew J.E. Austen Leigh* (Londen: Bentley 1870).
- Medora Leigh, *A history and an autobiography. Edited by Charles Mackay. With an introduction and a commentary on the charges brought against Lord Byron by Mrs Beecher Stowe* (Londen: Bentley 1870).
- E. Mme Quinet, *Mémoires d'exil* (Parijs: Le Chevalier 1870).
- Fanny Fern [Sarah Payson Eldridge], *Grepn uit het leven* (Haarlem: Erven F. Bohn 1870). Uit het Amerikaans vertaald door Marie Neve. Origineel: *Fern leaves from Fanny's portfolio* (Auburn: Derby & Miller 1853).
- Fanny Fern [Sarah Payson Eldridge], *Kijkjes in de wereld* (Haarlem: Erven F. Bohn 1870-1871). Uit het Amerikaans vertaald door Marie Neve. Origineel onbekend.
- Verhaal eener moeder omtrent het leven en zalig afsterven van haar zoon* (Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam ca 1870). Uit het Duits vertaald, origineel onbekend.
- Mathilde Schultze, *Levensstrijd. Doornen en lauweren op den weg der vrouw* (Utrecht: Gebr. Van der Post 1871). Uit het Duits vertaald door A.M. Kolléwijn. Origineel onbekend.
- Melek Hanum, *Dertig jaren in den harem of het leven in het Oosten* (Tiel: H.C.A. Campagne 1872). Uit het Engels vertaald. Origineel: Melek Hanum, *Thirty years in the harem, or the autobiography of Melek-Hanum wife of H.H. Kibrizli Mehemet-Pasha* (Londen: Chapman and Hall 1872). De vertaling is niet bewaard gebleven.
- Karoline Bauer, *Tweeëntwintig jaar op de planken* (Sneek: G. Brouwer 1876). Uit het Duits vertaald door Mevr. Van Westrheene. Origineel: Karoline Bauer, *Aus meinem Bühnenleben. Erinnerungen* (Berlin: V. Decker 1871). Oorspronkelijk verschenen als feuilleton in het tijdschrift *Über Land und Meer*, 1870.

- Harriet Martineau's *autobiography*. With memorials by Maria Weston Chapman, 3 volumes (Londen: Smith, Elder & Co 1877)
- Ellen Lucia, *Uit mijn meisjesjaren. Vertellingen* (Arnhem: J. Rinkes jr. 1878). Uit het Duits vertaald door Agricola. Origineel onbekend.
- George Sand, *Souvenirs de 1848* (Parijs: Calmann Lévy 1880).
- Henriette Elizabeth de Witt-Guizot, *Monsieur Guizot dans sa famille* (Parijs: Hachette 1880).
- Mémoires de Madame de Rémusat* (Parijs: Calmann Lévy 1880-1882).
- An Englishwoman in Utah: the story of a life's experience in Mormonism: an autobiography* by T.B.H. Stenhouse. With introd. pref. by Harriet Beecher Stowe, including a full account of the Mountain Meadows massacre, and of the life, confession, and execution of bishop John D. Lee (Londen: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington 1880).
- Maria Embden Heine, *Herinneringen uit het intieme leven van H. Heine* (Den Haag: M.J. Parson 1881). Uit het Italiaans vertaald door H.J. Wansink. Oorspronkelijk: *Ricorda della vita intima di Enrico Heine* (Florence 1880).
- Lettres et mémoires de Marie, Reine d'Angleterre épouse de Guillaume III: collection de documents authentiques inédits conservés aux archives des Comtes d'Aldenburg Bentick et du Baron de Heeckeren de Wassenaer* (La Haye: Nijhoff / Parijs: Fischbacher 1880).
- Schwester Augustine, *Erinnerungen an Amalie von Lasaulx* (Gotha: F.A. Perthes 1881).
- Adelheid Bandan, *Zwölf Jahre als Diakonessin* (Berlin: Gustav Hempel 1881).
- Elizabeth Barrett Browning, *Aurora Leigh* (Amsterdam: P.N. van Kampen 1885). Oorspronkelijk in 1857 in het Engels verschenen. Vertaald door M. van Walcheren, pseudoniem van Martina Geertruida Sara Hoyer- van der Feen. In 1894 verscheen een nieuwe vertaling van Helene Mercier bij Tjeenk Willink te Haarlem. [Eliza Lynn Linton], *The autobiography of Christopher Kirkland* (Londen: R. Bentley 1885).
- Histoire d'une grande dame au XVIIIe siècle: la princesse Hélène de Ligne* (Parijs 1887).
- Mme A. Carette-Bouvet, *Souvenirs intimes de la cour des Tuileries* (Parijs: P. Ollendorff 1890).
- Amélie de Vitrolles, sa vie et sa correspondance* (Parijs: Perrin & Cie 1890).
- Souvenirs de la Comtesse de la Boüera. La guerre de la Vendée 1793-1796. Mémoires inédits publiés par Madama la Comtesse de la Bouëra* (Parijs: E. Plon, Nourrit & Cie 1890).
- Louise M. Alcott, *Licht- en schaduwbeelden. Met een beknopte levensschets van den schrijfster* (Zutphen: W.J. Thieme & Cie 1890). Uit het Engels vertaald. *Recollections of my childhood's days* (Londen: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington 1890).
- Mary Baker Eddy, *Retrospection and introspection* (Z.p.: z.u. 1891).
- Mémoires de Madame la Duchesse de Gontaut, gouvernante des enfants de France pendant la Restauration, 1777-1836* (Parijs: E. Plon, Nourrit et cie 1891).
- Marianne North, *Recollections of a happy life* (Londen: Macmillan & co 1892).
- Anna Charlotte Leffler, *Sonja Kovalevsky* (Dordrecht: J.P. Revers, 1893). Vertaald door Philippine Wijsman uit het Zweedse origineel: *Sonja Kovalevsky: hvad jag upplevfat tillsammans med henne och hvad hon berättat mig om sig själf* (1892).
- Charles M. Wood (red.), *Memorials of Mrs. Henry Wood* (Londen: Bentley 1894).
- Frances Willard, *My happy half century* (New York: Ward, Lock & Bowden 1894).
- Mme Octave Feuillet (Valérie Marie Elvire Dubois Feuillet), *Quelques années de ma vie* (Parijs 1894).
- Elizabeth Blackwell, *Pioneer work in opening the medical profession to women* (Londen: Longmans, Greenand Co 1895).
- Mary Anderson (Mme de Navarro), *A few memories* (Londen: Osgood, McIlvane & Co 1895).
- Venancio Deslandes (red.), *Rosa Bonheur* (Parijs 1897).
- Ida Harper (red.), *The life and work of Susan B. Anthony* (Indianapolis 1898-1908).
- Mary Adams [Elizabeth Stuart Phelps], *Uit het levensboek eener vrouw* (Zalt-Bommel: H. J. van de Garde & Co, 1903). Uit het Amerikaans vertaald en bewerkt door Anna Neys-Ekker. Oorspronkelijk verschenen als 'Confessions of a wife', in *The century: illustrated monthly magazine*, mei-oktober 1902. *Confessions of a wife* (New York 1902).
- La Comtesse Agénor de Gasparin et sa famille: correspondance et souvenirs, 1813-1894* (Parijs: 1902).
- Princess Catherine Radziwill, *My recollections* (New York: J. Pott 1904).
- Helen Keller, *Mijne levensgeschiedenis* (Utrecht: J.G. Broese 1904). Vertaling uit het Amerikaans door Louise Stuart. Origineel: Helen Keller, *The story of my life; with her letters, 1887-1901 and a suppl. account of her education, including passages from the reports and letters of her teacher Anne Mansfield Sullivan* by John Albert Macy (New York: Doubleday, Page & Company 1903).
- Helen Keller, *Mijn sleutel op het leven. Iets over optimisme* (Utrecht: J.G. Broese 1905). Uit het Engels door Louise Stuart. Oorspronkelijke titel: *Optimism, an essay* (1903).

- Mémoires de Madame Roland: nouvelle édition critique: contenant des fragments inédits et les lettres de la prison, publiés par Cl. Perroud* (Parijs: Plon 1905).
- Adèle Colin, *Alfred de Musset intime. Souvenirs de sa gouvernante* (Parijs: Félix Juven 1906).
- Mémoires de la Comtesse de Boigne, née d'Osmond, publ. d'après le manuscrit original par Charles Nicoullaud* (Parijs: Plon-Nourrit 1907-1908).
- Josephine Butler, *Herinneringen* (Utrecht: Kemink en Zn 1909). Vertaald uit het Frans door Anna van Hogendorp. Origineel: Josephine Butler, *Souvenirs et pensées* (Saint-Blaise: Foyer Solidariste 1908).
- Mme Alphonse Daudet, *Souvenirs autour d'une groupe littéraire* (Parijs: Bibliothèque-Charpentier / Eugene Fasquelle 1910).
- [Adelheid Popp], *De jeugd van een fabrieksarbeidster, door haar zelve verteld* (Rotterdam: Uitgevers- maatschappij v/h H.A. Wakker & Co 1910). Vertaald uit het Duits: *Die Jugendgeschichte einer Arbeiterin - von ihr selbst erzählt* (München: Verlag von Ernst Reinhardt 1909).
- Helen Keller, *De wereld waarin ik leef* (Utrecht: J.G. Broese 1910). Vertaling uit het Amerikaans door Louise Stuart. Origineel: Helen Keller, *The world I live in* (z.u. 1908).
- Selma Lagerlöf, *Herinneringen van een kind* (Amsterdam: H.J.W. Becht 1910). Vertaald uit het Zweeds, origineel onbekend.
- Lily Braun, *Herinneringen van eene socialiste. Roman* (Amsterdam: S.L. van Looy, 1910). Vertaald uit het Duits door J.P. Wesselink-van Rossum. Origineel: Lily Braun, *Memoiren einer Sozialistin: 1. Lehrjahre* (München: Langen 1909). In 1910 volgde in Duitsland nog *Kampffahre* (München: Langen 1910).
- Princess Caroline Murat, *My memoirs* (Londen: J.E. Nash 1910).
- Hedwig von Bismarck, *Erinnerungen aus dem Leben e. 95jährigen* (Halle: Richard Mühlmann's Verlag 1910)
- Duchesse de Dino, afterwards Duchesse de Talleyrand et de Sagan: Memoirs 1841-1850* (Londen: Wm. Heinemann 1910).
- Madame de Pompadour, d'après le journal de sa femme de chambre. Préface de Marcelle Tinayre* (Parijs: Jules Tallandier 1910).
- Rosa Bonheur, *Reminiscences. Edited by Th. Stanton* (Londen: A. Melrose 1910).
- Mijn leven door Louise van Toskane* (Rotterdam: D. Bolle 1911). Uit het Engels vertaald. Origineel: Louise van Toskane, *My own story* (Londen: Nash 1911).
- Marie Larisch, *Mijn verleden* (Rotterdam: D. Bolle 1913). Uit het Engels vertaald. Origineel: Marie Larisch von Wallersee, *My past* (Londen: Nash 1913).

Summary

For more than twenty years now, Dutch historians have been working on the inventory of egodocuments. At present, these inventories cover the period 1500-1914 and contain thousands of texts, varying from autobiographies and memoirs to diaries, travel reports and other forms of *life writing*. Following the autobiographical practice over longer periods of time, the inventories show that during the nineteenth century a remarkable change occurs. Whereas premodern autobiographers rarely published their lives, in the course of the nineteenth century an increasing number of printed autobiographies were published.

Several researchers have noted that the 'birth' of the autobiographical genre in the period around 1800 coincided with the publication of autobiographical texts, both old and new ones. Since publishers are business men, it is plausible that they saw a market for these texts. Most studies, however, centre on the contents of autobiographies and pay little attention to the form. But there is an important difference between a manuscript and a book: the publishing autobiographer makes his life public. This study deals with the interaction between the Dutch book market and the public self-presentation of autobiographers during the period 1850-1918. The central presentation of the question is: which people could profile themselves through the book market as the authors of their own lives, and in doing so, which codes did they have to observe?

This thesis offers, from a book historical perspective, a concrete interpretation of the historicizing and contextualizing tendency in the research of autobiographies and other forms of *life writing*. In this approach, the main question is how writers communicate the 'self' and how this communication works in different times and cultures. Most researchers, however, remain focused on the text. I, on the other hand, started from the context. Because autobiographical writing in the nineteenth century increasingly meant publishing, I interpreted that context as the book market.

The study opens with an analysis of the market share of printed autobiographies on the Dutch book market between 1850 and 1918. During this period, the absolute number of original Dutch autobiographies almost doubled – from 75 in the 1850s to 136 in the period 1910-1918. Part of these titles appeared in magazines and other publications, but three-quarters of the autobiographies was published as individual books. Translations appeared on the Dutch book market as well. In order to find the ratio between the entire supply of autobiographical books on offer and the total range of printed matter, I spot-checked the national bibliographical annual surveys by Brinkman and the lists with newly published books in the booksellers trade journal *Nieuwsblad voor den boekhandel*. Within the total title production the percentage of the autobiography turned out to be small. In an absolute sense the supply increased from eleven book titles in 1850 to thirty in 1910, but the autobiography never represented more than 1.2 percent of the total title production.

To examine their qualitative place on the book market, I analysed the classification of autobiographies within the contemporary bibliographical surveys. This analysis shows that autobiographies were classified into as many as fifteen different categories, varying from medical science to folk literature and military science. Almost three-quarters of the titles was classed in the categories novels, theology and history. This implies that these books were read for learning, edification, amusement or a combination of these three, but the bibliographical information did not

present a univocal picture of the place of autobiographies within the total book supply on the book market nor of the intended target group. Analysis of book technical features did not provide any substantial clues either. Autobiographies were published in the common octavo format, but the price varied from very cheap to very expensive books.

On the basis of the translation policy I found that what Dutch publishers particularly presupposed was an audience interested in edifying autobiographies and conversion histories from England and Germany, autobiographies by international famous women writers and other celebrities from America and Scandinavia, and, from the beginning of the twentieth century, German socialist autobiographies. The interest in historical memoirs was probably limited to the more educated part of the reading public; the - mainly of French origin - memoirs announced in the booksellers trade journal were only rarely published in a Dutch translation. German pseudo-memoirs, however, did get translated. This suggests that the autobiographical *form* appealed to a wide audience: readers interested in sensational (historical) novels. This impression is reinforced by the large number of hack writers within the Dutch corpus of publishing autobiographers. Some of them were even prepared to make up fictitious conversion histories and memoirs.

The diversity within the supply of autobiographies makes it hard to name one special genre or category of books which attracted one clear-cut target group. The bibliographical arrangement of autobiographies gives the impression that publishers presupposed a wide audience for all the various types together, existing of the traditionally large groups of lovers of edifying literature and history books, supplemented with the increasing group of novel- and paper readers. Technical publishing strategies also point in this direction. Edifying autobiographies were usually very cheap or were published in series or instalments, fitting the budget of a large readers-buyers public. The price of secular autobiographies was not higher than that of history books and novels, sometimes they were cheaper. There are also indications of the number of copies of autobiographies being extremely large. The impression of a large market is reinforced by the fact that publishers were prepared to pay 'large sums' for the translation rights for foreign autobiographies of famous people who, in one way or another, played an important part in the contemporary historical developments.

In this dissertation, I have conceived the book market as the stage of a dynamic battle for autobiographical authorship. This battle not only involves autobiographers, but also other actors within the book business, as for instance publishers and critics. For they (partly) determine the material and symbolic production of literature, in this case autobiography. The study, therefore, continues with chapters on the advertising and the reception of autobiographies. These chapters offer an insight into contemporary views and expectations regarding autobiography.

Chapter 3 contains an analysis of book advertising for autobiographies. It appears that the individual person of the autobiographer was only seldom a sales argument, except when he or she was very famous. These autobiographers usually owed their fame to the press, especially journalistic coverage. This apparently stimulated the interest in (auto)biographical backgrounds of public persons. It is, therefore, my impression that the rise of the more personal autobiography is connected with the development of journalism in the final quarter of the nineteenth century. In any case, journalism appears to have given an important impulse to the interest in autobiographical books. Particularly after the abolition of the newspaper tax in 1869 publishers sought alliance with the ever-increasing public of paper readers. They sold autobiographical reports of eyewitnesses as background for the current world news, particularly concerning the Franco-German War, the Boer War and the First World War. At the same time, publishers stressed that these books enabled the reader to 'be part of' the contemporary-historical developments which took place far beyond his own region.

Around 1870, the connection with current affairs was new, but the historical presentation of autobiographies was not. Since 1850, publishers sold non-religious titles as a historically justified alternative for the novel: at least as exciting as fiction, but stories which had truly happened, so were indeed history. In advertising autobiographies, publishers used the popularity as well as the negative image of the novel, which up to the end of the nineteenth century was regarded as an inferior genre. They also went along with the contemporary fascination for historical sources. Publishers sold autobiographies as historical documents which in a pleasant way informed the reader of the contemporary national history, specifically the Batavian-French period. About 1900, publishers also presented autobiographies as distinct from the academic historiography which, according to publishers, was aimed too much at the limited group of professionals and too little at the general public. Some autobiographers, according to publishers, produced 'building material' for a new – thematically and chronologically extensive – historiography. Since in other autobiographies there were still to be found captivating stories and exemplary characters, publishers presented these books after the turn of the century as an alternative for the modern or naturalist novel. During the whole research period religious autobiographies were published as well, recommended by the publishers for their low price and lasting value.

Chapter 4 deals with the contemporary appreciation of the published range of autobiographies: how did contemporaries understand autobiography, what did they consider a good autobiography and, as a result, what did they demand of the publishing autobiographer? To answer these questions, I did reception-historical research, based on the literary criticism in six magazines. This research shows that the contemporary ideas on the autobiography were quite different from present-day views. Critics did *not* regard the autobiography as the life history of a unique personality. It was only about 1900 that autobiography began to be regarded in such a way. In the Netherlands, this interpretation is found in particular in *De Nieuwe Gids*, an avantgarde magazine in which writers of the Eighties Movement stressed that literature should be the expression of an authentic personality. From that perspective, they had an eye for the texts which in the course of the twentieth century were to determine the autobiographical canon and the discussion about the genre.

Although the writers of the Eighties Movement have had a great influence on the twentieth-century thoughts on literature, they stood, in those days, quite isolated in their ideas on autobiography as the introspective history of a personality. In other magazines completely different ideas were prevailing during the whole period 1850-1918. What the protestant and liberal critics of these magazines were looking for in autobiographies were not unique, but exemplary, historical or true lives. So they found in autobiographies: life stories of examples who in one way or another surpassed themselves and placed their own person in the service of an ideal; building materials for a thematically widely oriented contemporary historiography; realistic stories of the lives of real people. Because of the autobiographers' knowledge by experience these books, according to the critics, also served as an alternative for theoretical treatises on contemporary questions. At the same time critics regarded the autobiography as a faithful alternative for the novel.

Under the influence of the criticism on positivism, around 1880 doubts arose as to the reliability of autobiographers, as a result of which the historical esteem for autobiographies decreased. Towards the end of the nineteenth century, more importance was attached to the exemplary conception of the autobiography: the empirically true life was increasingly seen as the good or exemplary life. Although gradually a division arose between the objective history of the biography and the subjective history of the autobiography, most critics at the same time held on to a clear division between the autobiography and the novel. Initially, this division was based on the difference

between fact and fiction, but around 1900 critics saw the exemplary autobiography mainly as a counterbalance for the naturalist novel. Whereas modern prose-writers made it seem as if man's fate was determined by heredity and environment, autobiographers strengthened the liberal belief in the power of the individual and man's ability to shape his own life.

Departing from the contemporary expectations and notions about the autobiography, I subsequently examined what critics required of publishing autobiographers. The majority of the critics apparently did not appreciate 'confessions' and personal details. Such 'particulars' one looked for in diaries and letters, but the publishing autobiographer was expected to surpass private details. The ideal autobiographer was a 'man of character', someone able to make his own person subservient to the general interest and, as such, be an example. From a historical point of view, the ideal autobiographer was a reliable person, someone able to describe the past objectively, without being carried away by his own involvement. The autobiographer should in fact 'forget' his own person while writing his memories. The emphasis should lie on the things he had done, seen and heard. By doing so, the ideal autobiographer supplied also the knowledge by experience which might help the reader to define his position concerning discussions on matters of general interest.

What was regarded as generally true, historically relevant and exemplary largely corresponded with the virtues on which protestant-liberal critics based their vision on citizenship and society. This almost by definition excluded women. The example was a man of character and the historically relevant was found in the public domain, whereas women were denied character and were supposed to restrict themselves to the private sphere. Consequently, they also lacked the knowledge by experience which might be useful in public discussions on current affairs. Because of the limited access women had to the public domain, there is supposed to be a tension in literature between women and autobiography. This tension appeared to be confirmed by my own results concerning the reception of autobiographies, but the various research phases showed that actually autobiographies by women did appear on the Dutch book market.

In chapter 5 I estimated the market share of female autobiographers in the period 1850-1918 at about one-fifth of the supply. Marketing research as regards content, however, shows that until the beginning of the twentieth century there was little room for the historical memoirs of women, memoirs which did appear in French. In the category of edifying literature, on the other hand, there was ample room for the lives of women. In the subgenre of the conversion history most published autobiographies were written by Dutch women. From foreign literature Dutch publishers chose to translate autobiographies of international famous women, in particular christian heroines and exemplary writers. All these women combined protestant faith with socially useful work. They thus fitted the image of the female example. On the book market there turned out to be room as well for scandal chronicles on the less-exemplary lives of famous dancers, singers and actresses.

Although on the Dutch book market there was room for female lives, almost all female autobiographers found it extremely difficult to feature themselves as 'authors' of their own lives. This becomes evident from an analysis of the publishing strategies, when I examined to what extent Dutch women wrote their lives themselves, published them under their own names during their lifetime and got paid for it. My conclusion is that part of the female lives were written by ghost-writers. In this respect, there is a remarkable parallel between the conversion genre and the genre of theatre memories. There is also a crucial difference: conversion histories by women were almost always published posthumously, whereas the autobiographies of actresses and singers were published during their lifetime. Consequently, theatre women could profit financially by

their life stories. These were often published at the time of a theatre jubilee, reason for a so-called benefit performance. I have the impression that the theatre memories by men as well as by women were meant as a form of publicity for these performances, the purpose of which was to generate extra income or pension for performers.

Apart from theatre women, up to the twentieth century women seldom, if ever, published their autobiographies during their life time, so they themselves did not financially profit by publishing their life stories. In my view, negative associations with hack writers play a crucial part in the autobiographical writing of women. During the whole of the nineteenth century, hack writers were held in contempt in literary respect; they were associated with greed for money, while the romantic idea was that the 'true' poet or writer didn't receive payment. It was assumed that people with a 'calling' for writing were not attached to the earnings. This reasoning was problematic for women writers. To them, earnings were very important, as this money enabled them to lead an unconventional woman's life. However, in order to receive recognition as a writer, they must avoid all association with hack writing. So they appealed to some inner need or calling. The same applies to women who justified their christian-social activities in the public domain by appealing to a divine calling.

For women of the nineteenth century, the motive of the 'calling' was an important instrument to justify a public life. This motive, however, led to problems in the field of autobiographical writing. In the first place, a 'calling' is at odds with the modern interpretation of the idea that one is responsible for one's own life and can, as such, present oneself as the 'author' of one's own life. More important is the tension between the one with a 'calling' and the hack writer, as experienced by contemporaries. A hack writer was associated with avarice; a hack writing autobiographer sold him/herself, as it were. In the case of women, this reasoning inevitably led to associations with prostitution. From that point of view, it was for women virtually impossible to present themselves, literally and figuratively, as the authors of their own lives. In fact, posthumous publication was the only way out: the female autobiographer remained in command of her own life story, but steered clear of associations with money, hack writing and prostitution. From the 1870s, however, a few self-conscious feminists succeeded in presenting themselves as authors of their own lives.

With this dissertation I have aimed at contextualizing and historicizing autobiography. I thereby complied with the appeal of the French literary theorist Philippe Lejeune. As early as 1975, he observed that research of the autobiography was caught in a circular argument: from a certain notion or definition of the autobiography a corpus of texts was found which once again represented the essence of the genre. Consequently, he proposed to make the historical variations in the conceptions on the autobiography the main issue of research. At first, his appeal for a historicizing approach was poorly received, but from the end of the 1980s more researchers have argued in favour of not isolating the autobiography from the world in which it took shape. With this research I have shown that a book historical perspective can offer more insight into the interaction between the context and the form and contents of autobiographical texts in a specific time and place.

From the different chapters it becomes clear that, in the Netherlands, the modern or introspective autobiographer could not, in fact, exist during the period 1850-1918. Writers who wrote for the public were advised by critics to observe 'certain manners'. This implied first and foremost that the autobiographer was supposed to control himself: too elaborate details about the own person were not appreciated. 'One does not show oneself to the public in dressing gown or housecoat, even though one may be seen or receive one's friends clothed that way', according to a critic

in 1867. In other words, a public life presupposed a public identity, a role one played in the public or social life. In my view, this mentality explains why many of the nineteenth-century autobiographies lack introspection. At the same time, this is the core of the problems concerning the autobiographical writing of women. They had no public identity, because they were not supposed to lead a public life.

Translation: Renée Delhez-van de Wateren.

Bronnen

Bibliografieën

Alphabetische naamlijst van boeken, landkaarten en verdere in den boekhandel voorkomende artikelen die in het jaar 1850 in het Koninkrijk der Nederlanden uitgegeven of herdrukt zijn, benevens opgaves van den uitgever, den prijs en eenige aantekeningen alsmede een wetenschappelijk register (Amsterdam: C.L. Brinkman 1851)

Alphabetische naamlijst van boeken, landkaarten en verdere in den boekhandel voorkomende artikelen die in het jaar 1870 in het Koninkrijk der Nederlanden uitgegeven of herdrukt zijn... (Amsterdam: C.L. Brinkman 1871)

Brinkman's Alphabetische lijst van Boeken, Landkaarten en verder in den boekhandel voorkomende artikelen, die in het jaar 1890 in het koninkrijk der Nederlanden uitgegeven of herdrukt zijn, benevens opgave van den uitgever, den prijs en eenige aantekeningen; voorts een lijst der overgegangene fondsartikelen, alsmede een wetenschappelijk register (Amsterdam: C.L. Brinkman 1891)

Brinkman's Alphabetische lijst van Boeken, Landkaarten en verder in den boekhandel voorkomende artikelen, die in het jaar 1910 in het Koninkrijk der Nederlanden uitgegeven of herdrukt zijn... (Leiden: A.W. Sijthoff 1911)

Wetenschappelijk register behorende bij Brinkman's Alphabetische Naamlijsten van Boeken, Plaat- en Kaartwerken, uitgegeven in 1850-1875. Met alphabetische opgave der onderwerpen. Bewerkt door R. van der Meulen (Amsterdam: C.L. Brinkman 1878)

Brinkman's Catalogus van Boeken, Plaat- en Kaartwerken, die gedurende de jaren 1850-1882 in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt; in alphabetische volgorde gerangschikt met vermelding van den naam des uitgevers of eigenaars, het jaar van uitgave, het getal deelen, de platen en kaarten, het formaat en den prijs. Door R. van der Meulen (Amsterdam: C.L. Brinkman 1884. Facsimile-uitgave 1966).

Baggerman, Arianne, Rudolf Dekker, Ellen Grabowsky en Gerard Schulte Nordholt, *Repertorium van in handschrift overgeleverde egodocumenten van Nederlanders uit de negentiende eeuw* (z.p, z.j.). Website: www.egodocument.net

R. Lindeman, Y. Scherf en R.M. Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam 1993). Website: www.egodocument.net

Hans de Valk en Gerard Schulte Nordholt, *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914* (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, z.j.). Website: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Egodocumenten

Bakker, Siem, *Literaire tijdschriften van 1885 tot heden* (Amsterdam 1985)

Mathijssen, Marita en E. Wiskerke, 'Bibliografie literaire tijdschriften, 1800-1879', *De Negentiende Eeuw* 1(1977) 13-25; 2:1 (1978) 2-8; 4:1 (1980) 2-13; 7:3 (1983) 260-276; 9:1 (1985) 25-47

Visser, W. en W. van Poortvliet, *Negentiende-eeuwse literair-culturele tijdschriften en de collectie van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam* (Amsterdam 1995)

Willems-Bierlaagh, Claar, *Nederlandse vrouwentijdschriften 1800-1945. Bibliografische lijst* (Amsterdam 1992)

Biografische woordenboeken

'Biografisch archief' van het Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden. Website: <http://www.parlement.com>

G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse (red.), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs* (Weesp 1985). Website: <http://www.dbnl.org>

J. Charité e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek van Nederland* (Den Haag 1979-2001). Website: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN

J.G. Frederiks en F.Jos. van den Branden, *Biografisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1888-1891). Website: <http://www.dbnl.org>

Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* (Haarlem 1984)

- E. M. Kloek e.a. (red.), *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. Website: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN>
- K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (Den Haag 1952). Website: <http://www.dbnl.org>
- 'Levensberichten' in de *Jaarboeken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*. Website: <http://www.maatschappijder nederlandse letterkunde.nl/levensberichten>
- P.J. Meertens e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1986-2003). Website: <http://www.iisg.nl>

Kranten en tijdschriften

- Nieuwsblad voor den boekhandel* (1850, 1870, 1890, 1910)
- Nieuws van den dag* (1870, 1910)
- Vaderlandsche Letteroefeningen* (1850-1876)
- De Gids* (1850-1918)
- De Tijdspiegel* (1850-1918)
- Stemmen voor Waarheid en Vrede* (1864-1918)
- De Huisvrouw* (1872-1909)
- De Nieuwe Gids* (1885-1918)

Archivalia

- Bibliotheek Koninklijke Vereniging van het Boekenvak*
- Collectie Prospectussen en Personalialia (zie Bijlage IV)
- Het Utrechts Archief*
- Inventaris van de verzameling losse aanwinsten. Fragmentarchieven 1729-2002: Familie van Vollenhoven, 1793-1911
- Het Humanistisch Archief*
- J. Loman, *Inventaris op het archief van P. Spigt* (Utrecht 2000, 2002)
- Groninger Archieven*
- Inventaris Archief van de Stichting De Helper Haven (voorheen Vereniging Doorgangshuis)
- Stadsarchief Dordrecht*
- Archief J. P. Revers
- Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Collectie handschriften*
- Brief H. G. baron Nahuys van Burgst aan F. A. van Hall, juni 1852
- Koninklijke Bibliotheek, Collectie handschriften*
- Brief J. M. Pfeil aan H. G. baron Nahuys van Burgst, z.d.
- Brief J. B. Christemeijer aan G. J. Beeldsnijder van Voshol, 11 oktober 1852
- Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie handschriften*
- Brieven H. A. M. Roelants aan F. Haverschmidt, 1871-1877
- Brieven Eduard Swarth aan de Erven F. Bohn, 1874-1886
- Brief Allard Pierson aan A. C. Kruseman, 18 februari 1861.
- Brief Elise van Calcar aan A. C. Kruseman, 10 augustus 1874
- Brief van de Erven Bohn aan Elise van Calcar, 1 oktober 1878
- Letterkundig Museum*
- Brief L. J. Veen aan Eveleigh Nash, 21 april 1913.
- Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)*
- Biografische knipselmappen van Annie Salomons, Theodora Mann-Bouwmeester, Anna Holdert-Zuikerberg
- Theater Instituut Nederland*
- Archief Cato Engelen-Sewing, 1885-1958
- Archief Comité voor de afscheidsvoorstelling van Theo Mann-Bouwmeester, 1926
- Personaliamappen van Mina Albregt-Engelman, Theo Bouwmeester, Cato Engelen-Sewing, Joseph Orelia, Willem van Zuylen, Rosier Faassen, George C. Verenet, Johan Wouter Broedelet, Willem Petrus de Leur, Mina Krüseman, Carel van Hanswijk
- Brief Kees Lageman aan Gebr. A. van Lier, Amsterdam 23 februari 1899.
- Brief Theo Frenkel aan Jan van Zutphen, 1925.
- Briefwisseling Theo Frenkel en O. G. A. Netscher, 1929-1930

Literatuur

- Aerts, Remieg, 'De Gids en zijn publiek. Een compositieportret', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* (1994) 107-129
- Aerts, Remieg, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997)
- Aerts, Remieg, 'Persoonlijkheid in de politiek. Een nabeschuiving' in: Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde (red.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 173-188
- Albach, Ben, '1781: de eerste Nederlandse acteursbiografie wordt gepubliceerd: *Leven van Jan Punt*. Twee beroemde acteurs en hun opvattingen over acteren' in: R.L. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 1996) 340-347
- Alblas, J.B.H., *Johannes Boekholt (1656-1693). The first Dutch publisher of John Bunyan and other English authors* (Amsterdam 1987)
- Allart, Barbara, 'De wetenschap heeft 't uitgemaakt'. *Wetenschapsbeelden in Nederlandse publiekstijdschriften 1840-1900* (Utrecht 2003)
- Altena, Bert m.m.v. Rudolf de Jong, 'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'. *De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis 1846-1932* (Amsterdam 1997)
- Anbeek, Ton en Joost Kloek, 'Van idealisme naar naturalisme. Een onderzoek naar de romankritiek tussen 1879 en 1887', *De Negentiende Eeuw* 5:1 (1981) 3-30
- Anbeek, Ton en J.J. Kloek, *Literatuur in verandering. Voorbeelden van de vernieuwing in het proza tussen 1879 en 1887* ('s-Gravenhage 1981)
- Anbeek, Ton, *De naturalistische roman in Nederland* (Amsterdam 1982)
- Anbeek, Ton, *De roman: verleden en toekomst* (Enschede 1997)
- Anderson, Benedict, *Reflections on the origin and spread of nationalism* (Ithaca 1991 [oorspr. 1983])
- Anderson, Linda, *Autobiography* (New York 2005 [oorspr. 2001])
- Andrews, William L., 'Introduction' in: *Wonderful adventures of Mrs. Seacole in many lands* (New York/Oxford 1988) xii-xxxiv
- Baar, Mirjam de, 'Ik moet spreken': *het spiritueel leiderschap van Antoinette de Bourignon (1616-1680)* (Zutphen 2004)
- Baar, Mirjam en Fia Dieteren, 'Koninginnen van de geest. Vrouwen als spirituele leiders bij uitstek', *Spiegel Historiaal* 40:7/8 (2005) 311-316
- Baggerman, Arianne, 'Lezen tot de laatste snik: Otto van Eck en zijn dagelijkse literatuur (1780-1798)', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994) 57-88
- Baggerman, Arianne, 'The cultural universe of a Dutch child: Otto van Eck and his literature', *Eighteenth Century Studies* 31:1 (1997) 129-134
- Baggerman, Arianne, 'Het boek dat andere boeken overbodig zou maken. De mislukte lancering van een achttiende-eeuwse Nederlandse encyclopedie', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 6 (1999) 137-156
- Baggerman, Arianne, *Een lot uit de loterij. Het wel en wee van een uitgeversfamilie in de achttiende eeuw* (Den Haag 2001 [oorspr. 2000])
- Baggerman, Arianne, *Projectvoorstel Controlling time and shaping the self: education, introspection and practices of writing in the Netherlands, 1750-1914* (Rotterdam 2001)
- Baggerman, Arianne, 'Stank voor dank: broodschrijvers in dienst van de Dordtse uitgeversfirma A. Blussé en zoon', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 24:2 (2001) 57-67
- Baggerman, Arianne, 'Autobiography and family memory in the nineteenth century' in: Rudolf Dekker (red.), *Egodocuments and history. Autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2002) 161-173
- Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker (red.), *Themanummer Egodocumenten van Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (Amsterdam 2004)
- Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, 'De gevaarlijkste aller bronnen'. *Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven*, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1:4 (2004) 3-22

- Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wonderse wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005)
- Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, 'In de schoot van het gezin', *Kunstschrift* 49:2 (2005) 40-43
- Baggerman, Arianne, 'Alles kan gebeuren': het verborgen tweede leven van Jacob Eduard de Witte' in: Cis van Heertum, Ton Jongenelen, Frank van Lamoen (red.), *De andere achttiende eeuw: opstellen voor André Hanou* (Nijmegen 2006) 167-199
- Baggerman, Arianne, 'Het einde van de autobiografie' in: Hans Renders (red.), *Het leven van een doodsbericht. Necrologie & biografie* (Amsterdam 2005) 89-102
- Baggerman, Arianne, 'Tijd en identiteit. De opkomst van de autobiografie in de lange negentiende eeuw' in: Ernst Bohlmeijer, Lausanne Mies en Gerben Westerhof (red.), *De betekenis van levensverhalen. Theoretische beschouwingen en toepassingen in onderzoek en praktijk* (Houten 2007) 159-169
- Bank, Jan en Maarten van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000)
- Barthes, Roland, 'The death of the author' in: David Finkelstein en Alistair McCleery (red.), *The book history reader* (Londen/New York 2002) 221-224. Oorspronkelijk verschenen in 1967
- Beekman, Klaus en Ralf Gruttemeier, 'De geboorte van de schrijver. Max Havelaar en het kopijrecht' in: Klaus Beekman en Ralf Gruttemeier, *De wet van de letter. Literatuur en rechtspraak* (Amsterdam 2005) 28-42
- Bel, Jacqueline, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900* (Amsterdam 1993)
- Bel, Jacqueline, 'Scheldkanon met een boodschap. Over Van Deyssel, canonisatie, literatuurgeschiedenis en de crisis in de kritiek' in: T. van Deel, Marita Mathijssen en Gerard de Vriend (red.), *Kijk op kritiek. Essays voor Kees Fens* (Amsterdam 2004) 108-118
- Belzen, J.A. van, *Religie, melancholie en zelf: een historische en psychologische studie over een psychiatrisch ego-document uit de negentiende eeuw* (Kampen 2004)
- Bennett, Andrew, *The author* (New York 2005)
- Berlanstein, Lenard R., 'Historicizing and gendering celebrity culture: famous women in nineteenth-century France', *Journal of Women's History* 16:4 (2004) 65-91
- Berg, Willem van den, 'Realisme in de Europese letterkunde' in: G. J. van Bork en N. Laan (red.), *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur* (Groningen 1986) 78-84
- Berg, Willem van den, 'Gij, die nu begerig zijt om uw geest op te schranderen' in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Ton van Kalmthout (red.), *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993) 9-26
- Berg, Willem van den Berg, 'Laveren tussen Huet en Heidegger. De discussie over het zedelijk nut en nadeel van een literaire parvenu' in: Klaus Beekman, Marita Mathijssen en George Vis (red.), *Willem van den Berg. Een bedachtzame beeldenstorm. Beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw* (Amsterdam 1999) 293-311
- Bervoets, Liesbeth, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid: de verzoening van wetenschap, ethiek en seks in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling* (Wageningen 1993)
- Binion, Rudolph, 'From Mayerling to Sarajevo', *The Journal of Modern History* 47:2 (1975) 280-316
- Blaak, Jeroen, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004)
- Blaak, Jeroen en Arianne Baggerman, 'Reizigers in de tijd. 19de-eeuwse autobiografen en hun strijd tegen het vergeten', *Spiegel Historiaal* 40:2/3 (2005) 156-162
- Blaak, Jeroen, 'Long term developments in autobiographical writing in the Netherlands 1750-1914' in: Arianne Baggerman en Rudolf Dekker (red.), *Controlling time and shaping the self. The rise of autobiographical writing since 1750*. Te verschijnen bij Brill Academic te Leiden
- Blaas, Piet, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Den Haag 1988)
- Blaas, Piet, 'Het romantische verhaal. Over de vormgeving van het vaderland' in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leonard H. M. Wessels (red.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000, deel I* (Hilversum 2002) 143-157
- Blaas, Piet, 'De verjongende barbaren. Enkele historische ficties van de romantiek' in: Jo Tollebeek, Frank Ankersmit en Wessel Krul (red.), *Romantiek & historische cultuur* (Groningen 1996) 47-64
- Blom, Gosse, *Repertorium fan egeodokuminten oangeande Fryslân* (Leeuwarden 1992)
- Bödeker, Hans Erich, 'Democratisering van het lezen? Leesgedrag in Duitsland in de negentiende en twintig-

- ste eeuw' in: Theo Bijvoet, Paul Koopman, Lisa Kuitert en Garrelt Verhoeven (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 264-290
- Boelaars, Bert, 'Piet Spigt: Wat mensen bezighoudt, wat hen drijft, heeft me altijd sterk geboeid', *De Humanist* 36 (1981) 34-35
- Boonstra, Onno, *De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920* (Wageningen 1993)
- Booth, Alison, *How to make it as a woman. Collective biographical history from Victoria to the present* (Chicago/Londen 2004)
- Bork, G.J. van en N. Laan (red.), *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur* (Groningen 1986)
- Bosch, Mineke en Annemarie Kloosterman, 'In aardappelkistjes en wijndozen. De verzameling ongepubliceerde egodocumenten van vrouwen in het IAV', *Lover* 10:4 (1983) 259-266
- Bosch, Mineke en Annemarie Kloosterman (red.), *Egodocumenten van vrouwen. Overzicht van nieuwe aanwinsten van het IAV* (Amsterdam 1984)
- Bosch, Mineke, 'Honderd jaar Hilda van Suylenburg. Een tendentieuze geschiedenis', *Armada* 3:9 (1997) 99-111
- Bosch, Mineke, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (Amsterdam 1994)
- Bosch, Mineke, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam 2005)
- Bosch Kemper, J. de, *Geschiedenis van Nederland na 1830, deel IV* (Amsterdam 1875)
- Bossenbroek, Martin, *Holland op z'n breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996)
- Bostoën, Karel, 'De autobiografie van Jacob Cats' in: Mineke Schipper en Peter Schmitz (red.), *Ik is anders. Autobiografie in verschillende culturen* (Baarn 1991) 89-102
- Bourdieu, Pierre, *The field of cultural production. Essays on art and literature. Edited by Randal Johnson* (Cambridge 1993)
- Boven, Erica van, *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930* (Amsterdam 1992)
- Boven, Erica van, 'Een leven vol paradoxen. Anna de Savornin Lohman (1868-1930), één van de eerste vrouwelijke critici in Nederland', *Surplus* 6:2 (1992) 40-41
- Boven, Erica van, 'Het pseudoniem als strategie. Pseudoniemen van vrouwelijke auteurs 1850-1900', *Nederlandse Letterkunde* 3 (1998) 309-326
- Boven, Erica van, 'Schrijven als beroep. Willy Corsari (1897-1998): een broodschrijfster met literaire passie', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 23 (2004) 186-214
- Braber, Helleke van den, *Geven om te krijgen. Literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940* (Nijmegen 2002)
- Braber, Helleke van den, 'Hè, dat gestumper en gemier om een beetje geld! Vrouwelijke schrijvers en hun weldoeners (1910-1940)', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 23 (2004) 157-180
- Brandenburg, Angenies, *Annie Romein-Verschoor 1895-1978. Deel II, Noten en commentaar* (Amsterdam 1988)
- Brands, M.C., H.W. von der Dunk en H.H. Zwager, 'Woord vooraf', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83 (1970) 145-146.
- Brands, M.C., 'Een theoretische beschouwing over de autobiografie. Roy Pascal, *Die Autobiographie. Gehalt und Gestalt* (Stuttgart 1965), *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83 (1970) 310-312
- Braun, Marianne, *De prijs van de liefde: de eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992)
- Braun, Marianne, 'Vrouwenleven' in: Jan Bank en Maarten van Buuren, 1900. *Hooftij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 503-521
- Brom, Gerard, *Romantiek en katholicisme in Nederland, deel I* (Groningen/Den Haag 1926)
- Brouwer, Han, 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994) 7-24
- Brouwer, Han, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (Leiden 1995)
- Bruner, Jerome, 'Life as narrative', *Social Research* 54 (1987) 11-32
- Bruner, Jerome, 'Self-making and world-making' in: Jens Brockmeier en Donal Carbaugh (red.), *Narrative and identity. Studies in autobiography, self and culture* (Amsterdam/Philadelphia 2001) 25-37
- Buckley, Jerome Hamilton, *The turning key. Autobiography and the subjective impulse since 1800* (Cambridge/Londen 1984)
- Buitenwerf-van der Molen, Mirjam, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland 1857-1880* (Hilversum 2007)

- Burg, Margreet van den, *'Geen tweede boer': gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (Wageningen 2002)
- Burke, Seán, *Authorship: from Plato to the postmodern. A reader* (Edinburgh 1995)
- Butler, Marilyn, 'Culture's medium: the role of the review' in: Stuart Curren (red.), *The Cambridge companion to British romanticism* (Cambridge 1993)
- Catalogus der Nationale tentoonstelling van het boek in het Gemeentemuseum te Amsterdam juni-augustus 1910* (Z.p. 1910)
- Cawelti, John G. en Eric Atherton, 'Who named Franklin's autobiography?', *American Notes Queries* 8:2 (1995) 17-19
- Chorus, Alphons, *Vormen van zelfkennis in de autobiografie* (Den Haag 1966)
- Claeyssens, Steven, 'Een fatsoenlijk colporteur verkoopt niet'. Salomon van Raalte brengt Derkinderens Gijbsbrecht van Aemstel aan de man', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 9 (2002) 133-148
- Conway, Jill Ker, *When memory speaks. Reflections on autobiography* (New York 1998)
- Corbett, Mary Jean, *Representing femininity: middle-class subjectivity and Victorian and Edwardian women's autobiography* (New York 1992)
- Coupe, W.A., 'The German cartoon and the revolution of 1848', *Comparative Studies in Society and History* 9:2 (1967) 137-167
- Couser, G. Thomas, 'Authenticity' in: Margaret Jolly (red.), *Encyclopedia of life writing. Autobiographical and biographical forms* (Chicago 2002)
- Couser, G. Thomas, 'Authority' in: Margaret Jolly (red.), *Encyclopedia of life writing. Autobiographical and biographical forms* (Chicago 2002)
- Couturier, Maurice, *Textual communication. A print-based theory of the novel* (Londen 1991)
- Dane, Jacques, *De vrucht van bijbelsche opvoeding. Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen circa 1880-1940* (Hilversum 1996)
- Dane, Jacques, 'De machtigste uitgeefster'. Bedrijfsvoering bij Uitgeverij Callenbach, 1880-1936', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 9 (2002) 159-173
- Darnton, Robert, 'Wat is de geschiedenis van het boek?' in: Robert Darnton, *De kus van Lamourette. Bespiegelingen over mentaliteitsgeschiedenis* (Amsterdam 1990) 103-125. Oorspronkelijk verschenen in 1982.
- Darnton, Robert, 'History of reading' in: Peter Burke (red.), *New perspectives on historical writing* (Cambridge 2001) 157-186
- Deel, T. van, Marita Mathijssen en Gerard de Vriend (red.), *Kijk op kritiek. Essays voor Kees Fens* (Amsterdam 2004)
- Dekker, C., *Gereformeerd en evangelisch. Ontstaan en geschiedenis van de Buddinggemeente te Goes en haar plaats in het Nederlands protestantisme in de periode 1839-1881* (Kampen 1992)
- Dekker, Rudolf, R. Lindeman en Y. Scherf, 'Verstopte bronnen: egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de 16^e en 17^e eeuw', *Nederlands Archiefblad* 86 (1982) 2-3
- Dekker, Rudolf, 'Wie schreef de Gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beampte? Enkele opmerkingen naar aanleiding van een recente heruitgave', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 98:2 (1983) 220-225
- Dekker, Rudolf, 'Bedrieglijk leven. De conjunctuur van de historische vervalsing', *De Gids* 146:6 (1983) 461-466
- Dekker, Rudolf, 'Egodocumenten: een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 101 (1988) 161-189
- Dekker, Rudolf, 'Dat mijn lieven kinderen weten zouden...'. Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw', *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 3 (1993) 5-22. Website: www.egodocument.net.
- Dekker, Rudolf, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam 1995)
- Dekker, Rudolf, 'Introduction' in: Rudolf Dekker (red.), *Egodocuments and history. Autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2002) 7-20
- Dekker, Rudolf, 'Jacques Presser's heritage: egodocuments in the study of history', *Memoria y Civilización* 5 (2002) 13-27
- Dekker, Rudolf, 'De erfenis van Jacques Presser. Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap' in: Christien Brinkgreve, Kathy Davis, Bart van Heerikhuizen, Bernard Kruijthof (red.), *Levensverhalen* (Amsterdam 2002) 19-37
- Dekker, Rudolf, 'Leef-schrijven. Een nieuwe biografische encyclopedie', *Biografie Bulletin* 13:1 (2003) 98-103

- Dekker, Rudolf, 'Tijd meten en dagboek schrijven in de zeventiende eeuw. De relatie tussen innovatie in techniek en cultuur bij Constantijn junior en Christiaan Huygens', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1:4 (2004) 23-39
- Delft, Marieke van en Clemens de Wolf (red.), *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland* (Zwolle/Den Haag 2003)
- Demoor, Marysa (red.), *Marketing the author: authorial personae, narrative selves and self-fashioning, 1880-1930* (New York 2004)
- Deprez, Ada, Walter Gobbers en Karel Wauters (red.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw, deel 3* (Gent 2003)
- Diekerof, Els, Mirjam Elias, Marjan Sax, *Voor zover plaats aan de perstafel. Vrouwen in de dagbladjournalistiek, vroeger en nu* (Amsterdam 1986)
- Dieteren, Fia, 'Strijd om Hilda. Discussies over vrouwenarbeid naar aanleiding van de tendensroman Hilda van Suylenburg (1897)' in: Boudien de Vries e.a. (red.), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden* (Amsterdam 1992) 391-404
- Dijk, Nel van, *De politiek van de literatuurkritiek. De reputatie-opbouw van Menno ter Braak in de Nederlandse letteren* (Delft 1994)
- Dijk, Nel van, 'Kritische ontwikkelingen. Onderzoek naar de literaire dag-, nieuws- en weekbladkritiek in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 9 (2002) 183-192
- Dijk, Nel, 'Het gezag van de criticus. Dagbladkritiek aan het begin van de twintigste eeuw', *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid* 15:57 (2003) 62-69
- Dijk, Nel van en Suanne Janssen, 'De reuzen voorbij. De metamorfose van de literaire kritiek in de pers sedert 1965' in: Jo Bardeel, Chris Vos, Frank van Vree, Huub Wijfes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2005 [oorspr. 2002]) 209-235
- Dijk, Nel van, 'Tussen professionalisering en verzuiling. Kunstkritiek in de Nederlandse dagbladpers tijdens het interbellum' in: Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees (red.), *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000* (Nijmegen 2006) 123-142
- Dijk, Suzan van, 'Drie Nederlandse vrouwen die het voorbeeld volgden', *Website Virtuele Vrouwennetwerken*, <http://www.womenwriters.nl>
- Dimmendaal, Geertje, *Heropvoeding en behandeling. Meisjes in Huize de Ranitz, Groningen 1941-1967* (Assen 1998)
- Dongelmans, Berry, 'Over intekenaren, kopers en lezers. Een zoektocht naar het Leesgezelschap te Nieuwenhuis', *De Negentiende Eeuw* 14:2/3 (1990) 189-203
- Dongelmans, Berry, 'Over boekenslijters, boekverkopers en uitgevers in de negentiende eeuw. Enkele ontwikkelingen' in: J. J. Kloek en W. W. Mijnhart (red.), *De productie, distributie en consumptie van cultuur* (Amsterdam 1991) 101-115
- Dongelmans, Berry, *Johannes Immerzeel junior (1776-1841). Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amstelveen 1992)
- Dongelmans, Berry, 'De betekenis van oplage', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994) 181-201
- Dongelmans, Berry, 'De wereld van het boek in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 20 (1996) 1-3
- Dongelmans, Berry, 'De vreugden van de boekgeschiedenis', *De Negentiende Eeuw* 20 (1996) 5-18
- Dongelmans, Berry, 'Frederik Muller en Koenraad Fuhri' in: Marja Keyser, J. F. Heijbroek en Ingeborg Verheul (red.), *Frederik Muller (1817-1881). Leven en werken* (Zutphen 1996) 155-162
- Dongelmans, Berry en Boudien de Vries, 'Het zoeklicht op de lezere. Bronnen voor het onderzoek naar negentiende-eeuwse leescultuur', *De Negentiende Eeuw* 25 (2001) 64-100
- Dongelmans, Berry, 'Voor elk wat wils. Leescultuur in de 19de eeuw', *Spiegel Historiaal* 36 (2001) 308-315
- Dongelmans, Berry, 'Gepatenteerde roverij versus goed fatsoen. De Berner Conventie als spiegel van en spijlzaam in de Nederlandse boekenwereld 1888-1912', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 11 (2004) 163-180
- Dongelmans, Berry, 'The prestige of complete works. Some editions of Joost van den Vondel (1587-1679) discussed' in: Marieke van Delft, Frank de Glas en Jeroen Salman (red.), *New perspectives in book history. Contributions from the Low Countries* (Zutphen 2006) 65-82
- Dooren, Wim van, 'Inleiding' in: Cornelis Opzoomer, *Het wezen der kennis* (Baarn 1990) 11-36
- Doorman, Maarten, *De vrede graast zonder genade. Over literaire kritiek* (Amsterdam 2001)
- Dorleijn, Gillis J. en Wiljan van den Akker, 'Literaturopvattingen als denkstijl. Over de verbreiding van normen in het literaire veld rond 1900' in: Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees (red.), *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000* (Nijmegen 2006) 91-122
- Dorsman, Leen, G. W. Kernkamp. *Historicus en democraat 1864-1943* (Groningen 1995)

- Dorsman, Leen en Ed Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis. (Nederlands) Historisch Genootschap 1845-1995* (Den Haag 1995)
- Dorsman, Leen, Ed Jonker en Kees Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000)
- Dorsman, Leen, 'De nieuwe eruditie. Het ontstaan van een historisch bedrijf' in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leonard H. M. Wessels (red.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000, deel I* (Hilversum 2002) 159-176
- Douglas, Kate, "Blurbing" biographical: authorship and autobiography', *Biography* 24:4 (2001) 806-826.
- Draaisma, Douwe, 'Een lichtstraal over de graven. Elise van Calcar en het spiritisme', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 14 (1994) 126-150
- Drenth, Annemieke van en Francisca de Haan, *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999)
- Dresden, S., *Over de biografie* (Amsterdam 2001 [oorspr. 1987])
- Dudink, Stefan, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997)
- Dudley, David L., 'African American life writing' in: Margaret Jolly (red.), *Encyclopedia of life writing. Autobiographical and biographical forms* (Chicago 2002)
- Duijker, H.C.J., 'Communicatie en distantie. Enkele korte notities', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83 (1970) 162-169
- Dunk, H.W. von der, 'Over de betekenis van ego-documenten. Een paar aantekeningen als in- en uitleiding', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83 (1970) 147-161
- Dunk, H.W. von der, *In het huis van de herinnering. Een cultuurhistorische verkenning* (Amsterdam 2007)
- Duyvendak, Lizet, 'Door lezen wijder horizont'. *Het Haags damesleesmuseum* (Nijmegen 2003)
- Dyserinck, Johs., *P.N. Muller* (Amsterdam 1909)
- Dyserinck, Johs., *Anna-Louisa-Geertruida Bosboom-Toussaint. Levens- en karakterschets* (Den Haag 1911)
- Eakin, Paul John, *Fictions of autobiography: studies in the art of self-invention* (Princeton 1985)
- Eakin, Paul John, 'Foreword' in: Philippe Lejeune, *On autobiography* (Minneapolis 1989) vii-xxviii
- Eakin, Paul John, *How our lives become stories. Making selves* (Ithaca/Londen 1999)
- Eijck, J.A.M. van, 'G.D.J. Schotel (1807-1892), predikant en schrijver' in: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën I. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders* (Meppel/Amsterdam 1992) 150-153
- Ekker, Antonie Hendrik, *Anoniem communiceren: van drukpers tot weblog. Een onderzoek naar de grondrechtelijke bescherming van anonieme openbare communicatie* (Amsterdam 2006). Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Etty, Elsbeth, 'Echt gebeurd als enig excuus', *NRC Handelsblad*, 29 december 2000
- Etty, Elsbeth, 'Eruditie en onafhankelijkheid zijn het kapitaal van de recensent. Literaire kritiek als journalistiek genre', *Deux ex Machina* 27 (2003)
- Etty, Elsbeth, *Galopperend op jacht naar een idee: literaire kritiek als journalistiek genre* (Amsterdam 2005)
- Etty, Elsbeth, "Ik kan goed luisteren, dat vinden mannen heerlijk'. Annie Salomons en haar literaire circuit', *Armada* 11:41 (2005) 20-29
- Exalto, John, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen 2005)
- Exalto, John, 'De onbuigzame Schot. Heldendom, identiteitspolitiek en historische vertelcultuur in orthodox-protestants Nederland', *De Negentiende Eeuw* 29:2 (2005) 97-114
- Exalto, John, *Wandelende bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830-1960* (Zoetermeer 2006)
- Fauconnier, Guido en Anne van der Meiden, *Reclame. Een andere kijk op een merkwaardig maatschappelijk fenomeen* (Bussum 1993)
- Fens, Kees, 'De kritiek in het dagblad', *de Volkskrant*, 15 november 1977
- Fens, Kees, 'Een hand van de dichter – wie heeft de criticus nodig? De ontwikkeling van de literaire kritiek in de Nederlandse dagbladen', *De Gids* (1996) 1036-1045
- Finkelstein, David en Alistair McCleery (red.), *The book history reader* (Londen/New York 2002)
- Folkenflik, Robert, 'Introduction: the institution of autobiography' in: Robert Folkenflik (red.), *The culture of autobiography: constructions of self-representation* (Stanford 1993)
- Fontijn, Jan, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam 1990)
- Fontijn, Jan, *De schrijversbiografie* (Utrecht 1992)
- Fontijn, Jan, *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901* (Amsterdam 1996)

- Foucault, Michel, 'What is an author?' in: Josué V. Harari (red.), *Textual strategies. Perspectives in post-structuralist criticism* (Londen 1979) 141-160. Oorspronkelijk verschenen in 1969.
- Freeman, Mark, 'From substance to story. Narrative, identity, and the reconstruction of the self' in: Jens Brockmeier en Donal Carbaugh (red.), *Narrative and identity. Studies in autobiography, self and culture* (Amsterdam/Philadelphia 2001) 283-298
- Friedman, Susan Stanford, 'Women's autobiographical selves: theory and practice' in: Shari Benstok (red.), *The private self: theory and practice of women's autobiographical writings* (Chapel Hill 1988) 34-62.
- Fritzsche, Peter, 'Specters of history: on nostalgia, exile and modernity', *American Historical Review* 106 (2001) 1587-1618
- Fritzsche, Peter, 'The case of modern memory', *The Journal of Modern History* 73 (2001) 87-117
- Fritzsche, Peter, *Stranded in the present: modern time and the melancholy of history* (Cambridge 2004)
- Frow, John, *Genre* (New York 2006)
- Gay, Peter, *The naked heart* (New York/Londen 1995)
- Geer, John van de, 'Voorwoord' in: *Kleine keur uit de psychologische geschriften van A. Chorus* (Deventer 1979)
- Geer, John van de, 'In memoriam Alphons Chorus (1909-1998)', *De Psycholoog* (1998) 120-121
- Gilmore, Leigh, *Autobiographics: a feminist theory of women's self-representation* (New York 1994)
- Glas, Frank de, *Nieuwe lezers voor het goede boek: de Wereldbibliotheek en Ontwikkeling / De Arbeiderspers voor 1940* (Amsterdam 1989)
- Goedkoop, Hans, 'Visie! Expliciteren! Nu! Literatuurkritiek in de vaart van de massamedia' in: Hans Goedkoop, *Een verhaal dat het leven moet veranderen* (Amsterdam 2004) 170-185
- Goinga, Hannie van, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam 1999)
- Gray, Robbie, 'Self-made men, self-narrated lives: male autobiographical writing and the Victorian middle class', *Journal of Victorian culture* 6:2 (2001) 286-312
- Grosskurth, Phyllis, 'Where was Rousseau?' in: George P. Landow, *Approaches to Victorian autobiography* (Ohio 1978) 26-38
- Grever, Maria, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis* (Hilversum 1994)
- Grever, Maria, 'Rivals in historical remembrance. Wollstonecraft and holy women as loci of feminist memory', *The European Journal of Women's Studies* 3 (1996) 101-113
- Grever, Maria en Bertheke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998)
- Grever, Maria, 'Gender en genre van de historische roman. Ter inleiding', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 112 (1999) 515-521
- Grever, Maria en Harry Jansen (red.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001)
- Grever, Maria en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meevoudig verleden* (Amsterdam 2007)
- Gribnau, David, 'Den tooneelspeler wordt door het spookbeeld der bedelarij bedreigd'. *Geschiedenis van de pensioenfondsen voor nooddruftege oude acteurs en actrices* (Den Haag 1997)
- Grice, Helena, 'Gender and life writing' in: Margaret Jolly (red.), *Encyclopedia of life writing. Autobiographical and biographical forms* (Chicago 2002)
- Groenendijk, Leendert F., 'De spirituele (auto)biografie als bron voor onze kennis van de religieuze opvoeding en ontwikkeling van Nederlandse piëtenisten' in: L. F. Groenendijk en J. C. Sturm (red.), *Leren geloven in de Lage Landen. Facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding* (Amsterdam 1993) 57-90
- Groot, Frans, 'Vlaggen in top en stenen door de ruiten. De natie in de steigers, 1850-1940' in: J. C. H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 171-200
- Gunzenhauser, Bonnie J., 'Autobiography: general survey' in: Margaret Jolly (red.), *Encyclopedia of life writing. Autobiographical and biographical forms* (Chicago 2002)
- Gusdorf, Georges, 'Conditions and limits of autobiography' in: James Olney (red.), *Autobiography. Essays theoretical and critical* (Princeton 1980) 28-48. Oorspronkelijk verschenen in 1956.
- Haan, Ido de en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111:2 (1996) 167-200

- Haan, Francisca de en Romke van der Heide, 'Vrouwen-vereeningen, dames-comité's en feministen. De zorg van vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23:3 (1997) 278-310
- Hagers, Pieter, *Het doel der Vereeniging is vereniging. 175 jaar Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels 1815-1990* (Zwolle 1990)
- Hanot, Michel, 'De Brusselse tijdschriften (1815-1846) en de Nederlandse letterkunde' in: Ada Deprez en Walter Gobbers (red.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen* (Utrecht 1990) 84-119
- Haveman, Heather A., 'Antebellum literary culture and the evolution of American magazines', *Poetics* 32 (2004) 5-28
- Haverty Rugg, Linda, *Picturing ourselves. Photography and autobiography* (Chicago 1997)
- Hawthorne, Evelyn, 'Self-writing, literary traditions, and post-emancipation identity: the case of Mary Seacole', *Biography* 23:2 (2000) 309-331
- Hayes, Kevin J., 'Poe, the daguerreotype, and the autobiographical act', *Biography* 25:3 (2002) 477-492
- Haynes, Christine, 'Reassessing 'genius' in studies of authorship. The state of the discipline', *Book History* 8 (2005) 287-320
- Heumakers, Arnold, 'Met hoofd, hart en ingewanden. De ontwikkeling van Fens, Gomperts en de literaire kritiek', *NRC Handelsblad* 16 januari 2004
- Heusden, G. van, *Een eeuw adverteerkunde. De sociaal-economische en psychologische ontwikkeling van het adverteren in Nederlandse kranten* (Assen 1962)
- Hoekstra, Hanneke, 'De kracht van het gesproken woord. Politieke mobilisatie en natievorming bij Kuypers en Gladstone', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116:4 (2003) 494-511
- Hoekstra, Hanneke, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005)
- Hoftijzer, Paul, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850. Een stand van onderzoek' in: Theo Bijvoet, Paul Koopman, Lisa Kuitert en Garrelt Verhoeven (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 164-182
- Hoogeland, Karin, *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie 1840-1870* (Amsterdam 2004). Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Hoogeland, Karin, 'Advertenties en de commercialisering van het boekbedrijf in de negentiende eeuw', *De Boekenwereld* 22 (2005/2006) 346-357
- Hughes, H. Stuart, *Consciousness and society. The reorientation of European social thought 1890-1930. Revised edition* (New York 1977)
- Huisman, Marijke, 'Beter dan Thucydides en Wagenaar... Autobiografieën en de geschiedenis van de eigen tijd, 1850-1918', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118:4 (2005) 513-532
- Huisman, Marijke, 'Uitbating van het levensverhaal. De autobiografie in de mode, tweede helft 19de eeuw', *Spiegel Historiae* 40:3/4 (2005) 146-147
- Huisman, Marijke, 'Living history: the reception of autobiographies in three Dutch journals, 1850-1918', in: Ansgar Nünning, Marion Gymnich & Roy Sommer (red.), *Literature & Memory: Theoretical Paradigms – Genres – Functions* (Tübingen 2006) 155-165
- Huisman, Marijke, 'Het persoonlijke is commercieel. De autobiografieën van Betsy Perk en Mina Krüseman', *Historica* 29:3 (2006) 9-11
- Huisman, Marijke, 'The written portrait: biographical and autobiographical publishing in the nineteenth century', *Quaerendo* 37:3 (2007) 226-243
- Huisman, Marijke, 'Het leven en de letteren. Nut en nadeel van het autobiografische genre, 1850-1918', *De Negentiende Eeuw* 31:3 (2007) 144-168
- Huygens, G.W., *De Nederlandse auteur en zijn publiek. Een sociologisch-litteraire studie over de ontwikkeling van het letterkundig leven in Nederland sedert de 18e eeuw* (Amsterdam 1946)
- Janse, Maartje, 'Réveilvrouwen en de strijd voor afschaffing van de slavernij, 1840-1863', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 26:59 (2003) 9-19
- Janse, Maartje, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007)
- Jansen, Ena, 'Afrikaanse teksten over de Tweede Anglo-Boerenoorlog' in: Ena Jansen en Wilfred Jockheere (red.), *Boer en Brit. Ooggetuigen en schrijvers over de Anglo-Boerenoorlog in Zuid-Afrika* (Amsterdam 2001) 16-31
- Janssen, Susanne, *In het licht van de kritiek. Variaties en patronen in de aandacht van de literatuurkritiek voor auteurs en hun werken* (Hilversum 1994)

- Janssen Perio, E. M., 'George Misch en de autobiografie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83 (1970) 170-180
- Jansz, Ulla, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990)
- Jelinek, Estelle C., 'Introduction: Women's autobiography and the male tradition' in: Estelle C. Jelinek (red.), *Women's autobiography. Essays in criticism* (Bloomington/Londen 1980) 1-20
- Jensen, Lotte, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001)
- Jensen, Lotte, 'Naar een nieuw overzichtswerk van de eerste feministische golf? De casus Catharina van Rees (1831-1915)' in: Marga Altena e.a. (red.), *Spiegelbeeld. Reflecties bij 25 jaar vrouwengeschiedenis. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 25 (2005) 68-93
- Johannes, Gert-Jan, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland, 1770-1830* (Den Haag 1995)
- Johannes, Gert-Jan en Rudolf Dekker, 'Het egodocument: stiefkindje of oogappel', *Vooys* 17:3/4 (1999) 22-30
- Jolly, Margaret (red.), *Encyclopedia of life writing. Autobiographical and biographical forms* (Chicago 2002)
- Jonckheere, Wilfred, 'Nederland, Vlaanderen en de Boerenoorlog' in: Ena Jansen en Wilfried Jonckheere (red.), *Boer en Brit. Ooggetuigen en schrijvers over de Anglo-Boerenoorlog in Zuid-Afrika* (Amsterdam 2001) 32-46
- Jong, Mels de, A. M. *de Jong, schrijver. Biografie* (Amsterdam 2001)
- Jongeneel, Els (red.), *Over de autobiografie* (Utrecht 1989)
- Jongstra, Atte, 'Een andere smaak onder koks en gasten? Een boeken top-99 uit 1891' in: Peter J. A. Winkels e.a., *Ten tijde van de Tachtigers. Rondom de Nieuwe Gids 1880-1895* (Den Haag 1985) 133-135
- Kalmthout, Ton van, 'Naar een volwaardige broodwinning. Het moeizame professionaliseringsproces van Nederlandse en Vlaamse literatoren, 1875-1914', *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid* 47 (2001) 35-47
- Keijsper, Chantal, 'Alle vakken, alle vormen, alle prijzen'. Het fonds van de negentiende-eeuwse Amsterdamse uitgeverij de Gebr. Diederichs', *De Boekenwereld* 14 (1997/1998) 54-68
- Keijsper, Chantal, 'De Erven Bohn: het bedrijf' in: Peter Gijsberts en Anton van Kempen (red.), *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinzen. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn 1752-2002* (Houten 2002) 51-74
- Kemperink, Mary, 'Wat wil het naturalisme? Een invulling van het Nederlandse naturalistische concept op basis van poëtische teksten' in: F. A. H. Berndsen en J. J. A. Mooij (red.), *Dit is de vreugd die langer duurt: opstellen aangeboden aan prof. dr. W. Blok ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1984) 41-60
- Kemperink, Mary, 'Sensitivistische romans en verhalen rond de eeuwwisseling', *Literatuur* 5 (1988) 269-275
- Kemperink, Mary en W. Schönau, 'De Nederlandse literatuur en de psychologie. Een terreinverkenning', *Psychologie en Maatschappij* 16:3 (1992) 294-309
- Kemperink, Mary, *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse fin de siècle* (Amsterdam 2001)
- Keyser, Marja, 'Frederik Muller als eerste bibliothecaris van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels (1845-1877)' in: Marja Keyser, J. F. Heijbroek en Ingeborg Verheul (red.), *Frederik Muller (1817-1881). Leven en werken* (Zutphen 1996) 145-154
- Klep, Paul, Carla Hoetink en Thijs Emons (red.), *Persoonlijk verleden. Over geschiedenis, individu en identiteit* (Amsterdam 2005)
- Kloek, J. J., 'Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de 18^e eeuw', *Literatuur* 1 (1984) 136-142
- Kloek, J. J., *Over Werther geschreven... Nederlandse reacties op Goethes Werther 1775-1800. Proeve van historisch receptie-onderzoek* (Utrecht 1985)
- Kloek, J. J. en W. W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw* (Middelburg 1988)
- Kloek, J. J. en W. W. Mijnhardt (red.), *Productie, distributie en consumptie van cultuur. Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 1991)
- Kloek, J. J., '1 januari 1790: A. B. Saakes start de Lijst van nieuw uitgekomen boeken. De modernisering van het boekbedrijf' in: M. A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Amsterdam/Antwerpen 1998 [oorspr. 1993]) 388-395
- Kloek, J. J., *Een begrensd vaderland. De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en internationale markt* (Amsterdam 1997)
- Kloos, Willem en Albert Verwey, *De onbevoegdheid der Hollandsche kritiek* (Amsterdam 1980 [oorspr. 1886])

- Knippenberg, Hans en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1990)
- Koolhaas-Grosfeld, Eveline, 'Ontmaskering', *Kunstschrift* 49:2 (2005) 36-39
- Koorn, Florence, 'Een charismatische anti-heilige. Elisabeth Strouven (1600-1661)' in: Mirjam Cornelis e.a. (red.), *Vrome vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996)
- Korevaart, Korrie, *Ziften en zemelknoopen. Literaire kritiek in de Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladen 1814-1848* (Hilversum 2001)
- Koselleck, R., *Vergangene Zukunft. Zur Semantik Geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979)
- Krabbendam, Hans, *Vrijheid in het verschiët. Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940* (Hilversum 2006)
- Kruijff, José de, 'Het nut van de kennis der prijzen van oude boeken. De boekenprijs in de negentiende eeuw', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 8 (2001) 131-152
- Kruijff, José de, 'Kijk, er zijn veel te veel boeken. De selectiecriteria van de negentiende-eeuwse boekkritiek in tijdschriften' in: Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees (red.), *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000* (Nijmegen 2006) 69-89
- Krul, Wessel, 'De kleur van het verleden. Geschiedenis en couleur locale in de Franse romantiek' in: Jo Tollebeek, Frank Ankersmit en Wessel Krul (red.), *Romantiek & historische cultuur* (Groningen 1996) 147-167
- Kruseman, A. C., *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880* (Amsterdam 1886-1887)
- Krüsemann, Mina, *De moderne Judith: allerhandebundeltje* (Dordrecht 1873)
- Kuitert, Lisa, 'De second-hand handel. Een doorbraak op het gebied van goedkope literatuur', *De Negentiende Eeuw* 15 (1991) 185-202
- Kuitert, Lisa, *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1993)
- Kuitert, Lisa, 'In den beginne was de schrijver. Maar dan? De beroepsauteur in boekhistorisch onderzoek', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994) 89-106
- Kuitert, Lisa, 'Grote boeken voor de kleine man. Colportage in Nederland in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 20 (1996) 93-105
- Kuitert, Lisa, 'Famous, beloved and best-selling. On sales methods and literary history' in: Jacques Michon en Jean-Yves Mollier (red.), *Les mutations du livre et de l'édition dans le monde. Actes du Colloque International Sherbrooke 2000* (Québec/Parijs 2001) 183-190
- Kuitert, Lisa, 'Het debacle van een negentiende-eeuwse 'vrouwenreeks'. Bibliotheek van Nederlandsche schrijfsters', *Literatuur* 18 (2001) 150-158
- Kuitert, Lisa, 'Schrijver van beroep. De professionalisering van de literaire auteur in de negentiende eeuw', *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid* 13:47 (2001) 23-33
- Kuitert, Lisa, *De waarde van woorden. Over schrijverschap* (Amsterdam 2002)
- Kuitert, Lisa, 'The professional author in the Netherlands in book historical research. A case study', *Quaerendo* 33:3/4 (2003) 317-335
- Kuitert, Lisa, 'The 'Dutchness' of Dutch book history. Reflections concerning the 'Great War' and the Dutch book trade 1914-18', *Quaerendo* 34 (2004) 274-285
- Kuitert, Lisa, 'De foto maakt de schrijver. Over schrijversportretten in de negentiende eeuw' in: Jos Biemans, Lisa Kuitert en Piet Verkruijsse (red.), *Boek & letter. Boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van prof.dr. Frans A. Janssen als hoogleraar in de boek- en bibliotheekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 2004) 495-513
- Kuitert, Lisa, 'The author's image: nineteenth-century conventions and techniques in author portraits', *Quaerendo* 37 (2007) 212-225.
- Laan, Harry van der, *Het Groninger boekbedrijf. Drukkers, uitgevers en boekhandelaren in Groningen tot het eind van de negentiende eeuw* (Assen 2005)
- Leemans, Inger, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Nijmegen 2002)
- Leemans, Inger en Viktoria Franke, 'De Boekzaal der geleerde wereld: spin of vlieg in eigen netwerk' in: Hans Bots en Sophie Levie (red.), *Periodieken en hun kringen. Een verkenning van tijdschriften en netwerken in de laatste drie eeuwen* (Nijmegen 2006) 107-124
- Leerssen, Joep, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890* (Nijmegen 2006)

- Leeuwe, H. H. J. de, 'Petrus Spigt (1919-1990)' in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1990-1991) 140-143
- Lejeune, Philippe, 'The autobiographical pact' in: Philippe Lejeune, *On autobiography* (Minneapolis 1989) 3-30. Oorspronkelijk verschenen in 1975.
- Lejeune, Philippe, 'The autobiographical pact (bis)' in: Philippe Lejeune, *On autobiography* (Minneapolis 1989) 119-137. Oorspronkelijk verschenen in 1986.
- Lejeune, Philippe, 'Autobiography and literary history' in: Philippe Lejeune, *On autobiography* (Minneapolis 1989) 141-162. Oorspronkelijk verschenen in 1975.
- Lejeune, Philippe, 'Autobiography and social history in the nineteenth century' in: Philippe Lejeune, *On autobiography* (Minneapolis 1989) 163-184. Oorspronkelijk verschenen in 1982.
- Lek, G. J. van der, *Bibliografie* (Amsterdam 1972)
- Lemay, J. A. Leo en P. M. Zall (red.), *Benjamin Franklin's autobiography. An authoritative text, backgrounds, criticism* (New York/Londen 1986)
- Lente, Dick van, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhouding tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw' in: Theo Bijvoet, Paul Koopman, Lisa Kuitert en Garrelt Verhoeven (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 246-264
- Lente, Dick van en Onno de Wit, *Geschiedenis van de grafische techniek in de 19de eeuw* (Amstelveen 1993)
- Lente, Dick van en Onno de Wit, 'Papier, druk en communicatie' in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel II: Gezondheid en openbare hygiëne, Waterstaat en infrastructuur, Papier, druk en communicatie* (Zutphen 1993) 177-283
- Lieburg, Fred van, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991)
- Lieburg, Fred van (red.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerd in de negentiende eeuw* (Kampen 1994)
- Lieburg, Fred van, 'Vroomheid kent geen sekse. Piëtistes in de achttiende eeuw' in: Mirjam Cornelis e.a. (red.), *Vrome vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996)
- Lieburg, Fred van, 'De verbale traditie van een piëtistische geloofservaring. De rechtvaardiging in de vier-schaar der consciëntie', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1:4 (2004) 66-85
- Lischke, Ute, *Lily Braun, 1865-1916. German writer, feminist, socialist* (Rochester 2000)
- Loo, Vilan van de, *Toekomst door traditie. 125 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt* (Zutphen 1996)
- Loosjes, Vincent, *Geschiedenis van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, 1815-1915* (Amsterdam 1915)
- Lowenthal, David, *The past is a foreign country* (Cambridge 1985)
- Luger, Bernt en Harry M. Prick, *De beweging van 80. Prentenboek 22* (Amsterdam 1982)
- Luger, Bernt en G. Lodders, 'Naturalisme' in: G. J. van Bork en N. Laan, *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur* (Groningen 1986) 118-139
- Luger, Bernt, 'Wie las wat in de negentiende eeuw?' in: Willem van den Berg en Marita Mathijssen (red.), *Bernt Luger. Wie las wat in de negentiende eeuw?* (Utrecht 1997) 33-58
- Luger, Bernt, 'Voor 5 centen in de week'. Haarlemse winkelbibliotheken in de negentiende eeuw' in: Willem van den Berg en Marita Mathijssen (red.), *Bernt Luger. Wie las wat in de negentiende eeuw?* (Utrecht 1997) 65-76
- Luger, Bernt, '1844: Johan de Vries publiceert onder het pseudoniem L. van Eikenhorst 'De verborgenheden van Amsterdam'. Sue-realisme in Nederland' in: Willem van den Berg en Marita Mathijssen (red.), *Bernt Luger. Wie las wat in de negentiende eeuw?* (Utrecht 1997) 121-128
- Luykx, Paul, 'De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20^e eeuw' in: P. Luykx & N. Bootsma (red.), *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20^e eeuw* (Utrecht 1987) 9-64.
- Luykx, Paul, 'Daar is nog poëzie, nog kleur, nog warmte. Katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland, 1880-1960' (Hilversum 2007)
- Maas, Nop, 'Nevel en wind. Enkele reacties op de Nieuwe Gids oktober 1885-mei 1886', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1983-1984* (Leiden 1985) 13-25
- Maas, Nop m.m.v. Frank Egering, *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1986)
- Maas, Nop, 'Dat boek is meer dan een boek – het is een mensch'. Reacties op Max Havelaar in 1860', *Over Multatuli* 29 (1992) 13-60
- Maas, Nop, 'Satirische tijdschriften in Nederland', *De Parelduiker* 3:2 (1998) 35-45
- Maas, Nop, *Seks!... in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2006)
- Man, Paul de, 'Autobiography as de-facement', *Modern Language Notes* 94 (1979) 919-930

- Manning, A.F., 'Wap en Bilderdijk', *De Nieuwe Taalgids* 49 (1956) 250-256
- Marcus, Laura, *Auto/biographical discourses: theory, criticism, practice* (Manchester 1994)
- Mascuch, Michael, *Origins of the individualist self. Autobiography and self-identity in England, 1591-1791* (Cambridge 1997)
- Mason, Mary, 'The other voice : autobiographies of women writers' in: James Olney (red.), *Autobiography. Essays theoretical and critical* (Princeton 1980) 207-235
- Mathijsen, Marita, 'Realisme in de Nederlandse letterkunde (1840-1880)' in: G.J. van Bork en N. Laan (red.), *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur* (Groningen 1986) 85-90
- Mathijsen, Marita, 'Concurrentie voor *De Gids*: literaire tijdschriften tussen 1835 en 1845', *De Negentiende Eeuw* 12:1 (1988) 49-66
- Mathijsen, Marita, 'Nawoord' in: François HaverSchmidt, *Familie en kennissen* (Amsterdam 1994) 259-266
- Mathijsen, Marita, 'Geschreven met het vergrootglas' in: Marita Mathijsen, *Nederlandse literatuur in de roman-tiek 1820-1880* (Nijmegen 2004) 129-134
- Mathijsen, Marita, 'Amsterdam: Leliegracht 25. *De Gids* en het blijvend debat' in: Jan Bank en Marita Mathijsen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 109-121
- Matthews, Samantha, 'Psychological Crystal Palace? Late Victorian Confession Albums', *Book History* 3 (2000) 125-154
- Meiden, Anne van der, *Hoor mij... volg mij* (Genootschap voor Reclame 1977)
- Meerkerk, Edwin van, 'Dyades, lijnendragers en netwerken. Een model voor de bestudering van de productie, distributie en consumptie van het gedrukte woord in de achttiende eeuw', *De Achttiende Eeuw* 35:2 (2003) 160-175
- Meeuse, Piet, 'Waar gebeurt of waarom oud nieuws het enige echte nieuws is' in: Piet Meeuse, *Oud nieuws* (Amsterdam 1999) 159-173
- Mercer, Lorraine, 'I shall make no excuse: the narrative odyssey of Mary Seacole', *Journal of Narrative Theory* 35:1 (2005) 1-24
- Mercier, Helene, *Verbonden schakels* (Haarlem 1889)
- Meulen, Rimmer van der, *Boekhandel en bibliographie. Theorie en praktijk geschetst in een reeks aaneensluitende opstel-len. Naar het voorbeeld van Rottner, Schurmann, Roveyre e.a. bewerkt* (Leiden 1905 [oorspr. 1885])
- Meulen, Dik van der, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Amsterdam 2002)
- Mevis, Annette (red.), *In verloren minuten. Dagboeken en herinneringen van vrouwen* (Weesp 1985)
- Miller, Carolyn R., 'Genre as social action' in: Aviva Freedman en Peter Medway (red.), *Genre and the new rhetoric* (Londen 1994) 23-42
- Monteiro, Marit, 'Ick ben gekomen inde werelt om vuur te brenghen'. Inspiratie, ambitie en strategie van katholieke geestelijke maagden in de vroegmoderne tijd' in: Annelies van Heijst en Marjet Derks (red.), *Terra incognita. Historisch onderzoek naar catholicisme en vrouwelijkheid* (Kampen 1994) 57-86
- Monteiro, Marit, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum 1996)
- Morris, Pam, *Realism* (Londen/New York 2003)
- Muis-van der Leun, Johanna, 'Debet en creditzijde van een cultureel tijdschrift. Het uitgavebeheer van de Vaderlandsche Letteroefeningen', *De Negentiende Eeuw* 14:2/3 (1990) 121-132
- Neumann, Bernd, 'De autobiografie als literair genre' in: Els Jongeneel (red.), *Over de autobiografie* (Utrecht 1989) 27-40
- Neut, Ad van der, 'Zeventig jaar lenen. De Utrechtse Nutsbibliotheek 1847-1917', *De Negentiende Eeuw* 14:2/3 (1990) 205-216
- Nussbaum, Felicity A., *The autobiographical subject. Gender and ideology in eighteenth-century England* (Baltimore/Londen 1995 [oorspr. 1989])
- Oers, Davy van, 'Denken over de autobiografie. Van theorie naar pragmatiek', *Spiegel der letteren. Tijdschrift voor Nederlandse literatuurgeschiedenis en voor literatuurwetenschap* 46:2 (2004) 161-180
- Olney, James, 'Autobiography and the cultural moment: a thematic, historical and bibliographical introduction' in: James Olney (red.), *Autobiography. Essays theoretical and critical* (Princeton 1980) 3-27
- Oosterholt, Jan, *De bril van Tachtig. Het beeld van de 19^e-eeuwse Nederlandse dichtkunst* (Amsterdam 2005)
- Paasman, Riet, *Leven in letters. Autobiografieën van Nederlandse schrijfsters* (Amsterdam 1996)

- Pascal, Roy, *Design and truth in autobiography* (New York 1985 [oorspr. 1960])
- Paul, Herman, 'Leescultuur op Goeree-Overflakkee in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 24 (2000) 98-115
- Peterson, Linda H., 'Institutionalizing women's autobiography: nineteenth-century editors and the shaping of an autobiographical tradition' in: Robert Folkenflik (red.), *The culture of autobiography. Constructions of self-representation* (Stanford 1993) 80-103
- Peterson, Linda H., *Traditions of Victorian women's autobiography. The poetics and politics of life writing* (Charlottesville/Londen 1999)
- Pienbroek, Bettina van, 'Ik schrijf om te zeggen wat ik denk'. *Autobiografieën van vrouwen tot 1900* (Z.p. 1994)
- Pol, Lotte van de, 'Het autobiografisch geheugen onder constructie. De herinneringen van Wilhelmina van Pruisen aan haar Berlijnse kinderjaren', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1:4 (2004) 106-125
- Ponce de Leon, Charles L., *Self-exposure. Human-interest journalism and the emergence of celebrity in America, 1890-1940* (Chapel Hill/Londen 2002)
- Popkin, Jeremy, *History, historians and autobiography* (Chicago/Londen 2005)
- Powell, Violet, *A substantial ghost. The literary adventures of Maude ffoulkes* (Londen 1967)
- Praamstra, Olf, *Gezond verstand en goede smaak. De kritieken van Conrad Busken Huet* (Amstelveen 1991)
- Praamstra, Olf, *Een feministe in de tropen. De Indische jaren van Mina Kruseman* (Leiden 2003)
- Praamstra, Olf, *Busken Huet: een biografie* (Amsterdam 2007)
- Ramm, Elke, 'Warum existieren keine 'klassischen' Autobiographien von Frauen' in: Michaela Holdenriek (red.), *Geschriebenes Leben. Autobiographik von Frauen* (Berlin 1995) 130-141
- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 2004 [oorspr. 1974])
- Reemst, Jenneke K. van, *Aan de straatzijde geen enkel venster. Tripoli en Turken in de ogen 'eener Nederlandsche vrouw' in Tripoli van 1827-1833* (Leiden 2001). Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden.
- Rees, C.J. van, 'How a literary work becomes a masterpiece: on the threefold selection practised by literary criticism', *Poetics* 12 (1983) 397-417
- Rees, C.J. van, 'How reviewers reach consensus on the value of literary works', *Poetics* 16 (1987) 275-294
- Rees, Kees van en Gillis J. Dorleijn, 'The eighteenth-century literary field in Western Europe: the interdependence of material and symbolic production and consumption', *Poetics* 28 (2001) 331-348
- Rees, Kees van en Gillis J. Dorleijn, 'Het Nederlandse literaire veld 1800-2000' in: Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees (red.), *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000* (Nijmegen 2006) 15-37
- Regt, Ali de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1914* (Amsterdam 1995 [oorspr. 1984])
- Reinsma, Marijke, *Auteurswet 1881. Parlementaire geschiedenis wet 1881 - ontwerp 1884* (Zutphen 2006)
- Relleke, Joke en Tineke Jacobi, 'Reacties van contemporaine tijdschriften op *De Gids*', *De Negentiende Eeuw* 12 (1988) 5-20
- Rendall, Jane, *The origins of modern feminism: women in Britain, France and the United States 1780-1860* (Londen 1985)
- Rigney, Ann, 'De stiltes van de geschiedenis. De grenzen van de historische kennis als romantisch erfdeel' in: Jo Tollebeek, Frank Ankersmit en Wessel Krul (red.), *Romantiek & historische cultuur* (Groningen 1996) 129-146
- Rinehart, Keith, 'The Victorian approach to autobiography', *Modern Philology* 51 (1953/1954) 177-186
- Rogier, L.J. en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag 1953)
- Röling, Hugo, *Zichzelf te zien leven. Herinneringen aan Nederlands en Vlaams gezinsleven 1770-1970* (Amsterdam 2006)
- Romein, Jan, *De biografie. Een inleiding* (Amsterdam 1946)
- Romein-Verschoor, Annie, *Vrouwenspiegel. De Nederlandse romanschrijfster na 1880* (Nijmegen 1977 [oorspr. 1935])
- Roosenboom, Hans, *De schaduw van de fotograaf. Positie en status van een nieuw beroep: fotografie in Nederland, 1839-1889*. Proefschrift Universiteit Utrecht 2006
- Rose, Mark, *Authors and owners: the invention of copyright* (Cambridge 1993)
- Rose, Jonathan, *The intellectual life of the British working classes* (New Haven/Londen 2001)
- Rousseau, Jean-Jacques, *Bekentenissen* (Amsterdam/Antwerpen 1996)
- Ruberg, Willemijn, 'Je n'écris qu'en vue de m'amuser. Over sekseverschillen in negentiende-eeuwse autobiografieën en dagboeken', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25:2 (1999) 157-182
- Ruberg, Willemijn, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1870* (Nijmegen 2005)
- Ruiter, Frans de en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam 1996)

- Saalmlink, L.G., 'Het vertonen en aankondigen van te vertalen boeken', *De Negentiende Eeuw* 17 (1993) 67-86
- Salman, Jeroen, 'Vreemde loopers en kramers'. De ambulante boekhandel in de achttiende eeuw, *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 8 (2001) 73-98
- Sanders, Valerie, *The private lives of Victorian women. Autobiography in nineteenth-century England* (New York 1989)
- Sanders, Valerie, 'Women's autobiographies' in: Margaret Jolly (red.), *Encyclopedia of life writing. Autobiographical and biographical forms* (Chicago 2002)
- Schenkeveld, Margaretha H., 'Vormen van realisme' in: W. van den Berg en P. van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen* (Utrecht 1986) 226-244
- Schenkeveld-van der Dussen, Riet e.a. (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam 1997)
- Schipper, Mineke en Peter Schmitz (red.), *Ik is anders. Autobiografie in verschillende culturen* (Baarn 1991)
- Schneider, Maarten i.s.m. Joan Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad* (Baarn 1979)
- Schneiders, Paul, 'Frederik Muller en openbare bibliotheken' in: Marja Keyser, J.F. Heijbroek en Ingeborg Verheul (red.), *Frederik Muller (1817-1881). Leven en werken* (Zutphen 1996) 179-183
- Schneiders, Paul, *Van librerie tot virtuele bibliotheek. Nederlandse bibliotheekgeschiedenis* (Den Haag 1997)
- Schöffler, I., 'Recente Nederlandse mémoires', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83 (1970) 262-283
- Schreurs, Wilbert, *Geschiedenis van de reclame in Nederland* (Utrecht 1989)
- Schriks, Chris, 'Nadruk, geoorloofd of diefstal? Frederik Muller en het letterkundig eigendomsrecht' in: Marja Keyser, J.F. Heijbroek en Ingeborg Verheul (red.), *Frederik Muller (1817-1881). Leven en werken* (Zutphen 1996) 127-143
- Schriks, Chris, *Het kopijrecht, 16de tot 19de eeuw. Aanleiding tot en gevolgen van boekprivileges en boekhandelsusanties, kopijrecht, verordeningen, boekenwetten en rechtspraak in het privaat-, publiek- en staatsdomein in de Nederlanden, met globale analoge ontwikkelingen in Frankrijk, Groot-Brittannië en het Heilig Roomse Rijk* (Zutphen 2004)
- Schryver, Reginald de, *Historiografie. Vijftiende eeuw geschiedschrijving van West-Europa. Derde uitgave* (Leuven 1997)
- Schwartz, Vanessa R., *Spectacular realities. Early mass culture in fin-de-siècle Paris* (Berkely/Los Angeles/Londen 1998)
- Seebregts, Paul, 'Ten geleide' in: *Catalogus der Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belanden des Boekhandels te Amsterdam, 9e deel: Catalogus van de verzameling betreffende G.T.N. en Hugo Suringar, uitgever te Leeuwarden 1822-1900, 1^e deel: brieven* (Nieuwkoop 1990) 8-47
- Seigel, Jerrold, *The idea of the self. Thought and experience in Western Europe since the seventeenth century* (Cambridge 2005)
- Selm, B. van, 'Het komt allemaal aen op het distribuweeren. De boekdistributie in de Republiek als object van onderzoek' in: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt (red.), *De productie, consumptie en distributie van cultuur. Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 1991) 89-99
- Severijnen, Olav, *Individueel est ineffabile: de modernistische autobiografie tussen Goethe en Leiris* (Amsterdam 1989)
- Seymour, Bruce, *Lola Montez. A life* (New Haven/Londen 1996)
- Seymour, Bruce, 'Lola Montez files from Bruce Seymour. A chronological review of the major biographical literature on Lola Montez'. Website: <http://www.zpub.com/sf/history/lola/Lola-Seymourfiles.html>
- Shapiro, Stephen A., 'The dark continent of literature: autobiography', *Comparative Literature Studies* 5 (1968) 421-454
- Showalter, Elaine, *A literature of their own. British women novelists from Brontë to Lessing* (Londen 1979)
- Shumaker, Wayne, *English autobiography. Its emergence, materials and form* (Berkely/Los Angeles 1954)
- Sluis, Jacob van, 'Fiksche moderne klappen voor Lolke. Hervormd Berlikum in de negentiende eeuw' in: W. Otten en W.J. van Asselt (red.), *Kerk en conflict. Identiteitskwesaties in de geschiedenis van het christendom* (Zoetermeer 2002) 166-183
- Smith, Bonnie, *The gender of history. Men, women, and historical practice* (Cambridge/Londen 1998)
- Smith, Sidonie, *A poetics of women's autobiography* (Bloomington 1987)
- Smith, Sidonie en Julia Watson, 'Introduction: situating subjectivity in women's autobiographical practices' in: Smith en Watson (red.), *Women, autobiography, theory. A reader* (Madison/Londen 1998) 3-52
- Smith, Sidonie en Julia Watson, *Reading autobiography. A guide for interpreting life narratives* (Minneapolis/Londen 2001)
- Sontrop, Th.A. en Martin Ros (red.), *Privé-domein. Schrijvers over zichzelf* (Amsterdam 1978)
- Spengemann, William C., *The forms of autobiography. Episodes in the history of a literary genre* (New Haven 1980)

- Spigt, Piet, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* (Amsterdam 1985)
- Stanton, Domna C., 'Autogynography: is the subject different?' in: Domna C. Stanton (red.), *The female autobiography* (New York 1984) 3-20
- Steedman, Carolyn, *Strange dislocations. Childhood and the idea of human interiority, 1780-1930* (Londen 1995)
- Stokvis, Pieter, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange 19de eeuw* (Amsterdam 2005)
- Streng, Toos, 'Drieërlei opvatting over kunst en kritiek in Nederland tussen 1835 en 1839', *De Negentiende Eeuw* 12:2 (1988) 98-111
- Streng, Toos, 'Dickens, Frijlink en 'Het Leeskabinet'. De receptie van Charles Dickens in Nederland tot 1840', *The Dutch Dickensian* XIII:22 (1991) 35-50
- Streng, Toos, 'Realisme' in de kunst- en literatuurbeschuwing in Nederland tot 1875 (Amsterdam 1995)
- Streng, Toos, "'Waar waarachtige poëzij mij aangrijpt'. 'Oprechtheid' in de Nederlandse kunst- en literatuurbeschuwing rond het midden van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 111 (1995) 230-240
- Streng, Toos, 'Het belang van het oogenblik'. Opvattingen over nationaliteit, politiek en kunst in Nederland rond het midden van de negentiende eeuw (Groningen 1995)
- Streng, Toos, 'Opvattingen over individualiteit en algemeenheid in de Nederlandse kunst- en literatuurbeschuwing rond het midden van de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 19:3 (1995) 161-186
- Streng, Toos, *Geschapen om te schepjen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860* (Amsterdam 1997)
- Streng, Toos, "'Die in hun jeugd gedroomd hebben...' Mannelijkheid en dichterschap in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 117:1 (2001) 27-40
- Stuiveling, Garnt, *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt* (Amsterdam 1981 [oorspr. 1935])
- Stull, Heidi I., *The evolution of autobiography from 1770-1850. A comparative study and analysis* (New York/Berne/Frankfurt am Main 1985)
- Stuurman, Siep, 'Het einde van de productieve deugd', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 610-624
- Stuurman, Siep, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992)
- Stuurman, Siep, 'De wording van het moderne zelf', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 119:2 (2006) 260-262
- Suttorp, L.C., *Dr. A.W. Bronsveld. Zijn visie op een halve eeuw* (Assen 1966)
- Taylor, Charles, *Sources of the self. The making of the modern identity* (Cambridge 1989)
- Thornton, Tamara Plakins, *Handwriting in America: a cultural history* (New Haven 1996)
- Tollebeek, Jo, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990)
- Tollebeek, Jo, 'Thorbecke in kavels. De institutionele ontsluiting van historisch bronnenmateriaal in Nederland' in: Jo Tollebeek, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994) 36-54
- Tollebeek, Jo, 'Het tweede oog. De wijding van de romantische historicus' in: Jo Tollebeek, *De ekster en de kooi. Nieuwe opstellen over de geschiedschrijving* (Amsterdam 1996) 123-143
- Tollebeek, Jo, 'Horror vacui. Barante, Stendhal en de romantische geschiedschrijving' in: Jo Tollebeek, *De ekster en de kooi. Nieuwe opstellen over de geschiedschrijving* (Amsterdam 1996) 58-76
- Tollebeek, Jo en L.C. Bombet, 'De publieke en persoonlijke geschiedenis. Amiel, Nietzsche, Marinetti' in: Jo Tollebeek, *De ekster en de kooi. Nieuwe opstellen over de geschiedschrijving* (Amsterdam 1996) 77-96
- Tollebeek, Jo, Frank Ankersmit en Wessel Krul (red.), *Romantiek & historische cultuur* (Groningen 1996)
- Tollebeek, Jo, Tom Verschaffel en Leonard H.M. Wessels (red.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000, deel I* (Hilversum 2002)
- Turner, E.S., *Boeren, burgers en buitenlui! Ontstaan en geschiedenis van de reclame* (Utrecht/Antwerpen 1968)
- Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992)
- Velde, Henk te, 'Viriliteit en opoffering. 'Mannelijkheid' in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle', *Groniek* 29:132 (1996) 279-291
- Velde, Henk te, 'Openbare emoties. Nederland en Amsterdam rond 1900', *Spiegel Historiae* 33:10 (1998) 464-469
- Velde, Henk te, 'Egodocumenten en politieke cultuur' in: Remieg Aerts, Janny de Jong, Henk te Velde (red.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 9-31

- Verdaasdonk, Hugo, 'Inleiding: de regels van de smaak. Reproductie en innovatie binnen de literatuurkritiek' in: R. Anker, *De regels van de smaak* (Amsterdam 1985) 7-14
- Verdaasdonk, Hugo, 'De verborgen willekeur van de recensent. Veranderingen in de literatuurkritiek leiden tot een onoplosbaar dilemma', *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid* 15:57 (2003) 95-98
- Vervliet, R., 'Literatuur en lezerspubliek. Receptiesociologie als bijdrage tot de sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10:35 (1984) 315-345, 318-319
- Vogel, Marianne, *Baard boven baard. Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960* (Amsterdam 2001)
- Vogelaar, L., *Pelgrims komen thuis. Uit het leven van ds. E.L. Meinders en zijn echtgenote* (Barneveld 2003)
- Vos, Lenny, *Uitzondering op de regel. De positie van vrouwelijke auteurs in het naoorlogse Nederlandse literaire veld* (Z.p. 2008)
- Vree, Frank van, 'De macht van het gedrukte woord. De politisering van de leescultuur, 1870-1960' in: Theo Bijvoet, Paul Koopman, Lisa Kuitert en Garrelt Verhoeven (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 291-308
- Vree, J., 'Den Ouden en Van Benthem. Een casus betreffende de verspreiding van gereformeerde lectuur in Zeeland (1823-1836)', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 8 (2001) 171-186
- Vries, Boudien de, 'De roman *Lidewijde* en de burgerlijke leescultuur. Lezers en leesgezelschappen in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25:2 (1999) 129-156
- Vries, Boudien de, 'Dordrecht: de openbare leeszaal en bibliotheek. Een beslissende wending in de geschiedenis van de leescultuur' in: Jan Bank en Marita Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 439-449
- Vries, Marleen de, 'Uitgegeven... en uitgebuit. Over achttiende-eeuwse bestsellerauteurs, liegende uitgevers, stiekeme privileges en het gedeeld auteurschap', *De Achttiende Eeuw* 37:1 (2005) 36-52
- Vries, Petra de, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997)
- Vullings, Jeroen, 'De adem van het echte of: de autobiografische stap terug in de tijd' in: Jeroen Vullings, *Meegelokt naar een drassig veldje. Literatuur in verandering* (Amsterdam/Antwerpen 2003) 82-100
- Waal, Margot de (red.), *Mina Krüseman, 1839-1922. Portret van een militante feministe en pacifiste* (Amsterdam 1978)
- Waal, Margot de (red.), *Mina Krüseman. Alles bevalt mij behalve rust. Brieven* (Amsterdam 1986)
- Waalwijk, Bertheke, *Het Amerika der vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten* (Groningen 1996)
- Wahrman, Dror, *The making of the modern self: identity and culture in eighteenth-century England* (New Haven/Londen 2004)
- Wajda, Shirley Teresa, 'Inscribing the self', *American Quarterly* 51:2 (1999) 461-471
- Wall, Ernestine G.E. van der, 'Lof der eerlijkheid. Anna de Savornin Lohman en de 'vrouwenkwestie'(1898)' in: Frits Broeyer en Dick Kuiper (red.), *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de 'lange' negentiende eeuw. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* (Zoetermeer 2005) 261-283
- Weel, Adriaan van der, 'W.H. Kirberger: early specialist importer of English book into the Netherlands', *Quaerendo* 32:3/4 (2002) 245-256
- Weintraub, Karl, *The value of the individual self. Self and circumstance in autobiography* (Chicago 1978)
- Weintraub, Karl, 'De ontwikkeling van de autobiografie als vorm van zelfbewustwording' in: Els Jongeneel (red.), *Over de autobiografie* (Utrecht 1989) 9-26
- Wennekes, Wim, *De aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam/Antwerpen 2005 [oorspr. 1993])
- Wiel, Joke van der, *Geschiedenis in balkkostuum De historische roman in de Nederlandse literaire kritiek (1808-1874)* (Leuven/Apeldoorn 1999)
- Wijffjes, Huub, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004)
- Wijnman, H.F., 'Maria Monk de zwarte non. De geschiedenis van een mystificatie' in: *Amor librorum: bibliographical and other essays, a tribute to Abraham Horodisch on his sixtieth birthday* (Zürich 1958) 229-266
- Wijnman, H.F., 'J.B. Christemeijer. De eerste Nederlandse schrijver van detectiveverhalen', *Amstelodamum* 51:4 (1964) 82-87
- Wilde, Inge de, 'Tegen het feminisme uit 'modezucht'. Anna de Savornin Lohman (1868-1930) – een eigenzinnige freule', *Spiegel Historiae* 40:7/8 (2005) 330-333
- Wink, Th. en Th. Limperg, *Auteursrecht in Nederland* (Amsterdam 1975)

Winkels, Peter J. A. e.a., *Ten tijde van de Tachtigers. Rondom de Nieuwe Gids 1880-1895* (Den Haag 1985)
Woud, Auke van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006)

Zanten, Jeroen van, 'Het strand van Scheveningen. De aankomst van Willem I op 30 november 1813' in: Jan Bank en Marita Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 61-71

Personenregister

Deze lijst bevat de namen van personen uit de tekst en de noten van hoofdstuk 1 t/m 6. Namen van historische personen zijn zoveel mogelijk voorzien van geboorte- en sterfjaren. Als een persoon vooral bekend is onder een pseudoniem, staat hij/zij onder die naam in het register. De geboortenaam is tussen vierkante haken toegevoegd. Persoonsnamen van uitgevers zijn alleen opgenomen indien zij in de tekst voorkomen als meer dan de uitgevende instantie van een boektitel.

- A
Adama van Scheltema, Carel
Steven (1815-1897) 70, 164, 218
Addams, Jane (1860-1935) 263
Aerts, Remieg 35, 79, 90, 149,
200-201, 203, 205, 292
Ainsworth, William Harrison
(1805-1882) 181, 207
Akker, Wiljan van den 201
Albach, Ben 273
Alblas, J.B.H 137
Albregt-Engelman, Mina (1834-
1902) 225, 244, 246-247, 276
Alcott, Louisa May (1832-1888)
70-71, 127, 229, 268, 273
Aletrino, Arnold (1858-1916) 177,
206
Allart, Barbara 201
Altena, Bert 270
Amiel, Henri-Frederic (1821-1881)
165-166
Amorie van der Hoeven, Herman
Agatho des (1829-1897) 190,
192, 208, 270, 290, 292
Amshoff, Maurits Albrecht (1801-
1874) 62
Amstel, Cornélie van 152, 201
Anbeek, Ton 138, 141
Anderson, Benedict 25, 36, 115,
140
Anderson, Linda 33
Andrews, William L. 271
Ankersmit, Johan Frederik (1871-
1942) 280
Ankersmit, Frank 139
Anthony, Susan B. (1820-1906)
172, 205, 263, 279
Arclin, Jean 291
Artel, E. 45
Atherton, Eric 34
Avila, Teresa de (1515-1582) 212
Augustinus, Aurelius (354-430)
14-15, 18, 104, 185-186, 190, 192-
193, 196, 208-209, 290
Auzon de Boisminart, Willem
Pieter d' (1776-1870) 114, 171,
204
B
B., Arendje 274
Baar, Mirjam de 270, 279
Baggerman, Arianne 13, 21-22,
32-36, 46, 83, 86-87, 90, 97-98,
135-136, 140, 199-200, 209, 273
Bakhuizen van den Brink, Reinier
(1810-1865) 112, 149, 205
Bakker, Siem 200-201
Balzac, Honoré de (1799-1850)
109
Bank, Jan 86
Barnum, Phineas Taylor (1810-
1891) 70-71, 161
Barrett Browning, Elizabeth
(1806-1861) 163-164, 203
Barthes, Roland 273
Bashkirtseff, Marie (1858-1884)
165-166
Bauer, Karoline (1807-1877) 206,
225, 244, 269, 272-273
Beaufort, Willem Hendrik de
(1845-1918) 78, 90, 169, 179,
184, 202, 204, 206, 208, 290
Beauharnais, Josephine de (1763-
1814) 175, 220
Beauharnais, Hortense de (1783-
1837) 206
Beauvoir, Simone de (1908-1986)
18
Bebel, August (1840-1913) 62, 66,
71
Beecher Stowe, Harriet (1811-1896)
84, 123, 181, 190, 207-208, 222
Beekman, Klaus 89, 274, 279
Beeldsnijder van Voshol, Gerard
Johannes (1791-1853) 89
Beer, Taco de (1838-1923) 232
Bégis, Alfred (1829-1904) 125
Beijerinck, G.J.A. 149
Beket, Maartje (1820-1900) 137,
213, 236-237, 274
Bel, Jaqueline 37, 141, 147, 199-
201
Belinfante, Gebr. 135, 146
Belzen, J.A. van 241, 275
Bennett, Andrew 273
Benthem, S. van 44, 85
Berends, B. 270
Berg, Willem van den 46, 86,
138, 208
Bergman, G. 59
Berlanstein, Lenard R. 222, 272
Berns, J. 279
Bervoets, Liesbeth 203
Beschoor, W.A. 145, 241, 275
Besten, Jannes den (1797-1865)
236, 274
Bilderdijk, Willem (1756-1831)
33, 97, 169, 204
Binion, Rudolph 142
Binning, Hugh (1627-1653) 237-
238, 275
Bismarck, Hedwig von (1815-1913)
68
Bismarck, Otto von (1815-1898)
68, 72, 115
Blaak, Jeroen 21, 33, 35-36, 85,
87, 199-200

- Blaas, Piet 139
- Blackwell, Elizabeth (1821-1910) 172, 205, 216
- Blandina († 177) 228
- Blok, Petrus Johannes (1855-1929) 112, 118, 139
- Blom, D. van 201
- Blom, Gosse 35
- Blom van Gheel, J.F. 272
- Blussé, Pieter 97
- Bode, Hilke (1841-1868) 274
- Bödeker, Hans Erich 86
- Boeken, Hein (1861-1933) 195, 209
- Boekholt, Johannes 137
- Boelaars, Bert 35
- Boer-van Rijk, Esther de (1853-1937) 277
- Bohn, De Erven F. 43, 48, 84, 90, 256
- Boigne-d'Osmond, Charlotte Louise Eléonore Adélaïde de (1781-1866) 220
- Boissevain, Charles (1842-1927) 149, 191, 208, 290, 292
- Bolhuis, J.J. van 280
- Bolle, D. 52, 98, 100, 103, 120, 130, 141, 225, 268
- Bombet, L.C. 208
- Bonaparte, Napoleon (Napoleon I) (1769-1821) 25, 175, 177, 184, 206
- Bonaparte, Louis / Lodewijk (1778-1846) 25, 113, 127
- Bonaparte, Jérôme (1784-1860) 267
- Bonaparte, Charles-Louis-Napoléon (Napoleon III) (1808-1873) 72-73, 88-89
- Bonheur, Rosa (1822-1899) 68
- Boonstra, Onno 36, 44, 85
- Booth, Alison 271-272
- Bosboom-Toussaint, Geertruida (1812-1886) 112, 185, 231, 250-252, 255, 265, 277, 286
- Bosboom, Johannes (1817-1891) 250
- Bosch, Mineke 35, 142, 205, 209, 271, 275, 278-280
- Bosch Kemper, Jeronimo de (1808-1876) 33
- Bosch Kemper, Jeltje de (1836-1916) 279
- Bossenbroek, Martin 140
- Bostoën, Karel 88, 141
- Botchkareva, Maria (1889-1920) 125
- Bourbon, Marie-Amélie de (1782-1866) 220
- Bourdieu, Pierre 11-12, 24, 33, 282
- Bourignon, Antoinette (1616-1680) 212
- Bouwman, Jacob (1799-1877) 175
- Bouwmeester sr., Louis (1842-1925) 247
- Bouwmeester, Theodora (Theo) (1850-1939) 170, 204, 244-249, 262, 276-277
- Boven, Erica van 36, 147, 194, 200, 209, 231, 254, 273, 278, 280, 292
- Braakensiek, Johan (1858-1940) 90
- Braber, Helleke van den 273-274
- Brakel, Wilhelmus à (1635-1711) 238
- Brandenburg, Angenies 19, 35
- Brands, Maarten 18, 34-35
- Brandt-van Warmelo, Johanna (1876-1964) 272
- Braun, Lily (1865-1916) 62, 71, 127, 229, 266-267, 280
- Braun, Otto (1897-1918) 267
- Braun, Marianne 36, 209, 273, 278
- Bremer, Frederika (1801-1865) 62, 70-71, 127, 163, 208, 228-229, 251, 265, 268, 273, 277, 286
- Bremer, Charlotte Quiding 70, 278
- Breukelman, Jan Bertram (1856-1928) 205
- Bright Mac Laren, Priscilla (1815-1906) 271, 279
- Brill, W.G. (1811-1896) 185, 208
- Brink, Christina van den (1747-1817) 66, 88, 213, 237, 270, 274
- Brinkman, C.L. 29, 41, 84
- Broedelet, Johan Wouter (1877-1946) 276
- Brom, Gerard 33
- Brongdeest, Henri (1867-1928) 248
- Bronsveld, Andries Willem (1839-1924) 151, 158-159, 167, 172-173, 185-187, 192, 201-202, 204-205, 208-209, 266, 272, 280
- Brouwer, Han 33, 44-45, 67, 85, 88, 103, 136, 138, 221, 272
- Brown, William Wells (1814-1884) 63, 70, 156, 181-182, 207
- Brugmans, Hajo (1868-1939) 119
- Bruijn, P. 228, 273
- Brummeler Andriess, Jan Cornelis ten (1808-1892) 169
- Brummelkamp, Anthony (1811-1888) 205
- Brummelkamp, Anthony (1839-1919) 205
- Bruner, Jerome 16, 34, 199
- Brusse, Marie Joseph (Rie) (1873-1941) 244, 248
- Bruyn, Gertrude de 274
- Buckley, Jerome Hamilton 33, 36-37
- Budding, Huibert Jacobus (1810-1870) 69, 70, 275
- Budgett, Samuel (1794-1851) 161
- Buitenwerf-van der Molen, Mirjam 205
- Bunyan, John (1628-1688) 14, 70, 103-104, 106, 137, 156, 190, 238, 279
- Burckhardt, Jacob (1818-1897) 13
- Burg, Margreet van den 278
- Burgers, Thomas François (1834-1881) 175
- Burke, Seán 268, 280
- Büser, Jacob Theodoor (1789-1868) 80, 114, 180, 204, 271
- Busken Huet, Conrad (1826-1886) 109, 138, 149, 170, 201-202, 204, 225, 254, 279, 292
- Bussy, J.H. de 117, 119, 130-131
- Butler, Josephine E. (1828-1906) 216-217, 241, 268, 271, 275, 279, 286-287
- Butler, Marilyn 199
- Buuren, Maarten van 86
- Buytendijk, Simon Hendrik (1820-1910) 21, 33, 105-106, 137
- Byron, George Gordon (1788-1824) 190
- C
- Cabrera, Juan B. 62, 69, 80
- Calcar-Schiotling, Elise van (1822-1904) 252, 255-257, 261-262, 269, 279
- Calcar, H.C. van (1825-1905) 256
- Callenbach, G.F. 98, 103, 106, 138

- Calvijn, Johannes (1509-1564) 213
- Campagne, H.C.A. 71, 76, 179
- Capellen, Godert Alexander Gerard Philip van der (1778-1848) 113-114, 139
- Cardano, Girolamo (1501-1576) 14
- Carlyle, Thomas (1795-1881) 197
- Carette-Bouvet, Amélie (1844-?) 220
- Cases, Emmanuel comte de las (1766-1842) 206
- Cats, Jacob (1577-1660) 64, 88, 126-127, 142
- Cawelti, John G. 34
- Cellini, Benvenuto (1500-1571) 14, 106-108, 138
- Chantepie de la Saussaye, Daniel (1818-1874) 178-179, 206
- Chantepie de la Saussaye, Pierre Daniel (1848-1920) 151, 201
- Charlotte Elisabeth [Charlotte Elizabeth Browne Tonna] (1790-1846) 166, 199, 204, 226-229, 262, 265, 268, 273
- Chateaubriand, François-René de (1768-1848) 63-64, 67, 71
- Chester ffoulkes, Maude Mary (1871-1949) 226
- Chorus, Alphons (1909-1998) 17-18, 34-35, 138
- Christemeijer, Jan Bastiaan (1784-1872) 74-75, 89
- Chuquet, Arthur Maxime (1853-1925) 206
- Claeyssens, Steven 52, 87
- Claudius, Matthias Asmus (1740-1815) 207
- Clercq, Willem de (1795-1844) 126, 172, 205
- Clifford Kocq van Breugel-Flavard de Wolff, Wilhelmina Françoise Amélie Louise (1799-1879) 110, 138, 140, 173, 175, 205, 242-244, 276
- Clifford Kocq van Breugel, Jacques (1799-1867) 243
- Clinton, Bill 292
- Clinton, Hillary Rodham 292
- Coeland, Christjane (1813-1876) 213, 237-238, 274-275
- Cohen, E. & M. 52, 100-101, 128, 130
- Colenbrander, Herman Theodoor (1871-1945) 57, 142, 185
- Comrie, Alexander (1706-1774) 238
- Comte, Auguste (1798-1857) 207
- Conradi, P. 206, 272
- Conscience, Hendrik (1812-1883) 206
- Conway, Jill Ker 34, 36, 275
- Copping, Harold (1863-1932) 137
- Corbett, Mary Jean 273, 279
- Coronel, Samuel Senior (1827-1892) 161-162, 183, 203, 207
- Corver, Marten (1727-1794) 225
- Costa, Isaïc da (1798-1860) 172-173, 202, 204-205, 231, 255-256
- Coupe, W.A. 272
- Courier dit Dubekart, Agathon M. (1839-1885) 91
- Couser, G. Thomas 24, 36, 282
- Couturier, Maurice 90
- Cremer, J.J. (1827-1880) 43
- D
- Daamen, D.A. 93, 117
- Dane, Jacques 87, 138
- Darnton, Robert 11-12, 33
- Daudet, Alphonse (1840-1897) 204, 206
- Daudet-Allard, Julia Rosalie Céleste (1847-1940) 204
- Darwin, Charles (1809-1882) 206
- Deborah 241
- Decker, Pieter (1812-1861) 74, 89
- Decori, Félix (1860-1915) 202
- Deetman, Peter (1839-1911) 213, 271
- Defoe, Daniel (1660-1731) 108
- Dekker, C. 88, 275
- Dekker, Rudolf 11, 19, 21-22, 33-36, 39, 53, 78, 83, 87, 90, 140, 166, 203, 206, 289
- Dekking, Henri M. (1871-1939) 244
- Delfoss, Leo 34
- Delft, Marieke van 36, 84-88, 90, 136
- Demoor, Marysa 135
- Deprez, Ada 33
- Deyssel, Lodewijk van [Karel Joan Lodewijk Alberdingk Thijm] (1864-1952) 46, 122, 152, 170, 201, 204
- Dickens, Charles (1812-1870) 15, 84, 167, 185
- Diederichs, Gebr. 67
- Diekerhof, Els 277
- Dieteren, Fia 209, 278-279
- Dijk, Nel van 147, 199-200
- Dijk, Suzan van 203, 276
- Dimmendaal, Geertje 271
- Dishoeck, C.A.J. van 122
- Doesburg, Gerrit van (1809-1891) 80
- Doff, Cornelia Hubertina (Neel) (1858-1942) 71, 252, 278
- Dongelmans, Berry 40-41, 43, 84-87, 90, 135, 145, 199, 274
- Dooren, Wim van 207
- Doorman, Maarten 200
- Doorninck, Jan Izaak (1840-1889) 276
- Dorleijn, Gillis J. 12, 33, 37, 200-201
- Dorsman, Leen 87, 139-140
- Douglas, Kate 93, 135
- Douglass, Frederick (1818-1895) 181, 207
- Draaisma, Douwe 279
- Drenth, Annemieke van 36, 271
- Dresden, Sem 202
- Dreyfus, Alfred (1859-1935) 100, 128, 135, 142, 291
- Droste, Coenraet (1642-1734) 176, 206
- Drucker, Wilhelmina (1847-1925) 154, 278
- Dudink, Stefan 142, 203, 208
- Dudley, David L. 207
- Duijker, H.C.J. 35
- Dunant, Henri (1828-1910) 115
- Dunk, Hermann von der 18, 34-35, 138
- Duyl, Anton G.C. van (1829-1918) 61
- Duymaer van Twist, C. 167, 204
- Duyn van Maasdam, Adam Françoise Jules Armand van der (1771-1848) 113-114, 139
- Duyvendak, Lizet 87
- Dyserinck, Johs. (1835-1912) 203, 277
- E
- Eakin, Paul John 17, 34, 288, 292
- Eck, Otto van (1780-1798) 21
- Eeden, Frederik van (1860-1932) 151, 278

- Egan, Susanna 288, 292
 Egering, Frank 141
 Eijck, J.A.M. van 139
 Ekker, Antonie Hendrik 278
 Elias, Mirjam 277
 Elisabeth van Oostenrijk-
 Hongarije (Sissie) (1837-1898)
 130, 142
 Embden-Heine, Maria (1835-1908)
 204
 Emons, Thijs 34
 Engelen-Sewing, Cato (1868-1961)
 225, 244, 246-247, 276
 Enschedé, Firma Joh. 48
 Erasmus, Desiderius (1469?-1536)
 39, 83
 Erens, Frans (1857-1935) 177,
 192, 206
 Etty, Elsbeth 200, 209, 292
 Exalto, John 88, 137, 270
- F
- Faassen, Pieter Jacobus (Rosier)
 (1833-1907) 246, 276
 Falck, Anton Reinhardt (1777-
 1843) 57, 110, 112-113, 127, 131,
 133, 138-139, 142
 Fauconnier, Guido 135
 Faust, Leo (1878-?) 141
 Felicitas 228
 Felix, Jan Wouter (1824-1904) 59,
 275
 Fens, Kees 200
 Fern, Fanny [Sarah Payson
 Eldridge] (1811-1872) 64, 70,
 254
 Finkelstein, David 33
 Finney, Charles Grandison (1792-
 1875) 70
 Flaubert, Gustave (1821-1880)
 109, 196
 Folkenflik, Robert 33, 83
 Fontane, Theodor (1819-1898) 13,
 33
 Fontijn, Jan 202
 Foucault, Michel 273
 Franke, Viktoria 200
 Franklin, Benjamin (1706-1790)
 15, 18, 34, 187, 208
 Frederik August III van Saksen
 (1865-1932) 225
 Freedley, Edwin T. (1827-1904)
 161
 Freeman, Mark 199
- Frémeaux, Paul (1859-?) 206
 Frenkel, Theodorus Maurits
 (1871-1956) 249, 277
 Freud, Sigmund (1856-1939) 166
 Fritzsche, Peter 37, 114-115, 139-
 140, 199
 Fröbel, Carl Ferdinand Julius
 (1805-1893) 68
 Frow, John 34
 Fruin, Robert (1823-1899) 111-
 112, 114, 118, 139-140, 175-176,
 185, 205, 208
 Fry, Elisabeth (1780-1845) 215,
 271, 279
 Fuhri, K. 44, 85, 150
 Funck-Brentano, Frantz (1862-
 1947) 125
 Funcke, Otto (1836-1910) 62, 71,
 156
 Funke, G.L. 98-99, 101, 116, 120,
 140
- G
- Gachot, Édouard (1862-?) 206
 Gallé, Francisca Jacoba (1840-
 1890) 79
 Galopin, Arnould (1865-1934)
 141
 Garibaldi, Giuseppe (1807-1882)
 115, 127-128, 140
 Gasbaroni, Antonio (1793-1880)
 207
 Gay, Peter 13, 33, 37, 199, 292
 Geer, John van de 34
 Geus, K. de 87
 Gezelle, Caesar (1875-1939) 141
 Gheel Gildemeester, Francis van
 (1855-1929) 240
 Gibbon, Edward (1737-1794) 18
 Glas, Frank de 87, 209
 Gobbers, Walter 33
 Goedkoop, Hans 200
 Goeje, Reynoudina de (1833-1893)
 278
 Goekoop-de Jong van Beek en
 Donk, Cécile (1866-1944) 194
 Goes, Frank van der (1859-1939)
 151-152, 201, 280
 Goethe, Johan Wolfgang von
 (1749-1832) 13-15, 18-19, 33,
 267
 Gogh-Kaulbach, Anna van (1869-
 1960) 194
 Goinga, Hannie van 85-86, 94,
 98, 135-136, 199
- Golverdinge, J. van 39, 69, 236-
 237
 Goncourt, Edmond de (1822-1896)
 165-166, 170, 196, 204
 Goncourt, Jules de (1830-1870)
 165-166, 170, 196, 204
 Gontaut-Biron, Marie Joséphine
 Louise de Montaut de
 Navailles duchesse de (1775-
 1862) 220, 272
 Gorcum, A.H. van 113-114, 127
 Goslinga, Sicco van (1664-1731)
 57
 Gosse, Edmund William (1849-
 1928) 13, 33
 Goudsmit, Samuel (1884-1954)
 209
 Gourgaud, Gaspard (1785-1852)
 206
 Grabowsky, Ellen 35, 87
 Gray, Robbie 13, 33, 35, 209, 292
 Greenspan, Alan 292
 Grever, Maria 36, 84, 138-140,
 142, 205, 209, 270-271, 278-279
 Grey, Jane (1537-1554) 271
 Gribnau, David 276
 Grice, Helena 36, 270
 Groe, Eva van de (1704-1770)
 213, 270
 Groen van Prinsterer, Guillaume
 (1801-1876) 172, 202, 205
 Groenendijk, Leendert F. 76, 83,
 90, 137
 Groenewegen, Johannes (1709-
 1764) 238
 Groot, Frans 84
 Grosskurth, Phyllis 13, 33, 209
 Gruttemeier, Ralf 89, 274, 279
 Guizot, François (1787-1874)
 169, 175, 204-205
 Gunzenhauser, Bonnie J. 34
 Gusdorf, Georges 13-15, 23, 34
 Gustedt, Jenny von (1811-1890)
 267
- H
- Haagen, W.J. 44, 67, 69
 Haan, Francisca de 36, 271
 Haan, Ido de 26, 36
 Haas, Joh. de 274-275
 Hagers, Pieter 37, 136
 Hall, Floris Adriaan van (1791-
 1866) 9, 33

- Hall, J.N. van (1840-1918) 149, 176, 206
 Hanot, Michel 33
 Hanswijk, Carel van 276
 Hardenbroek, Gijsbert Jan van (1719-1788) 62, 66
 Hardinge Britten, Emma (1823-1899) 279
 Harms, Claus (1778-1855) 165, 203
 Harmsen, Ger 203
 Harnack, Adolf von (1851-1930) 208
 Hart, Maarten 't 196
 Hase, Karl August von (1800-1890) 171, 176, 204, 206
 Hasebroek, Betsy (1811-1887) 273
 Hauffe, Frederika (1801-1829) 255
 Haussmann, Georges-Eugène (1809-1891) 68
 Have, J. van der 202, 205
 Haveman, Heather A. 199
 Haverschmidt, François (1835-1894) 75, 90
 Haverty Rugg, Linda 91
 Hawthorne, Evelyn 271
 Hayes, Kevin J. 91
 Haynes, Christine 273
 Heide, Romke van der 36, 271
 Heijermans, Ida Sara (1861-1943) 252, 278
 Heijningen, Jacoba van (1821-1900) 273
 Heine, Heinrich (1797-1856) 204
 Heldring, Ottho Gerhard (1804-1876) 159-160, 172, 180, 202, 205
 Helene Louise Elisabeth, prinses van Mecklenburg-Schwerin (1814-1858) 221, 225, 272-273
 Helmich, Splinter (1545?-1589) 176, 206
 Hemels, Joan 36, 94, 135-136, 140
 Henckens, J.L. (1780-1868) 62, 177
 Henson, Josiah (1789-1883) 181
 Herbst, W. 207
 Hermens, Hermanus (1696-1786) 213
 Heumakers, Arnold 200
 Heusden, G. van 94, 135
 Hobhouse, Emily (1860-1926) 221, 272
 Hodgson, Ellen 9
 Hoefler, F.A. 272
 Hoekstra, Hanneke 136, 271
 Hoetink, Carla 34
 Hofdijk, Willem Jakob (1816-1888) 112, 119, 139
 Hofstede de Groot, Petrus (1802-1886) 215
 Hoftijzer, Paul 85
 Hogenbirk, Adolf Jacob (1848-1920) 137
 Hogendorp, Gijsbert Karel van (1762-1834) 110, 112-113, 127, 131, 133, 175-176, 202, 205-206, 257
 Hogendorp, Anna van (1841-1915) 216-217, 271
 Holdert, W.A. 277
 Holwerda, Jan Hendrik (1805-1886) 206
 Honig, Jacob (1816-1870) 222, 272
 Honig, G.J.M. 222, 272
 Hoogeland, Karin 37, 40, 49, 84, 86, 95, 98, 101, 135-136, 141
 Hoozeveen, Henriëtte (1880-?) 213, 270
 Hooijer-Bruins, Cornelia Johanna Margaretha (Keetje) (1817-1886) 203, 275-276
 Hooijer, Dirk 275
 Hoorn, J. van den 202
 Houdini, Robert (1805-1871) 159, 202
 Houten, Samuel van (1837-1930) 131
 Höveker, H. 39, 69, 103, 120
 Hoven, Thérèse Elisabeth (1860-1941) 252, 278
 Hubrecht, Ambrosius Arnold Willem (1853-1915) 206
 Hugenholtz, Petrus Hermannus (1834-1911) 33, 137, 205
 Hughes, H. Stuart 208
 Hugo, Victor (1802-1885) 203
 Huizinga, Johan (1872-1945) 185, 208
 Hulda 241
 Hulst, Lammert Jan (1825-1922) 234
 Humboldt, Wilhelm von (1767-1835) 167, 204
 Huntington, William (1745-1813) 69
 Huygens, G.W. 138, 141
- I
 Iburg-Neytz, C.L.H. (1811-?) 246
 Immerzeel jr., Johannes 51, 84, 87, 90, 94, 135, 145, 199
 Isabella II, koningin van Spanje (1830-1904) 72
- J
 Jackson, Basil 206
 Jacobi, Tineke 200
 Jacobs, Aletta (1854-1929) 26, 35-36, 208, 218, 263, 279
 Jager, A. de 204
 Janse, Maartje 36, 135, 207, 271
 Jansen, Ena 272
 Jansen, Harry 139
 Janssen Perio, E.M. 18, 34-35
 Janssen, Susanne 37, 147, 199-200
 Jansz, Ulla 36, 201, 278
 Jaski, Christiaan Jan (1829-1884) 57, 87, 276
 Jefferson, Joseph (1829-1905) 68
 Jelinek, Estelle C. 34, 275
 Jensen, Lotte 36, 201, 278-279
 Johannes, Gert-Jan 35-36, 83, 199-200
 Jolly, Margaret 34
 Jonckheere, Wilfred 140, 142
 Jong, J. de 202-203
 Jong, Adrianus Michiel de (1888-1943) 244, 249, 277
 Jong, Mels de 277
 Jong, Rudolf de 270
 Jongeneel, Jacob (1831-1887) 216
 Jongeneel, Els 35
 Jongstra, Atte 141
 Jonker, Ed 87, 139
 Jorissen, Eduard Johan Pieter (1829-1912) 117, 119, 130-133, 140-141, 271
 Jung-Stilling, Heinrich (1740-1817) 279
 Junius, Franciscus (1545-1602) 53
 Julia [Sophie Henriëtte Kautzmann-van Oosterzee] (1852-1934) 87
- K
 Kalmthout, Ton van 273-274
 Kampen, P.N. van 95, 149
 Kampheuve Greving, H. 66
 Keijsper, Chantal 84, 87-88, 90
 Keller, Helen (1880-1968) 70, 88, 122-124, 126, 133-134, 141, 188,

- 208
 Kemperink, Mary 141, 185, 207-208
 Kernkamp, Gerhard Wilhelm (1864-1943) 114, 119, 140, 185
 Kestell, John Daniel (1845-1941) 120
 Keyser, Marja 37, 136
 Keyser, J. P. de (1818-1878) 150
 Keyzer, M. 207
 Kielland, Alexander Lange (1849-1906) 206
 Kikkert, P.J. 79, 90
 Kindermann, J. C. (1804-1876) 169, 181, 189, 204, 207-208, 224, 272, 291-292
 Kirberger, W.H. 67, 84, 88, 151
 Kleesing, H. 170
 Klep, Paul 34
 Klerck-van Hogendorp, Marianne (1834-1909) 216, 275
 Kloek, Joost 43-45, 84-85, 103, 136, 138, 200
 Kloos, Willem (1859-1938) 122, 146-147, 151-152, 158, 170, 189, 192, 200, 202, 204, 208-209
 Kloos-Reyneke van Stuwe, Jeanne (1874-1951) 170, 194-195, 204, 209, 252, 278
 Kloosterman, Annemarie 35, 275
 Knippenberg, Hans 36, 85, 140
 Knoop, Willem Jan (1811-1894) 171, 176, 190-191, 201, 204, 206, 208
 Knottnerus, Jan George (1884-1948) 105
 Knottnerus, Ivo Gaukes (1840-1917) 241
 Knox, John (1510?-1572) 213
 Knuit, Leendert 104
 Koelman, Jacobus (1632-1695) 238, 275
 Koenig, Frederick (1774-1833) 48
 Kol-Porreij, Jacoba Maria Petronella (Nellie) van (1851-1930) 87
 Koo, Johannes de (Jan) (1841-1909) 200
 Koolhaas-Grosfeld, Eveline 91
 Koorders-Boeke, Marie Henriette (1837-1887) 259, 279
 Koorn, Florence 270
 Kooy-van Zeggelen, Maria Christina (Marie) van (1870-1957) 278
 Korevaart, Korrie 138, 145, 148, 199-200
 Koselleck, Reinhardt 111, 115, 139
 Koster, Gebr. 52, 72, 89, 100
 Kraay, Gebr. 110
 Krabbendam, Hans 274
 Kremer, Ida 225
 Kristel, Sylvia 291-292
 Kruger, Paul (1825-1904) 119-121, 141, 187, 208
 Kruij, José de 31, 37, 49, 64-65, 84, 86, 88, 136, 148, 150, 156, 158, 200-201
 Krul, Wessel 139
 Kruseman, A. C. (1818-1894) 37, 40, 42-43, 45, 48-53, 66, 84-89, 93, 96-97, 103, 105, 109-110, 112, 115, 118-119, 135-141, 145, 199-201, 207-208, 256, 279
 Krüseman, Mina (1839-1922) 128, 142, 252-253, 257-259, 261-262, 265-266, 269, 276, 278-279
 Kuitert, Lisa 33, 37, 43, 51-52, 75, 80, 85-87, 89, 90-91, 126, 130, 135-136, 142, 199-200, 253, 273, 278
 Kulk, Tonius Cornelius van der (1835-1911) 150, 159, 161, 167, 180, 201-202, 204, 207, 287, 292
 Kuyper, Abraham (1837-1920) 26, 106, 239, 240
 Kuyper, Herman Huber (1864-1945) 239-241, 275
- L
 Laan, Harry van der 44, 46, 49, 67, 84-88, 138, 209, 221, 272
 Lageman, Kees (1855-1929) 276
 Lagerlöf, Selma (1858-1940) 70-71, 127, 229, 268
 Larisch, Marie (1858-1940) 128-130, 135, 142, 225, 291
 Lavater, Johann Kaspar (1741-1801) 80, 180
 L. E. [Frauck Juliana Geertruid Wilhelmina Constantia Engelberts] (1880-1929) 87
 Ledeboer, Lambertus (1808-1863) 238
 Leemans, Inger 73, 89, 138, 200
 Leerssen, Joep 139
 Leeuw, Louis de 91
 Leeuwe, H. H. J. de 35
 Lejeune, Philippe 13, 15, 27-28, 33-34, 36, 196, 199, 209, 287, 290, 292
 Lek, G. J. van der 84
 Lelyveld, Cornelis Rippert van (1864-1953) 62
 Lemay, J. A. Leo 34
 Lennep, Cornelis van (1751-1813) 110
 Lennep, David Jacob van (1774-1853) 110
 Lennep, Jacob van (1802-1868) 43, 61, 110, 112, 139, 185, 259, 261
 Lente, Dick van 37, 40, 43, 46, 48-49, 84-87, 136
 Leur, Willem Petrus de (1844-1924) 276
 Levine, Isaäc Don (1892-1981) 125
 Lewald, Fanny (1811-1889) 163, 203, 228, 254
 Lieburg, Fred van 35, 83, 87, 137, 270
 Ligny-Massalska, Hélène de (1764-1815) 172, 205
 Limburg Styrum, Bernhard Wilhelm van 270
 Limperg, Th. 89, 273
 Lindeboom, Lucas (1845-1933) 239-240, 275
 Lindeman, R. 33, 35, 83, 87, 203, 206
 Lindenhout, Johannes van 't (1836-1918) 70, 87
 Lingen, F. P. L. C. van (1832-1913) 239
 Lion, Izaak Jacob (1821-1873) 204
 Lischke, Ute 280
 List, Frederic Carel (1784-1868) 276
 Lidders, G. 141
 Lodenstein, Jodocus (1620-1677) 213, 238
 Loo, Vilan van de 201, 278-279
 Loosjes, Cornelis 148
 Loosjes, Petrus 148
 Loosjes, Vincent 37, 136
 Looy, S. A. van 125, 152, 192, 267
 Lopez Cardozo, Jacob 209
 Los, Pieter (1815-1888) 76, 234
 Louise van Toskane (1870-1947) 225, 273
 Lowenthal, David 139

- Lublink Weddik, B.Th. (1801-1862) 150
 Ludwig I van Beieren (1786-1868) 222, 244
 Luger, Bernt 45, 84-85, 138, 141, 201
 Luthardt, Christoph Ernst (1823-1902) 173
 Luther, Maarten (1483-1546) 213
 Luykx, Paul 140-141, 270
 Luyten, A. 62
 Lydia 241
- M
- Maas, Nop 73, 89, 139-141, 201, 208
 Macaulay, Thomas (1800-1859) 111, 139
 Malmesbury, James Harris Howard (1807-1889) 175
 Man, Paul de 16, 34
 Manen, W.C. van (1842-1905) 206
 Mann, Johann Godfried Hendrik († 1904) 248
 Mann, Thomas (1875-1955) 196
 Manning, A.F. 33
 Marcus, Laura 196-199, 209, 292
 Maria Magdalena 228
 Marie Antoinette van Oostenrijk, koningin van Frankrijk (1755-1793) 125
 Marie-Louise, keizerin van Frankrijk (1791-1847) 206
 Maris, Willem B. (1844-1910) 64
 Maris, Leo van 203
 Markaf, S.P. [F.A. Kramps] 212, 270
 Marken, Jacob Cornelis (Jacques) van (1845-1906) 161
 Martellet-Colin, Adèle 204
 Martineau, Harriet (1802-1876) 176, 204, 206, 208, 228, 251, 260-262, 265, 273, 278-279, 286
 Mascuch, Michael 22-23, 29, 36, 230-231, 273, 281-282, 287
 Masi, Pietro 207
 Mason, Mary 34, 275
 Masson, Frédéric (1847-1923) 206
 Mathijssen, Marita 75, 90, 138, 200
 Matthews, Samantha 91
 Maurik, Justus van (1846-1904) 75, 90, 146, 200, 276
- Mayer, Brantz (1809-1879) 207
 McCleery, Alistair 33
 McNeill, Laurie 34
 Meekeren, Helena van (1881-1943) 277
 Meer-Brondgeest, A. van der 252
 Meerkerk, Edwin van 33
 Meeuse, Piet 292
 Meiden, Anne van der 37, 135
 Meijer, Daniël Hendrik (1825-?) 79, 90
 Meijer, I.C. (1798-?) 33
 Meinders-Petersen, Geertje F. (1832-1891) 232-234, 274
 Meinders, Ede Luurs (1827-1904) 232, 234, 274
 Mendes da Costa, Maurits Benjamin (1851-1938) 119, 141, 177, 206
 Mercer, Lorraine 215, 271
 Mercier, Hélène (1839-1910) 163, 203, 265
 Meulen, Dik van der 208-209, 279
 Meulen, Rimmer van der (1850-1925) 42-43, 52, 84, 87, 96-98, 120, 135-136, 141, 145-146, 199-200
 Meulen, W.W. van der 119
 Mevis, Annette 35
 Middel, Harmen Hendriks (1802-1882) 80-81, 104, 236, 240, 274
 Mijnhardt, Wijnand 44-45, 85, 103, 136, 138
 Mill, John Stuart (1806-1873) 13, 33, 152, 163, 207
 Miller, Carolyn R. 34
 Misch, Georg (1878-1965) 13, 15, 18, 33-35
 Moens, Petronella (1762-1843) 230
 Moltke, Helmuth von (1800-1891) 115
 Monk, Maria († c. 1850) 71, 73, 76, 88-89, 179, 221
 Monteiro, Marit 270
 Moleschott, Jacobus Albertus Willebrordus (1822-1893) 100
 Montes, Lola [Eliza Rosanna Gilbert] (1821-1861) 222-226, 244, 262, 269, 272, 276
 Morris, Pam 138
 Motley, John Lothrop (1814-1877) 112
- Motte, Jeanne de la (1756-1791) 125
 Muis-van der Leun, Johanna 201
 Mulder, Gerardus Johanns (1802-1880) 162, 202-203
 Mulder, Neeltje (1833-1912) 222, 272
 Muller, Frederik (1817-1881) 37, 110, 136
 Muller, Pieter Nicolaas (1821-1908) 161-162, 167, 179, 183, 202-204, 206-207
 Multatuli [Eduard Douwes Dekker] (1820-1887) 128, 131, 190, 192, 208-209, 257, 259, 261-262, 279, 290, 292
 Munnick, Owen M. de (1841-?) 119, 127, 141-142
 Musset, Louis Charles Alfred de (1810-1857) 202, 204
- N
- Naber, Johanna (1859-1941) 172, 218, 263, 271, 279
 Naber, Samuel Adrianus (1828-1913) 202-204
 Nabokov, Vladimir (1899-1977) 196
 Nahuys van Burgst, Huibert Gerard baron (1782-1858) 9-11, 32-33, 165, 203, 281, 287, 292
 Nash, Eveleigh (1873-1956) 128, 142, 226
 Neale, Erskine (1804-1883) 228, 273
 Neruda, Pablo [Nefthalí Ricardo Reyes Basoalto] (1904-1973) 196
 Netscher, O.G.A. 249, 277
 Neumann, Bernd 33-34
 Neut, Ad van der 85-86
 Neut, Nijs van der (1841-1906) 104
 Newton, John (1725-1807) 103-104, 137
 Nieuwenhuis, Ferdinand Domela (1846-1919) 26, 33, 36, 62, 66, 119-120, 141, 175, 205, 218, 270-271
 Nieuwenhuijzen, W.C. 32
 Nightingale, Florence (1820-1910) 215-216, 222, 271, 279
 Nijgh, H. 70, 95, 109, 115, 127, 146

- Nijgh & Van Ditmar 98, 122, 152
 Nijhoff, Isaïc Anne 112
 Nijhoff, Martinus 57, 110, 112-114, 127, 131
 Nijssen, Peter 209
 Nolte, Vincent (1779-1855?) 201
 Norton, A.T. 141
 Notten, Jan Willem Andries (1843-1914) 239-241
 Nussbaum, Felicity A. 16, 33-34, 83
- O
- Oberlin, Johan Friedrich (1740-1826) 255
 Oers, Davy van 33
 Olney, James 33-34, 83
 Oosterholt, Jan 201
 Oosterzee, Jan Jacob van (1817-1882) 105, 137, 271
 Opzoomer, Cornelis (1821-1892) 207
 Orelío, Joseph (1854-1926) 244, 276
 Oude, J. van den [Carel van Nievelt] (1843-1913) 88, 123
- P
- Paap, Willem (1856-1923) 151
 Paape, Gerrit (1752-1798?) 39, 83
 Paasman, Riet 19, 35
 Pankhurst, Emmeline (1858-1928) 263
 Parker, Theodore (1810-1860) 159, 202
 Pascal, Blaise (1623-1662) 190
 Pascal, Roy 14, 18, 34, 138
 Pater, Ben de 36, 85, 140
 Paul, Herman 86, 138
 Paulus 104, 208, 241, 275
 Penning, Louwrens (1854-1927) 117, 140
 Pepita, Senora [Josefa Durán y Ortega] 221
 Perey, Lucien 205
 Perthes, Friedrich Christoph (1772-1843) 171
 Perk, Marie Andrien (1834-1916) 242-243, 276
 Perk, Betsy (1833-1906) 128, 252-254, 257, 261-262, 265-266, 269, 278-279
 Perpetua 228
 Peterson, Linda H. 33, 83, 210, 232, 242, 270, 273-275
 Pfeiffer, Ida (1797-1858) 203
 Pfeil, Johannes Matthias (1784-1873) 33
 Philips, Teunis Hermanus (1827-1889) 271
 Pienbroek, Bettina van 35-36
 Pierson, Allard (1831-1896) 101, 150, 167, 169, 173, 176, 184, 189, 199, 204-206, 208, 220, 272
 Pierson, Hendrik (1834-1923) 216, 275
 Pitrowski, Rufin (1806-1872) 110, 138
 Pittar, Fanny Maria 70, 212, 270
 Plato (c. 427-347 v.Chr.) 163
 Plessis, C.N.J. du 140
 Plutarchus (c. 46-120) 159
 Pol, Lotte van de 273
 Polhuys, Christiaan Martinus 59
 Polman, Gerrit (1855-1869) 88
 Pompadour, Madame de [Jeanne-Antoinette Poisson] (1721-1764) 220
 Pompe van Meerdervoort, Johannes Lydius Catharinus (1829-1908) 101
 Ponce de Leon, Charles L. 140, 142, 222, 271-272
 Poortvliet, W. van 200
 Popkin, Jeremy 34
 Popp, Adelheid (1869-1939) 62, 64, 66, 71, 88, 99
 Potgieter, Everhardus Johannes (1808-1875) 109, 149, 170, 202
 Powell, Violet 273
 Praamstra, Olf 138, 201, 278
 Presser, Jacques (1899-1970) 17-18, 34-35
 Prick, Harry M. 201
 Prins, P. 105
- Q
- Quack, Hendrick Peter Godfried (1834-1917) 119, 186, 208
 Querido, Israël (1872-1932) 185
 Quinet, Hermione (1821-1900) 220
- R
- Raemdonck, George van (1888-1966) 277
 Rak, Julie 288, 292
 Ramm, Elke 36
 Randenraedt, Joanna van (1610-1684) 212
 Ranitz, Magdalena de (1837-1919) 217-218, 221, 271, 287
 Ranke, Leopold von (1795-1886) 111
 Rasker, A.J. 271
 Raza, Roustam (1780-1845) 206
 Reemst, Jenneke K. van 276
 Rees, Willem Adriaan van (1820-1898) 101
 Rees, C.J. van 12, 33, 37, 147, 199-200
 Regt, Ali de 86, 276
 Reinsberg-Ypes, Doetje (1840-1900) 238-241, 275
 Reinsma, Marijke 89-90, 273-274, 278
 Relleke, Joke 200
 Rémusat, Claire Elisabeth Jeanne Gravier de Vergennes de (1780-1821) 175, 184, 205, 208, 220, 272
 Renan, Ernest (1823-1892) 165, 203
 Rendall, Jane 271
 Revers, J.P. 79, 90, 116, 128, 254, 257, 259, 279
 Rey-Greeff, Jacoba Elisabeth de la (1856-1923) 101, 120, 272
 Reyn, Gijsbert van (1793-1866) 175
 Rheede te Nederhorst, Henrina van 271
 Ribbens, Kees 36, 84, 139
 Richter, Ludwig (1803-1884) 159, 202
 Ridderus, Franciscus (1620-1683) 237-238, 275
 Riem Vis, Wilha (Wilhelmina) 272
 Rieu, Willem Nicolaas (1829-1896) 183, 207
 Rigney, Ann 139
 Rijk, Julius Constantijn (1787-1854) 183, 207
 Rijksen-van Helsdingen, Johanna 272
 Rijnders, Gerhard (1876-1950) 270
 Rinehart, Keith 36, 196-198, 209
 Ringnalda, Gerben (1828-1904) 236, 274
 Robidé van der Aa, C.P.E. (1791-

- 1851) 145, 250
 Robijns, P.H. 70, 212
 Robin, Paul Charles Louis Jean (1837-1912) 270
 Roelants, H.A.M. 75-76, 90
 Rogge, H.C. 119
 Rogier, L.J. (1894-1974) 33
 Roland Holst, Henriette (1869-1952) 66
 Röling, Hugo 35
 Romein, Jan (1893-1962) 34, 83, 202
 Romein-Verschoor, Annie (1895-1978) 19, 35, 270
 Rompel, Frederik (1871-1940) 187-188, 208
 Roosenboom, Hans 80, 91
 Rooy, Nicolaas Cornelis de (1903-1967) 33
 Ros, Martin 83, 209
 Rose, Mark 273
 Rose, Jonathan 200
 Rosegger, Peter (1843-1918) 141
 Rosenthal, David August 212, 270
 Rössing, Johan Herman (1847-1918) 244, 247, 277
 Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778) 13-15, 18-19, 33, 164-166, 189-190, 192, 195-197, 199, 203, 209, 267, 290
 Royaards, Willem (1867-1929) 277
 Ruben, Marinus (1840-1910) 137
 Ruberg, Willemijn 35-36, 204
 Rudolf, kroonprins van Oostenrijk-Hongarije (1858-1889) 130
 Ruiter, Grietje de († 1899) 105, 137, 235-236, 274
 Ruiter, Frans de 141, 201, 208
 Russell, William Howard (1821-1907) 215
 Ruville, Albert von (1855-1934) 62
- S
 S., Henriette van 152
 Saakes, Anthonij 41, 84
 Saalmink, L.G. 84
 Salman, Jeroen 85
 Salomons, Annie (1885-1980) 194-195, 209, 252, 278
 Samson, Izak (1872-1928) 270
- Sand, George [Amandine Lucile Aurore Dudevant-Dupin] (1804-1876) 13, 33, 70, 163-164, 202-203, 208, 220, 228, 254, 272, 276
 Sanders, Valerie 36, 251, 270, 275, 277-278
 Sarcey, Francisque (1827-1899) 116-117, 127, 140
 Savornin Lohman, Anna de (1868-1930) 172, 205, 262-266, 268, 280
 Sax, Marjan 277
 Schaper, Johan Hendrik Andries (1868-1934) 62, 66
 Schenkeveld, Margaretha H. 138
 Schenkeveld-van der Dussen, Riet 36, 270, 273, 277, 279
 Scheurleer, Hendrik (1724-1768) 45
 Scherf, Y. 33, 35, 83, 87, 203, 206
 Schiller, Johann Christoph Friedrich (1759-1805) 208
 Schiller-Kodweiss, Elisabeth Dorothea (1732-1802) 208
 Schilt, Guhelmus Martinus (Willem) (1819-1873) 105, 137
 Schimmel, Hendrik Jan (1823-1906) 184, 208
 Schipper, Mineke 35
 Schmitz, Peter 35
 Schneider, Maarten 36, 94, 135-136, 140
 Schneiders, Paul 45, 85-86
 Schöffner, Ivo 18, 35
 Schönau, W. 141, 208
 Schotel, Gillis Dionysius Jacobus (1807-1892) 112, 139
 Schreurs, Wilbert 37, 135
 Schriks, Chris 89, 273-274, 278
 Schryver, Reginald de 139
 Schubert, Gotthilf Heinrich von (1780-1860) 272
 Schuller tot Peursum, Lodewijk Christiaan (1847-1918) 205
 Schüller tot Peursum, Christiaan Lodewijk (1813-1860) 181
 Schulte Nordholt, Gerard 33, 35, 53, 83, 87
 Schürmann, Joseph Johan (1857-?) 276
 Schwartz, Vanessa R. 140
 Scott, Walter (1771-1832) 78, 108-109, 191
- Seacole, Mary (1805-1881) 173-175, 205, 215-216, 271
 Ségur, Philippe Paul comte de (1780-1873) 141, 206
 Seigel, Jerrold 34
 Selm, B. van 135
 Severijnen, Olav 19, 35
 Seymour, Bruce 224, 272, 276
 Shapiro, Stephen A. 34
 Shaw, Anna Howard (1847-1919) 263
 Showalter, Elaine 200
 Shumaker, Wayne 14, 34
 Sieveking, Amalia (1794-1859) 215, 217, 268, 271
 Sijthoff, A.W. 116, 119
 Simons, Leo (1862-1932) 195-196
 Sluis, Jacob van 272
 Smiles, Samuel (1812-1904) 161-162, 167, 270
 Smith, Bonnie G. 118, 139-140
 Smith, Sidonie 33-34, 36, 199, 270, 288, 292
 Smulders, Wilbert 141, 201, 208
 Smytegelt, Bernhardus (1665-1739) 213, 238
 Soer, Elise (1854-1948) 194-195, 209, 266, 280
 Sonstral, Johannes Hendrik (1800-1872) 181
 Sontrop, Th.A. 83, 209
 Spengemann, William C. 15, 34, 36-37
 Spigt, Piet (1919-1990) 19-21, 33, 35, 37, 83, 105, 137-138
 Spoor, Hendrikus Theodorus (1858-1919) 263
 Sprenger van Eyck, Jacobus Petrus (1777-1859) 66
 Spurgeon, Charles Haddon (1834-1892) 102-103, 106, 136
 Stahr, Adolf (1805-1876) 68
 Stanton, Elizabeth Cady (1815-1902) 263
 Stanton, Domna C. 16, 34, 270
 Staring, Willem Constant Arnold (1812-1895) 64
 Staring-Derks, Corry 271
 Staring, Jeroen 174, 271
 Statius-Muller, Wilhelm Diederich (1810-1879) 70
 Stead, William Thomas (1849-1912) 275
 Steedman, Carolyn 166, 204

- Steenmeijer-Wielenga, Tineke 280
- Stendhal [Marie-Henri Beyle] (1783-1842) 68
- Stephen, Leslie (1832-1904) 197
- Stephenson, George (1781-1848) 161
- Stokvis, Pieter 35
- Stolberg, Juliana van (1506-1580) 106
- Stork, Charles Theodoor (1822-1895) 161-162, 167-168, 179, 183, 202-204, 206-207
- Storm, A. 137
- Storm, Jansje (1834-1908) 235-236, 274
- Storm-van der Chijs, Anna Marie (Mienette) (1814-1895) 252
- Strauss, David Friedrich (1808-1874) 225
- Strauss-Schebest, Agnese (1813-1870) 225, 272
- Stralen, Hendrik van (1751-1822) 202, 204
- Streckfuss, Adolf (1823-1895) 42
- Streng, Toos 36, 84, 109, 138, 184, 208, 250, 272-273, 277, 279
- Streuvelds, Stijn [Frank Lateur] (1871-1969) 141
- Strick van Linschoten, Paulus Huibert Adriaan Jan (1769-1819) 113-114, 127, 139, 142
- Strindberg, August (1849-1912) 196
- Strootman, K.E.W. (1865-?) 202, 205
- Strouven, Elisabeth (1600-1661) 212
- Stuart, James 216, 271
- Stuiveling, Garnt 201
- Stull, Heidi I. 33
- Stuurman, Siep 34, 142, 202
- Sue, Eugène (1804?-1857) 46, 109, 114, 138, 181
- Suiker, Dirk 105, 137, 234-235, 274
- Suiker, Sijtje (Sijgje) 235
- Sullivan, Annie (1866-1936) 123
- Suringar, G.T.N. 43
- Suttorp, L.C. 201
- Swarth, Eduard (c. 1820-na 1891) 76, 78-79, 90
- Swarth, Hélène (1859-1941) 280
- T
- Tak, Pieter Lodewijk (1848-1907) 152, 201
- Talleyrand, Charles-Maurice de (1754-1838) 184, 208, 272
- Taylor, Charles 34
- Theunissen, F.D. 183
- Thieme, W.J. 70, 229
- Thieme, D.A. 140
- Thierry, Augustin (1795-1856) 111
- Thorbecke, Johan Rudolf (1798-1872) 25
- Tijl, Martinus 44
- Timmermans, L.J.H. 190-191
- Tinholt, Lambertus (1825-?) 151, 173, 201-202, 205
- Tjeenk Willink, W.E.J. 44, 67, 69, 126
- Tjeenk Willink, H.D. 117, 120
- Tocqueville, Alexis de (1805-1859) 175, 202, 205
- Tollebeek, Jo 87, 139, 140, 208
- Tollens, Hendrik (1780-1856) 43
- Toselli, Enrico (1883-1926) 225-226, 273
- Tourniaire, E.J.J.B. (Ernst) 225, 276
- Treub, Marie Willem Frederik (1858-1931) 120, 141
- Troelstra, Pieter Jelles (1860-1930) 26, 36
- Tromp, Theodorus Marie (1857-1891) 175, 205
- Turner, E.S. 135
- Tuyll van Serooskerken, H.N.C. van 176, 202, 204, 206
- Twain, Mark [Samuel Langhorne Clemens] (1835-1910) 186, 208
- Tydeman, Meinard (1741-1825) 169
- Tydeman, Hendrik Willem (1778-1863) 169
- U
- Uittenhout, Ruud 270
- V
- Valckenier Kips, J.H. (1862-1942) 150
- Valk, Hans de 33, 35, 53, 83, 87
- Vaynes van Brakell, Henri Jean Léopold Théodore de (1804-1884) 62
- Veen, L.J. 128, 130, 142
- Veer, Hendrik de (1829-1890) 75, 90
- Vegt, Hendrik Marinus van der (1831-1915) 274
- Velde, Henk te 21, 26, 35-36, 140, 142, 162, 201-203, 208, 292
- Verdaasdonk, Hugo 147, 200
- Verenet, George Charles (1865-1927) 276
- Verheij, Abraham (1821-1913) 137
- Verhoog, H. 281
- Ver Loren van Themaat, H. 117
- Vermeer, Willem (1837-1929) 235, 274
- Vermeer, Margaretha 235-236, 274
- Versluys, W. 119, 151-152
- Vervliet, R. 200
- Verwey, Albert (1865-1937) 146-147, 151-152, 200-202
- Veth, P.J. (1814-1895) 190, 208
- Viljoen, Ben (1869-1917) 119, 141
- Viotta, Henri (1848-1933) 206
- Visser, Johannes Theodoor de (1857-1932) 201
- Visser, Janna (1811-1892) 275
- Visser, W. 200
- Vogel, Marianne 200
- Vogelaar, L. 274
- Vollenhoven-de Wildt, Elisabeth Jacoba van (1824-1906) 218-221, 272, 287
- Volpe, Girolamo 207
- Vos, Lenny 200
- Vosmaer, Carel (1826-1888) 262
- Vree, Frank van 136
- Vree, J. 137
- Vreede, George Willem (1809-1880) 175, 202, 205
- Vries, Johannes David (Jan) de (1819-1895) 138
- Vries, Boudien de 45, 67, 85-86, 88, 138
- Vries, Grietje de (1842-1915) 213-214
- Vries, Marleen de 275
- Vries, Petra de 271
- Vullings, Jeroen 292
- W
- Waal, Margot de 278
- Waldijk, Berteke 36, 203, 209, 278

- Wagner, Richard (1813-1883) 206
 Wahrman, Dror 34
 Wairy, Louis Constant (1778-1845) 206
 Wajda, Shirley Teresa 91, 206
 Wakker, H.A. 66
 Wall, Ernestine G.E. van der 280
 Walraven Engelen, Adriaan (1804-1890) 76-78, 90, 179, 202, 206
 Wansleven, W.C. 66
 Wap, Johannes Jacobus Franciscus (1806-1880) 9, 33, 281
 Warren, Samuel (1807-1877) 78, 90
 Washington, George (1732-1799) 176
 Washington, Booker T. (1856-1915) 122-123, 126, 133-134
 Watson, Julia 33-34, 36, 199, 270, 288, 292
 Wauters, Karel 33
 Weel, Adriaan van der 84, 88
 Weggeman, D. 105
 Weintraub, Karl 14, 34, 138
 Wennekes, Wim 203
 Wesendonck-Luckemeyer, Mathilde (1828-1902) 206
 Wet, Christiaan de (1854-1922) 101, 119-120, 187-188, 208
 Whitlock, Gillian 288
 Wiel, Joke van der 78, 90, 108-109, 138, 140, 200
 Wijfjes, Huub 36-37, 135-136, 140, 277
 Wijnaendts Francken, Cornelis Johannes (1863-1944) 187, 208
 Wijnman, H.F. 88-89
 Wijt-Posthuma, M. 221
 Wilde, Inge de 280
 Willard, Frances (1839-1898) 164, 172, 203, 205, 216
 Willem van Oranje (1533-1584) 106
 Willem I der Nederlanden (1772-1843) 25, 62, 110
 Willem II der Nederlanden (1792-1849) 25
 Willem III der Nederlanden (1817-1890) 42
 Willems-Bierlaagh, Claar 201
 Wink, P.M. 125
 Wink, Th. 89, 273
 Winkels, Peter J.A. 201
 Wiskerke, E. 200
 Wisse, J. 239
 Wit, Onno de 40, 43, 46, 48-49, 84-86
 Wit, Augusta de (1864-1939) 267
 Witt-Guizot, Henriette de (1829-1908) 170, 204
 Wolf, Clemens de 36, 84-88, 90, 136
 Wolf, N.H. 244, 247, 276
 Wolff-Bekker, Elizabeth (1738-1804) 230
 Wormser, J.A. 120
 Woud, Auke van der 36
 Woude, Johanna van [Sophia Margaretha Cornelia Wermeskerken-Junius] (1853-1904) 278
- Y
- Yntema, J.W. 148-149
- Z
- Zall, P.M. 34
 Zetkin, Clara (1857-1933) 267
 Zola, Emile (1840-1902) 46, 122, 150
 Zuikerberg, Anna (1881-1956) 244, 247-248, 277
 Zutphen, Jan van 277
 Zuylen, Willem van (1847-1901) 244, 246, 276
 Zwager, H.H. 35

Dankwoord

Het schrijven van een proefschrift over autobiografieën leidt onvermijdelijk tot enige zelfreflectie. In dit dankwoord zal ik mij niet laten verleiden tot al te persoonlijke ontboezeningen, maar gedurende de afgelopen vijf jaar ben ik wel tot het inzicht gekomen dat niemand haar proefschrift alleen schrijft. Ik wil daarom een aantal mensen bedanken voor hun bijdrage aan het welzijn van de promovenda en het welslagen van dit project.

Zonder de inhoudelijke, praktische en morele steun van mijn promotor, prof.dr. Maria Grever, was deze dissertatie er zeker niet gekomen. Ik ben Maria zeer erkentelijk voor haar inzet ten bate van de voortgang, de bemoedigende emails, telefoontjes en gesprekken. Mijn dank gaat tevens uit naar copromotor dr. Arianne Baggerman, die mij de ruimte gaf binnen het door haar geleide onderzoeksproject: de NWO Vernieuwingsimpuls *Controlling time and shaping the self: education, introspection and practices of writing in the Netherlands, 1750-1914*. De projectcollega's dank ik voor hun commentaar op hoofdstukken, lezingen en artikelen, met name dr. Jeroen Blaak en dr. Rudolf Dekker. Dr. Hans de Valk en drs. Gerard Schulte Nordholt maakten me wegwijs in een van de grondslagen van het onderzoeksproject, het *Repertorium van gedrukte egodocumenten 1813-1914*.

Voor hun commentaar op probeersels bedank ik voorts de leden van de research groep van het Centre for Historical Culture van de Erasmus Universiteit Rotterdam: drs. Robbert-Jan Adriaansen, prof.dr. Ton Bevers, dr. Jeroen Blaak, dr. Joep à Campo, prof.dr. Maria Grever, drs. Jan Hartman, drs. Susan Hogervorst, dr. Dienke Hondius, drs. Eva Moraal, dr. Kees Ribbens, prof.dr. Siep Stuurman en dr. Wieke Vink. Dank ook aan prof.dr. Marlite Halbertsma, die mij als lid van de Vaste Commissie voor Wetenschapsbeoefening jaarlijks van stimulerend commentaar voorzag. Prof.dr. Susanne Janssen dank ik voor haar kritische lezing van het manuscript, waardoor ik nog in allerlaatste instantie de vraagstelling heb kunnen aanscherpen. Theresa Oostvogels wil ik bedanken voor haar hulp bij de procedurele afwikkeling van het promotietraject.

Vanwege het project *Controlling time* kreeg ik de kans mijn voorlopige resultaten voor verschillende fora te presenteren. Aldus heb ik kunnen profiteren van de kennis van mensen die grote invloed hebben gehad op de wording van dit proefschrift. In de eerste plaats dank ik dr. Gabriele Helms († 2004), die me tijdens het Hermes-seminar 'Literature and Memory' in Giessen heeft geïnspireerd en gevoed met haar expertise op het gebied van autobiografie-onderzoek. Prof.dr. Lisa Kuitert was bereid uitgebreid commentaar te leveren op de eerste resultaten van het onderzoek naar de reclame voor autobiografieën en de vrouwelijke autobiografen. Dankzij de opmerkingen van prof.dr. Henk te Velde kon ik verder denken over de relatie tussen autobiografieën en karaktervorming. De kritiek van dr. Toos Streng stimuleerde me dieper door te dringen in de receptie van autobiografieën; haar rode pen behoeft me voor veel slordigheden in stijl en argumentatie. Haar betrokkenheid heeft mij veel goed gedaan. Ten slotte dank ik drs. Karin Hoogeland, die haar doctoraalscriptie *Advertenties in negentiende-eeuwse kranten en de lezersrevolutie 1840-1870* ter beschikking stelde en me toestemming gaf een deel van haar bevindingen als bijlage in deze studie op te nemen.

Hoe belangrijk het commentaar van vakgenoten ook is geweest, soms had het juist nut met mensen te praten die weinig of geen kennis van enig aspect van mijn onderzoek hadden. Misschien stelden zij daarom precies de goede vragen. Agnes Andeweg, Ingrid Glorie, Kathrin Lang en Roel van den Over dank ik voor hun consciëntieuze lezing van voorlopige versies, het stimulerende commentaar, de gedeelde smart en de gezellige AIO-bijeenkomsten. Dank ook aan 'de leesclub': Monique van der Aa, Evelien Delhez, Petra Dreiskämper, Suzanne Hautvast en Marie-Anne van de Griek. Op verschillende manieren en momenten hebben zij met de voortgang van dit proefschrift meegeleefd. Suzanne stelde voor geen roman, maar mijn proefschrift-in-woording te bespreken. Nu dit boek de nodige tabellen bevat, hoop ik enigszins tegemoet te zijn gekomen aan de kwantitatieve vragen van Monique. Petra hielp me met ICT-zaken en bouwde een internet-database, zodat ik overal 'Marijkes autobio-database' kon raadplegen en aanvullen. Petra voorzag me bovendien van de nodige pakken koffie en sigaretten. Toen ik eenmaal blind was geworden voor mijn eigen tekst, hebben Evelien en Marie-Anne me bijgestaan met redactioneel en inhoudelijk advies. Als vanouds was Marie-Anne ook elke vrijdag beschikbaar om de laatste stand van zaken door te spreken en me te helpen mijn eigen gedachten onder woorden te krijgen. Renée Delhez-van de Wateren was meermaals bereid mijn eigen woorden in het Engels te vertalen.

Astrid Sleiderink, Dirk Willem Postma en Niek vom Bruch overtuigden me op de juiste momenten dat het soms beter is enige afstand van het werk te nemen. In de laatste fase wist Astrid me te verleiden met een ontspanningsweekend langs de IJssel. Op een moment dat ik alle moed dreigde te verliezen, stelden Dirk Willem en Niek nogmaals voor met hen naar de Middellandse Zee te fietsen. Een lange-afstandsfietstocht is enigszins vergelijkbaar met het schrijven van een proefschrift. De reis kent hoogte- en dieptepunten, en uiteindelijk komt het aan op doorzettingsvermogen en het voor ogen houden van het einddoel. Dat doel is met dit proefschrift bereikt. De publicatie ervan is te danken aan de Dr. P.A. Tiele-Stichting, de redactie van de serie *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel* en de Walburg Pers. Maar zonder mijn ouders was er geen manuscript geweest. Ik dank Harm Huisman en Willy Huisman-ten Klooster daarom voor hun broodnodige steun en het geloof in de goede afloop.

Utrecht, 24 juni 2008
Marijke Huisman

Over de auteur

Marijke Huisman (1972) deed in 1990 eindexamen vwo aan het Carolus Clusius College te Zwolle. Aan de Universiteit Utrecht studeerde ze Geschiedenis, met als specialisatie Vrouwenstudies Letteren. In 1996 voltooide zij haar studie met de doctoraalscriptie *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Feminisme en evolutiedenken in Nederland (1913-1918)*. Deze scriptie werd onderscheiden met de Johanna Naberprijs 1997.

Zij werkte een aantal jaren als freelance onderzoeker, journalist en (eind)redacteur. Ze publiceerde onder meer over Mata Hari en (samen met Marjet Derks) over de katholieke arbeidersvrouwenbeweging. In het kader van het project 'Geheugen van Nederland' werkte ze bij het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV).

In 2003 werd zij assistent in opleiding bij de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Binnen het project *Controlling time and shaping the self: education, introspection and the practices of writing in the Netherlands, 1750-1914* deed ze onderzoek naar autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt. De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde bekroonde haar artikel 'Beter dan Thucydides en Wagenaar... Autobiografieën en de geschiedenis van de eigen tijd, 1850-1918' met de Rijklof Michaël van Goens Prijs 2006. Daarnaast ontving zij van de Erasmus Universiteit Rotterdam een toptalentbeurs. Thans werkt zij tijdelijk als docent geschiedenis bij de Radboud Universiteit te Nijmegen.

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL

Nieuwe Reeks Deel IX

Redactie

Dr. S. van Bergen (secretaris), dr. K. J. S. Bostoen, dr. H. M. van den Braber,
drs. M. T. G. E. van Delft (voorzitter), dr. P. E. M. van Dijk, dr. F. D. G. de Glas

In 1884 begon de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels (opgericht in 1815) de reeks *Bijdragen tot de Geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel*. Tot 1951 werden 14 delen in deze serie gepubliceerd. In 1995 werd begonnen met de 'Nieuwe Reeks' onder auspiciën van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, De Nederlandse Boekhistorische Vereniging en de Koninklijke Bibliotheek; vanaf 2003 wordt de reeks uitgegeven onder auspiciën van het samenwerkingsverband de Dr. P. A. Tiele Stichting.

Tot dusver verschenen in de 'Nieuwe Reeks' de volgende delen:

- I G. Verhoeven, P. Verkruisje (red.): *Journael ofte Gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn, Descriptieve bibliografie 1646-1996*. Zutphen 1996 (Walburg Pers)
- II M. Keyzer, J. F. Heijbroek, I. Verheul (red.): *Frederik Muller (1817-1881). Leven en werken*. Zutphen 1996 (Walburg Pers)
- III J. Salman: *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar*. Zutphen 1999 (Walburg Pers)
- IV J. de Kruif: *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*. Zutphen 1999 (Walburg Pers)
- V B. P. M. Dongelmans, P. G. Hoftijzer, O. S. Lankhorst (red.): *Boekverkopers van Europa. Het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier*. Zutphen 2000 (Walburg Pers)
- VI N. Wilholt: *Voor alles artiste. Uitgever Stols en het literaire leven in het Interbellum*. Zutphen 2001 (Walburg Pers)
- VII M. van Delft, F. de Glas, J. Salman (red.): *New Perspectives in Book History. Contributions from the Low Countries*. Zutphen 2006 (Walburg Pers)
- VIII J. Biemans, K. van der Hoek, K. M. Rudy, E. van der Vlist (red.): *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*. Zutphen 2007 (Walburg Pers)
- IX M. Huisman: *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918*. Zutphen 2008 (Walburg Pers)

